

Саид Аҳмад
ЖИМЖИТЛИК

РОМАН

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1989

Ўз2
А 95

Аҳмад, Саид.

**Жимжитлик: (Роман).— Т.: Адабиёт ва санъат нашр.,
1989.—320 б.**

Мана, сеvimли адибнинг янги романи кўлингизга тегди. Республикамиз-
нинг кейинги лaйтлардаги ҳаёти акс эттирилган бу асаридa ҳам Саид Аҳмад
Жимжитлик маҳоратини намоиш этган: китобда сизни жуда кўп гаройиб
воқеалар, тақдирлар кутади.

Аҳмад, Саид. Тишина: (Роман).

4702620201—123

С _____ Рез. 89

M352(04)—89

Ўз2

ISBN 5—635—00567—5

© Ғафур Ғулom номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1989 й.

Биринчи қисм

БИР ТАНДА ИККИ ОДАМ

Чўққилар жилвасига кўпам маҳлиё бўлаверма, болам. Бу тоғда қашкирлар бор...

I

Одам боласининг кўзидан ёш чиқмаса қийин экан. Юракбағрини ўртаган аламлар шу кўзёши билан чиқиб кетади. Кимки фарёд уриб йиғлаёлмаса, кўзидан ёш чиқазолмаса, аламларини ичига ютса — дардга чалинади. Шунинг учун кексалар, алам ўртаган кишига йиғла, кўнглингни бўшат, дейдилар. Бу гапда ҳикмат кўп.

Афсуски, Толибжон йиғлолмасди. Унсиз, кўзёшисиз йиғларди, холос. Мана шу унсиз йиғи Толибжонни йиқитди. Сал кунда коп-қора сочлари оқ каптарнинг патидек бўлиб кетди.

Толибжонни ҳукумат касалхонасига ётқизишди. У ётган палатада энг катта раҳбар Шавкат Раҳимовичнинг қил ўтмас дўсти, машҳур колхоз раиси терим олдиан ўзини «ремонт» қилдиришга ётганди. Кунларнинг бирида Шавкат Раҳимович дўстини йўқлаб келди. Бу ерда Толибжонни кўрдию ранги оқариб кетди. Бир муддат сёррайиб турди-да, ундан хол-аҳвол сўраб ўтирмай, дўстини қўлтиқлаб ташқарига опчиқиб кетди.

Орадан икки кун ўтиб Толибжонни шаҳарнинг оддий касалхонасига ўтказиб юборишди.

Асаб касали ёмон дард бўлади. Толибжон шовқинга чидамайдиган, гап кўтармайдиган бўлиб қолди.

У ўйлаб-ўйлаб олис қишлоғида қолган ўғай синглисини эслади. Толибжон синглисини кўп йиллардан бери кўрмаган. Эри нима иш қилади? Нечта боласи бор? Буни билмасди. Ҳар қалай ўзи туғилиб ўсган қишлоқ. Болалигини эслаб, диган гувала деворлар билан қуршалган кўчалар, чўмилган жимжит сойлар, олисда садафдек чақнаб турган чўққилар, ям-яшил ўтлоқлар кўнглига таскин берар-ку!

У ана шундай ўйлар билан йўлга отланди.

Етим қишлоқнинг қоқ ўртасидач катта сой оқарди. У қишлоқ этагига етганда ёйилиб, ўртасида ўнлаб оролчалар ҳосил қиларди. Толибжон болалигида ўртоқлари билан сув кечиб, оролчаларда қумга кўмилиб, соатлаб осмонга қараб ётарди. Ўша пайтларда осмон жуда хам қим-қўк бўларди. Оппок

булутлар сут кўпигидек бўлиб, кишлок устидан шошилмай тоққа қараб сузиб ўтиб кетишарди. Қамишлар орасидан қурбақаларнинг қуриллаши, ўрдакларнинг ғақ-ғақ товушлари келиб турарди.

Толибжон кўкка қараб ётиб, бир зумда дунёни хаёлда айланиб чиқарди. Кечалари осмонни тўлдирган юлдузларнинг имлашларига тикилиб тонгини кутарди...

Мана ҳозир, у ўша ёшлиги ўтган сой кўприги устида турипти. Энди у яланг оёқ, танини офтоб куйдирган шўх, олов бола эмас, сочлари оқарган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган Толибжон эди. У тошларга урилиб оқаётган сувдан болалигини кидираётганга ўхшарди. Бу оролчаларда қанчадан-қанча хаёллари қолган. Шу соҳилларда у балоғатга етди. Шу оролчаларда не-не буюк орзулар оғушида маст бўлган. Ниҳоят жимжит сертупроқ кўчаларда кезиб, муҳаббатнинг бир умр унутилмас, кўшиқдек кўнгилни яйратувчи, ғазалдек юракка қуйилувчи, тушдек туманли онларини кечирган. У кунлар энди қайтмас бўлиб олисга, жуда олисларга учиб кетди.

Толибжон омонат ёғоч кўприк устида шундай, ҳам ширин, ҳам юракни ўртовчи ҳислар оғушида гарангсиб турарди.

Кечга яқин Толибжон кадрдон уйини топиб келди.

У кишлокдан чиқиб кетаётганда синглизини тўлишиб, бокишларидан балоғатнинг аллақандай таърифга сўз бермайдиган дақиқаларини кечириётгани сезилиб қолган бўй қизалок эди. Синглизини Толибжоннинг хотирида шундайлигича қолган. Ҳозир қандоқ бўлиб кетганикин, деб ўйлади Толибжон.

Эшикдан журъатсиз қадам ташлаб ҳовлига кирди.

Мотоциклни ёнбошлашиб гилдирагига ел бераётган тўққиз ёшлардаги бола нотаниш кишининг ҳовлига кирганидан ҳайратланиб, мой бўлиб кетган қўлларини латтага артиб ўрнидан турди.

Ҳовлининг нариги бурчида уч-тўрт бола ерга чўнқайиб ўтириб нимадир қияпти. Айвонда ҳовлига орқа ўгириб бир кампир чой ичяпти. Толибжон ҳовлини, уйни, айвонни бир онда кўздан кечириб чиқди. Бирдан юраги шув этиб орқага тортиб кетди. Синглизини бошқаёққа кўчиб кетган бўлса-я! Булар бегона кишилар бўлса-я!

Бола унга яқин келди, салом берди.

— Зайнаб опанинг уйлари шуми?— деб сўради Толибжон.

— Ҳа, шу. Келинг, тоға.

Толибжон енгил тин олди.

— Сен Зайнабхоннинг кимлари бўласан?— деди тутилиб Толибжон.

— Неваралари бўламан.

Айвонда чой ичиб ўтирган кампир овоз берди:

— Ҳой, ким билан гаплашяпсан, болам?

Бу овоз Толибжонга таниш эди. Юраги бир хаприқиб кетди. Чамадонини ерга қўйиб, айвон томонга жадал юрди. Гурс-гурс қадам товушидан кампир ўрнидан турмоқчи бўлди.

Кампир тўксондан ошган, ҳалимдек ҳилвираб қолган. У Толибжоннинг ўғай онаси эди. Толибжон қишлоқдан чиқиб кетганда пайгамбар ёшидан ошган эди. Тирик экан. Толибжон кела солиб энрашдию унинг бўйнидан қучиб, бир дақиқа сўз тополмай ўнтиқиб, туриб қолди.

— Ҳой, кимсан, болам? Ҳидинг димогимга таниш.

Кампирнинг кўзи ожиз эди. У Толибжоннинг елкаларини тимирскилиб силаб кўрди. Таниёлмади.

— Мени диққат қилмай, ўзинг айтақол, болам! Кимсан? Ҳидинг Толибгинамнинг кўзига ўхшаб кетяпти.

Йиглаб кўзидан ~~қилма~~ чиқазолмаган Толибжоннинг ўпкаси тўлиб кетди. Ҳиқиллаб туриб бирдан хўнграб юборди.

Кампир унинг бошини силаб, пешонасини юзига босиб секин деди:

— Қаёқларда юрган эдинг, болагинам? Кўзим очиқ пайтларда қаёқларда эдинг, тентагим?

Толибжоннинг кўзларидан ёш қуйилиб келаверди, қуйилиб келаверди.

Кампир уни бағридан бўшатиб ҳовли томонга қичқирди:

— Нима қилиб турибсанлар, аягни чақирмайсанларми? Дадаларингга хабар қилмайсанларми? Югур, поччангга чоп, тоғам келди, деб айт.

Бир ҳовли бола дупир-дупир қилиб тўрт тарафга югуриб кетди.

— Ҳа, умрингдан барақа топкурлар, жуда шўх-да, булар.

Кампир нимчасига ўраб қўйган чойнакни бери суриб пиёлага чой қуйди.

— Қанисан, болам? Манави чойни ич. Долчин солиб дамлаганман. Ич. Ич!

Толибжон кампирнинг кўлидан чойни олди. Ҳўплади. Онаси ўша пайтда ҳам шунақа чой ичарди. Ҳалигача ўша одатини ташламапти.

У пиёладаги хушбўй чойни ичиб бўлгунча ҳовли одамга тўлиб кетди. Бошига дурра тангиган, ёши қирқнинг нари-берисидаги хотин ҳаллослаб келиб Толибжонга ўзини отди.

— Акажон! Бормисиз, акажон!

Бу унинг синглизиси Зайнаб эди. Ака-сингил бир-бирларига мўлтираб тикилиб қолишди.

— Тинч-омонмисан, синглим. Мана, келдим.

Болалар уларнинг ҳолатини кузатиб туришарди. Зайнаб акасини бағридан бўшатиб болаларга қаради.

— Нима қилиб турибсизлар. Бу тоғанглар-ку! Чақиринглар дадангларни? Поччангням чақиринглар.

Боалар аллақачон хабар етказиб бўлишган экан. Биринкетин куёв билан бола кўтарган қизи кириб келишди.

Зайнаб бир қизини узатган, унинг икки боласи бор эди.

Зайнабнинг эри келди. Толибжон билан бел олишиб кўришди. Кейин чорбоғдан қўй судраб чиқиб кампирдан фотиҳа сўради. Кампир узок пичирлаб юзига фотиҳа тортди. Куёв Толибжоннинг оёғи тагига келиб қўй бўғзига пичоқ тортди

Кеч кириб қишлоқ уйларида чироқлар ёнди. Қўни-қўшнилар бири лаганда чучвара, бири ширгуруч, бири сомса кўтариб кирди. Куёв кампирни кўтариб олиб келди-да, сўрига ўтказди. Зайнаб акасининг елкасига янги тўн ташлаб, бошига янгигина тахтакачдан чиққан дўппи кийдирди. У тўғрига ўтириб олиб акасидан кўз узмасди. Гоҳ кулади, гоҳ мўлт-мўлт ёш тўкиб йиғлайди.

Уят, андишадан юраги эзилган Толибжон на йиғлашини биларди, на кулишини.

Зайнаб кечаси Толибжонга сўрига эри билан ёнма-ён жой солиб берди.

Куёви чарчаган экан, бирпасда пиш-пиш қилиб ухлаб қолди. Аммо Толибжонни ҳадеганда уйку ололмади.

Осмон худди болалигидагидек тиник. Саноксиз юлдузлар бир-бирлари билан имлашади. Улар Толибжонни ҳам кўк бағрига чорлаётганга ўхшайди. Тоғ ортидан кўтарилган баркашдек ой бир гала булутни ҳайдаб чиқди. Толибжон киприк қокмай осмонга тикилиб ётибди. Кеча шу қадар жимжитки, ҳатто кекса қайрағочда мудраган чумчуқнинг инига сизмай типирчиллагани ҳам эшитилади.

Шу сокинликни бузиб, қайдадир кучли портлаш бўлди. Унинг даҳшатли овози тоғ кўкрагига қадалиб акс садо қайтди. Шу хил портлаш яна бир неча марта такрорланди. Толибжон кўрпани елкасига тортиб ўтириб олди.

Зайнаб эрталабки нонуштага хамир қориб, ҳовли бетида уёқдан-буёққа гимирсиб юрипти.

Сал ўтмай осмонга сутранг нур пуркаб чақин чакди.

Электропайванднинг ўткир нури азамат теракларнинг учини шам пилигидек бир дам ёндириб, ўчирди. Қайдадир кўтарма краннинг ғийқиллагани, қўнғирок чалгани эшитилди. Бу товушлар Толибжоннинг асабини бузмасди. Қайтага қандайдир ҳаловат, юпанч бераётганга ўхшарди. У яна шунақа чақин чақишини кутиб ётди. Йўқ, бошқа чақин чакмади.

Толибжон ўй ўйлаб кетди.

У институтни тўгатганда қишлоққа бир келиб кетди. Аспирантура йиллари қишлоққа келишнинг сира иложи бўлмади.

Негадир онам ўгай, синглим ўгай, деган фикр уни бу оиладан нарига итарарди. Бунга маълум сабаблар ҳам бор эди, Зайнабнинг бўйи чўзилган сари ўгай она Толибжон билан икковининг бошини қовуштириб қўяман, бегонага кетмасин дерди. Она зимдан шунга тайёргарлик кўрарди.

Толибжон олти ёшлигида онаси ўлган. Дадаси, болам онасиз ўсмасин, деб хотинининг йилини ўтказиб тўрт яшар қизи билан қолган бир бева хотинга уйланган эди. Ўша бева хотин мана шу кампир, қизи шу Зайнаб эди. Бирга ўсиб катта бўлган синглисига уйланишга Толибжон асло рози эмасди. Ана шу гап бўлгандан кейин қишлоқдан кетиб қолганди.

Ўқишни тугатиб қишлоғига қайтмаган Толибжонга онаси бир хат ёзганди... Ўшанда у: «Болам, нега келмайсан, Зайнабни бўйнингга осиб қўймасдим-ку!» — деган эди.

Толибжон эндигина уйланган, обкомда бўлим бошлиғи бўлиб ишларди. Бир сўзлилиги, ўжарлиги бировга ёкиб, бировга ёкмай юрарди. Комсомол уни шунақа қатъий, бир сўзлик қилиб тарбиялаган эди. Тўғрисўз, фикрида собит Толибжон партия сафига ўтаётганда кекса коммунистлар: «Ҳамиша шундай бўлинг, ҳақиқат йўлидан асло чекинманг» деб кафолат беришганди.

Ўшанда Сталиннинг шахсига сиғиниш оқибатлари бутун мамлакат микёсида тугатилиб бораётган, одамларда ҳаётга буюк бир ишонч пайдо бўлган пайтлар эди. Аммо майда «шахсчалар» тирик эди. Улар «халқлар отаси»га садоқатларидан воз кечолмасдилар. Айниқса, лавозимларга ўрнашиб олган бир неча «шахс фарзандлари» мамлакат бўйлаб эсган тоза шабадани ўткинчи, мавсумий бир гап деб билардилар.

Ана шундайлардан бири республика тепасига мустаҳкам ўрнашиб олди. У ниҳоят қаттиққўл, раъйига терс юрадиганларни, бир гапини икки қиладиганларни аямасди.

Толибжон бўлаётган ишларни билиб, баъзан тажанг, баъзан исёнкор табиатини куч билан босиб юрарди.

Ўша кезлари Биринчи — Шавкат Раҳимович профсоюзлар лидерини шундай бадном қилдики, инсон боласи бунақа хўрликларга чидай олмасди. Уни ўз қизига ўйнаш, деб гап тарқатди.

Йўриғига юрмаган профессор Нурматовнинг уйига бульдозер солиб текислатиб ташлади.

Толибжон бу ишларга гувоҳ эди. У ўзига ўзи: шунчалик қонунсизликларни қўра-билатуриб индамасам, қандай коммунист бўлдим ахир, деб қуйинарди. Охири унинг ичидаги исён портлаб юзгага отилиб чиқди.

Область партия конференциясида сўз олиб, Шавкат Раҳи-

мовичнинг кўзига қараб туриб бор гапларни айтди. Ёр-биродарларини атрофига тўплаётганини, бўйсунмаганларини бадном қилаётганини, бутун мамлакат бўйлаб шахсга сизгиниш оқибатлари тугатилаётган бир пайтда республикада янги бир шахс пайдо бўлганини очик-ёриқ айтди.

Ўшанда қизиқ бир ҳолат рўй берганди. Зал бўйлаб гулдурос қарсақлар янграб кетди. Бу қарсақ товушлари қайдан чиқаётганини билиб бўлмасди. Одамлар стул тагига қўлларини тикиб қарсақ чалардилар. Аммо уларнинг юзларидан, кўзларидан қарсақ чалаётганлари сезилмас эди.

Орадан уч ой ўтиб Толибжонга Шавкат Раҳимович «меҳрибон» чилик қилиб, уни «Она-Ватан топшириғи» деб чет элга жўнатиб юборди.

Толибжон уч йил Мозамбикда яшади. Ўша ерда бир фарзанд кўрди. Мисрға борганда ўғли йўлга кирди. Ўша ерда то овози дўриллаб иягига тўк оралагунча яшашди.

Толибжон мажбуран жаҳонгашта умр кечирарди. Йигитлик кучи, илми, қобилияти бегона юртларда қолиб кетди. У неча марта Ватанга хат ёзиб, она юртига қайтиб келиш истагини билдирди. Рад жавобини олди. Эр-хотин маслаҳатлашиб бегона тузум, бегона ахлоқ ҳукм сурган юртларда ўғлиларининг тарбияси ўзгариб қолишидан кўрқиб уни Ватанга жўнатишди. Сал фурсат ўтмай боласидан, ўз ихтиёрим билан армия хизматига кетдим, деган хат келди.

Боласи эл хизматига яраб қолган онанинг қувончи узок чўзилмади. Уни вабо олиб кетди. Бегона юртда, боласи дийдоридан узокда армон билан кўз юмди.

Толибжон кўп машаққатларни бирга кечирган хотинини бегона эл тупроғида қолдирди.

Толибжон Ватанга қайтганда ўғли армия хизматини ўтаётган эди. Унга онаси ўлганини айтмади. Дардини ичига ютиб, қулай бир пайтда айтарман, деб юрганди. Айтолмади, ўғли чегарада, хизмат вазифасини ўтаб турган маҳал ҳалок бўлди.

Мана, Толибжоннинг кўрган-кечирганлари, саргузаштлари...

Ҳозир у она кишлоғининг осмонида чакнаган юлдузларга тикилиб, ўтган кунларини эслаб ўтирипти.

Эрталаб бошига офтоб келганда уйғонди. Онаси ожиз кўзларини белгисиз тарафга қадаганча пешонасини силаяпти. Неваралари атрофини тўлдириб, аввал ҳеч қачон кўрмаган тоғаларига қимирламай тикилиб ўтиришипти.

— Турақол, болам, турақол,— деди кампир.

Толибжон она овозидан маст эди. Болалик йилларидагидекнинг бағрида эрқалангиси, юзларини юзларига қўйиб ишқангиси келди. Бутун хўрликларини, аламларини тўкиб солгиси

келди. Атрофда мунчокдек кўзларини қадаб, ажиб томошага махлиёдек турган жиянлари олдида ҳисларга эрк беришдан ўзини тийди.

Куёв ишга кетиб бўлган. Тоғ чўққиларида офтоб нури ялтираб турарди. Толибжон то ювиниб келгунча, кампир невараларини жавраб-жавраб кўчага чиқариб юборди.

Кексалардек доно камдан-кам бўлади. Она ўғлининг дилида нимадир борлигини, ичини нимадир кемираётганини сезиб турарди.

— Болам, билиб турибман, ичингда ўт ёняпти. Нима гап бўлди? Айт!

Толибжоннинг томоғидан чой ўтмади. Кучаниб зўрға ютинди.

— Келинимни сўрамадим. Болаларингни сўрамадим. Ўзинг оғиз очмаганинга сўрамадим, болам.

Толибжон титраб-қақшаб жавоб берди:

— Келинингиз жуда узоқ юрт тупроғида колган.

— Болаларинг қани?— деди кампир яна.

— Ўғлим чегарада ҳалок бўлди.

Бу гаплар Толибжоннинг кўксини куйдираётган оловлар орасидан аланга бўлиб чиқди.

Кампир бир қўли билан шолчага тиралиб олдинга сурилди. Қўлини ҳавода пайпаслаб ўғлини топди. Пешонасидан силади.

— Бу дунё шундоқ, болам. Олам яратилибдики, бировга бахт, бировга алам келади. Чидайсан. Чидамай иложинг қанча. Кечадан бери сени ўйлайман. Ичингда нималар бўлаётганини кўр бўлсам ҳам кўриб турибман. Бахтингни тупрокка кўмиб кепсан. Қандоқ қиласан, болам. Ҳализамон куёвинг келади, бирга тоғларни айланиб кел, ғуборинг тарқайди. Толибжон онасини кўтариб айвонга олиб келди. Енгил, кушдан ҳам енгил бўлиб қопти. Қандоқ полвон хотин эди. Юрса ер титрарди. Толибжоннинг эсида: онасининг ўнг қўлида битта кумуш билагузуги кўринмай кетарди. Ўша қўллар энди жуда ингичка, жуда нимжон бўлиб қолипти.

— Долчин чойимни ҳам опкелиб бер, болам.

Толибжон сўрида устига нимча ёпилган чойнакни келтириб онасининг олдига қўйди.

— Энди бор, бир айланиб кел. Шошма, эсим қурсин. Ўтир.

Кампир Толибжоннинг хотинига, ўғлига қуръон бағишладди. Юзига фотиҳа тортгандан кейин, энди боравер, деди.

Толибжон жимжит қишлоқ кўчаларида анча айланиб юрди. Биронта бекорчи одам учратмади. Болалигида чўмилган сойга қараб йўл олди. Туфлисини ечиб шимини тиззасигача кўтариб сув кечиб оролчага чиқди.

Сув ҳамон бир текис оқар, сал нари бориб тошларга тегиб сапчиб ўтарди.

Толибжон кумга чалқанча ётиб сўнгсиз осмонга тикилди. Бу унинг болалик осмони эди. Болалик излари тушган, гўдаклик ўйлари қолган бу сокин оролчадан асло кетгиси йўқ эди.

Кун терскай томонга ўтиб, тоғларнинг сояси узун тортган-дагина ўрнидан турди. Назарида кўнглига тугилиб қолган жами андуҳларини шу сувларга оқизгандек енгил тортди.

Бу фароғат ва сокинлик маскани, уни тукқан она қишлоқ эди.

II

Эрталаб нонуштадан кейин болалар ивирситган сўрини йиғиштираётган Зайнаб кўча эшиги олдида ғийқиллаб машина тўхтаганида кўлидаги супургини четга улоқтириб, эшикка қаради. Эллик ёшлардаги, Будённийникига ўхшатиб мўйлов кўйган киши кирди. Унинг орқасидан яшиқ кўтарган йигитча инқиллаб келарди. Ҳовли этагида қуйманаётган болалар баробарига қийкириб юборишди:

— Катта эна, тоғам келдилар, Мирвали тоғам келдилар.

Айвонда панжарага бағрини бериб ўтирган кампир ўрнидан турмоқчи бўлиб кўзғала бошлади.

Мирвали деб аталмиш йигит шошиб бориб, кампирнинг елкасидан беозор босди.

— Кўзғолманг, эна, кўзғолманг. Севиниб қолдингизми эна. Толибжон келиб бағрингиз бутун бўлиб қолдими?!

Кампир тимирскиланиб, Мирвалининг елкасига кўл ташлаб кўришган бўлди.

— Вой нимасини айтасан, болам, ғойибим ҳозир бўлиб, уйим тўлиб қолди. Энди оёғимни узатиб кетаверсам ҳам бўлади. Дийдорини кўролмаёйман-да, бу кўз ўлгур дунёни зимистон қилиб қўйди. Келганинг жуда яхши бўлди-да, болам. Толибжонгинамнинг ичи тўла дардга ўхшайди. Энди ўзинг уни бағрингга ол. Ўқситма. Ҳар қалай юртнинг тепасидаги одамсан.

Мирвали уёқ-буёққа аланглади.

— Дайдининг ўзи қани? Қайси гўрга ғойиб бўлди?

Атрофни ўраб турган болалар баравар жавоб қилишди:

— Тоғам пастда, оролчада ўтириптилар.

— Вой, чақир уни. Мирвали тоғам келдилар, деб айт.

Болалар кимирашмасди. Мирвалининг орқасидан яшиқ кўтариб келган йигитнинг яна киришини кутиб, эшикка қараб туришарди. Сал ўтмай йигитча — унинг шофёри, қоп орқалаб кирди.

— Зайнаб, анави нарсаларни ўзинг сарамжонлаб ол.— у шундай деб шофёрига юзланди.— Қоғоз қопдагини ҳам олиб кир.

Зайнаб хижолат тортиб норози оҳангда деди:

— Кеча акамнинг оёқларига жонлиқ сўйгандик. Бекор овора бўпсиз-да.

Мирвали унинг гапига парво қилмай эшик томон юра бошлади.

— У дайдини ўзим топиб келаман. Зайнаб, синглим, кумфонда битта чой қайнатворгин.

— Гапингиз курсин, директор, шу пайтда ким кумфонда чой қайнатади.

Кампир гапга аралашди:

— Хўп дегин, болам, дарров хўп дегин. Кумфон чойини соғингандир-да.

Мирвали болаларни эргаштириб чиқиб кетди. Шофёр, мен нима қилай, дегандек машина олдида унга қаради.

— Қовунларни ретранцилаторда ишлаётганларга обор. Бирон соатларда қайтиб кел. Шошма, кетмай тур,— деди у нимадир эсига тушгандек.— Озроқ кутиб тургин. Ҳозир келаман.

У шундай деб пастликка қараб кетган илонизи йўлдан ўзига-ўзи тормоз бераётгандек, ўнг оёғига қаттиқ тиралиб, буталар орасидан жарлик томонга кетди. Бу паст-баландликда кунига неча марталаб бир-бирини қувиб ўйнаган болалар кучанмай, шамолдек унинг атрофида айланиб пастликка чопишарди.

Мирвали ўзига-ўзи танбех бергандек ўйларди: машинада юравериб пиёда юришни унутдимми? Худди тормози бузилган машинадек пастликка мункиб кетяпман!

Унинг бу жарликка келмаганига ҳам беш-ўн йил бўлган чиқаров. Катта йўлдан ғириллаб ўтиб, ғириллаб қатнайверган экан. Баъзан кампирдан хабар олгани келганда ҳам бу томонларга қарамаган эди. Шу топда, оролчалар кўрина бошлаганда ўт-олов болалигини унутиб юборганини пайқаб қолдию юраги қисилди. Ахир бу жойлар, оролчалар, отликнинг бўйини кўрсатмайдиган қамишлар орасидан потирлаб кўтариладиган ўрдаклар, тонггача шовқин соладиган бақаларнинг қуриллашлари, сувларнинг шовиллаши, тошлар орасидан чиқиб ювилиб топ-тоза бўлиб кетган қумларни лойқалатмоқчи бўлган балиқларнинг кумушдек товланишлари, туш пайтида бирдан жимжит бўлиб қоладиган, тунлари алақандай жинлар базм қиладиган бу оромгоҳ энди унга бегона бўлиб қолгандек, нега келяпсан, бизни унутгансан-ку, деяётгандек бўларди.

Мирвали асли бу кишлокдан эмасди. Унинг отаси Рихсивой селда оқиб ўлган, Мирвали кенг ховлида шумшайиб бир ўзи қолган эди. Унинг онаси Мирвали олти ёшлик пайтида туғолмай нобуд бўлади. Боламни ўкситмайман, деб Рихси ака уйланмайди. Мирвалининг ҳолидан кампир, Толибжоннинг ўғай онаси, хабар олиб туради. Ҳар қалай синглисининг боласини ташлаб қўймайди. Холаси уни ўз уйига кўчириб олиб кетмади. Тоғ сўқмоқларидан кунига икки мартадан катнаб, иссиқ-совуғидан хабар олиб турди. Бу орада ўзининг ҳам чоли вафот қилиб каловлаб қолди.

Мирвали бўйига етиб рўзгорни эплайдиган бўлиб қолганди. Кампир ниҳоятда сабрли-қаноатли эди. Олдинги эридан қолган етим кизи Зайнаб, кейинги эридан қолган Толибжон, синглисидан қолган Мирвали. У мана шу уч етимчани оёққа турғизиш ҳам қарзим, ҳам фарзим, деб биларди. Бу тоғли юртда бу хил фидойи хотинлар озмунчами, дейсиз.

Мирвали шу топда, болалиги қолиб кетган оролчаларга яқинлашар экан, ана шуларни ўйларди.

Орқасидан келаётган бола ёлғизоёқ йўлдан чиқиб тошлардан сакраб-сакраб олдинга ўтди.

— Тоға, телевизоримиз ишламай қўйди.

— Ишлайди, энди ишлайди,— деди хаёли бўлинган Мирвали.— Эрта-индин ишлайди.

Аввалги кун кечга томон келган сел ретранслятор вишкасини ағдариб юборган, тоғнинг бу тарафидаги хонадонлардаги телевизорлар кўрсатмай қўйганди.

Мирвали тош тепасига чиқиб атрофга аланглай бошлади. Бу ердан етти орол бемалол кўриниб турарди. Аммо бирон-тасида Толибжоннинг қораси кўринмасди.

— Тоға, мен топиб келайми?

— Қаердалигини биласанми?— деди у болага қараб.

— Биламан, кечаям шу ерга келиб шаршара олдида ўтириб йиғлаганларини кўрганман.

Боя кампирнинг ўртоғинини ичи тўла дард, дегани Мирвалининг эсига тушди.

— Йўл бошла, жиян, мени ўшаёққа олиб бор.

Бола уни шаршара томонга бошламай, ёлғизоёқ айрилишидан чап томонга бошлади.

— Шаршара буёқда-ку,— деди ажабланиб Мирвали.

— Билмасакансиз-ку, тоға. Шовва буёқда.

Дарҳақиқат улар сал юришгач, ўн беш метрча баландликдан тушаётган шаршара олдидан чиқишди. Демак, тоғ селлари йўлини ўзгартирибди-да, деб кўнглидан ўтказди у. Шу пайтгача тоғнинг бу пучмоғига бирон марта ҳам келмаганидан ажабланди.

Шаршара гувиллаб тушар, йўл-йўлакай қоя тошларга урилиб тўзон бўлиб кетар, сув тўзонлари йигирма-ўттиз метр кенгликни тумандек ўраб оларди.

— Тоғам шовванинг нарёғида ўтирадилар.

Улар ҳўл, бақатўн қоплаган сирпанчик тошлардан сакраб-сакраб, шовванинг нариги томонига ўтишди. Толибжон шаршарага тикилганча кимираммай ўтирарди.

— Энди сен кетавер, жиян. Биз ҳозир борамиз.

Бола орқасига чигирткадек сакраб югуриб кетди. Мирвали бола орқасидан бир дам илжайиб қараб тургач, Толибжон ўтирган харсанг тош томон юра бошлади.

Толибжон ҳамон кимираммай шаршарага тикилганча ўтирар, сачраган тўзондан елкалари ҳўл бўлиб кетган, иякларидан тиззасига сув томаётганини ҳам сезмас эди.

— Ҳо, дайди,— деди унга яқинлашиб қолган Мирвали.

Толибжон сув шовқинидан унинг овозини эшитмади, Мирвали,— ҳой, кармисан, нима бало,— деб яна қичқирди.

Толибжон бошини кўтарди. Одам бўйи пастликда ўзига қараб илжайиб турган нотаниш шоп мўйлов кишига ҳайрон бўлиб, ўтиришини ҳам, туришини ҳам билмай тикилганча қолди. Мирвали ҳам қизиқ ахволга тушди. Толибжон деб ўйлаган одами бегонага ўхшаб кўринди. Лекин унинг қаеридир Толибжонни эслатарди. Кўзи, ҳа, икки кўзи Толибжонники эди. Одам боласи йиллар ўтган сари ўзгараверади, аммо кўзлари ўша-ўша, ёшлигидагидек ўзгармай тураверади. Бу ўша Толибжон эди. У ҳам Мирвалига қараб аввалига уни танимади. Толибжон шунча юрт кезиб, қанча савдоларни бошидан кечириб, негадир бирга ўсган, бирга қояларга чирмашган дўстини бирон марта бўлсин эсига олмаганидан афсусланди. Шунинг учун бўлса керак, турки-тароватини ҳам унутиб юборганди. Барибир унутмаганда ҳам Мирвали у кўрган болалигидаги Вали эмасди. У вояга етиб, тўлишиб, ёшлигига ўхшамай кетганди. Айниқса шоп мўйлови уни жуда бошқача кўрсатарди.

— Вой, Толиб ака, ўзингизмисиз? Мени танимаяпсизми? Мен Валиман, Мирвали чатоқман.

Толибжон ўрнидан турди-ю, бирдан тош устидан сакраб Мирвалини кучоқлаб олди. У қадрдонини бағрига босаркан, бирон оғиз сўз айтишга тили айланмасди. Шу топда ҳам қувонч, ҳам буюк бир андиша тилини танглайига ёпиштириб қўйганди.

Наҳотки, бирон марта уни эсламадим, наҳотки шундоқ қадрдон учун юрагимнинг бир бурчида жой тополмадим. Менам одам бўлдимми? Ҳатто она ўрнига она бўлган, йўлимга

кўз тикиб кўр бўлган бир муштипарни бирон марта йўкла-
мадим?

Мана шундай ўйлар уни гунгу лол қилиб қўйганди.

Одамзод қизиқ бўлади. Ўй ўйлаб тополмаган, хаёлингга минг уринганинг билан келтиролмаган умрингни ё азоб, ё қувонч, ё андиша пайтларида лоп этиб бир дақиқада кўрасан. Ўтган умринг кўз олдиндан жуда тиник, жуда аниқ бўлиб ўтади. Ва шу дақиқада, ўтган умрингга баҳо бериб улгурасан.

Мана шу тоғ чўққисида бир чўпон оёғи тагидаги тош кўчиб пастга қулаб кетади. Пастда пичан ғарами бор экан, ўшанга тушиб омон қолади. То у пичан ғарамига тушгунча бир дақиқа вақт ўтади, холос. Аммо у энди ўлдим, деб ўйлайди.

Чўпонлар унинг тирик қолганига севиниб, ранги бўздек оқариб кетган чўпондан:

— Ўлишинг нақд эди. Яхшиям пичан устига тушдинг. Ростини айт, то ғарамга тушгунингча хаёлингдан нималар кечди?— деб сўрашади.

— Дадамни кўрдим, аям билан гаплашдим, болаларим билан видолашдим. Хотиним тўртта етим билан қандоқ яшайди, деб ўйладим. Муни қаранглар, милтиқ ўқланганча қозикда қолганди, шу эсимга келди, болалар билмасдан тепкини босворса битта-яримтага тегиб кетадими, деб кўп ташвиш тортдим. Абдусаттор ўлаётганда васият қилиб, икки минг сўм берган эди, қизимни узатишганда ўзинг бош бўласан деб, шу гапни ҳеч ким билмасди. Ўгай отаси билса пулни кисташи мумкин эди. Шу пул қиёмат қарз бўлиб бўйнимда қолиб кетадими, деб ёмонам эзилиб кетдим...

Бу гапга биров ишонди, биров ишонмади. Кўпчилик чўпонни ёлғончига чиқазган эди. Аслини олганда, у рост гапни айтганди.

Бундай дақиқаларда бутун бир умр кўз олдиндан ўтади.

Толибжон ҳам шу топда бутун болалигини кўриб улгурган эди.

Мирвали Толибжоннинг кўнглидан нималар ўтганини сезиб турарди. Шунинг учун ортиқча гинахонликка ўтмай ўзини гўёки яқинда ажралишиб яна топишгандек тутди

— Оббо, дарвиш-эй, оббо дарбадар-эй, от айланиб қозигини топгандек, яна юртингни кумсаб кепсан-да. Ажаб қипсан. Энди қочиб бўпсан. Бўйнингга арқон солиб ишлатаман. Ундан кейин...

Мирвали бирдан сергакланиб гап оғзида қолди. Ахир, Толибжон ундан катта эди-ку. Ўша кезларда уни ака дермиди? Сизлармиди ё сенлармиди? Ҳозир сенлаганим малол келган бўлса-я! Ҳар қалай интеллигент одам. Чет элларда дипломатлар билан гаплашган, катта охурдан сув ичган.

— Юринг, эшикка борайлик, ўша ерда гаплашамиз.
Толибжон энди анча ўзига келган, паришонлиги ҳам таркаган эди.

У Мирвалининг болалик йилларини энди аниқ кўз олдига келтира бошлади. Жуда шўх бола эди. Муштлашишга ўч, ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини оладиган симобдек бекарор эди. Энди куйилиб қолгандир.

Иккови индамайгина тепаликка чиқа бошлашди. Шаршара овози аста-секин эшитилмай қолди:

— Бир йўқлаб борган эдим, тополмадим.

Толибжон хайрон бўлди: мени қаердан йўқлаган бўлиши мумкин?

— Қачон?— деди Толибжон.

— Бунгаям беш-олти йил бўлиб қолди. Мозамбикка борган эдик. Ўша ерда мутахассисларимиз пахта экишяпти. Менам ўн кун туриб келдим. Ўшанда сизни шу тарафда деб эшитиб қолдим. Қидирдим, тополмадим. Асвон томонга кетди, дейишди. У томонларга йўлим тушмади.

— Ўзбеклар у тарафларда кўп. Ирригаторлар, агрономлар бор. Учрашиб турардик. Кўришолмабмиз-да, Миср эҳромларини кўрсатардим.

— Кўрдим,— деди Мирвали,— Мисрга борганимда кўрдим. Зўр жойлар экан. Ўша эҳромларни одам боласи қўл билан қилганига ишонгинг келмайди.

Гап билан бўлиб улар тепаликка чиқиб олганларини билмай қолишди. Эшик олдида Зайнаб уларни кутиб турарди. Шофёр бола ухлаб қолган бўлса керак, кабинанинг очик эшигидан икки оёғи чиқиб турарди.

— Мунча ҳаяллаб кетдинглар. Қумғон неча қайнаб, неча совуди. Аям улар қани, деб жуда шошириб ташладилар.

Мирвали шофёрни уйғотиб кабинадаги рация трубкасини кўтарди. У ким биландир гаплашиб «Қайнарга жой килинглар, меҳмон боради», деб тайинлади-да, Толибжон кетидан ховлига кирди.

Ховлига кўлоблаб сув сепилган, ҳаммаёк ораста эди. Сўрига гилам тўшалган. Айвонда ўтирган кампирни Мирвали кўтариб сўрига олиб келди.

— Қудратингдан ўргилай, худо, кўзимни олганингда яраша оёғимни тинч қўйсанг бўлмасмиди. Тимискиланиб бўлса ҳам омонатингни олгунингча юриб турардим.

Мирвали кампирга тегажоғлик қилди:

— Шунча юрдингиз, бўлди-да. Манави неварачевараларингизни кўзи, оёғи сизники. Тўксонни уриб қўйдингиз-ку, яна нимани кўрмоқчисиз. Кўравериб, жамики нарса ёд бўлиб кетгандир.

— Шундоқ дейсан-ку, болам, бу ёруғ жаҳоннинг жамолига ким тўйибдики, мен тўйай.

Зайнаб кетма-кет уч чойнак чой келтирди.

— Манавиниси ойимга, долчинли. Манавиниси акамга, кийик ўти дамланган. Манаву тўксон беш сизга, директор.

— Кийик ўтидан ичиб турунлар, болаларим, меъдани тоза қилади,— деди кампир ўз чойнагини тимирскиланиб топаркан.— Ҳой қизим, овқатинг пишган бўлса опкелақол, акаларингни қорни очгандир. Атайлаб қовоқ манти қилдик, Толибжон болам, сен борган тарафларда ҳам ошқовоқ бўларканми?

Толибжон елкасини қисди.

— Шунга эътибор бермаган эканман. Ошқовоқ емаганимга ҳам кўп йиллар бўлиб кетди.

— Ҳим,— деди кампир афсуслангандек.— Шаттан чиқиб кетганингдан кейин емаган экансан. Ҳа, болам, яшамабсанда. Умрни сувга оқизиб кепсан.

Толибжон нима дейишини билмай бош эгиб ўтираверди.

— Вали, болам. Энди Толибжонни сенга топширдим. Тугилган ерларини айлантир. Юртини кўрсин. Дилидаги гўборни ёз.

Овқатдан кейин Мирвали кампирдан дуо олиб ўрнидан турди.

— Толиб энди мени ихтиёримда. Кечкурун келмаса хавотир олманг, эна.

— Йўқ, йўқ, кечкурун уйда бўлсин. Мен ҳали дийдорига тўйганим йўқ. Кечкурун куёв келади. Неваралар келади. Уй тўлиб кетади-я.

— Хўп, хўп. Майли, келади.

Мирвали билан Толибжон чиқиб кетишди. Сал ўтмай кўчада машина гуриллади. Кетаётган машина орқасидан югурган бир гала боланинг кийқириги, бақириб-чақириви эшитилди. Кампир ташқарига кулоқ соларкан, ҳа, умрингдан барака топкурлар-а, деб қўйди.

III

Машина ўнгир оралаб кечагина сел суриб туширган харсанг уюмлари олдида тўхтади. Мирвали пастга тушиб қўлини пешонасига соябон қилиб худди арра билан қирқилгандек тик қояга қаради. Эллик метрли телевишка қоянинг қоқ белида фил хартумдек буралган илдизга илиниб қолган эди.

Толибжон ҳам кабинадан бош чиқариб ўша томонга — неча тонна оғирликдаги вишкани панжасида ушлаб турган

илдизга ҳайрат билан тикилди. Шамол сал тебратса у пастга шитоб билан қулаши аниқ эди.

— Бу илдиз паровозни ҳам кўтаради, оғайни, — деди Мирвали Толибжоннинг кўнглидан ўтган фикрни пайқагандек. — Эртага альпинистлар келади. Вертолёт ҳам чақирилган. Ўзимизнинг болалар ҳозир вишка оёғи тираладиган супачага бетон қуйишяпти. Ўн минутлик сел, биласанми, қанча зарар келтирди. Уч юз тўқсон етти эчкини нобуд қилди. Тўққиз кўприкни суриб кетди. Тўртта қишлоқчадаги юз саксон хонадоннинг телевизорини ўчирди. Бузган йўлларини айтмай қўяқолай. Табиатнинг бунақа телба ўйинларига бас келиб бўлмайди.

Толибжон кабинадан чиқди. Қоядан тўкилган тошларда эчкига ўхшаб сакраб-сакраб юрган машинада силкиनावериб бели оғриб кетган эди. Қаддини ростлаб, атрофга назар ташлади. Ёмғир ювиб ўтган пастликлар кўм-кўк. Гиёҳларда заррача ғубор йўк. Ўнгирига кириб қолган дайди шамол чиқиб кетишга йўл тополмай айланар, гиёҳларни силкитарди. Шамол теккан гиёҳларнинг астари кумуш ранга кирар, шамол тегмаган беткайи тиниқ яшил тусда қимирламай турарди. Майсаларнинг бу кўриниши ҳозиргина дастгоҳдан тушган беқасамга ўхшаб кетарди. Зум ўтмай, шамол йўлини ўзгартириб ўнгирининг бошқа бир ерида худди шундай манзара ясарди. Баъзан шамол буралиб-буралиб гирдоб кўтармоқчи бўлади, қоятошларга тегавериб мадори кетганидан кейин сокин ҳовузга тош тушгандек, майсалар бетида яшил ҳалқалар ясаб тинчиб қоларди.

— Толибжон, бирпас дам олиб тур, биз юқорига чиқиб бетончи болалардан хабар олиб қўяйлик, — деди Мирвали ён соатига қараб, — агар хоҳласанг биз билан юр.

Толибжонни машина қоқиб қўйган эди. Шу ерда кутишини айтди.

Шофёр билан Мирвали юқорига чиқа бошлашди. Толибжон уларнинг альпинистлардек тошларга тирмашиб, илдизларга осилиб кўтарилишларини анча пайтгача томоша қилиб турди. Охири улар харсанг тошлар орқасида кўринмай кетишди.

Толибжон ҳозир Мирвали олиб қараган қопқоғига ёқут қадалган ён соатни танирди. Бу соат унинг отасидан қолган эди. Кампир она ҳар сандиқ очганда уни Мирвалига қўрсатиб, катта бўлганингда тутасан, дерди. Аммо Мирвалининг сабри чидамай кампир йўғида сандиқ титиб, соатни олар, уч-тўрт кун болаларга мақтаниб юрарди, Толибжон кўнглида, хали ҳам соат бор экан-да, деб қўйди.

Бугун у билан кўришгандан бери тили танглайига ёпишиб қолгандек журъат билан бирон гап айтмади. Унча-мунча айт

ган гапининг ярми ичида чайналиб қолиб кетарди. Аслида Толибжон ёшлигида ҳам одамовироқ эди. Тенгкурларига ортиқча аралашмас, бир чеккада китоб ўқиб кунини кеч қиларди. Кампир унинг бу феълидан кўп ранжирди. Вой боламе, мундок ўртоқларингга кўшилсанг-чи, ҳадеб китобга тикилиб ўтираверасанми, деб уни зўрлаб, кўчага чиқазиб юборарди.

Тоғ болалари жуда шўх, жангари бўлади. Нариги қишлоқ болалари билан муштлашгани атайлаб довон ошиб боришарди. Кўйлак-иштонлар дабдала бўлиб, бирининг боши ёрилиб, бирининг кўзи кўкариб, кечга томон қайтиб келишарди. У ёқдан еган калтаги камлик қилгандек дадаларидан ҳам яхшигина шапалок ейишарди. Аммо муштлашишга тўймаган бу болалар яна тоғ ошиб қасдларини олиб қайтишарди. Айниқса, Мирвали гапга кирмайдиган «қулоксиз» бола эди. Айтган гапини қилмай, ураман деганини урмай кўймасди. Хуллас, Толибжон ёшлик пайтларини кўз олдига келтириб Мирвалининг ғуррасиз ё оксокланмаган, тимдаланмаган пайтини эслолмади. Ундан ташқари, муштдек боши билан ургутлик бир тожик кизини яхши кўриб қолиб, довон ошиб ҳадеганда ўшаёққа кетиб қолаверарди. Ўз қишлоғидан нарига киз бермайдиган ургутлик тожикларга унинг бу бемаънилиги малол келганидан бир-икки ушлаб олиб, калтаклашган ҳам эди. Ўшанда ҳам Мирвали товба қилмаган. Эртасига ой энди кўтарилган паллада ўша кизни опқочиб келганди. Вали ўшанда энди ўн иккида эди. Қиз эса тўккиз-ўн ёшларда экан. Сочлари жамалак, узун чакан кўйлаги тўпигигача тушган бир гўдак эди.

Кампир каловлаб қолган эди. Ҳарчанд қизни обориб кўйишга қистаса ҳам ўғли кўнмас, қизнинг яқинига одам йўлатмасди. Кампир яхшиликча гапириб кўрди, бўлмади, йиғлаб ялинди, бўлмади. Қизнинг ҳам кетгиси келмасди. Кампир ўша кеча ётмади. Тиқ этса эшикка қараб қизни бағрига босиб, ўтириб чикди. Хали тонг ёришмаган эди. Девор орқасида от дупури эшитилди. Отликларнинг тожикчалаб гапиришидан юраги ўйнаб кетди. Девор наҳрасидан тупроқ тўкилиб, икки-уч йигит ўзини ҳовлига гуп-гуп отди. Мирвали ухламаётган экан, бужир тутга тирмашиб томга чикди-ю, чорбокка ўзини отди.

Бўлаётган тўполондан кўшнилар уйғониб кетишди. Бир зумда ҳовли одамга тўлди. Қизнинг уруғлари болангни топиб берасан, деб кампирга ўдағайлар, кампир нима дейишини билмай дир-дир титрарди.

Тонг отар маҳали қизни олиб кетишди. Аммо эртасига ҳам, индинига ҳам Валидан дарак бўлмади. Кампир йиғлар, кимга арз қилиб, кимдан мадад сўрашини билмас эди.

Тоғ одамларни сержахл бўлади. Жаҳл устида уни бир бало килиб кўйишмадимикин, деб ташвишга тушиб қолди. Ўшанда ҳам Толиб ҳеч нарса билмагандек бир чеккада китоб ўқиш билан овора эди. Кампир умрида унга қаттиқ гапирмаганди. Ўгайлигим ботмасин, деб ҳамиша болам-бўтам дерди. Аммо бугун чидамади. Тепасига шахт келиб қўлидан китобни тортиб олди.

— Ҳа, китоб ҳам ўлсин, одамдан азиз бўлмай. Дунёни сув босса тўпигингга чиқмайди-я. Тур ўрнингдан, кидир у ярамасни.

Толиб ўтирган ерида дўнғиллади:

— Юргандир, дайдиб. Келади. Оч қолиб. силласи қуриб қайтиб келади.

— Вой унга бир бало бўлган. Бор, кидир, суриштир. Мунча меҳри қаттиқ бўлмасанг.

Толиб истар-истамас ўрнидан туриб кўчага чиқди. Қаёққа боришини, кимдан сўрашини билмасди. У тахминан сой ёқалаб кетаркан, хуштак овозини эшитди. Овоз қай тарафдан келганини билмай аланглади. Бу жойларда овоз чиққан томонни аниқлаш қийин бўлади. Овоз тошларга урилиб акс садо беради. Толиб аланглаб турганда ёввойи pista тагидан тош думалаб йўлга сочилди. У шошиб ўшаёққа қаради. Pista шохларини қайириб, Вали унга тикилиб турарди. Унинг қўйлаклари йиртилиб кетган эди.

— Буёққа кел, Толиб,— деди у қўл силкиб.

Толиб мушқули осон бўлганига севиниб тепаликка чиқа бошлади.

— Келавер, келавер. Қўрқма, манави шохни ушла.

Толиб бир-бирига чирмашиб кетган шохлар тагидан эмак-лаб унинг олдига борди.

— Аҳмок,— деди газабланиб.— Бу нима қилганинг?! Отанг бўлганда таъзирингни бериб кўярди.

— Ишинг бўлмасин. Нон-понинг борми? Жуда қорним очди.

— Баттар бўл, қўйлақларинг дабдала бўлиб кетибди-ку.

— Ҳе, қўявер. Чўпонларнинг ити талаган. Кечаси эчкиларни эмгани бораман-да. Эмавериш ҳам жонимга тегди. Нон бўлмаса сут билан одам тўймас экан. Жон ака, нон олиб кел.

Толиб жаҳл билан уни силтаб ташлади:

— Уйга юр. Онам йиғлаб ўтирипти.

— Борсам уради. Бормайман,— деди Вали.

— Сендан қалтак ўтармиди. Ундан кейин онам қаттиқ урмайди, шунчаки пўписа қилади. Юрақол.

— Эртага бораман. Ўлай агар, эртага бораман. Бормасам

одам эмасман. Бормасам бетимга туф, дегин. Сен нон опкелгин. Кечаси Ургутга бориб келадиган зарур ишим бор.

— Э, ишинг курсин. Яна ўша Гулбининг олдига борасан-да. Билиб қўй, ушлаб олишса чавақлаб ташлашади. Улар билан ҳазиллашма.

Вали мақтанганнамо керилиб жавоб қилди:

— Ушлаб бўпти. Мени тутадиган ҳали онасининг қорнида.

— Барибир нон опкелмайман. Тепага яна қайтиб чиқиш осон эканми.

— Бўлмасам ху пастдаги жийда қавагига тиқиб қўй, ўзим тушиб оламан.

Толиб, э бор-е, деб қўл силтади-ю, яна эмаклаб писта шохлари орасидан чикди.

У уйга қайтиб келганда кампир ўчоқ бошида ўтирганча аламини Зайнабдан оларди:

— Етим қўзи асрасанг оғзи-бурнинг мой этар, етим ўгил асрасанг оғзи-бурнинг қон этар, деб шуни айтади-да. Хой, нега серрайиб ўтирибсанлар, эчкиларни қайириб келмайсанларми, елини тўлиб кетди-ку. Худойи таолонинг мендан бошқа етим боқадигани йўқми? Мунча пешонам шўр бўлмаса...

Толибнинг оёқ товушини эшитиб кампирнинг оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди.

— Хой, бирон гап топиб келдингми?

Толиб жавоб ўрнига ҳадеб илжайрди.

— Дурустрок гапир, ўзини кўрдингми?

— Кўрдим. Эртага келади.

— Вой, нега эртага келаркан, бугун келсин.

— Келолмайди, жудаям зарур иши бормиш.

— Дурустрок гапирсанг-чи, ўз кўзинг билан кўрдингми, гаплашдингми, овозини ўз қулоғинг билан эшитдингми? Рос-тини айт.

— Бир-икки марта ёлғон гапирганмидим,— деди зарда билан Толиб.

Толиб бола бўлиб бирон марта ёлғон гапирмаган эди. Кампир унинг бу одатини яхши биларди. Ҳозир Валининг соғ-саломатлигини эшитиб юзига нур югургандек бўлди.

Толиб бошқа гап айтмай айвонга бориб китобини қўлига олди. Қош қорайиб кела бошлаганда ичкарига кирдию чой яшигидан қилинган нон қутидан иккита кулча олиб қўйнига тикди. Бу унинг умрида биринчи марта ўғирлик қилиши эди...

Мирвали қаҳри қаттиқ, унча-мунчага кўзига ёш чиқмайдиган бола эди. Қўшниси Раззоқ буқачининг ошхонаси шифтига доимо йигирма-ўттизта қази осиглик бўларди. Мирвали баъзи-баъзида девор ошиб битта қази ўғирлаб чиқарди-да, сойга

тушиб, эски пақирда қайнатиб, болалар билан ерди. Бир гал девор ошиб тушганда Буқачининг ити талаб, кийим-бошларини бурда-бурда қилиб юборган эди. Мирвали шу итдан қасд олиш пайнга тушди. Ҳар куни деворга миниб олиб, итга суяк ташлар, нон ташлар, қассобхонага атайин бориб, олиб келган ичак-чавоқларни берарди. Охири ит унга ўрганди. Раззоқ буқачи самоварга чиқиб кетган пайтларда Мирвали итни эргаштириб сойга олиб борар, «ўйнатар»ди.

Мирвали бир куни болаларни тўплаб, юрларинг, сенларга «картинка» кўрсатаман, деб қолди. Болалар унга эргашиб сойга тушишди. Раззоқ буқачининг ити ёввойи жийдага оёғидан боғлиқ турарди. Ит негадир арқон билан эмас, усти оқ қобикли электр сими билан боғланган эди.

Мирвали «ҳозир картинка кўрасанлар», деб сим ипни ечиб учини жийданинг айрисига ташлаб тортди. Ит оёғидан осилганча кўтарилла бошлади. Охири у одам бўйи кўтарилгандан кейин Мирвали сим учини жийда танасига маҳкам қилаб боғлади. Ит типирчилар, вангилларди. Мирвали қўйнидан гугурт чиқазиб, бир парча қоғозни ёндирди-да, итнинг бўйнига тутди. Худди керосин сепилгандек итнинг жунлари лоп этиб ёниб кетди. Олов ичида қолган ит даҳшатли улиди. Энди у каттақон машъаладек ловуллаб ёнарди. Салдан кейин итнинг овози ўчди, қимирламай қолди.

Ўшанда Толибжон икки кўзини панжалари билан беркитиб орқа ўгириб олган эди.

Мирвали каклик боқарди. Тўрт-бешта каклик доим ҳовлида донлаб юрар, уни кўрганда югуриб олдига келарди. Шу какликлардан биттасини Уста Долимнинг мушуги олиб қочди. Мирвали пайт пойлаб мушукни тутди. Икки кўзига миҳ тикиб қўйиб юборди.

Мушук алам билан миёвлар, қаёққа қараб юрса ўзини бир нимага уриб оларди. Ё бўлмаса ариққа тушиб кетарди. Унинг бу ҳолидан Мирвали мазза қилиб куларди.

Ўша куни Мирвали кўр мушукни кечгача «ўйнаб», кейин девордан Уста Долимнинг ҳовлисига отиб юборганди.

Болалигидаги ўша воқеаларни эслаб Толибжон жиддийлашди. Эслайдиган шунча гаплар бор экан, нега узоқ юртларда юрганимда биронтасини эсламадим? Бугун атрофимда парвона бўлаётган кадрдон жигарларимга айтгулик бирон гапим йўқми?! Унинг кетидан гуноҳкордек эргашиб юрибман. Йўқ. Унга тавба қилишим керак. Онамга тавба қилишим керак. Ҳамма-ҳаммага ялиниб, гуноҳимдан ўтишларини сўрашим керак.

У шундай хаёллар билан банд экан, пастки сўкмокда қуриган гиёҳ шитирлагандек бўлди. Тўллаб, жунлари эски

пўстакка ўхшаб кетган бир кийик энди йўлга кирган икки боласи кетидан хотиржам келарди. Кийикчалар жуда нимжон, ҳар кадам ташлаганда қаламдек оёқлари титраётганга ўхшарди.

— Ҳе, жониворе, толеинга бирон овчи йўлингни тўсмасинда, бу нимжон гўдақларинг билан қаёққа қочасан?!

Кийик бепарво ўт чимдиб келар, баъзи-баъзида ияги билан болаларини орқасидан туртиб юришга ундарди.

Телевишка осилиб турган қоядан майда тошлар шитирлаб тўкилди. Толибжон беихтиёр юкорига қаради. Вишка илдиз тугунини сал ёзиб ярим метрча пастлаган эди.

Толибжон ўгирилганда кийик икки боласи билан аллақаёққа кетиб бўпти.

Мирвалилар анча ҳаяллаб кетишди. Толибжон машина кабинасидаги рациянинг: «Олтмиш етти, жавоб беринг» деб тинимсиз жаврашидан директорни қидиришяпти, деб ўйлади. Аммо ўзи трубкани олиб жавоб қилишга ботинмай машина атрофида юраверди.

Бирон соатлар чамаси вақт ўтиб Мирвали илдизларга осилиб қайтиб тушди. У устини қоқаркан, вой ярамаслар-е, вой аблаҳлар-е, ҳали сенларга кўрсатиб кўяман, деб дўнғилларди.

— Боятдан бери рация тинмай жавраяпти,— деди Толибжон.

Мирвали кабинага бош сукиб трубкани олди.

— Мени ким сўради, суриштир-чи! Кеча айтган эдим-ку, ҳадеб тайинлайверадими. Менга бетон заводини ула!— у бир оз кутиб турди-да, жавоб бўлиши билан бақира бошлади.

— Хизматчилик, баъзан шунақа қайнаб тураминиз.

— Ҳали ҳам ўша ёшликдаги қизишиб кетишларинг бор экан.

Бу Толибжоннинг энди биринчи марта ҳадди сиғиб, ийманмай айтган гапи эди.

Мирвали кўл силтади.

— Тарки одат — амри маҳол, деган гапни эшитганмисан? Сут билан кирган феъл жон билан чиқади. Ҳали кўп кўрасан, муштлашишлар ҳам бўлади. Ке, кўй, кетдик.

Яна машинага чиқишди. Йўл ўйдим-чуқур, ғилдирак тошлардан сакраб машинани тинимсиз силкитар, Толибжон гоҳ ўнг ёнбошига, гоҳ чап ёнбошига сурилиб, бу оғир йўл азобига кўниколмасди.

— Чарчатиб қўйдим шекилли,— деди анча жаҳлидан тушган Мирвали.— Қишлоқда ҳали кўп турасанми? Ё яна жуфтакни ростлаб шу кетганингча соқолинг кўксингга тушганда келасанми?

Толибжон иккиланмай жавоб қилди:

— Кўраман-да, Бу жойларга жимжитлик кидириб келдим.

— Нима?!— деди хайратланиб Мирвали.— Жимжитлик дедингми? Вой сени қараю. Жимжитликни мен бор жойдан кидиряпсанми? Топиб бўпсан. Тавба, дунёнинг ишлари зап ғалати-да. Мен жимжитликни қувиб юрибман, бу бўлса қидириб юрипти. Жимжитликни одамзод ўлганда топади. Гўрга кирганда!.. Менга қара, сени сизлайми, сенлайми? Сизласам бегонага ўхшаб қоласан, сенласам дилинг оғрийдими, дейман.

— Менга барибир. Яхшиси сенлаганинг дуруст,— деди Толибжон.

— Бўпти. Эрталаб куёвингни идорада кўрувдим, келганингни ўшандан эшитдим. Қайнағам келди, дейди. Шу ўйлайман, шу ўйлайман, отингни тополмайман. Далавой кал дадангни танирди, ўшандан сўрадим. Эсида бор экан, Толиб эди шекилли, деб қолди. Қара, одамларни эсидан ҳам чиқиб кетибсан. Палончи одам сўйган, палончи мачитга ўт қўйган, деб эслашади. Сени нима қилган, деб эслашсин? Бу ёмон, ошнам. Юртингда унутилсанг, бундан даҳшати бўлмайди. Қайтиб келганинг жуда яхши бўлди. Одамларнинг эсидан чикмайдиган кўп ишлар қиламиз. Кўнглингга келмасин, гапнинг сирасини айтдим. Албатта чет элларда кўп ишлар қилган бўлишинг мумкин. Мен буни айтаётганим йўқ. Туғилган юртда ҳам бир нима қилиб қўйишинг керак.

— Одам ўлдирайми, мачитга ўт қўяйми?— деди Толибжон пичинг билан.

Мирвали, э, бор-е, деди кабина деразасидан ташқарига тупураб экан.

— Шу машина менинг уйим,— деди кейин.— Баъзан кечалари машинада ухлаб тонг отдираман. Биласанми қанча ерим бор? Билмайсан. Мана шу тоғларнинг икки тарафидаги адирлар, макрит чўлидан очилган ерларнинг ҳаммаси меники менга қарайди. Уйдан бир чиқиб кетганимча ҳафталаб келолмайман.

— Болалигингда ҳам уйга сиғмай тоғ-тошларда санқиб юардинг.

Мирвали кулиб юборди.

— Ёмон эдим-а! Онам бечорани кўп қийнаганман. Ярим кечалари тоғларда юраверардим. Бўрилар еб кетмаганига хайронман.

— Бўри боласини ҳам боққан эдинг шекилли.

— Вей, бўри боласини инига кириб опчикқанман-а. Қипқизил жинни эдим.

— Ургутнинг қора қишлоғидан қиз олиб қочганинг эсингдами?

Мирвали жимиб қолди. У аллақандай хаёлларга берилган-дек кўзларини юмиб ширин бир хўрсиниб қўйди.

— Оти Гулби эди. Гулбиби. Ўзи ҳам гулдек қиз эди-да. Бечора ота-онаси мендан безор бўлиб чирокчилик бир жувозкашинг ўглига зудлик билан тўй қилиб бериб юборди. Муни қара, яқинда тасодифан кўриб қолдим. Невара-чеваралик бўлиб кетибди. Яхшиям уйланмаганим. Жуда хунук кампир бўпти. Сайловчилар билан учрашувга борган эдим. Президиумда ўтирсам сельсоветнинг раиси Чори Ашир туртди. Кулоғимга шивирлаб, олтинчи қаторнинг ўн биринчи жойида ўтирган хотинни танияпсанми, деб қолди. Қараб танимадим.

— Ўша Гулбиби бўлади.

— Жуда хунуги чиқиб кетибди-ку,— дедим кўзларимга ишонмай. Чори Ашир кулади.

— Сени келишингни айтгандим. Тағинам бу пардоз қилиб келгани,— деди.

Машина нотекис йўллардан коптокдек сакраб-сакраб охири кенг, текис асфальтга чикди.

«Қайнар» йўлида ГАИ инспектори самосвал капотига бағрини бериб нимадир ёзаётган эди. Мирвали шофёрга тўхтат, деб буюрди. Машина инспектордан беш-ўн кадам ўтиб тўхтади. Кейин орқалаб юриб унга бараварлашди.

— Нима гап?

— Қоидани бузди,— деди инспектор Мирвалининг бетига карамай.

— Қанака мелисасан? Қўйвор!

Инспектор менга буйрук берадиган қанака валломат экан, бир гаплашиб қўяй, деган ғурур билан орқасига ўгирилди. Ўгирилди-ю дафтарчасини ёпиб унга честь берди.

— Ўрток директор, қоидани бузгани учун талонини теш-моқчиман.

Мирвали қошларини чимирди.

— Майли, сен унинг талонини тешасан, мен пост ГАИдаги телевизорни опкетиб складга топширвораман. Келишдикми?

Инспектор тушунмади. Хайрон бўлиб елкасини қисди.

— Инсофинг борми, ўзи? Телевишкага семон раствор олиб кетяпти-ку. Одамлар дунёда нима гаплар бўлаётганини билолмай хуноб. Тез қўйиб юбор. Иккинчи бунақа ўзбошимчалик қилмайди.— Мирвали шофёрга юзланди.— Даюс, йўлингга қараб юрсанг ўласанми? Қачонгача инспекторларга катта бошимни кичик қилиб ялинаман. Бор, тез обор. Агар яна қоидани бузсанг, шофёрлик гувоҳномангни ўзим йиртиб ташлайман.

Мирвали шофёрга, ҳайда, ишорасини қилди. Машина сер-

пантин тоғ йўлидан текис борарди. Толибжон машинанинг ёмон йўллардан юриб силкитганидан бели зиркираб оғрирди.

Офтоб тоғнинг бу томонига ўтган. Пастликлар кўм-кўк, ғубордан холи толларнинг барглари шаффоф эди. Ёнғокзорлар, жийдазорлар панасидаги сой шовқини эшитилмас, бу ерларда фақат машина моторининг гуриллаши ҳоким эди.

Йўлни эчкилар подаси тўсиб чикди. Эчки ҳар қалай жуда зийрак хайвон бўлади. Қўй подаси бўлганда чўпонни кийнаб юборарди. То машина калласига дўк этиб урилмагунча тикка келаверади. Эчки бўлса машина қораси кўриниши билан ўзини четга олади. Шофёр бир-икки сигнал бериши билан эчкилар подаси йўлнинг чап томонига ўтди. Мирвали уларга аллақандай меҳр билан қарарди.

— Бу жониворларни кўпайтиргунча она сутим оғзимга келган.

Анча жойгача жим кетишди. Ўн минутлар чамаси вақт ўтганда Толибжоннинг бўйнига иссиқ нафас теккандек бўлди.

Мирвали унинг елкасига бошини ташлаб пиш-пиш қилиб ухларди. Толибжон майли, ором олсин, деган ниятида кимирламай ўтираверди.

Рация чўзиб-чўзиб гудок берди. Шофёр трубкани олиб, яна босиб кўйди. Кимдир манка товушда тинмай алло, алло, деб кичкирарди.

IV

Нурмат тоға шийпонда мудраб ўтирарди. Ҳар гал пастликдан машина товуши эшитилиши билан кўзини очиб директор келмаяптимикиан, деб алангларди.

Кундузи совхоз марказидан, меҳмон келади, у-буларни тайёрлаб турунг, деб масаллиқларни ташлаб кетишган эди.

Бу шийпонни адирнинг тепасига ўтган йили Мирвалининг ўзи қурдирган, фақат — азиз меҳмонларнигина олиб келарди. Нурмат тоға шийпон орқасидаги ярим гектарча жойга селитрасиз, қўй қийи солиб қовун-тарвуз экарди. Ойда-йилда бир келадиган меҳмонни кутишдан ва шу полизга қарашдан бошқа Нурмат тоғанинг иши йўқ эди. Кунни кеч қилиш учун от думидан тузоқ ясаб полиз пушталарига ташлаб қўйган. Кунига тўртта-бешта бедана илиниб турарди. Нурмат тоға жуда озода, миришқор одам бўлганидан шийпонни гулдек тутуди. Ундан ташқари, у жуда пазанда эди. Келган меҳмонлар у пиширган таомларни мақтаб-мақтаб ейишарди.

Бугун Мирвали меҳмон олиб келади, жуда яқин кадрдони эмиш, яхшироқ тайёргарлик кўринг, деб тайинлашганидан у

«тишининг қавагида асраб» юрган беданаларни зиралаб товоққа босди. Полиздан саралаб-саралаб ковун-тарвуз узиб, сояга ташлаб қўйди. Аммо ҳадеганда Мирвалилардан дарак бўлмасди. Охири у шийпон устунига суяниб пинакка кетди. Машинанинг кучли сигналидан чўчиб кўзини очди.

Семон тротуарнинг нариёғида ҳаворанг «Волга» келиб тўхтади. Ундан бўйнига бир эмас, иккита фотоаппарат осган, яқинидаги одамга ҳам бир кўзини қисиб қарайдиган одати учун мерган деб лақаб олган Расулбек Умаров тушди. Нурмат тоға бу одамни унча хушламасди. Ёлғонни кўп гапирарди. Бировни алдаб кетишга уста, ўз манфаати учун отасини аямайдиган Расулбекни Мирвали нечунким ўзига яқин қилиб юрибди, деб ҳайрон бўларди.

Расулбек шийпон олдига келиб, энсаси қотиб турган Нурмат тоғага бир кўзини қисиб узок тикилди.

— Хўжайин келмадимми?

Нурмат тоға индамай ичкарига кириб кетди. Унинг бу хил муомаласидан жаҳли чиккан Расулбек орқасидан ичкарига кирди.

— Бу қанақаси бўлди, бобойка...

Нурмат тоғанинг кўзларидан ўт чиқиб кетай деди.

— Оғзингга қараб гапир. Ўша сен билган ўрисчани мен ҳам биламан. Бобойка деганинг нима деганинг?

— Ҳа, энди сиз ўрисчага мenden уста бўлишингиз ҳам керак-да. Турмаларда юриб уста бўлиб кетгансиз. Менга қаранг. Эртага нозик меҳмон келади. Беш-ўнта бедана тутиб патини юлиб қўйинг. Мен багажникда кўчқор олиб келганман. Индушка ҳам бор. Сўйиб каллапчасини ажратиб, тандир қабоб қиласиз. Арча шохларини ҳам олиб келганман. Зира ҳам бор. Индушқадан жаркоп қиласиз. Беданадан табака.

Расулбек қилинадаган ишларни тайинлагунча шофёр думбаси тирсиллаб турган қора кўчқорни шийпон устунига боғлаб, қўлтиғидаги гули-гули товуқни қаерга қўяй, деб фармон кутиб турарди.

— Директор менинг буйруғимсиз ҳеч ким меҳмон кутмайди, деб тайинлаган,— деди Нурмат тоға.

— У киши билан ўзим гаплашаман. Йўқ демайдилар.

Шу пайт машина қисқа-қисқа сигнал бериб тепаликка чиқиб келди-да, худди шийпон пиллапояси олдида тўхтади. Кийим-боши чанг бўлиб кетган Мирвали билан Толибжон тушишди.

— Ия, сен бу ерда нима қилиб юрибсан?— деди Мирвали, Расулбекка қараб.— Қўй зўр-ку.

Расулбек уни қўлтиқлаб четроққа чиқишга ундади.

— Гапиравер, бу ерда бегона йўқ. Меҳмонинг борми?

— Абдуғани ака меҳмон олиб бораман, юкорига жой қилдириб қўй, деб тайинлагандилар,— барибир пичирлаб тушунтирди Расулбек.— Меҳмон Тошкентдан, нозик одам. Ҳаммамизга ҳам фойдаси тегадиган катталардан. Селхозтехника республика базасининг бошқарувчиси Ҳожимурод Холматов. Сиз уни яхши танийсиз. У ҳам сизни танийди. Колхозда пайтларида жуда кўп портретларини қилиб берганман. «Хурмат тахтаси»га илғорларнинг сувратларини ишлаб берганман. Абдуғани ака илтимос қилиб қолдилар, йўқ деёлмадим. Селитр дейсизми, трактор дейсизми, техника детали дейсизми, олдини бизга берадилар. Озиб-ёзиб бир тушиб қолган ишлари экан, йўқ деёлмадим.

Дарҳақиқат, область селхозтехника бошлиғи Абдуғани Исмоилов совхоз нимани сўраса йўқ демай беради.

— Бўпти, меҳмонни яхшилаб кутинглар. Нурмат тоға қарашиб юборадилар.

Нурмат тоға гапга аралашди:

— Болам, мени бу ишга аралаштирма. Мен сенинг хурма-тинг учун бу ерларда юрибман. Меҳмон кутишга ҳолим ҳам, хоҳишим ҳам йўқ. Сенинг йўригинг бошқа. Ўл, десанг ўламан...

Тоғанинг бу хил гапларига Мирвали ҳайрон бўлмади. Феъли шунақа деб қўя қолди.

Мирвали Ҳожимурод Холматовни яхши биларди. Аммо у билан сира борди-келди қилмаган. Ўз ишига ниҳоятда пишиқ бу одам ҳар қандай катта ишларни қилганда ҳам орқасида из қолдирмасди. У кўп ревизияларни кўрган. Кўп қийин-кис-товлар ичидан омон-эсон чиқиб кетганди.

Ҳожимурод ҳеч қачон ҳужжат аралашадиган пулга кўз олайтирмасди. Агар бир жойга битта юз сўмлик, ёнига битта бир тийинлик қўйиб, қайси бирини оласиз, деса Ҳожимурод албатта бир тийинни оламан, дейди. У сўмдан тийинни афзал кўрарди. Тийин миллионнинг ота уруғи, деб биларди.

У ўн икки йил жуда катта колхозга раислик қилди. Колхоз йилига давлатга саккиз минг тонна пахта сотади. Аммо Ҳожимурод ўн минг тоннага етказди. Аслини олганда унинг пахтаси етти минг тонна ҳам чиқмайди. Буёғига пахта заводидан уч минг тонна сотиб олади. Завод икки районнинг пахтасини қабул қилади. Авжи терим қизиган паллаларда завод кунига ўн етти минг тоннага етказиб пахта қабул қилади. Аммо торозибонлар, лаборантлар, пахтаиғ иф-лос экан, деб уч процентини, нам экан, деб тўрт процентини чегиради, хулласи бир тонна пахта етти юз килога ўтади.

Шундай қилиб заводда кунига икки минг тоннага яқин ортиқча пахта йиғилиб қолади.

Ҳожимурод заводдан пахтани килосига тўққиз тийин тўлаб

колхозга ўн тийиндан ўтқазади. Шунда Ҳожимуродга бир тийиндан тўпланиб, ўттиз минг сўм қолади. Колхоз топширмаган уч минг тонна пахтанинг ҳар килосига заводдан эллик олти тийиндан пул олади. Шунда бекордан-бекорга колхоз касасига бир миллион етти юз олтмиш минг пул тушади. Шундан тўққиз юз минг сўми заводдагиларга қолади.

Бу ҳам майли, давлатга ошиқча пахта сотгани учун Ҳожимуроднинг колхози қўшимча пул олади. Планни ошириб бажаргани учун раис, бош бух, бош агроном олти ойлик маош билан мукофотланади.

Ҳожимурод ана шу пулларни тийиндан топади. Бу ишларга на ҳужжат аралашади, на бирон қоғоз. Оғизда топилган бойлик булар.

Ҳожимуроднинг ҳужжатсиз пул топадиган яна битта усули бор. У ҳар йили гектарчиларга йигирма гектар ерга пиёз эктиради. Улар билан колхоз орасида расмий равишда ҳар гектар ердан тўққиз тоннадан пиёз топширишга шартнома тузилади. Улар вақтинча колхозга аъзо қилиб олинади. Аслида бу миришкор гектарчилар ҳар гектар ердан йигирма беш тоннадан пиёз оладилар. Ҳожимурод улардан ҳар гектар ер учун беш минг сўмдан пул олади. Йигирма гектар учун юз минг сўм кассасига киради. Бундан ташқари, колхоздан оладиган маошлари ҳам Ҳожимуродга қолади. Улар ведомостга қўл қўйиб, индамай кетаверадилар.

Ҳеч қандай ревизия бу ишни тополмайди.

Тийиндан миллион ясайдиган бу одам ҳозир кўтарилиб катта лавозимни эгаллаб турипти. Республика колхоз-совхозларига бериладиган кимёвий доридан тортиб, тракторгача, сеялкадан тортиб экскаваторгача, бульдозердан тортиб машина баллонигача, мойли бўёқдан тортиб сув кўшиб ичса бўладиган тоза спиртгача унинг қўлида.

Битта колхоздан шунча пул топган одам бу жойда қандок ишлар қилаётганикин?

Лекин бугунги зиёфат Ҳожимурод учун бир умр эсдан чиқмайдиган сабоқ бўлишини Мирвали билади. Аммо Нурмат тоға меҳмоннинг кимлигини ҳали билмайди. Билса ана унда қиёмат бўлади.

Мирвали кутилмаган хангомаларга ўч эди. Бугун бу тоғларда нимадир бўлади, кимдир қувади, кимдир қочади.

Расулбек Мирвали билан хайрлашиб жўнаб кетди.

— Бу нима қилганингиз, тоға? Яхши бўлмади-ку, — деди гинахонлик билан Мирвали.

— Шу болани жиним суймайди. Кўрарсан, бир кун сенга панд бериб қўяди. Одам сотиш одатим йўқ эди. Бир айтиб қўяй. Кечалари келиб кийик овлайди бу ярамас.

— Йўғ-э,— деб юборди Мирвали.— Кийик овлайди? Вой ярамас-эй!

— Шундоқ, болам. Қўли эгри. Ҳаром одам.

Мирвали жаҳл билан уёқдан-буёққа юра бошлади. Толибжон бир чеккада унинг тажанглигини кузатиб турарди.

— Бу кийикларни қаёқлардан олиб келганман, биласизми? Ўттиз кийик боласидан икки юз қирқ кийик қилдим. Энди эркинликка чиқди бу жониворлар. Тўрт йил сим тўр орасида боқилган. Вой ярамас-эй. Вой аблах-эй. Ўз кўзингиз билан кўрганмисиз ё тахминий гапми бу?!

Тоға чақимчилик қилганидан хижолат тортиб, паст овоз билан, рост, деди.

Иккови айвондаги сўрига ўтиришди. Тоға устига дока ёпилган дастурхон бетини очди.

Толибжон пастга қаради.

— Қиттак-қиттак қиламизми, оғайни? Тоға, опкелинг анавундан.

Толибжон ичмаслигини айтиб қайтарди.

— Умуман ичмайсанми ё ҳозир кўнглинг хоҳламай туриптими?— деди Мирвали.

— Кечроқ. Шундоқ тоза ҳаводан мазза қилиб нафас олай,— деди Толибжон.

— Бу гапинг ҳам дуруст. Ол, овқатга қара. Нурмат тоғам роса пазанда. Аммо феълли одам. Жинига ёқмаган киши билан чой экан-ку, совуқ сув ҳам ичмайди.

— Бояги муомаласидан билгандим. Одам деган мана шунақа принципиальный бўлиши керак. Анави Расулбек менга ўтиришмади.

— Аферист у. Ёмонам шайтон одам. Любойни алдайди. Баъзи бир дефицит зачастиларни топишга иш бериб туради, деб ёнимга олгандим. Аммо-лекин суврат олишга ёмонам устада. Пойтахтдан келган фоточилар ҳам унга тан беришади. Дом културада виставка очган. Шуни ўрнига сени мўлжаллаганман. Бир ишлаб берасан.

— Э, йўғ-э,— деб юборди Толибжон.— Бирон йил ишга ярамайман.

— Ярайсан. Ярайсан, ошнам. Ўзим ёрдам бераман. Бурнингни ерга ишқаб ишлатаман. Чет элларда юриб, кўзи пишган одамсан. Хў, анави кунгайдан,— у қўли билан тоғ оралаб кетган йўл бошини кўрсатди,— ана шу жойдан Тирсаксойни бўғасан. Сувни манави текисликка ҳайдаймиз.

Толибжон бир дам ўйланиб қолди.

— Бўлмас-ов. Ахир, бу сувлар тоғ этагидаги қанчалаб ўрмону ўрмончаларни суғоради. Қуришиб кўясан-ку.

— Сен ақлли одамсан. Область миқёсидагина эмас, респуб-

лика, мамлакат миқёсидан чикиб, халқаро миқёсда иш кўрадиган кўли узун, фикри кенг одамсан. Қандок қилсак, қандок бўлишини ўйла. Сих ҳам куймайдиган, кабоб ҳам куймайдиган йўлни топ. Экинлар ҳам, жонворлар ҳам сув ичсин, ўрмонлар ҳам қуримасин. Хўш, қалай?

— Ўлимдан бошқа ҳар ишга чора топилади. Ўйлаш керак.

— Ана, ана,— деди Мирвали,— энди каллангни мотори қизиди. Ишлат, яхшилаб ишлат. Ўйла. Менга сув керак. Сув бўлса бир йилга қолмай юз минг гектар ер очвораман. Миллион керакми, ўн миллион керакми, пулим бор. Ҳисобни катта ол.

Толибжон кўзларини юмиб ўй-ўйлаб кетди. Ўрнидан туриб кунгай томон қаради.

— Ахир, бу тоғлар арчаси билан, дўланаю ёнғоқзорлари билан гўзал. Ҳавосининг ҳам тиниклиги шундан. Тоғда кун кўрадиган паррандаю даррандалар қайдан сув ичади. Буёғини ҳам ўйлаш керак, оғайни. Кунгай тарафда қор тез эрийди. Тошлар орасига сув сингмай гиёҳлар ҳам эрта баҳордаёқ қуриб, қовжираб қолади.

Мирвали Нурмат тоға билан овқатланиб ўтирган шофёрга қаради.

— Мунча имиллайсан. Чаккон-чаккон е. Марказга тушамиз. Эртага сенга оддих бераман. Дамингни олсан. Бугунча чидаб бер, бола.

Шофёр бола лунжидагини ютмаёқ сочиқни кўлига олди. Совуб қолган чойни битта симиришдаёқ бўшатиб машина олди-га борди.

— Бўлмасам мен кетдим,— деди Мирвали Толибжонга қараб.— Сен дамингни олиб, яхшилаб ўйла. Ҳе, бола мен келгунимча калланг бўш турмасин. Хўпми?

Толибжон кула-кула, хўп, хўп дедим-ку, деди кўлини кўксига кўйиб.

Мирвали машинага ўтириб жўнаб кетди. Толибжон то у келгунча бирпасгина ором олмоқчи бўлди.

— Идиш-товокларни йиғиштириб, ювиб сарамжон қилгунимча зерикмай ўтирасиз-да, меҳмон,— деди Нурмат тоға ундан узр сўрагандек.

Толибжон ёшлигида ҳам шунақа, вақтини уйда, китоб ўқиб ўтказганидан, Мирвалига ўхшаб тоғ-тошларни кезмасди. Тоғларнинг бу хил пучмоқлари унга бегона эди. У чўкқиларга чиқмаган, ўнгирилларда кезмаган. Бир ювош уй боласи эди. Шунинг учун ҳам ҳозир у ёшлигини эслаганда бу тоғлар, чўкқиларни кўз олдига келтиролмасди. «Одамови» бўлиб ўсган Толибжон тоғларнинг қанақалиги-ю, ҳавосининг қаймоқдек майинлигини энди билипти. Унинг бу жойларда муҳаббати ҳам қолмаган. Биринчи севги лаззати бу жойлардан олисда, ҳеч

қандай романтик туйғуларсиз кўнгилга кирганди. Бошқа йигитлар сингари гулу гулзорлар, булбул хонишлари, байту ғазаллар ишқига аланга ташламаган. У онг билан, ақл билан севганди. Бу хил севги вақт ўтиши билан аёл кишининг бағрини ўртайди. Кўп армонлари дилида қолиб кетади. Умрда бир мартагина бериладиган ишқ аталмиш туйғуми, хиссиётми, ҳалигача таърифи кашф қилинмаган муҳаббат роҳатлари умрбод ёдда. То сўнгги нафасда ҳам юрак торларини бир чертиб ўтади.

Толибжон хотинини севарди. Фақат яхши оила бошлиғи, покиза, ақли, ҳалол бўлгани учун, сарамжон-саришта уй бекаси бўлгани учун ва ниҳоят, ажойиб бир ўғил туғиб бергани учун севарди.

Йиллар ўтди. Арзанда ўғил ҳам, ажойиб уй бекаси ҳам оламдан ўтиб кетишди. Толибжон якка бўлиб қолди.

У Санобар билан йигирма йил яшади. Шундан ўн саккиз йилини чет элларда ўтказди. Қаерда бўлса хотини унинг ёнида эди. Кирини ювиб, овқатини пишириб, кунлару йилларни унга термулиб ўтказди. Толибжон унга бирон марта бўлсин каттик гапирмади. Бошқаларга ўхшаб сенламади. Сизлаб яшади.

Уни министрлик иши билан СССРга чақиришганда боласи билан Санобар ўзга юртда қолар, то келгунича элчихонага қатнаб қачон келишини суриштирарди. Толибжон қайтишда янги чиққан пластинкаларни олиб борарди. Санобар Она-юрт овозини мана шу грампластинкалардангина эшитарди.

Бир кун Толибжон ҳориб-чарчаб ишдан қайтаётганда Санобар пластинка қўяётган эди. У қўшиқ сеҳрига шунчалар берилиб кетган эдики, Толибжоннинг кирганини ҳам сезмади. Кафтини иягига тираганча икки кўзи жикка ёш, бир нуктага тикилганча қимир этмасди. Толибжон унга халақит бермаслик учун оёқ учида юриб, ичкари хонага кириб кетди. Ниҳоят қўшиқ тинди. Толибжон йўталиб, унинг олдига келди. Санобар ҳали ҳам қўшиқ сеҳрида эди.

У дастурхонга овқат қўйганда ҳам, чой узатаётганда ҳам маъюс эди. Шунда Толибжон унинг юртини соғинаётганини, ҳар галгидан кўра каттик соғинаётганини сизди. Толибжон илгарилари ҳам Тошкентга бир бориб келасизми, деб сўрарди. Санобар Она-юртини қанчалик соғинган бўлмасин, уни ёлғиз ташлаб кетишга кўзи қиймас, усиз қийналиб, мунғайиб қолишини ўйлаб рад жавобини берарди. Санобар фидойи хотин эди. Уйим, эрим, болам, дейдиган хотин эди.

Тоғ шамоли ўт-ўланларни силкиб ўйнаётган, қуни билан қизиган тошларни ялаб совутаётган завол маҳали Толибжон гўри олисда, энди ҳеч қачон бориб кўриб бўлмайдиган юртларда қолиб кетган хотинини эслапти. У қандоқ хотин эди-я!

Ўғли бўйига етган сари келин кўриш орзусида ширин хаёллар сурарди. Магазинма-магазин кезиб келинига сарполик харид қиларди. Ҳатто келиннинг никоҳ куни киядиган лозими-га зар жияклар ҳам олиб қўйганди.

... Искандарияда соҳил бўйлаб сайр қилиб юришганда етаклаб келаётган ўғлининг кўзи илиниб хархаша қила бошлади. Толибжон болани кўтариб олди. Бола дадасининг елкасига бошини қўйганча пиш-пиш ухлай бошлади.

— Ўғлингиз сиздан бир минут ҳам ажралмасам дейди. Ишдан келгунингизча минг марта дадам қачон келади, деб сўрайди.

Толибжон ҳам ўғлини жон-жонидан яхши кўрарди. Ишдан келиши билан уни ўйнатар, то ухлагунча турли эртақлар айтар, бузилган ўйинчоқларини тузатиб берарди. Шундай кезларда Толибжон ёнида хотини борлигини ҳам унутар, бирон оғиз гап айтмаган оқшомлари ҳам бўларди.

Ўшандай кунларнинг бирида Санобар ўпкаланиб деди:

— Менга қаранг, дадаси. Бу уйда шу болангиздан бошқа одам йўқми?

Толибжон гапнинг маъносини дарров тушунди.

— Шу биттагина болангиздан мени қизғаняпсизми?

— Йўқ, бир очикчасига гаплашайлик. Мени ҳам яхши кўрганмисиз?

Толибжон бепарво жавоб қилди:

— Яхши кўргандирманки, сизга уйланганман-да. Шу пайтда ишқи муҳаббат қаёқдан эсингизга келиб қолди?

— Ахир, мен аёл кишиман.

— Буни биламан, — деди Толибжон.

Ана шундан кейин ҳафсаласи пир бўлган Санобар ичкари уйга кириб кетди, бирпасдан кейин унинг пиқ-пиқ йиғлаган овози эшитилди.

Толибжон ичкарига кириб уни юпатмоқчи бўлди. Бошига қўл узатиб сочларини силамоқчи бўлди. Қўлини қайтариб олди. Умрида ҳеч қачон хотин эркалатмаган эди.

— Санобар, қўйинг, қўйинг, мени биласиз-ку, худо урган тўғри одамман. Унақа байту ғазаллар айтишни билмайман. Ахир, шунга ўрганмаганман. Албатта сиз менга дунёда энг яқин, энг қадрдон одамсиз. Умримни сиз билан ўла-ўлгунча боғлаганман. Сиздан бир кун ажрасам туролмайман.

Ўша кунлар энди Толибжоннинг дилида армон бўлиб қолди.

«Бағримга босиб эркалатмайманми, сочларини силамайманми?! Ахир, уни жони мени ичимда, мени жоним уни ичида эди-ку. Нахотки, шу муҳаббат бўлмаса?!»

Толибжон уни ниҳоятда қаттиқ севганига энди иқроп бўл-япти. «Ўзи тириклигида шу гапларни айтсам бўлмасмиди?

Энди айтаманми? Йўқолгандан кейин, бир умр қайтиб келмай диган бўлиб кетгандан кейин айтяпманми, бу гапларни?!»

Нурмат тоғанинг йўтали унинг ўйларини тарқатиб юборди.
— Ухлаётганмидингиз, меҳмон? Қўйинг, завол пайти ухламанг. Тушга ёмон нарсалар киради. Мирвали келяпти, — деди Нурмат тоға ўрнидан туриб.

Машинанинг икки чироғи коронғуликда икки нурли коп-токдек сакраб-сакраб келарди.

* * *

— Нурмат тоға ғалати одам экан, — деди Толибжон машина дўнг оша ялангликка чиққанда.

Губорсиз тоғ ҳавоси ҳаддан ташқари тиник эди. Юлдузлар жуда яқинда чакнаётгандек, машинанинг олд ойнасига тушган ой ёруғидан йўлни дуруст илғаб бўлмасди. Олис-олисларда тошга урилаётган шаршара товуши ҳам худди икки кадам наридан эшитилаётгандек эди.

Руль бошқариб бораётган Мирвалининг хаёли бир дам бўлинди. Кейин Толибжоннинг сўроғига жўяли бир жавоб қилиш учун фикрини жамлашга уринди.

— Нурмат тоғани ғалати одам дединг. Тўғри, ғалати одам. У бировга ишонмайди. Ҳаммадан шубҳаланади. Эртага нима бўлади, уни сира-сира қизиқтирмайди. Кўрган кунига кул тортиб юрипти. Мен уни битта нарсасига тан бераман. Ҳалол одам. Аммо кўнгли тош бўлиб кетган. Феъли айниб турганда ҳеч кимни аямайди. Дунёда яккаю ягона, сўққабош одам у. Дунёда суянган бирдан-бир одами — мен. Жазаваси тутиб турган пайтида мен, қўйинг, бўлди, тоға, десам таққа тўхтайди. Бошини эгиб, ичкарига кириб кетади-ю, кечгача чиқмай ўтираверади. Э, сен билмайсан, Толиб, бу одамнинг ичи тўла дард. Чизаб юрипти. Авваллари бу одам бир кунмас-бир кун ўзини нобуд қилиб қўяди, деб хавотир олардим. Кейинчалик сири-асрорини олганимдан кейин бу хил одамлар ўз жонига қасд қилмаслигини билдим. Бу одам асли паландаралик бўлади. Кредит техникумида ўқиб юрганымда бизга пул оборотидан банкда практика олиб борарди. Илми у қадар бўлмаса ҳам тажрибаси зўр эди. Ҳисоб-китоб масаласида ҳозирги электрон ҳисоблаш машинаси чиққунча областнинг ҳисоб машинаси шу эди...

Шағал тўкилган йўлда икки кийик боласи имирсилаб борарди. Машина фараси кўзини олиб, иккови бир-бирига қапишиб кимирламай қолишди. Мирвали тормозни босди машина ша-

җалларни суриб секинлашди. Шу пайт харсанг тош орқасидан сакраб чиккан она кийик ташвишланиб болаларининг олдини тўсди. У қарши келаётган машинани писанд қилмай хужумга тайёр турарди.

Шунда Толибжон бу жониворнинг болалари олдидаги буюк бир фидойилигидан хайратда колди. Беихтиёр Мирвали бошқараётган машина рулига ёпишди. Машина чайкалиб кетди, сурилиб йўл четида тўхтади. Чироқ нури ҳам чайкалиб энди сўнгсиз ўнгирларни туман пардасида ёритарди. Мирвали пастга кулаб кетишдан кўрқиб, рулни чапга бурди. Фара йўлни ёритганда кийиклар ғойиб бўлганди.

— Зоя, — деди ички бир хаяжон билан Мирвали.

Толибжон унинг бу гапидан ҳеч нарса тушунмади.

— Зоя, бу кийикнинг оти. Бир ярим ой бўлди, қўтондан чиқариб юборганимизга. Хайрият, болалапти. Икки йил сим тўр қўтонда боққанмиз. Энди кетмайди. Бу тоғларнинг гиёҳини чимдиган кийик асло кетмайди, ошна. Сен ҳам бу сойлар сувини ичиб катта бўлгандинг, келдинг-ку.

Бугун эрталаб ҳам Толибжон телевишка тагида шу кийикларни кўрганди.

— Кетиб колмасмикин бу кийиклар? — деди Толибжон.

— Йўк, кетмас. Жуда болалигида олиб келганмиз. Одамга ҳам унча-мунча ўрганган... Ҳа, гап Нурмат тоға тўғрисида эди-я, ҳозир айтиб бераман. Бошидан ўтганларни кино қилса ҳам, китоб қилса ҳам бўлади. Жуда кўпни кўрган бобой бу.

Мирвали машина тезлигини пасайтириб, аста хикоясини бошлади.

Нурмат тоға тинчгина банкда булбулнинг қафасидек тор кассада пул олиб, пул бериб кунини ўтказиб юрарди. Районда эмас, бутун областда ном чиқазган колхознинг Ҳожимурод деган раиси тинчини бузади. Ишга таклиф қилади. Хол-жонига кўймай, банк бошқарувчисининг ҳам розилигини олиб, колхозга кассирликка олиб кетади. Бошида улар жуда иноқ ишлашадди. Раиснинг зиёфатлари усиз ўтмайдиган бўлиб қолади. Бирон йил ўтгандан кейин Нурмат тоға колхознинг ички сирлари-ю, раиснинг иш тутиш йўлларини билиб олади. Баъзи конунсиз харжларга кўникмай юради. Кейинчалик бу ишлар оддий бир нарсага айланиб қолади. Кассир халкига иккита раҳбарнинг имзоси бўлса бас. Ҳар қанча пул бўлса бераверади. Раис билан бош бухгалтернинг имзоси билан пул олиб келади. Шу имзолар билан тегишли одамларга санаб беради. Қиладиган иш шу. Улар раис билан ота-боладек бўлиб кетишади. Раис «зарур» бўлиб қолиб беш мингми, ўн мингми сўраса, тилхатсиз бераверадиган бўлиб қолади. Эртаси ё индини раис бухгалтерия орқали олган пулларни хужжатлаштириб кўяди.

Кунларнинг бирида раис уни кабинетига чакириб, ўттиз минг сўм тайёрлаб қўйишини тайинлайди.

— Шунча пулни нима қиласиз?— дейди ажабланиб Нурмат тоға.

— Куёвга битта ҳовли олиб бермоқчи бўлиб юргандим. Ҳозир телефон қилишди. Ўттиз мингга битта яхши ҳовли савдосини пишитиб қўйиштипти. Уйдаги пул хотинда эди. Туркистонга Султонимни зиёрат қилгани кетган. Келиши билан жойинга қўйиб қўямиз. Банкка бориб йиригига алмаштириб келсангиз дуруст бўларди. Шунча пулни дўппайтириб олиб юрмай.

Нурмат тоға йўқ дейишини ҳам, ҳа дейишини ҳам билмай чайнаиб туриб қолади.

— Ишонмаяпсиз чоғи,— дейди раис аччиқланиб,— ё тилхат ёзиб берайми?

Нурмат тоға раисга неча марталаб ўн минг, ўн беш минглаб пул берган, бирон марта тилхат сўрамаганди. Раис ҳам айтган кунни ё пулни қайтариб берар, ё бўлмаса бухгалтерия орқали расмийлаштириб орани очик қилиб қўярди. Шундоқ одамга ишончсизлик қилишга Нурмат тоғанинг кўнгли бўлмайди. Айтган вақтида ўттиз минг сўмни идорага келтириб беради.

У уйига қайтаркан, дили сира ёришмайди. Раис келгунча ревизия босса нима бўлади? Бухгалтерни хабардор қилиб қўйсинмикин? Йўғ-е, билса дили оғрийди. Ахир у унақа одам эмас. Ҳалол.Ўйлай-ўйлай нима бўлса ҳам бош бухгалтерга бир оғиз айтиб қўймоқчи бўлади. Аксига олиб у ҳам Қаршига зарур иш билан кетиб қолган экан. Эртага албатта айтаман, деб ўзини овутади.

Кечаси билан минг тўлғониб, тушлари бузилиб тонг отдиради. Эталаб бухгалтернинг олдига кирганда ёнида одам бор экан, чиқиб кетгунча кутиб туради. Эзмароқ одам экан, пенсия олиш учун қанақа ҳужжат керак, аввал қаёққа бораман, кимга учрашаман, деб роса чўзилади. Охири, ишини битказиб чиқиб кетади. Бухгалтер Нурмат тоғага қарайди.

— Жуда хунук иш бўлди-да, аксига олиб областга чакириб қолишди. Раисни кузатгани чиқолмадим. Сиз чиқдингизми, тоға?

Нурмат тоға ҳайрон бўлади. Чақирса овоз етадиган жойга икки кўнга кетган одамни ҳам тантана билан кузатиладими? Армияга кетаётган бўлмаса, сьездга делегат бўлиб кетаётган бўлмаса.

— Индинга қайтиб келадиган одамни кузатиб қўйиш шартми?— дейди ажабланиб Нурмат тоға.

— Индинга қайтадиган?— дейди бухгалтер уни масхара қилгандек. Худо хоҳласа йигирма тўрт кундан кейин қайтади-

лар. Тошкентда бир кун бўлсалар, жами йигирма беш кун.— У чўтга йигирма беш деб тош ташлайди.— Кайтишда уёқ-буёқни айлансалар, яна беш кун.— У яна бешта тош ташлайди.— Хотин киши билан курортга борган одам вақтида қайтолмайди.

Нурмат тоға ўрнидан сапчиб туриб кетади.

— Нима?! Курортга?!

Унинг важохатидан бухгалтер қўрқиб кетади.

— Сизга нима бўлди? Ўтиринг, ўтиринг! Ия, ия, рангингиз ғалати бўлиб кетди-ку.

У шошиб стол тортмасидан аллақандай таблетка олиб унга узатади.

— Тилингизни тагига ташлаб олинг...

Унинг гаплари Нурмат тоғанинг қулоғига кирмайди, боши ғувиллаб, кўзлари тиниб, ҳолсизланиб курсига ўтириб қолади.

— Доктор қақирайми?— дейди бухгалтер, телефон трубкасига қўл узатаркан.

Нурмат тоға пешонасига шапиллатиб уриб, гандираклаганча чиқиб кетади.

Нима гап бўлганлигидан хабари йўқ бухгалтер хайрон бўлиб, орқасидан чиқади. Тоға йўл четидаги скамейкада бошини чангаллаганича букчайиб ўтириб қолади.

Бухгалтер унинг тепасига келиб аста шивирлайли:

— Тоға, туринг ўрнингиздан, одамлар кутиб қолди. Пул оладиганларни жўнатворинг. Ишдан қолишмасин, ҳаммаси далага кетадиганлар.

Тоға бошини кўтариб маъносиз кўзларини қайга яширишни билмай, яна ерга қарайди.

— Пул йўқ. Бир тийин ҳам йўқ. Ҳаммасини раис супуриб кетган. Индинга қайтиб бераман, деб ўттиз минг олиб кетди.

Бухгалтернинг ранги оқариб, тиззаларидан дармон кетгандек, гавдасини кўтаролмай қолади. Кейин ўзига келиб, ишончсиз бир товушда дейди:

— Йўғ-э, раис унақа одам эмас, бировни алдамайди. Иситмангиз йўқми? Довдирамаяпсизми? Хушингизни йиғинг.

Тоға бошини сарак-сарак қилиб, бир уҳ тортади.

— Сенки ишонмадинг, бу гапга энди кимни ишонтираман? Мени тириклайин гўрга тикдиларинг.

Бухгалтер шошиб ичкарига кириб кетади. Раиснинг уйига телефон қилади. Келини уйда экан, раиснинг қайси курортга кетганини сўрайди. Келини аниқ бир жавоб айтолмайди.

— Феълларини биласиз-ку, бир жойда узоқ туролмайдилар. Менимча, путёвкасиз кетишган. Аямни асаблари бузилиб, бўлар-бўлмасга йиғлайдиган бўлиб қолгандилар. Бир айлан-тириб келаман, деб олиб кетдилар. Қайси томонга кетганларини билмайман. Телефон қилсалар, айтарман сизга.

Энди бухгалтер ҳам ташвишга тушиб қолади. Каергадир телефон қилади, ким биландир ниманидир гаплашади. Хуллас эртасига контроль ревизион бошқармадан уч киши келиб, кас-сани печатлайди-ю, ревизия бошлайди. Кечкурун ёнбошига «Милиция» деб ёзилган машина Нурмат тогани олиб кетади. Беш кунгача тогани ана шу машинада олиб келиб бухгалтерияга опкириб кетишар, кечкурун яна машинада олиб кетишарди. Олтинчи куни уни идорага опкелмай қўйишади. Тергов бошланганмиш, деган гап чиқади. Йигирма кундан кейин тўлишиб, ранги тиникиб раис сафардан қайтади. Район прокурату-расида уни тоғага юзма-юз қилишади.

— Ўтган ойнинг йигирма еттинчи куни колхоз кассири Нурмат Холматовдан ўттиз минг сўм пул олганмисиз?— деб сўрайди терговчи.

Раис ҳайрон бўлган алпозда бир терговчига, бир Нурмат тоғага қарайди.

— Қанақа ўттиз минг? Шунча пулни нима қиламан? Нега оламан?

Нурмат тоға у билан юзма-юз қилишганига севинганди. Раис пул олганини айтади, бу ишнинг хато бўлганини уларга тушунтиради, деган умид юрагининг бир чеккасида йилт этганди. Раиснинг жавобидан ханг-манг бўлиб қолади. Сапчиб ўрнидан туриб кетади.

— Ахир, кўёвимга участка олиб бераман пулим хотинимда эди... индинга қайтариб бераман...

Терговчи унинг гапини бўлади:

— Ўтиринг! Рухсатимсиз гапиришни ман қиламан. Хўш,— дейди у раисга, демак, пул олганингизни инкор қиласиз?

— Олган бўлсам тилхатимни кўрсатсин. Шунча пулни тилхатсиз, ҳужжатсиз, гувоҳсиз бериб бўладими? Ахир у ёш бола эмас-ку.

— Тилхат олганмисиз?— дейди терговчи тоғага.

— Йўқ.

— Нега?

— Бу одамга ишонардим.

— Тушунарли,— терговчи бошини сарак-сарак қилиб нималарнидир ёза бошлайди. Кейин имзо чекин деб тоғага бир варақ қоғоз узатади.

Тоға гаранг эди. Кўзлари тиниб, қўли қалтираб тергов қоғози тагига имзо чекади.

— Тамом! Ревизия бошқа камомад тополмаган. Бошқа ҳужжатлар тўғри расмийлаштирилган. Ревизия материаллари билан сизни таништирганман. Бошқа саволим йўқ. Ишни энди судга ошираман. Агар терговнинг боришидан норози бўлсангиз, мана қоғоз, бош терговчига арз қилишингиз мумкин. Раис

сизга рухсат, судда ҳам бир-икки марта безовта қилишади. Чакирув коғози олишингиз билан албатта келишингиз керак.

Раис, албатта, албатта, деб чиқиб кетади.

Йигирма кундан кейин суд бўлади. Тоғани растратачи сифатида ўн икки йилга ҳукм қилишади. Мол-мулки мусодара қилинадиган бўлади.

Шу билан умрини тинчгина, бир маромда ўтказаётган одамнинг ҳаётида кескин бурилиш бўлади.

Бу орада уйдаги нарсалари мусодара қилинади. Ховлиси сотилади. Хотини битта тугунча билан уйдан чиқиб кетади. Шу кетганча қаёққа кетганини суриштирадиган одам бўлмайди. Ўн икки йил ўтиб Нурмат тоға озиб-тўзиб, букчайиб қайтиб келади. Уни илгари кўрганлар энди таниёлмайди. Қариган, соколлари оқариб кетган...

— Гаплашсанг, гаплари ҳам анчагина узук-юлук,— деди Мирвали.— Баъзан гапидан адашиб кетиб, сўраган нарсанг қолиб, бошқа нарсани айтади. Савоб бўлар-ку, ҳам тоғ ҳавосида соғлиги тикланар, деб шуёққа олиб келдим. Шийпонни супуриб-сидириб юради. Пастликка пича қовун эккан, селитрасиз. Тузоқ кўяди, бедана илиниб туради. Баъзи-баъзида ўзи билан ўзи сўзлашадиган одати бор. Қулоқ солсанг, бирон маъно чикмайди. Нима деётганини ўзи билса керак. Бир кун тоғдан жуда чарчаб келдиму мана шу шийпон айвонидаги раскладушкага ётиб магнитофон кўйдим. Юнус Ражабийнинг «Чоргоҳ»ини мириқиб эшита бошладим. Нурмат тоға шийпон зинасига ўтириб, қимирламай ашулани охиригача эшитди. Чўкқиларни ўраган булутларга, пастликда эчкилар подаси кўтарган тўзонга тикилганча юм-юм ёш тўкарди. Ашула тингандан кейин ўрнидан турди-да, ёш тўла кўзлари билан менга қараб:

— Болам, мен боримда бу ашулани кўйманг,— деди.

У шундай деди-ю, шийпон оркасига ўтиб кетди. Бирпасдан кейин ўрнимдан туриб шийпон панасига ўтдим. Тоға харсанг тош устида муштдек бўлиб ўтирар, қимирламас эди. Тоғанинг дарди бедаво. Ичини кўйдирган чўғ ўтсиз тутаб, бутун вужудини жизганак қилаётгандек эди...

Толибжон бу гапларни жимгина эшитаркан, эрталабдан бери кўзига телба бўлиб кўринган тоға энди адолатсизлик, шафқатсизлик қурбони, ифлос, жирканч кўллар гижимлаб ташлаган аянчли бир кимса сифатида намоён бўлди.

Толибжон ҳаётнинг аёвсиз зарбаларига дуч келган, омадсиз ҳаёти каловлатиб кўйган, безовта асрнинг шиддатқор, сершовкин бўронларидан қочиб, тинчгина бир кунжи қавак излаган одам эди. Энди тоғанинг кечмишини эшитиб дунёда шундай

чорасиз одамлар ҳам борлиги ҳеч гап бўлмай қолганини сеза бошдаган эди.

Рақияда, ўрток Рихсиев, деган овоз тўхтовсиз эшитила бошлади. Мирвали трубкани қулоғига қўйиб кичкирди

— Эшитаман, эшитаман. Гапиравер. Нима гап?

— Эшитяпсизми, ўрток Рихсиев. Эртага пионер лагеридан биринчи смена қайтади. Завгар автобус бермаяпти. Расулбексиз беролмайман, дейди. Расулбек меҳмон кутгани Шахрисабз аэропортига чиқиб кетган. Нима қилай?

— Гаражни менга улаб бер. Ўзим гаплашаман...

Рақия анча пайтгача китирлаб, гувиллаб турди. Кейин хотинчалиш овоз келди

— Гараж жужурниги эшитади.

— Мен директор Рихсиевман. Пионер лагеридан болаларни олиб келиш учун уччала автобусни тайёрлаб қўйинглар. ГАИга телефон қилиб тайинланглар. Ҳозирок ўзинг телефон қил. ГАИсиз автобус бир қадам ҳам жилмасин. Тушундингми?

Мирвали трубкани жойига қўйди. У гаплашаётганда машина жуда секинлаб қолганди. Бирдан газ берди. Машина силкиниб олдинга интилди. Фара қияликларни ёритиб шлагбаум олдида тўхтади. Ўткир нурдан кўзи қамашган қоровул қафти билан нурни тўсиб машина номерига қаради. Кейин шлагбаум ходасини кўтара бошлади.

— Келдик,— деди Мирвали сим тўр билан ўралган ялангликка киришгач.— Бв ер дунёдаги энг чиройли жониворларнинг макони.

V

Нурмат тоға қолхозда кассирлик пайтида кўп зиёфатларни кўрган, ноз-неъматларга тўлган дастурхон безаб қанча-қанча меҳмонларни қутган эди. Аммо Расулбекдақа дастурхон безайдиган меҳмонни сира кўрмаган эди.

Какликлар ҳозир чўққига чиқиб кетган, на тузукка илинади, на ўқ билан уриб бўлади. Хонадонлардаги ўрганган какликлардан беш-олтитасини сотиб олиб дўлма қилди. Тоғ райҳонию жамбилларини қиймага қориб, какликнинг қорнига жойлаб, ип билан тикиб чиқди. Икки кун ичида тузукка илинган беданаларни Нурмат тоғага патини юлдириб, зиралаб қозонга бостириб қўйди. Эринмай пўстдумба қиртишлади. Ярим пақир олчанинг данагини ажратиб холодильникка қўйди. Эрталаб сўйилган қўйнинг қалла-почасию ичакларини машинада уйга жўнатди. Шофёридан ҳасип билан қалла гўшти соат бешга тайёр бўлсин, деб қайта-қайта тайинлади.

Кун тоғ орқасига ўтиши билан столга дастурхон ёзиб мевачеваларни қўя бошлади. Ҳали у столни ясаиб улгурмаган ҳам эдики, чўпон йигит «Москвич»да тўрхалта тўла балиқ олиб келди. Балиқларни унинг ўзига тозалашни топшириб бедана бостирган қозонни газга қўйди.

— Сал дурустроқ кийиниб олинг, сто восьмойларга ўхшаб юрманг, меҳмонлар олдида,— деди.

Нурмат тоға қаддини ростлаб ўрнидан турди.

— Хотиржам бўл, Бек. Меҳмонларингни олдига бормайман.

— Тавба, бу одамга битта гап кам, иккита гап қўп. Жинними ўзи. Одамови бу ярамас чол.

Шийпон олдидаги ялангликда иккита «Волга» олдинмакетин келиб тўхтади. Ундан биринчи бўлиб ёши олтмишларга яқинлашиб қолган, оппоқ юзли, бағбақаси галстугининг тугуни устидан тошиб чиққан, салобатли бир киши тушди. Расулбек югура солиб унинг истикболига чиқди ва у билан икки қўллаб кўришди.

— Зап кепсиз-да, устоз. Эрталабдан бери кутаман.

— Оббо сен-эй,— деди меҳмон.— Зўр боласан-да.

— Шогирдингизман-да, Ҳожи ака,— Расулбек ялтоқланиб меҳмонларга йўл бошлади.

Ҳожи ака билан область ва район сельхозтехника бошликлари, Райпо мудири ҳам бор эди.

У меҳмонларнинг қўлларига сув қуйиб сочик тутди. Кейин стол устидаги докани очиб, ўтиришга таклиф қилди.

Ҳожи ака ясатилган дастурхонга қараб ҳайрон бўлиб қолди

Меҳмонлар ўтиришгач, Расулбек буғи чиқиб турган каклик дўлмани ўртага қўйди.

— Битта илтимос,— деди у айёрча қўз қисиб.— Ҳаммасини еб қўйманлар. Ҳали бундан ҳам зўрлари бор.

Ўртага кабоб келди. Пўстдумба келди. Охири бедана табака тортилди.

Угра кесишда дунёнинг бирон мамлакатада Шаҳрисабз билан Китоб пазандаларига тенг келадигани бўлмайди. Улар кесган уграни ғалтак ип ёнига қўйсангиз қайси бири ип қайси бири угра билиб бўлмайди.

Мана шу Расулбек ана шунақа уста пазандалардан бири эди.

Совхозда чет эл делегатлари келганда угра ичиб туриб бу машинада қирқилганми ё қўлда, деб сўрашганди. Қўлда келганини айтишганда биронтаси ишонмаган.

Ўшанда Мирвалиннинг буйруғи билан Расулбек бир зувала

хамир кориб меҳмонлар олдида угра кесган. Кейин уградан биттасини олиб игнанинг тешигидан ўтказган эди.

Ҳожи ака ҳар гал таомни оғзига солганда Расулбек шаънига ҳамду санолар ўқирди. Пазандалигини астойдил мактарди.

— Вей, бу ҳунарни қайдан ўргангансан, палакат? Жуда зўр экансан-ку.

— Ҳали шошманг, Ҳожи ака. Тоғ жилғасидан тутилган ой балиқни еганмисиз, емагансиз. Ана энди ейсиз. Чарвига ўраб димланган жигар еганмисиз, емагансиз. Ҳали ҳасип бор калла гўшти бор.

Ҳожи ака ёйилиб кулди.

— Бўктириб ўлдирмоқчимисан. Нафасим тикилиб қолди. Энди жиндек дам бер. Уёқ-буёққа юриб овқатни ҳазм қилайлик.

— Маъкул маъкул. Ҳазми таом учун ҳам тадбир белгилаб қўйганман. Ўзлари полизга бориб тушган беданаларни териб оладилар. Бунинг гашти бошқа бўлади. Нима дейсиз, маъкулми?

Ҳожи ака ёғли қўлларини сочикқа артиб ўрнидан турди. У ичмас эди. Шунинг учун ҳам ҳамроҳлари ноқулай бўлмасин, деб шишаларга қўл урмай одоб сақлаб ўтиришган эди, ўрниларидан қўзғалишмади, Ҳожи ака нари кетиши билан шишаларга қўл узатишди.

Атроф жимжит. Кечки шаббода ғир-ғир эсади. Тоғнинг соя тарафи тўк яшил тусга кирган. Чўққиларнинг қилт учи худди қилич дамидек чақнаб турипти. Шундоқ пастликда, худди оёғинг тагига узала тушгандек катта қишлоқ ястаниб ётибди. Қишлоқ ўртасидан кесиб ўтган сойнинг шовиллаши эшитилмас, фақат дарахтзорлар, харсанглар орасидан буралиб-буралиб ўтиши ажиб бир манзара ҳосил қилар эди.

Расулбек Ҳожи акани Шийпон орқасига, Нурмат тоғанинг чайласига бошларкан:

— Ҳу ўша қовун полизида тузокқа илинган беданалар сизга интизор бўлиб ётишибди, — деди.

— Бўлди бўлди. Уёғини ўзим топиб оламан. Сен ишингни қилавер.

Расулбек итоаткорона қўл қовуштириб орқасига қайтди.

Ҳожи ака сўқмоқдан битта-битта босиб полиз томон юра бошлади. Чайлада икки тиззасини кучоқлаб Нурмат тоға узокларга тикилганча қимирламай ўтирарди. Ҳожи ака чайла олдида ўтаркан, «омонмисиз бобой» деб қўйдию пайкал томон кетаверди.

Боятдан бери қимирламай ўтирган Нурмат тоға фавқулодда бир ҳаяжон билан сесканди. Таниш овоз уни сергаклантир-

ди Пайкал томон кетаётган киши орқасидан тикилиб қолди.

Ўша, ўшанинг ўзи. Ҳожимурод бу. Нурмат тоға нима қилишини билмай беихтиёр ўрнидан турди. Бу пайт Ҳожи ака жўяклардаги лой тузокларга илинган беданалардан бир-ик-китасини олиб қўйнига солиб улгурган, ажиб бир чакқонлик билан жўякдан-жўякка сакраб тузокқа энгашарди.

Нурмат тоға ундан кўз узмай туриб қолди. Ниҳоят Ҳожи аканинг шодон овози эшитилди:

— Бобой, битта халта келтиринг. Қўйним беданага тўлиб кетди. Питирлаб ғашимни келтиряпти.

Нурмат тоға хушёр тортди. Чайла устунига илиб қўйилган қўштиғ милтиқни қўлига олди. Тиззасида букиб ўқлади. Кейин Ҳожи ака энгашиб бедана олаётган пайкалга келди.

— Халта келтирдингизми? — деди Ҳожи ака унга қарамай.

— Ҳа. — деди тоға.

Ҳожи ака унга ўгирилиб қаради-ю, ханг-манг бўлиб қолди. Чолнинг кўлидаги милтиқнинг учи унга тўғриланган, чолнинг икки кўзидан ўт чакнарди. Ҳожи ака эсанкираб, ҳозиргина тузокдан олган беданани қўйиб юборди. Бедананинг биттаси Нурмат тоғанинг олдидан париллаб учиб ўтди.

Ҳожимурод қалт-қалт титрар, қўйнидаги беданалар питирларди.

— Мен сени қидирмадим, — деди босик, бўғиқ овоз билан Нурмат тоға. — Жазонингни худо берсин, дегандим. Йўқ, сен худога ҳам чап бердинг. Ажал тортиб, ўз оёғинг билан олдимга келдинг. Имон келтир... Имон келтир. Ҳозир ўласан. Ал-қасос-ул-минал ҳақ, дейдилар.

Ҳожимуроднинг тили калимага келмасди. Нима дейишини, нима қилишини билмасди. Қаршисида милтиқ ўқталиб турган одамга айтгулик бирон гапи йўқ эди. Ҳеч қандай узр, ҳеч қандай илтижо уни шу топда ўлимдан олиб қололмасди. Ҳожимурод шунча йил яшаб, шунча чиғириклардан бутун чиқиб бунақа танг аҳволга тушмаган эди. Бирон кун келиб унга рўпара бўламан, деб хаёлига ҳам келтирмаганди.

Мана шу Ҳожимурод билан Нурмат тоға тўрт йил бирга ишлашган.

Колхоз оғизга тушган хўжаликлар. Ҳожимурод эса пичоғи кескир раислар қаторида юрарди. У райком секретари билан прокурордан бошқа раҳбарларни раҳбар қаторида кўрмасди. Бошқаларни идора олдидаги хужрада нон-чой билан кутиб юборарди.

Ҳожимурод жуда тадбиркор, ҳар иш қўлидан келадиган киши эди. Бухгалтериядами, омбордами бирон чатоклик бўлиб қолса, бирпасда тўғриларди. Келадиган ревизорлар акт-

ни Хожимурод айтгандек қилиб ёзишарди. Айникса, гўшт топшириш пайтида у кассадан ўн-ўн беш минг сўм олиб, ферма мудури билан бозорга бориб мол харид қиларди. Моллар машинага бозордан ортилганча тўппа-тўғри тайёрлов конторасига жўнатиларди. Хужжатлар эса беш ой олдин сотиб олинган, боқишга мунча ем, мунча хашак кетди, деб расмийлаштириларди. Бу орада молни кўрмаган молбоқарга ҳам беш ойлик маош ёзиларди. Нурмат тоға кассир бўлгани учун бу ишларнинг барчасидан хабардор эди.

Мана, қанча вақт ўтиб иккови яна юзма-юз келиб туришибди.

Хожи ака чиқмаган жондан умид, дегандек чолни инсофга келтирмоқчи бўлди.

— Бола-чақамни уволига қоласиз,— деди у титраб-қақшаб.

— Мени бола-чақамнинг уволи нега сени тутмади? Йўк, сени мазза қилиб, роҳат қилиб ўлдираман. Қани, ечин. Еч кўйлақларингни. Бўл, ечинмасанг ҳозир тепкини босаман.

Хожимурод шошиб кўйлагини еча бошлади. Этаклари тагидан бир гала бедана париллаб учиб чиқди-да, полиз этагига бориб тушди.

— Еч! Шимни ҳам еч. Еч деяпман!

Хожимурод бир сўз демай шимини ҳам ечди. Нурмат тоға кўйнидан гугурт олиб унга ирғитди.

— Ёк. Ёкиб юбор!

— Бу нима деганингиз? Ахир яланғоч кайга бораман?

Тоға яна милтиқ учини унга тўғрилади.

— Қимирлама! Энди сенга кийим-бошнинг кераги йўк. Ўзлари кафанлаб кўмиб кўйишади.

Хожи шартта ўзини ерга отди. Эмаклаб у томон кела бошлади.

— Мени кечиринг. Кечиринг. Гуноҳларимни оқлайман. Ўша ўттиз минг сўмни тўлайман. Элик минг қилиб тўлайман.

— Пулни-ку, тўлайсан. Сенга пул чўт эмас. Қурбонлар умрини нима билан тўлайсан? Азоб-уқубатда йўқолган навкирон умримни нима билан тўлайсан? Сарсон-саргардон бўлиб ўлиб кетган хотинимнинг умрини нима билан тўлайсан? Йўк бўлиб тўзиб, патарат топиб кетган оиламга қанча ҳақ тўлайсан? Кийимларни ёк. Бўлмаса тепкини босаман.

Хожимурод чўккалаб ўтириб кийимларини бир жойга тўплади. Қўллари қалтираб гугурт чакди. Уни кийимларига оборишдан олдин, раҳми келармикан, деб Нурмат тоғага зорли қаради. Тоға милтиқ учи билан кийимларни кўрсатди. Шундан кейин Хожимурод ёниб турган гугурт чўпини кийимларига тутди. Гугурт чақилган кийим-бош анча вақтгача тутаб тур-

ган эди, шаббода эсиши билан лоп этиб гуриллаб кетди. Ҳожи худди ташлаган пўстига тикилган бешиктебратардек ёнаётган кийимларига маъюс караб турарди.

Шийпон томондан маст йигитларнинг пойма-пой кўшиклари эшитилади.

Шу топда Нурмат тоғанинг ичида ўт ёнарди. Бу ўт аста ўрмалаб унинг бутун вужудини камраб олди. У нима қилаётганини, нималар деётганини идрок қилолмасди. Унга биргина истак, қаршисида турган шу яланғоч одамдан даҳшатли ўч олиш истаги ҳокимлик қиларди.

Ҳожимурод эса у билан учрашув, қачондир рўпара келиб қолиш тўғрисида сира ўйламаганди. Уни мутлако унутиб юборганди. Тўғри, баъзи-баъзида Нурматни эмас хотинини эслаб қўярди. Ҳар гал эсига келганда, этлари жимирлаб кўзлари қоронғилашиб кетарди.

Беш йил бўлди, хотини ҳам кўринмай кетди. Илгарилари у шаҳарда пайдо бўлиб қолар, сочлари тўзғиган, бир қарашдаёқ телбалиги билиниб турадиган бу аёл ҳар кунни эрталаб Ҳожимурод ишга кетадиган пайтда эшиги олдида кутиб турарди. У кўриниши билан қўлини қибла томонга чўзиб узок дуойибад қиларди.

— Худоё худовандо, шу одам хонавайрон бўлсин. Шу эшикдан лопиллаб тобутлар чиксин. Шу уйдагилар оқ киймасин, қора кийимдан боши чикмасин. Э худо, борлигинг рост бўлса, шу одамни бахтиқаро қил. Умри хорликда зорликда ўтсин. Омин!

Ҳожимурод бу телбадан тезроқ қутулиш учун шошиб ўзини машинага урар, шофёр ҳам мотори гуриллаб турган машинани ўкдек учириб олиб кетарди. Хотин машина орқасидан тош отиб қоларди. Кечкурун ишдан қайтар маҳали уни яна эшик олдида кўрарди. Яна ўша этни жимирлатадиган қарғиш

— Худоё худовандо, шу одам хонавайрон бўлсин.

Шу топда Ҳожимуроднинг кўзига сочлари тўзғиган телба хотиннинг алам тўла кўзлари кўриниб кетди.

Хотин тўрт-беш кун уни қарғаб-қарғаб йўқ бўлиб кетарди Орадан икки-уч ой ўтиб яна пайдо бўларди-да, хумордан чик қунча қарғаб кетиб қоларди. Беш йилдан ошди, у келмай қўйди. Ҳожимурод аста-секин уни ҳам унутиб юборди Аммо баъзи-баъзида эсига тушиб қолар, кўнгли алланечук бўлиб уйқуси қочарди. Шундай кезларда қок ярим кечаси кўрпани елкага тортиб, босиб-босиб чекарди.

Офтоб ўчаётган маҳал икки одам бир-бирига бақамти келиб чурк этмай турарди. Бирининг ичи тўла алам, дард. Бирини эса бутун бир хонадонни вайрон қилган, энди қасос онлари

келганда тақдирга чап бериб бўлмаслигига ақли етиб бу дунёдан умидини узиб лолу ҳайрон турарди.

Нурмат тоға милтиқ учи билан юр, деб ишора қилди. Ҳожимурод кимирламади.

— Юр!

— Қаёққа? — деди қалтираб Ҳожимурод.

Нурмат тоға жавоб ўрнига милтиқ учини унинг бошига тўғрилади. Ҳожимурод сеҳрлангандек ихтиёрсиз орқасига тисарилди.

— Пастга қараб юр! — деб буюрди Нурмат тоға.

Нурмат тоға энди бу одам устидан мутлақо ҳоким эди. Энди бу одам унинг қўлида. Ёт деса ётади, тур деса туради. Ҳожимуроднинг бу ночор ҳолати унга роҳат бағишларди. Ҳар бир қалтираши унинг кўнглидаги аламларни томчима-томчи чиқазиб юбораётганга ўхшарди.

Улар шу алпозда дам тез, дам секин пастликка тушишди. Ҳожимурод яланг оёқ, тошлардан юролмайд кийналар, гоҳ оёқ учида, гоҳ товони билан юриб ҳолдан тойган эди.

— Менга қаранг,— деди Ҳожимурод.— Бўлди-да энди. Мендан нима истайсиз. Майли, пул керак бўлса пул олинг, мол-мулк керак бўлса, майли, олинг. Энди бас, қўйиб юборинг.

Нурмат тоға индамади. Юр, деб ишора қилди. Ҳожимурод тошлардан сакраб-сакраб яна юрди. Улар шу алпозда юриб тубсиз жарлик ёқасига келишди. Ҳожимурод энди ҳаётдан умидини узганди. Ҳозир бу ярамас жар ёқасида пешонамдан отади, жарга қулайман, ўлигим бўриларга ем бўлади, деб ўйлади. Шарт бурилди-ю, ўзини Нурмат тоғанинг оёғи остига ташлади.

— Ёлвораман. Сабийларимга раҳм қилинг. Умрим бўйи кулингиз бўлай.

Унинг бу ёлворишлари Нурмат тоғага заррача таъсир қилмасди. У ўн беш йил саргардонликда хор-зор бўлиб дийдаси қотиб кетганди. Унинг устига, дарбадарлигига, хор-зорлигига, хотинининг телба бўлиб ўлиб кетишига сабаб бўлган одам шунинг ўзи эди. Нурмат ундан шафқат тилаганда юзини ўгирган эди. Дунёдаги пасткашларнинг энг пасткаши шу тобда яланғоч, афтодаҳол бир алпозда қаршисида турарди.

Офтоб ўчди. Тоғ ўнгирлари бир дам сукутга чўмди. Чигирткалар ҳам чирилламас, гиёҳлар ҳам шитирламас, кўнгилни эзувчи, кўкракдан босувчи бир коронгилик ҳоким эди. Одамлар айтган завол пайти шумикин?

— Жўна энди,— деб буюрди Нурмат тоға.

Ҳожимурод орқасига шошиб бурилган эди, Нурмат тоға жеркиб берди:

— Орқага энди йўл йўқ. Жарликка тушасан. Ўша тарафдан қаёққа бўлса кетаверасан.

Жарлик ваҳимали эди. Хожимурод иккиланиб турмади. Нима бўлса ҳам унинг қўлидан кутулиш учун жар томонга туша бошлади.

— Орқага қайтмайсан. Шу ерда тонг отгунча ўтираман. Қайтдинг, отаман.

Хожимурод ўлимдан қочгандек ўзини ўнгирга урди. Оёқларининг қонаб кетишига қарамай чағир тошларни босиб харсанглар орқасига ўтиб кетди.

Хозир Нурмат тоға турган йўлдан бошқа орқага қайтадиган ёлғизоёқ йўл йўқ эди.

Нурмат тоға ўжар, қайсар, жаҳлдор одам эди. Умуман, тоғликларнинг ўз ўжар қонунлари бўлади. Харсанг тошлардан уй тиклайдилар. Ҳар баҳор селлар уйларини бузиб вайрон қилиб кетади. Лекин табиат қанча ўжар бўлмасин, улар қайсарлик билан яна кулба тиклайдилар. Бу ердаги эркинлик, кенглик кўнгилларига қанчалик эзгулик солмасин, барибир улар ўжарлик одатларини ташлаёлмайдилар. Бутун умрлари тошлар, селлар билан олишиб ўтади. (Наинки одамлар, ҳатто гиёҳлар, дарахтлар ҳам қайсарлик билан табиатга ўчакишиб яшайдилар. Селлар дарахтларни илдизи билан қўпориб ўнгирларга улоктиради. Лекин бу қайсар дарахтлар илдизлари ерга тегиши билан селларга ўчакишиб яна япроқ ёзаверадилар). Тоға ҳаво, тошдан-тошга урилиб пишиб тушадиган сув, ғубор кўнмаган гиёҳлар, то уфққа сингиб кетадиган кенгликлар улар кўнглига аллақандай эзгу туйғулар солган. Улар дўстликни муқаддас тутадилар. Дўст учун, яхшилик учун жонларини ҳам аямайдилар. Аммо...

Аммо хиёнат ўртага тушса жон-жонининг аллақаерида яшириниб ётган ваҳший куч қалқиб юзага чиқади. Уни ҳеч қандай тўсиқ қайтара олмайди. Бу тоғликлар қонуни!

Нурмат тоға ҳам ана шундай ваҳший куч ихтиёрида эди. У ўжарлик қилиб алламаҳалгача йўл пойлаб ўтирди. Ой кўтарилди. Чигирткалар тинимсиз чириллади. Қайдадир бўри улиди. Осмони-фалақдан қизил чироғи бир ўчиб-бир ёниб самолёт унсиз учиб ўтди. Ўзи йўқ бўлиб кетгандан кейин овози гуриллаб тоғу тошни ларзага солди.

Нурмат тоға орқага қайтаркан, шу ишим тўғри бўлдими, деб ўзига-ўзи савол бермади. У ўтган умри, болалари, хотини олдидаги қарздан бир оз бўлса ҳам узилгандек ўзини енгил сезди. Қалласига ҳеч нарса келмади. Ҳеч нарсани ўйламади ҳам.

Хожимурод орқасига қарамасди. Қараса Нурмат отиб ташлайдигандек эди. Ҳар минут, ҳар секунд ўқ узилишини кутар-

ди. Ҳозир варанглаб ўк отилади-ю, Ҳожимурод умрига яқун ясайди. Тоғу тошларда жасади бўриларга, шоколларга ем бўлади

У тугилиб эсини танигандан буён қандай яшади, нималар қилди? Одамдек яшадими? Бирон дардмандга дардкаш бўлди-ми? Йиқилганни кўтариб қўйдими? Йиғлаган етимнинг кўз ёшини артди-ми? Бирон мухтожнинг мушкулини осон қилди-ми?

Хаёлидан ўтган бу саволларга жавоб тополмади. Ўзини юпатиш учун хайрли ишларини эсламоқчи бўлди.

Маҳалла мачитига янги тобут ясашиб берди. Маҳалла аҳли унинг бу ишини аскияга олди. Бирон одам қазо қилса, Ҳожимуроднинг тобутини олиб чиқинлар, деб унга эшитдириб пичинг қилишадиган бўлди.

Йикилиб бели синган бева опаси бир йил гипсланиб касалхонада шифтга термилиб ётди. Ҳар гал эшик очилганда укам келяпти, деб умидвор бўлди. Ана шу ногирон опаси оламдан ўтганда тобут олдига тушиб, вой опамлаб кўз ёшини дарё қилиб окизди. Уч йил бўлди, не-не меҳрибончиликлар қилган опасининг қабри ғариб бўлиб, қовжираган ўтларга кўмилиб ётибди.

Ҳожимурод ўйлаб-ўйлаб, биронта қилган хайрли ишини тополмади. Кўз олдига одамларга қилган жабри, ноҳақлиги келаверди.

Ногаҳон ўлим кутаётган одамнинг хаёлига нималар келмайди. Ҳозир ўк узилади. Шу билан тамом!

Уйи, болалари, ортдирган давлати кўз олдига келди. Наҳотки шуларнинг ҳаммасидан бир дақиқада маҳрум бўлса?!

Орқа томонда нимадир шитирлади. Тош думалаб қарсиллади. Бу товуш унга худди кимдир милтиқ ўклаётгандек туюлди. Нурмат милтиқни энди ўқлади, деб ўйлади Ҳожимурод.

Нурмат!

Ким у? Ҳожимурод унга нима ёмонлик қилган?

У ўзига-ўзи беихтиёр шу саволни бердию сесканди. Жавоб излашга юраги бетламади. Агар жавоб изласа ўзидан-ўзи нафратланиб кетади. У ўзини-ўзи ёвуз деб аташга журъат қилолмасди. Начора. Бир дақиқадан кейин оламдан ўтади. Хеч бўлмаса ўлими олдидан қилган гуноҳлари учун тавба қилиши керак-ку.

У Нурмат тоғанинг бошига қулфатлар солди. Ўттиз минг сўмга туширди. Қаматди. Уй-жойи мусодара бўлди. Қўлидаги боласи билан хотини уйдан ҳайдаб чиқарилди. Аламда ўртаниб хотини телба бўлиб қолди. Нурматнинг ўзи умрини камоқларда сарсон-саргардонликда ўтказди. Энди умри тоғу-

тошларда девонавор ўтмоқда. Шуларнинг барига Ҳожимурод сабабчи. Пулга ўчлиги, ҳаромдан ҳазар қилмаслиги, мол-дунё, пул олдида ҳар қандай муқаддас нарсани оёқости қилишдан тоймаслиги сабаб бўлди.

Бу хато эмасди. Пасткашлик ҳам эмасди. Бу ваҳшийлик, жирканчлик эди!

Атрофни қоронғулик босди. Шу топда Ҳожимуроднинг кўнгли ҳам, тоғу тошлар ҳам, тошлар орасидан қайнаб чиққан аждар мисол илдизлар ҳам қоп-қора эди.

Ҳожимурод тойиб йиқилди. Осмон йўлини тўсган тоғлар ортидан ҳали кўтарилмаган ойнинг дока орқасига чирок ёққандек ожиз шуъласи таралиб келарди. Ҳожимурод ўзига-ўзи савол бериб анчагина йўл юриб қўйганини сезмаганди. Нурмат тоғанинг қораси кўринмасди. Демак, Нурмат уни таъқиб қилмаган. Ўша жойда қолган.

Ҳожимурод ўлим хавфи чекинганини сездию бирдан бўшашиб, оёқ-қўлидан дармон кетди. Ерга тиралиб, ҳарчанд ўрнидан турмоқчи бўлади, кучи етмайди. Шу йиқилганича чалқамча ётиб, осмонга қаради. Кўзлари хира тортганидан юлдузлар бир-бирига чаплашиб кетгандек бўларди. Атроф ваҳимали эди. Қайдадир сой гувиллайди. Тепадан думалаган тош гувиллаб, пастликларга шағал суриб тушади. Яқингинада ёввойи мушукнинг этни жимирлаштирадиган жуда хунук миёвлаши эшитилди. Ҳали у томонда, ҳали бу томонда унинг кўкимтир кўзлари ёниб, ўчади. Одам оёғи тегмаган, фақат махлуклар маконида пайдо бўлган Ҳожимурод уларни безовта қилганга ўхшарди. Айниқса гала-гала мушукларнинг бағиллаб миёвлаши, папирос чўғдек ўчиб-ёнаётган кўзлари Ҳожимуроднинг этини музлатиб юборарди. Нима бўлса ҳам бу худо қаргаган жойдан кетиш керак. Аммо қаёққа? Атроф тоғ қоялар. Нажот йўли қайси томонда?

У тубсиз ўнгир оғзида қалтираб қай тарафга боришини билмай ҳайрон турарди. Бу хил туришдан фойда йўқлигини билиб, боши оққан тарафга қараб кетмоқчи бўлди. Қовжираб қолган бута шохини куч билан синдириб, унга таянганча юқорига кўтарила бошлади.

Узоқдан шуъла кўринди. Назарида гулханга ўхшаб кўринди. Энди у йўлни ўша тарафга қараб олди. Шуъла узоқ эмас эди. Кимдир яқиндагина гулхан ёқиб ўчирмай ташлаб кетганга ўхшайди. Катта харсанг тагида бир бўйра эни жойда чўғлари ҳали ҳам милтираб турарди. Ҳожимурод энгашиб чўққа тикилди. У чўққа ўхшамасди. Қўлидаги таёқ билан чўғни титиб кўрди. Ажаб, таёқ тегиши биланок чўғларнинг ҳаммаси сўнди.

Ҳожимурод гулхан деб ўйлаган жой йилтирок куртнинг уяси эди.

У мутлақо ҳолдан тойди. Юришга мадори қолмай, ясси това тошга узала тушиб ётиб олди. Пешонамга битгани шу экан, қандоқ қилай, деб тақдирга тан бердию бошини тирсагига қўйиб кўзини юмди. Куни билан офтоб қиздирган тош ҳали ҳам иссиққина эди. Нимадир чиқиллаётганини эшитди. Нима бу? Соатми?

Ҳожимурод ҳали кийим-бошини ечганда соатини олмаган эди. Ўз ташвиши билан бўлиб билагида соати борлигини сезмаган экан.

Ой ҳали унча баланд кўтарилмаган. Соатнинг фосфорли миллари неча бўлганини кўрсатиб турипти. Ўн иккидан ошипти.

Ҳожимурод иссиққина тошга ўтириб мудрай бошлади. Юмшок тўшакларга ботиб ухлайдиган одамга яйдоқ тошда ётиш осон эмасди. У ҳали бу ёнбошига, ҳали у ёнбошига ағдарилар эди.

Жони узилган одамдек, тош бағридан ҳарорат кетди. Тонгга яқин баданни узиб оладиган музга айланди. Ҳожимурод қалтираб ўрнидан турди. Ҳаво салқин, муздек эди. Ҳожимурод титраб-қақшаб юқорига чиқа бошлади. Гиёҳларга тушган шудринг томчилари ҳам муздек.

Унинг боши айланиб кўнгли беҳузур бўла бошлади. Кўзи тиниб тепасидаги тоғлар гир-гир айланди. У мувозанатини йўқотиб ёнбошга гурс этиб йиқилди.

Ана шундан кейин нималар бўлганини билмайди. Ёнбошига иссиқ ўтганда кўзини очди. Кимдир уни пўстинга ўраб гулхан ёнига ётқизиб қўйган эди.

Ҳожимурод қаердалигини, нималар бўлганини билмасди. Бошини кўтариб, атрофга қаради. Офтоб чарақлаб терак бўйи кўтарилиб қолган. Сон-саноксиз оппоқ эчкилар тинмай маърашарди. Олтмиш ёшлардаги серсоқол бир чол таёғига кўксини тираб унга қараб турарди.

— Тирикмисан? — деди у ҳассадан кўксини узиб. — Кимсан ўзинг?

Ҳожимурод елкасига пўстинни тортиб унга ҳайрон қаради.

— Бу тарафларда шир яланғоч нима қилиб юрибсан, широгим?

Ҳожимурод қурукшаб қолган лабларини аранг жуфтлаб жавоб берди:

— Қароқчилар талаб кетди, ота.

— Биз тарафларда қароқчилар жўқ эди-ку. Бу товларда игна ҳам жўқолмайди.

Эчкилар орасида хайт-хайт деб юрган йигитча чолнинг олдига келди.

— Уловларни товга ҳайдайми?

— Шошма, болам. Манов меймонга томоқ бер.

Йигитча заранг эт олиб келди. Гулханда вакирлаб қайнаётган қумғонга чой ташлаб белбоғидан суви қочган нон олиб Ҳожимуроднинг олдига қўйди.

Ҳожимурод ниҳоятда очикқан эди. Ҳеч қаёкка карамай пишиллаб лунжига овқат тикарди. Бирпасда заранг косадаги гўшт тугади. Янги дамланган чойни босиб-босиб ичдию аъзойи бадани терга ботди.

— Энди не қилмоқчисан? — деди чўпон чол.

Ҳожимурод билагидаги соатни ечиб дастурхон устига қўйди.

— Ота, бир меҳрибончилик қилинг. Мана шу соатни яқин орада магазин бўлса топшириб, ярим баҳосига олса ҳам майли, менга кийим-бош харид қилиб келинг. Уйимга яланғоч бормай.

Чол чўпон йигитга қаради.

— Улим, жўк дема. Бир пусрмон баласи экан. Пат-патингни миниб пастга тушиб чик. Қурук шай ҳам тугаган. Туз ол, канд ол. Гувурт олиш ҳам эсингдан шикмасин.

Йигит ўтов орқасидан мотоцикл етаклаб чиқди-да, дастурхон устида ялтираб турган соатни олиб ҳавас билан тикилди.

— Зўр соат экан. Увол-ку, сотиш.

— Соат одамдан кимбат эмас,— деди чол.— Бор, меймонни айтганини қил.

Йигитча мотоциклини патирлатиб ёнбағир бўйлаб кетган ёлғизоёқ йўлда бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Моторнинг гуриллаши анча вақтгача эшитилиб турди.

Мотоцикл орқасидан юрган ит тилини осилтириб қайтиб келди.

VI

Аскарали уйғониб ёнига қаради, хотини йўк. Ташқарига чиққандир, деб бир оз кутди. Ундан дарак бўлмади. Гугурт чакиб табуреткадаги соатига қаради. Иккидан ўтибди. Ўрнидан туриб чирокни ёқди. Ташқарига чиқмоқчи эди, остонада иягига тиралиб ўтирган хотинини кўриб хайрон бўлди.

— Сенга нима бўлди? Эт-бетинг оғриётгани йўкми?

— Йўйўк,— деди чўзиб Салима.— Мош ўлгурдан дарак йўк.

— Э, шунга ухламаяпсанми. Юргандир дайдиб. Ҳозир ав-

жи мов маҳали, кавалери олиб кетган уни. Тур, кириб ёт. Шамоллаб қоласан.

Асқарали шундай деб ичкарига қайтиб кирди-да, тўнини олиб чиқиб Салиманинг елкасига ташлади.

Улар тоғда биринчи марта баҳорни кутишарди.

Ҳаво анча салкин эди. Тоғ ўнгирларида ҳали қор эримай қотиб ётибди. Тонгга яқин ариқлар бетини тухум пўстидек юпка муз қоплайди.

Салима шу Мош мушугига ўрганиб қолган. Уни кўзини очмаган вақтида боқиб олган. Буёққа келаётганларида ўзлари билан олиб келишган эди.

Икки йилдирки. Мош улар хонадонининг ҳақиқий аъзоси бўлиб қолганди.

Ўн кундан бери Мошнинг юриш-туриши бошқача. Кечалари полни тимдалар, дераза рафига чиқиб олиб ташқарига интиларди.

Бу тоғларда ҳамма нарса бошқача. Гиёҳдан тортиб жонворларни қурт-қумурскаларигача шахарникига ўхшамасди. Тоғ мушуклари ёввойилашиб кетган, одамга яқин келмасди. Миёвлаши ҳам аллақандай йиртқичлигидан дарак бериб турарди.

Уй атрофида ана шундай ёввойи мушуклардан бири ўралашиб қолди. Кечалари одамнинг этини жимирлаштирадиган даражада хунук миёвлар, баъзан ўзини деразага урарди. Ўшандай пайтларда Мош ҳам безовталаниб қаравотдан столга, столдан тоқчага сакраб, чойнак-пиёлаларни жарақлатиб тушириб юборарди.

Бу хил нотинчлик жонига теккан Асқарали жаҳл билан эшикни очиб юборарди. Шунда Мош ташқарига ўқдек отилиб чиқиб кетарди-ю, тонг маҳали гингшиб эшик тимдаларди. Асқарали уни сўкиб-сўкиб яна ичкарига киритиб юборарди. Мош куни билан ухлар, идишига қуйиб қўйилган сутга қайрилиб ҳам қарамасди.

Ҳар куни қоронғи тушиши билан яна ёввойи мушукнинг хунук миёвлаши, Мошнинг безовталиги бошланарди.

— Шу мушугингни қопга солиб дарёнинг нарёғига ташлаб келаман, бу нима, бирон кун одамга ўхшаб ухлаёлмайман.

Салима, ҳой, ҳой, бу шахдингиздан қайтингов, бир-икки кунда тинчиб қолади, деб уни шахдидан қайтарарди. Аммо Мош ўзини деразага уришдан тийилмасди.

Ана шундай чиқиб кетишларнинг бирида Мош уйга қайтиб келмади. Бир кун кутишди, икки кун кутишди, ундан дарак бўлмади.

Салима кўриқхонадан қайтиб келиши билан уй атрофини бир-икки айланиб, Мош, Мош, деб чақирарди, келмаганига

афсусланиб ичкарига кирарди. Эри Аскарали куни билан тоғнинг кунгай томонида бўлади. Кундузи тоғнинг бир машина сиғадиган шағалли йўли ёқасидаги икки хонали уйларида ҳеч ким бўлмайди.

Салима эри фронтдан келгандан бери мана, неча йиллар ўтибдики, бирор йил бўлсин, ёзда бирга бўлолмайдилар. Отставкага чиққан майор Аскарали баҳор келиши билан «Москвич»нинг орқасига тиркалган кажавага асалари уяларини ортиб тоққа кетиб қоларди. Бундан икки йил олдин Салима отпускасини эрининг ёнида ўтказиш учун бу тоғларга келади. Соч-соқоли ўсиб, бетлари шамолларда қорайиб кетган эрини кўриб аввал таниёлмайди.

Майнинг ўрталари эди ўшанда. Тоғнинг кунгай томонлари лолаю лолақизғалдоқлар билан копланган. Гўё тоғнинг бир томонига кип-қизил бахмал ёпиб қўйгандек. Қаршида ўриклар аллақачон данак қотириб қолган, буёқларда бўлса, энди гуллаяпти. Ёнбағирларда худди биров атайлаб савсар сиёх тўкиб юборгандек чучмўмалар шамолда силкинади. Осмонни бир зумда коп-қора булут ўрайди-ю, шитирлаб ёмғир қуяди. Зум ўтмай яна чарақлаб офтоб чиқади. Чўккининг гоҳ у томонида, гоҳ бу томонида кўксовга ўхшаб момақалдирок гум-бирлайди.

Аскаралининг чодирини шамол буйдалайди. Чодир тепасига осилган тош фонарь тинимсиз силкинади.

Салима етти кун эри билан тоғнинг телба ўйинларини томоша қилиб, шу нотинчлик ичида ўзига аллақандай ҳаловат топгандек бўлди. Эрининг ҳадеганда тоққа қараб кетишининг сабабларини англай бошлади. Нафас олганда ўпкани яйратадиган тиниқ ҳаво, атрофда ибтидоий даврлардан то шу кунгача шакли-шамойилини ўзгартирмаган тошлар, гиёҳлар уни ўзига мафтун қилиб қўйди.

Салиманинг бу жойлардан кеткиси келмай қолди.

— Ёнизда қолардим уй ўлгурдан кўнглим тинчимайди-да. Бу ҳаволарга сира тўймайман.

Салима кетиш тараддудини кўраётган пайтда совхоз директори Мирвали Рихсиев келиб қолди. У баъзи-баъзида Аскаралининг олдига келиб уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирарди. Аслини олганда, гаплашгани эмас, мумиё ўғриларини, каклик овлайдиганларни қидириб келарди.

У машинадан тушиб чодир олдида ўтирган аёлни кўриб уёқ-буёғини тузатгандек бўлди.

— Ия, ия, ўртоқ майор, келин аям кептилар-у, бир огиз айтмапсиз-да.

— Келганига уч кун бўлмай кетаманга тушиб қолди.

Йўк, йўк,— деди Мирвали.— Кетказмаймиз. Тоғларни кўрсатамиз. Э, бу тоғларни сувини ичган одам маккатиллодан қайтиб келади. Кийикбулоққа олиб чиқдингизми?

— Эркак одам чиқолмайдию у ёкка, бу кандок чиқсин. Ўзингиз нима қилиб юрибсиз, директор?

— Сизнинг олдингизга келаётгандим,— деди у ёлгон гапираётганига ўзи ҳам хижолат тортиб. Гапнинг буёғини тўғри-лаш учун тайинли баҳона излаб бир дақиқа тек қолди.— Шу бир ўртоғим бор эди. Билмайман, аллақандай дардга чалинибди. Асаларининг сути керак, топиб берсин, деб, менга одам юборипти. Сиздан сўрасаммикин, деб келаётганим, шу. Хабарингиз борми, йўкми, тоққа кўтондаги кийикларнинг ярмини кўйиб юборгандим. Ана шу асаларининг сутини сўраган ўртоғим атайин Қирғизистонга бориб аллақайси ўрмон хўжалигидан бу кийик болаларини топиб берганди. Мен ҳам яхшилигини қайтарай дегандим.

Боятдан бери жим ўтирган Салима гапга қўшилди:

— Кийиклар қочиб кетади-ку. Атрофини ўраш керак. То бу тоғларга ўргангунча маълум муддат керак.

Мирвали ялт этиб унга қаради.

— Келин ая, сиз кийиклар феълини қаёқдан биласиз? Асқарали жавоб қилди:

— Ахир, бу кийиклар бўйинча мутахассис-ку. Паразитология институтида тоғ кийиклари устида илмий иш қиляпти.

Мирвали икки тиззасига шапиллатиб уриб, ўрнидан туриб кетди.

— Ана холос. Ўзи асли худо деган боламан-да. Шунақа одамни қидириб юрсам, ўзи оёғи билан олдимдан чиқиб ўтирипти-я. Энди, келин ая, ҳеч қаёққа кетмайсиз. Шу кийиклар сизники.

— Йўғ-э,— деди Салима иккиланиб.— Илмий ишимни чала ташлаб кетаманми? Яна бир йилдан кейин зашшитама бўлади. Тажрибаларим охирига етмаган.

— Тажрибани шу ерда қиласиз. Ҳамма шароитни яратиб бераман.

— Институтдагилар қўнмас. Илмий раҳбарим бунга рози бўлмайди.

— Рози қиламиз. Сиз, келин ая, шу кичкина қўриқхонамизни институтнинг базаси деб тушунинг. Директорингиз академик Мамажоновми? Ўзим гаплашаман. Кўндиришни менга қўйиб беринг.

Салима бу одамнинг қўлидан нималар келишни билмасди. Бир айтди қўйли-да, деб ўйлади

Асқарали унинг Марказком аъзолигини, Олий Совет депутатлигини, яқин орада яна бир марта қаҳрамон бўлиши

аниклигини айтмаган эди. Борди-ю, директор айтганча бўлсин. Аммо бу тоғлар баҳору ёзларда қанчалик чиройли бўлмасин, куз бўронларию киш қаҳратонлари қандок бўлишини у билмайди. Тоғма-тоғ ошиш, тошларга тирмашлаб, югурик кийиклар кетидан санкишни хотин боши билан эплай олармиди?

Хулласи, Салима унга тайинли бир гап айтмади. Аммо Мирвалининг гўё ҳамма нарса ҳал бўлгану фақат Салиманинг иш бошлаши қолгандек ишонч билан гапириши уни хайрон қолдирди.

Салима Тошкентга қайтиб келгандан кейин отпускани ту-гамаёк, директор чақиртирди.

— Гап мундоқ.— деди у жиндек ранжиган оҳангда.— Биз билан ишлашни хоҳламасангиз ҳам биз сиз билан ишлашни хоҳлаймиз. Майли. Шундоқ қилишни кўнглингиз истаб қопти, биз нима деймиз. Ёрдам берамиз. Ташлаб қўймаймиз. Илмий ишингизни бориши тўғрисида ҳар ойда отчёт бериб турасиз.

Салима директорнинг нима деяётганига ақли етмай хайрон эди.

— Нима деяпсиз, домла? Хеч гапдан хабарим йўқ.

— Ия, ия, ҳамма ишни қилиб қўйиб, ўзингизни гўлликка солманг. Ўртоқ Рихсиев бутун Иттифоққа овозаси кетган одам. Осмонга қўлини узатса, юлдузни узиб оладиган арбоб билан ишлаш катта бахт. Мирвали Рихсиев зўр одам.

— Мен у кишига тайинли бир гап айтганимча йўқ эди.

— Мен ҳам тайинли гап айтмаган эдим. Президент билан ишни битқизиб қўйипти. Президент чақириб, совхозда институтнинг базасини очишни буюрди. Илмий ходим сифатида бу ишларни бошқаришни сизга топширди. Хотиржам бўлинг, синглим. Ўзимизда штатда турасиз. Илмий ишингизни ўша ерда, базада давом эттирасиз.

Мана шундай қилиб, бир оғиз гап айтиб Салима қўлга тушди-ю, тоққа келиб қолди. Директор гапида туриб кўриқхонага яқин жойга зудлик билан уч хонали уй қурдириб берди. Салима шаҳардан уй анжомларини олиб келмади. Бунга ҳожат ҳам йўқ эди. Ҳамма нарса совхоз ҳисобидан тайёрлаб қўйилган эди. У фақат кадрдон Мош мушугини олиб келди-ю, ишга шўнғиб кетди.

Кўриқхона тахминан ўн беш гектар жойни эгаллаган. Атрофи сим тўр билан ўраб олинган эди. Салиманинг маслаҳати билан жой танланди. Шу сим тўр ичида булоқлар ҳам, терак бўйи тош тепалар, яссиликлар, ўр-қирлар ҳам бор эди.

Мана, ҳа-ху дегунча икки йил ўтай деяпти Салиманинг тоққа келиб қолганига. Бу орада кийиклар икки юз ўнтага етди. Саксондан ортиғи тўсиқдан чиқарилиб, тоққа қўйиб

юборилт. Факат, факат Салиманинг диссертацияси чўзилиб кетди.

Шу топда, Салима остонада Мош мушугининг келишини кутиб ўтираркан, кўп нарсаларни дилидан ўтказди. Эрининг узок муддат армияда хизмат қилиб, ногирон бўлиб қайтганидан тортиб ўзининг қариганда илмий ишга кўл ургани, эрга текканидан бери неча-неча ёзларни эрсиз ўтказганигача бир-бир эслади. Ёши бир жойга бориб қолгандагина Асқарали билан ёзу кишни баробар бирга ўтказа бошлагани, шаҳарнинг серҳашам ҳаётдан кечиб, тоғу тошларда юришигача ҳаёлидан ўтди. Ўтди-ю, бироқ афсусланмади. У кечираётган ҳаётдан рози эди.

Ичкаридан Асқаралининг хурраги эшитилди.

Ҳаммаёк жимжит. Чўкки тепасида яримта ой муздеккина бўлиб аста сузади. Аллақайда уйкусираган каклик томоқ қоқди. Тоғ кўлларида тунларни жавлон урадиган ёввойи ўрдақлар овчи хуркитгандек бирдан ғақиллаб яна жимиб қолишади.

Салиманинг оёғига нимадир, юмшоқ бир нарса теккандек бўлди. Караса, жунлари буйдаланган Мош оёғига суйкаларди.

— Ҳа, ярамас, қаёқларда юрибсан? Ўн кун йўқ бўлиб кетдинг-а.

У шундай деб, мушукни олиб тиззасига қўйди. Унинг кулоқларидан қон томар, бўйинларидаги оппок жунларида қон қотиб қолган эди.

Салима мушукни кўтариб уйга олиб кирди. Эрини уйғотиб юбормаслик учун коридор чироғини ёқиб косага сут қуйиб, мушук олдига қўйди. Мош сутга қайрилиб карамади ҳам, хурпайиб олганича кўзларини юмди-ю, хуриллай бошлади. Салима унга анча вақтгача ачиниб қараб турди. Шу пайт ташқаридан ёввойи мушукнинг хунук миёвлаши эшитилди. Мош кўзини очмади. Илгарилари бу товушни эшитганда у ўзини қаёққа қўйишини билмай, безовталанар, чиқишга йўл излаб эшикларни тимдалар, деразага зарб билан ўзини урарди-ку. Нечукки, энди индамай, хотиржам хурилляпти.

Тонг отгунча ёввойи мушук миёвлаб, Салимани ухлатмади. Жаҳли чиққан Асқарали милтиқ кўтариб ташқарига чиқди. Мушук бу хил овчиларни кўравериб, кўзи пишиган экан шекилла, қочди. Асқарали сўқиниб, ичкарига кириши билан яна ўша товуш. У алам устида коридор бурчагида хурпайиб хотиржам ётган Мошни гижгагидан сиқиб ушлади-ю, ташқарига улоқтирди. Аммо Мош то у уйга қайтиб киргунча ичкарига ўқдек отилиб кириб оларди. Ташқарида мушукнинг кўнгилни оздирувчи миёвлаши тинмасди. Асқарали яна милтиқ кўтариб чиқди. Дуч келган томонга қўш оғизнинг иккала теп

кисини баробар босди. Тоғ-тош гумбирлаб, адирларда анча вақтгача акс садо бериб, айланиб юрди-да, охири тинди.

Барибир, ўша тунда уларни ёввойи мушук ухлатмади. Аммо Мош ҳеч нарса бўлмагандек бемалол хуриллаб ухларди. Ўн кун у ўзи учун янги бир оламда безовта кунларни ўтказди. Ўн чокли ёввойи мушук қуршовида тоғ чўккиларига чикди. Ўнгирилларда улардан яшириниб бир зумгина ором олар, яна аллақандай қондошлик руҳи уни улар ҳузурига қайтариб чиқарарди. Унинг ёнига бир мушук келса, бошқаси у билан рашқдан, аламдан ваҳший қиёфага кирар, то қонга беланиб инграмагунча олишиб, охири буталар орасига қочиб кириб кетарди. Яна жанг, яна тошдан-тошга думаланиб кулашлар. Даҳшатли миёвлашлар бошланарди. Охири жунлари пўстакдек тақир бўлиб кетган, бу тоғларда жами ёввойи мушукларга сардорлик даъвогари ола мушук зўр чиқиб, Мошни эгаллаб олди. Уни етаклаб энг баланд чўккига олиб кетди. Қанчадан-қанча ишқий ўйинлар бўлиб ўтди. Мош ҳам унга кўниккандек эди. Орадан тўрт-беш кун ўтиб уни кўнгли истамай қолди. Пайтини топиб қочишнинг пайига тушди. Аммо ола мушук унинг йўлини тўсар, аямасдан дуч келган жойидан тишлаб тошдан-тошга судраб юрарди. Мошнинг тимдаланмаган жойи қолмади. Жунлари юлиниб ола мушукнинг тирноқларида қолди. Мош у билан олишмасди. Ола ниҳоятда йиртқич, раҳмсиз мушук эди. Чарчаб, хурпайиб мудраганда ҳам Мошнинг жиндек қимирлаганини сезиб, дарров кўзини очиб, унга ёмон қараб кўярди. Оланинг кўзлари кечалари худди батарея чиқариб равшан ёниб турар, тунда унинг кўзларига қарашга юраги бетламасди. Авваллари бу кўзлар унга аллақандай ҳузур бағишлаган бўлса, энди даҳшатга солар, вужудида нафратли бир титроқ кўзғатарди. Мошнинг ундан кўнгли қолганди. Ҳиссу ҳирслар ўрнини ўзи ҳам ҳали идрок қилмаган алланима эгаллаётганини биларди. Оналик дебочаси томирларида кезаётганидан беҳабар эди.

Аммо Ола ҳамон унга ҳокимлик қилишни истарди. Мош уйни, иссиқ бурчагини кўмсади. Тинч ётиб бирон кун ором олсам, ҳамма нарсани унутиб ухласам дерди.

Яна ёввойи мушуклар галаси ёпирилиб келиб Мошни талаша бошлашди. Қонли жанглар бошланиб кетди. Киши кўнглига ваҳима солувчи хунук миёвлашлар, тошдан-тошга думалашлар пайтида Мош буталар орасига кирдию қочди.

Мана, у кадрдон уйининг иссиқкина бурчагида хуррак отяпти.

Тонг ёришар маҳали Оланинг овози тинди. Асқарали хайрияте, овози ўлгур ўчди, деб кўрпани бөшига тортди.

Ёнбағирлардаги қорлар эриб, майсалар қиёқ чўзди. Баҳор

шамоллари эсиб тоғу тошларни уйғотарди. Какликлар пастликлардан чўкки томон кўча бошладилар.

Ҳар уни эрталаб тоғнинг эскирган тўни янгилашиб борарди. Офтобнинг ҳам тафти баландлаб қолди. Жилғаларда сувлар пастликларга шитоб билан чулдириб оқа бошлади

Ҳар уни ҳали у гиёҳ, ҳали бу гиёҳ кўз очиб қандай қилиб баҳор кирганини билмай қолишди.

Бу орада Мош бир эмас тўртта бола туғди.

VII

Бу жойларнинг тонглари қандоқ бўлишини Толибжон шу пайтгача билмаганди. Чўққининг нарёғи Китоб томонларда аллақачон кун ёйилган, дала-тошда офтоб деҳқоннинг яғринини қиздирган маҳал бу жойларда — Омонқўтоғ ўнгирларида ҳали кўр ойдинга ўхшаш нимқоронғулик ҳукм сурарди. Фақат осмон оппоқ. Тундан узилиб қолган қоронғулик аста-секин эриётганга ўхшайди. Ажаб, бу пайтларда дарахтларнинг сояси бўлмайди. Агар фотоаппаратда бирон ниманинг суратини олсанг, ҳеч нарса чиқмаса керак. Ахир, сурат соя билан нур бир-бирига йўл бермаганда пайдо бўлади.

Толибжон ана шундай пайтларда баланд бир тош тепасига чиқиб олисларга тикиларди. Паст-баландлар, бағрини ерга бериб ётган филга ўхшаш баҳайбат тошлар шаклини йўқотган. Илондек тўлғонган сой ҳам энди йўққа ўхшайди. Фақат гувиллаган овози эшитилади.

У расом Ўрол Тансиқбоев асарлари нусхасини журналлардан қирқиб олиб, сақларди. Чет элларда юрганда шу онаюрт манзараларига узоқ-узоқ тикилиб хаёлларга толарди. У шу топда қараб ўтирган манзаралар суратларда кўрганларига ўхшамасди. Бунда нур билан соя ўйини йўқ эди. Унинг бу кўраётганлари буюк кашфиётга ўхшарди. Шунча ёшга кириб ҳали бу тўғрида сира ўйлаб кўрмаган экан. Энди у нур билан соянинг буюк қудратига имон келтирди.

Чўққилар устида бургут сокин сузарди. Тоғ орқасида бош кўтарган қуёш унинг қанотларида чакнайди. Гўё осмони фалакда бургут ёнаётганга ўхшайди.

Мана шу бургут офтобни чўққига тортиб чиқараётгандек эди. Ҳадемай бургут орқасидан қуёш чўққига чиқди. Чикдию олам нурга тўлиб кетди. Азамат чинорлар пастликларга узун-узун соялар ташлади. Шудринг босган това тошлар ялтиради. Тоғ ёнбағирлари худди азамат тимсоҳ терисига ўхшаб кетди. Шаршаралардан сув эмас, нур тўкилаётгандек... Атрофдан қушларнинг чуғури-ю, олисларда чўпонларнинг хайт-хуйти эшитила бошлади.

Толибжон хар тонг ана шу манзараларни томоша қилгани чиқади. Тиник, чанг-ғубордан холи, шаффоф хаво, ҳеч қандай таърифга сиғмайдиган кўринишлардан Толибжон ҳузур қиларди.

Унинг таранг тортилган асабларига сокинлик ҳаловат ором берарди. Толибжон ана шу жимжитликни кидириб келганди. Уни топди. Она юртдан, туғилиб ўсган сўқмоқларидан топди.

Сўқмоқ бошида жиянининг қораси кўринди.

— Тоғаааа! Катта энам чақиряптилар. Чойингизни ичармишсиз!

Толибжон ўрнидан туриб юқорига чиқа бошлади. У энди сўқмоқдан чиққанида жияни диканглаб чопиб кетди

— Тоға, мени тутинг, тутиб бўлсиз

Толибжон орқасидан югурди Ётолмади Бола анча жойга бориб тўхтади.

— Ётолмадингиз, ётолмадингиз!

— Жиян, жуда чопағон экансан

Толибжон тош девор оралигидаги кийшайган эшикдан ичкарига кирди.

Болалар каттакон хом олма гирдига чўп тикиб чархпалак ясашган экан, сув тошлар орасидан сизиб чиққан арикчада пилдираб айланяпти. Этагини липпа уриб олган Зайнаб ўчоқ четига оёқ тираб сут пиширяпти. Қуёви айвон устунига осиб қўйилган қафтдеккина ойнага қараб соқол оляпти.

Зайнаб ўчоқдан чўғларни тортиб, заранг чўмичда сопол косага сут куйиб Толибжонга узатди.

— Ака, қайноқкина, ичиб олинг.

Айвонда яқиндагина тандирдан узилган иккита кулчани рўмолига ўраб ўтирган кампирнинг овози эшитилди:

— Ҳой, бола. Ичиб ол. Эрталабки соғилган сутнинг ҳикмати кўп. Сен юрган юртларда сут толқонни сувга қориб беради дейишади. Бунақада сутнинг сутлиги қоладими. Дарров ичиб ол, болам. Ҳалқумингни куйдириб-қуйдириб ич. Асло томоқ оғриғи бўлмайсан. Шундоқ қил, болам.

Толибжон тик турганча сут ҳўплай бошлади. У кўп йиллардан бери бунақа ширин сут ичмаганди. Кампир айтганча бор. У юрган юртларда порошок қилинган сут сотиларди. Таъми ҳам бошқача эди.

Ҳали болаларнинг ҳаммаси уйғонмаган. Кечкурун, тоғам билан ётаман деб хархаша қилгани чойшабга бурканиб ухлаб ётибди. У кеча алламаҳалгача Толибжоннинг бўйнидан кучоқлаб: эртак айтнинг, тагин айтнинг, деб қўймаганди. Эртак ярмига келмаёқ пиш-пиш ухлаб қолганди. Зайнаб келиб ўз ўрнига обориб ётқизганини ҳам билмаганди. Унинг ёнгинасида

иштончанг биттаси ўтирипти. У хали бет-қўлини юймаёк каттакон кунгабоқарни тимдалаб писта чакяпти. Ёстик, кўрпа-тўшак усти писта пўчоқларига тўлиб кетган. У ҳар замон Толибжонга қараб илжаяди. Толибжон шу топда бориб болани ўпиб-ўпиб олгиси келди.

Зайнаб бола тепасига келиб, уят-уят, деди. Ҳаммаёкни пўчоқ қилиб юборибсиз-ку, кани, тураколинг, ўрнингизни йингиб олай, хўжайин!

У шундай деб болани кўтарди. Кўтарди-ю, иштонсиз орқасига беозор шапиллатиб урди.

— Боплабсиз-ку, хўжайин. Тоғангиз кўрса уят қилмайиди-ми? Энди кул сепиб офтобда қуритиб оламизми?

Бола қилган иши гунохлигини билмай илжайди. Бир чиройли илжайди. Бегубор, ширин илжайиш эди бу. Бу нораства, бегуноҳ гўдак илжайиши эди. Зайнаб унинг қорнидан кўтариб ариқ бўйига олиб кетаркан, юзларидан чўлп-чўлп ўпарди. У болани бай-байлашига қарамай бақиртириб ариқда жилдираб оқаётган муздек сувда орқасини ювди. Бола бу жабрзулмдан қутқаришни сўрагандек тоғасига умидвор қарарди.

Ҳаммаёғи шалаббо болани кўтариб айвон томонга ўтаркан, Зайнаб акасига гап котди:

— Бу киши шунақалар. Ҳар куни ахвол шу.

Айвонда ўтирган кампирнинг овози эшитилди:

— Ҳой, Зайнаб, сенга неча марта айтиш керак. Болани қовуғига қўчқор ёғи суртиш керак. Нега айтганимни қилмайсан?

Зайнаб хали уйғонмаган яна бир ўғлини кўтариб айвонга обориб ётқизди. Кейин сўридаги ўринларни бир четга тахлаб, супуриб олди. Жой қилди. Толибжон онасини кўтариб сўрига опкелиб ўтқизди. Кампир ҳамон рўмолига ўроғлик иссик нонни қўлидан қўймасди. Толибжон уни кўтарганда бутун вужудидан иссик, жизза солинган седанали нон хиди анқиб кетди.

Нонушта пайтида жанжал чикди. Болалар тоғам билан ўтираман, деб хархаша бошлашди.

— Ҳой, тоғаларинг битта. Сенлар кўпсанлар. Қайси биттанг билан ўтиради.

— Мен билан, мен билан.

Иккитаси икки ёнига, биттаси тиззасига ўтирди. Жойи тегмагани қовоқ-тумшуғи осилиб тесқари қараб олди.

— Мен сизни тоға қилмайман. Сизни ёмон кўраман. Дадамни тоға қиламан.

Толибжон хузур қилиб кулди.

— Сенга самолёт опкелиб берганман-ку.

— Керак эмас, керак эмас.

Толибжон охири уни ўнг тиззасига олиб ўтиришга маж бур бўлди.

Кампир уларга танбех берарди:

— Хой, нега бунақа киласанлар. Тоғанг чойини ичиб олсин.

Кампир рўмолини ечиб седанали понни тимирскиланиб ўглининг олдига қўйди.

— Иссиққина еб ол. Атайин седана септирганман. Седана емаганингга ҳам кўп йиллар бўлгандир. Аксига олиб седана ўлгур бир отим носча қолган экан.

Ҳаммаёқни седана ҳиди тутиб кетди. Яна жанжал чикди Болалар тоғаннинг нонларидан еймиз, деб чувиллашди. Зайнаб бир чимдим-бир чимдим ушатиб уларнинг қўлига берди

— Энди қолганини тоғанг есинлар. Хўпми, опоқ болаларим.

Ўйк, болалар талашиб, тортишиб нонни улок қилворишди. Толибжон зўрға бир бурдагина еб қолди. Кампир яна гапга тушди:

— Кунда еган оч, йилда еган тўк, деб шуни айтади-да. Хой, куёв тўра, Хартумнинг бозоридан бир қадокқина седана опкелиб беринг.

— Хўп, хўп,— деди куёв бўшаган пиёлани дастурхонга қўяр экан.

Куёв ниҳоятда камгап йигит эди. Тонг отгандан то нонушта тугагунча ундан чиққан гап шу, кампирнинг седана олиб келинг, деганига жавоб, хўп, хўп, дегани бўлди.

У қачонлардир Тошкентда зооветеринария техникумида ўқиган, колхозга ветврач бўлиб келганди. Бу орада колхоз совхозга айланди, у ўша-ўша, ветврач.

Илгарилари Усмонали дўхтирнинг қўли-қўлига тегмасди. Ҳали мол фермасида, ҳали яйловга чиқиб кетган қўйлар сурувида, ҳали тоғда ўрмалаб юрган эчкилар орасида. Бора-бора совхозга битта ветврач камлик қилиб қолди. Ўттиз минг қўй, ўн икки минг қора мол, минг-минглаб эчкини битта ветврач эплаёлмасди. Бир тоққа чиқиб кетганича, Усмонали ойлаб қолиб кетарди. Соч-соқоли ўсиб, қорайиб, озиб-тўзиб қайтиб келардию икки кун ўтмай яна Усмонали дўхтир керак бўлиб, чақириб кетишарди. Энди бунақа ветврачлардан тўртта. Зоналарга бўлиб олишган. Усмонали фақат эчкиларга қарайди. Ҳафтанинг беш кунини тоғда ўтказиб, икки кунгина уйда бўлади.

У уйдалик пайтида ҳовлининг кемтиқларини тузатади, лой қориб деворларнинг нураган жойларини сувайди. Гувала қуйиб офтобга териб қўяди. У қуйган гувалаларда албатта болаларнинг оёқ излари бўлади. Бошқа жой қуриб қолгандек болалар

атайлаб гувалани босиб ўтишади. Усмонали уларга индамасди. Босилган гувала тепасига келиб қараб турарди-да, бир илжайиб ўтиб кетарди. Арконни елкага ташлаб, ўрокни олиб пастликка тушиб кетар, кечга томон бурни ерга теккудек бўлиб ўт орқалаб чиқарди. Уларни ховлининг офтобрў жойига ёйиб яна пастликка тушиб кетарди.

Усмонали дўхтир икки кун уйда бўлса, шу икки кун ҳеч ким унинг овозини эшитмасди. Баъзан тоқати тоқ бўлган Зайнаб аламини тўкиб соларди:

— Хой, менга қаранг. Уйда йўқ пайтингиз-ку, майли. Нега бор пайтингизда ҳам йўққа ўхшаб юрасиз? Ахир, шу ер ўлгурда ишлаганингизга йигирма йил бўлай деяпти. Қўл остингизда ишлайдиганлардан биттаси герой бўлди. Чўпонларнинг кўкраги орденга тўлиб кетди. Нега сизга биттагина медаль ҳам бермайди?!

Усмонали дўхтир бошини сарак-сарак қилади.

— Медални нима қиламан?

— Нима қиламан эмиш. Сиз ишдан бошқа нарсани билмайсиз. Ҳозир давру даврон кимнихи, гап билганники. Мажлисда гапирадиганларники. Сиз миқ этмайсиз. Ҳеч мажлиспажлисда гапирганмисиз?

Усмонали дўхтир яна бошини сарак-сарак қилади.

— Гапириб нима қиламан?

— Уйда қандоқ бўлсангиз, ишингизда ҳам шундоқсиз. Одам тилини унутиб қўйгансиз. Моллар тилини биласиз.

— Хой, хой,— дейди кампир айвондан.— Оғзим бор, деб ҳар гапни айтавермайди одам деган. Эркак одамни вазифаси топиб-тутиб келиш. Топганини уйга ташиса, рўзғорингда камлигинг бўлмаса, болаларингни усти бут, корни тўқ бўлса, яна нима керак сенга, болам.

Кампир гапирётганда Усмоналининг юзи ёришиб кетади. Худди унинг ичидаги гапни айтаётгандек бошини кимиралиб туради.

Болаларнинг ҳам дадаси билан унчалик иши йўқ эди. Болалар эркалатмайдиган, ўйнатмайдиган кишиларга суйкалишмайди. Келганда дадам келди, деб севишишмайди ҳам, кетганда кетди, деб куйинишмайди ҳам. Усмонали тоғдан ёнғокми, дўланами, равочми орқалаб келганда унга томон гур югуришарди, холос. Тоғларда улар истаган конфетлар, тешик кулчалар, самокату велосипедлар бўлмасди. Болалар уни уйга овқат ташийдиган, уй ишини қиладиган киши деб билишарди.

Шунинг учун ҳам Толибжонга болалар шундоққина ёпишиб қолишган эди.

Усмонали дўхтир бугун тоққа кетади. Шу кетганича беш кун келмайди. Зайнаб тонг сахарда, акаси чиқиб кетаётганда

тандирга ўт қалаётган эди. Беш-ўнта кулчани саватга солиб, шамолласин деб айвон шифтидаги илгакка осиб қўйди. Эрининг кийим-бошларини дазмоллаб кийикка тугди. Орасига совун, сочиқ солиб қўйди.

Эшик олдида ёнбошига «ВЕТВРАЧ» деб ёзилган «РАФ» автобусчаси тўхтаб, икки марта сигнал берди. Болалар гурра ўрниларидан туриб кўчага югуришди. Толибжон куёвини кузатиб чиққанда автобус ичи гиж-гиж бола эди. Ҳатто кўшни болалар ҳам чикиб олишган эди. Усмонали дўхтир кетиш олдидан гуноҳқорона илжайиб деди:

— Сиз билан дурустгина гаплашолмадим. Хафа бўлманг, ўзим шунақаман. Тоққа чиқинг, зап чиройли жойларни кўрсатаман. Улуғбек эккан чинорни, юлдузларни кузатиш учун қурдирган тош супани кўрсатаман. Шундоққина Омонқўтон ёнидаги сўқмоқдан борамиз.

Ичида болалар чувиллашаётган машина зарб билан кўз-ғолиб, икки чети қоядан қулаган тошлар қуршовидаги йўлдан гуриллаб кетди. Машина муюлишга келганда зарб билан тўхтади. Болалар бир-бирларини итариб пастга тушишди. Улар кўчани шовкинга тўлдириб, қувлашганча ким ўзар ўйнаб келишарди.

Акаларини излаб остонага эмаклаб келган кенжа ўғил оғзидаги биттагина тишини кўрсатиб Толибжонга талпинди. Толибжон худди капалакни қанотидан ушлаётгандек авайлаб уни кўтарди. Бағрига илиққина теккан бола тани уни сескантирди. Вужуди титраб кетди.

Бу илиқ вужуд дунёнинг роҳатлари ичида ҳеч нарсага тенг кўриб бўлмайдиган буюк бир роҳат эди.

Болалар терлаб, ҳансираб қайтиб келишди. Ёши каттароғи Толибжоннинг олдига келиб, давай, «зув зувакам» ўйнаймиз, деб қолди.

— Бу қанақа ўйин? — деди ҳайрон бўлиб Толибжон.

— Ҳу анави тошгача нафас олмай «зув» деганча чопиб бориш. Боргунча ким нафас олса ютқизади.

— Бўпти,— деди Толибжон.

Ўртанча жияни унинг енгидан тортди.

— Ўйнаманг, тоға. Буни нафаси жуда узун. Элликта са-нагунингизча ҳам сув тагида туради.

Бола шарт қўйди:

— Ким ютқизса йигирмата ёнғоқ беради.

— Менда ёнғоқ йўк. Ютқизсам нима қиламан?

— Белингиздаги қайишингизни берасиз. Бўптими?

— Бўпти,— деди Толибжон болаларча ўйинга кизиқиб.

Бола нафасини ичига узок ютиб тош томонга «зув»лаган-

ча югуриб кетди. У тошга етиб шу «зуч»лаганча яна қайтиб келди ҳамки, нафас олмасди.

Боланинг ранги оқариб, кўкраги ичига тортиб кетганди.
— Бўлди, бўлди, жиян. Энди навбат менга.

Толибжон ҳам нафасини ичига тортиб тош томонга қараб югуриб кетди. Унинг «зуч»лаганини болалар эшитиб туришарди. Толибжон тошга етмаёқ нафас олиб юборди. Болалар чувиллашиб ютқаздингиз, ютқаздингиз, қайишни ечинг, дейишарди.

Толибжон белидан камарини ечиб болага узатди. Бола камарни баланд кўтарганча чопиб кетди. Бошқалари кўчани чангитиб унинг орқасидан югуришди. Кенжа жияни ҳам эмаклаганича уларга томон кафти билан тупроқли ерни таптап уриб борарди.

VIII

Толибжоннинг қиладиган иши йўқ. Эрталаб туриб тонг отишини томоша қилади. Қайтиб келиб онаси билан ўтган-кетганлардан гаплашади. Куни билан жиянларини эргаштириб сой бўйларида айланади. Болаларга турли ўйинчоқлар ясаб беради. Уларнинг телба-тесқари гапларидан завқланиб, ўз болагини эслайди.

Ишга ўрганган одамнинг бекор қолиши бир фожиа эканини Толибжон энди билди. Шундай диққат бўлган кунларнинг бирида Толибжон кечаси хонтахтага бағрини бериб КПСС Марказий Комитетининг парткомиссиясига хат ёзди. Биргина танқиди учун салкам йигирма йилдан бери сарсон-саргардон бўлиб юрганини, партия аъзоси бўлатуриб биронта фойдали иш қилишига имкон беришмаётганини бирма-бир ёзди. Китоб шаҳар почтасидан заказной қилиб жўнатди. Унинг бу хил кайфиятини кампир сезиб юрарди. Бир кун у Толибжонни ёнига чакириб бир гап айтди:

— Зерикиб қоляпсан, болам. Эрмакка бўлса ҳам бирон ишнинг бошини тутсанг бўларди. Бунақа зерикиб ўтирсанг бир кун эмас, бир кун яна дайдиб кетиб қоласан. Шундан кўрқаман. Менинг ҳам беш кунлигим борми-йўқми, мени тупроққа қўйиб, кейин қаёққа кетсанг ўзинг биласан.

Толибжон, ҳеч қаёққа кетмайман, эна, ота-онам ўтган ерларда яшамоқчиман, деди.

— Балли, болам. Шунча дарбадар кезганинг бўлади.

Толибжон қачондан бери айтолмай юрган гапни энди очик айтишга аҳд қилди.

— Тошкентда бир рўзгорга етадиган юким бор. Олиб келсам, дегандим. Бу жойга ўзларингиз сиғмай қолибсиз. Мен

кайга сизгаман. Шу афрофдан чоғрок бўлса ҳам бир бошпана олсам, сизга яқинроқ жойда яшасам дейман. Мирвали марказдан уч-тўрт хонали жой бераман, дейди. Энди жўн умр кўрмоқчиман. Ҳашаматли, дабдабали умрни кечириб бўлдим. Сиз қатори, кўни-кўшниларингиз қатори яшамокчиман.

Унинг гапи кампирга маъкул келди.

— Шу, болам, Мирвалига жудаям элакишаверма. Қўли очик, дали-гули бўлгани билан юртга маъкул келмайдиган қилиқлари кўп. Унга кўшилиб сен ҳам бадном бўлиб қолма. Ёлғизлик курсин, болам. Ёлғизлик умрни эговлаб кетади. Бирон мўмин-қобили учраса бошингни икки қилиб олсакмикин?!

— Йўк, эна,— деди Толибжон.— Умримни буёғини якка ўтказмоқчиман. Хотиним билан ўғлимнинг хотираси мени ёлғиз қўймайди. Ҳамма вақт бирга.

— Ўзинг биласан. Қаришинг бор. Иссиқ-совуғинг бор ётиш-туришинг бор. Ёнингда биттагина ҳамдамнинг бўлса дегандим-да, яна ўзинг биласан. Қариб, боши ёстикқа етганда хотин киши ҳар ерга сиғиб кетаверади. Мана, мен сиғяпман-ку. Эркак қариганда ҳеч бир кунжи-кавакка сиғмайди... Шу яқин ўртадан ҳовли оламан, дейсан. Қандоқ бўларкин? Ахир, бу уй, бу ҳовли отангдан қолган. Сенинг жойинг. Куёвга айти, анави этакка том солсин. Сен ўз уйингга ўзинг эга бўл.

Толибжон онасининг сўзини қайтарди.

— Эна, бу гапингиз менга маъкул келмади. Бу уй Зайнабники. Шунча бола билан яна том солиш унга оғирлик қилади. Агар сиз рози бўлсангиз, ҳовли этагига бир уй бир айвон қуриб ўша ерда яшай. Сизни ҳам ўша уйга олиб ўтаман. Бирга яшаймиз.

Кампир жимиб қолди. Елкалари силкинардию кўзида ёш кўринмасди. Ажаб, кўрмайдиган кўзга ёш ҳам келмас экан.

Кампир эшитилар-эшитилмас пичирлади:

— Умрингдан барака топ, болам. Ўғил, ўғил экан. Шунинг учун ўғил туғилган уйда тўй бўлиб кетади. Бери кел, пешонангдан бир ўпиб қўяй. Эзилиб адои тамом бўлган энангни бошингга кўтардинг.

Толибжон энгашиб кампирнинг кўкрагига бош қўйди. Кампир унинг бошини силади. Елкаларини силади.

Толибжон жуда олисда қолиб кетган гўдаклик йилларига қайтиб боргандек эди. Ўз онаси бағрида эркаланаётгандек эди.

Кампир уни бағридан қўйиб, тимирскиланиб чойнак қидира бошлади. Толибжон унга долчинли чой қуйиб узатди. Кампир бир-икки хўплаб пиёлани ёнига қўйди.

— Энди бундай қил, болам. Кийиксовди момомга бормганимга ҳам кўп йиллар бўлиб кетди. Ҳар йили етти тангадан

атаб ташлаб қўйганман. Шу атаганларимни обориб Кийиксовди момомни зиёрат қилиб кел. Биламан, сен янгича одамсан. Бунақа ишлардан ҳазар қиласан. Мен учун бор, болам. Беш-тўрт кундан бери даданг тушимга қиряпти. Кийиксовди момом ҳам тушимга қиряпти. Ўзим боролмайман. Оборсанг ҳам йўлига чидамайман. Ҳеч бўлмаса, мен бўлиб бор.

Толибжон хўп, деди. Эрта билан болаларни етаклаб бориб келишини айтди.

У Кийиксовди момо тўғрисида болалигида кўп афсоналар эшитган. Узоқ-яқиндан зиёратчилар келиб жонлиқ сўйиб, тавоб қилишларини ҳам эшитган. Аммо ўзи бориб кўрмаган эди.

Кенжа ўғлининг бўйнига сочиқ бойлаб қайчи билан сочини олаётган Зайнаб гапга аралашди:

— Эна, билиб гапиряписизми? Акам у ерга борсалар гап-сўзга қоладилар. Райком у ерга одам қўйган. Ким келса рўйхатга олиб ўтиради. Борманг, ака.

— Яхши одамни хотирласа нимаси ҳукуматга малол келаркан. Кийиксовди момом авлиё бўлмаса, чорёрлардан бит-таси бўлмаса...

Толибжон онасини юпатди:

— Бораман, эна, бораман.

Сочикка тушган ўғлининг сочларини тугиб, ичкарига опкириб кетаётган Зайнаб акасига борманг, дея яна таъкидлади.

Зайнабнинг ташвишланишига ҳам асос бор эди. Яқинда ферма мудир Кийиксовдига бориб эчки сўйиб қон чиказгани учун партиядан ўчирилиб ишдан олинган эди. Райком бир неча марта ғазаб қилиб келиб Кийиксовди мақбарасини бузиб ташламоқчи бўлди. Кексалар уни отанг яхши, онанг яхши, деб зўрга қайтаришганди.

Толибжон кечаси Кийиксовди афсонасини ўйлаб ётди.

Қадим-қадим замонларда, Лукмони Ҳаким ўтган даврларда Зарафшоннинг икки қирғоғида Катта Қобу билан Кичик Қобу деган қалъалар бўлган экан. Ҳар бир қалъада ўн беш мингдан одам яшаган экан.

Иккала қалъа шунчалар мустаҳкам эканки, юз йил давомида биронта кўчманчи қўшини уларни забт қилолмаган экан. Қалъа деворлари тепасидаги дарчалардан камон андозлар дарёдан келганини дарёда, қуруқдан келганини қуруқда ўққа учираверарканлар.

Иккала қалъа бир хонлиқка итоат қиларкан. Хоннинг амри-фармонларини бўйин товламай адо этаркан. Хулласи, иккала қалъа аҳли бир-бири билан аҳил, бир онанинг боласидек яшаркан.

Босқинчилар нима бўлса ҳам бу аҳил одамларни бир-

биридан жудо қилиш, ораларига низо солиб, кейин босқин қилишга аҳд қилишипти.

Уларнинг бу режалари ҳам ога-ини бўлиб кетган қалъа аҳли ўртасига низо сололмапти.

Босқинчилар ўйлаб-ўйлаб қалъага вабо тарқатишни кўн-гилларига тугиб қўйишипти.

Бир неча саҳройи савдогар қиёфасида Катта Қобуга мол олиб кирипти. Улар ҳайдаб келган зотдор сигирларни қалъа аҳли талашиб-тортишиб сотиб олишипти.

Орадан уч кун ўтиб, шу сигирларнинг сутини ичган одамлар бирма-бир ўла бошлабди. Ўн кунга қолмай бутун қалъага вабо тарқаб кетибди.

Кичик Қобуга бу хабар етиб, хон ташвишга тушиб қопти. Бу фалокатнинг олдини олиш чораларини ўйлаб бошлапти. Вазирларни ҳузурига чақириб маслаҳат солибди. Шунда бир доно вазир, Ургут тарафда бир муқаддас булок бор, атрофи минг йиллик чинорлар билан қуршалган, икки минг ёшли бир чинор қавагида табиб кампир яшайди, фақат шу кампиргина вабонинг давосини билади, депти.

Хон шу кечасиёқ кампирга чопар юборипти. Борган чопарлар бўлган воқеани оқизмай-томизмай кампирга айтиб беришипти. Кампир қатор ўсган чинорлар қавагидан биттадан еттита хум олиб уларга берипти. Кейин шундай депти:

— Ҳар бир хумдаги суюқликни юз сатил сувга қўшинглар. Қалъанинг етти дарвозасида исириқ тутатиб одамларни тутундан ўтказиб ташқарига чиқаринглар. Чиқаётганларида шу дори қўшилган сувдан бир хўпламдан ичиринглар. Молларни алоҳида дарвозадан чиқаринглар. Уларга ҳам шундай қилиб дори ичиринглар. Қалъада қолган жамики озик-овқатни куйдириб юборинглар. Қалъадаги ўйларнинг ҳаммасида исириқ тутатинглар. Ташқарига чиққан аҳоли уч кунгача қалъага киритилмасин. Унгача халқ Кичик Қобуда яшаб турсин.

Чопарлар еттита хумни ҳуржунларига солиб, йўл-йўлакай адирлардан исириқ териб қалъага қайтиб келадилар. Хонга бўлган воқеани айтиб берадилар. Хон кампир айтган ишларни тўхтовсиз адо этишга фармон беради.

Вабо тарқаган Катта Қобудан ўн беш мингга яқин одам ташқарига олиб чиқилади. Қалъа ичида исириқлар тутатилади. Иттифоқо шу кеча жала қуйиб, бўрон бошланади. Ташқарига чиққанлар орасида қариялар, бетоблар, гўдаклар бор эди. Улар селу жалалар, бўронларга дош беролмайдилар. Аммо кичик қалъанинг дарвозалари беркитилади. Бизга ҳам вабо юқади, деб ҳеч кимни ичкарига киритишмайди.

Хоннинг қўшинлари Катта Қобуда яшарди. Улар ўз қариндошларининг бу хил юзсизликларидан беҳад ғазабга кели-

шади. Қилич-қалқонлар, найзалару ойболталар билан Кичик Қобуга ҳужум қилишади.

Бу тўполонларни олисда кўчманчи босқинчилар қўшинининг сардори томоша қиларди. У ўз қўшинига, биронтанг ҳужум қилмайсан, найза отмайсан, улар ўзларини ўзлари кириб тамом қиладилар, дейди.

Беш кун омонсиз жанг бўлади. Кечалари қилич-қалқонларнинг жаранглаши, одамларнинг дол-фарёдлари эшитилиб туради. Тонг отгунча саҳронинг олис-олисларини Кичик Қобудаги ёнғиннинг шуъласи ёритиб туради.

Олти кун деганда қилич-қалқонлар овози эшитилмай қалъа жимиб қолади.

Кўчманчилар қўшини қалъага келганда биронта тирик жонни кўрмайди. Иккала қалъа ичи ўликларга тўлиб кетган, еру деворлар қонга беланган эди.

Одамларнинг бу ноахилликларидан дили оғриган табиб кампир бош олиб тоғу тошларга чиқиб кетади. Мана шу Замбуруғ қоя тагида харсанг тошлардан ватан тикиб, одамлардан олисда танҳо яшай бошлайди.

Бу кимсасиз кампир ялангликка эрта баҳор ўзига етарлича қилиб бугдой сепаркан. Яна арпа сепаркан. Ҳосилни ўриб олгандан кейин қўл тегирмонда тортиб ун қилиб оларкан. Шундоққина эшиги тагидан оқадиган жилғада ғиж-ғиж балиқ сузиб юраркан. Кампир куни билан эчкисини эргаштириб тоғлардан ғиёҳ териб, кундузлари хилма-хил дорилар тайёрларкан. Баъзан кечалари ҳам ой тўлган пайтда баргларнинг товланишига қараб энг ноёб ғиёҳларни топаркан. Тоғдаги паррандалару даррандалар унга ўрганишиб қолишган экан. Илон-чаёнлар уни чакмас экан. Бўрилар унинг ёнидан бемалол ўтиб кетавераркан. Айиқлар ҳам унга даф қилмас экан.

Тоғ ёнбағирларини қалин қор босган пайтларда кампир эшиги олдидаги охурга турли овқатлар тўкиб қўяркан. Хўраксиз қочган кийиклар шу ердан тамадди қилиб кетаркан. Эшиги очиқ қолган пайтларда какликлар уйнинг ичига бемалол кириб дон чўқийверар эканлар.

Бир томон ёнғоқзор, бир томонда пистазор... Кампир гўшт емас экан. Нон, ёнғоқ, жийдаю туршаклар, олма қоқилар унинг овқати экан.

У овчиларни ёмон кўрар экан. Кампирнинг қарғишидан қўрқиб овчилар бу томонларга келишга қўрқижаркан. У қарғаган одам ё майиб, ё бирон тузалмас дардга чалинади, деб ўйлашаркан. Унинг кулбасига узоқ-узоқ юртлардан табиблар келиб, у тайёрлаган дориларни олиб кетишаркан. Кампир улардан пул олмас экан. Улар кампирга туз, кийим-кечак опкелиб дорига алиштириб кетишаркан.

Мана шу кампир тонг сахарда тогда гиёх териб юрса ўнгирдан қандайдир ғалати овоз эшитилибди. Буталарни қайириб ўнгирга энгашиб қараса, бир кийик қопқонга тушиб типирчилаётган эмиш. Жониворнинг қопқонга илинганига анча бўлган шекилли, у холдан тойган, қопқон қисган оёғидан қон оқармиш. Кампир гиёх тўла саватини ўнгир четида қолдириб пастга тушади. Қуч билан қопқонни айириб кийикнинг оёғини чиқазиб олади. Кийикнинг туришга мажоли йўқ эди. Кампир унинг уёк-буёғига қарайдию бирдан ғалати бўлиб кетади. Кийик ҳомиладор экан. Дўппайган қорни лип-лип учармиш. О, жонивор, ой-кўнинг яқинга ўхшайди, деб ўйлабди кампир. У кийикнинг қорнини беозор силабди. Нимадир типирчилаётгандек бўлибди. Дока рўмол тагидан танғиган пешонабоғини ечиб, кийикнинг ярадор оёғини танғиб боғлабди. Чўққида ялтираётган офтоб нури сирпаниб ўнгирга тушади. Баданига иссиқ ўтган кийик силкиниб ўрнидан турибди-да, бир дам кимирламай қоп-қора кўзларини кампирга тикиб, кейин аста-секин юриб ўнгирдан чиқиб кетибди Кампир унинг кўзларида аллақандай миннатдорлик аломатини сезгандек бўлибди.

Кампир беш-ўн кунгача унинг кўзларини унутолмайди. Маъюс қоп-қора кўзлар нималарнидир ифода қилмоқчи бўлганди. Бу жониворнинг тили бўлсаки, айта қолса. Шу кўзлар, шу бегуноҳ маъюс кўзларда халоскор инсон боласига айтадиган аллақандай гап бор эди.

Орадан беш-ўн кун ўтиб, кампир ўша кийикни сўқмоқда ўт чимдиб юрганида кўради. Энди у ёлғиз эмасди. Орқасида нимжонгина, юрганда титраб турадиган ингичка оёқлари зўрға гавдасини кўтараётган кийикчиси бор эди.

— Ҳа, жонивор, кўз ёрибсан-ку! — дейди пичирлаб кампир.

Ҳамма кийик бир кийик. Уларни бир-биридан фарқ қилиш қийин. Кампир унинг ўша кийик эканини оёғига бойланган латтадан билади. Унинг ярадор оёғида ҳали ҳам пешонабоғ танғилганча турарди.

Кампир оёқ остида ўсган ўтдан қисимига сиққанча юлиб, кийик томон юра бошлайди.

— Ма, жонивор, ма! — Кийик ундан қочмайди. У тутган ўтга бўйнини чўзиб келаверади.

Кампир уни бўйнидан силайди. Тиз чўкиб оёғидаги латтани еча бошлайди. Кийик индамай туриб беради.

Эртасига кампир Замбуруғ чўққида бир отликнинг қорасини кўради. Ажаб, бу томонларга овчи йўламас эди, бу ким бўлди экан, деб ўйлайди кампир. Хуркиган кийиклар пастликка қараб қочади. Нотаниш кимса отига қамчи босиб кийиклар

оркасидадан кувади. Бир ош пишгунча вақт орасида ўша отлик сўқмоқдан эгар қошига кийик боласини ўнгариб кампирга карамай ўтиб кетади.

Кампир ханг-манг бўлиб қолади. У ўзини бу ердаги жондорларнинг соқчиси, деб биларди. Мен борман, бу томонларга овчи йўламайди, деб ўйларди. Овчига эргашиб она кийик югуриб борарди. Елини тирсиллаб, тўлишиб кетганидан дуруст чополмасди. Орка оёқларини кериб ўтириб қолар, кучаниб ўрнидан турарди-ю, яна югурарди. Энди отлик кетиб бўлган, сўқмоқ адоғи чанг-гўзондан кўринмас эди.

Ўша куни то қоронғи тушгунча кийик йўлга қараб умидвор ётади. Сахар пайти яна келади. Яна ўша томонга қараб ётавереди. Кампир унинг ахволига чидаёлмайди. Ёнига боради. Кийик кўзларида юм-юм ёш билан унга маъюс боқади. Кампир унинг бўйнидан, елкаларидан силайди. Аста шохидан тортиб туришга ундайди. Кийик итоатқорона ўрнидан туриб, кампирга эргашади. Кийикнинг елинлари шишиб кетганди. Кампир уни эшик олдида қолдириб ичкаридан пақир олиб чиқади-да, чўкка тушганча пов-пов соға бошлайди. Ҳар гал кампирнинг бармоқлари елинига текканда кийикнинг баданлари диллаб, териси лип-лип учарди. Бўғзидан қуйилиб чиқаётган хўрсиник кампирнинг елкаларига иссиқ тегарди.

— Ҳа, жонивор, оппоқ сутинг ўз болангга буюрмади-я!

Елини бўшаган кийик енгил тортиб аста сўқмоққа қараб кета бошлайди. Кампир пақир тўла сутни тоғорага қуйиб қулба оркасига қўяди.

Айниқса ёз ойларида кампирнинг юмушлари жуда кўп бўларди. Ўт ўриб офтобга ёяр, қуриганларини гарамлаб томга босарди. Эртаги арпани ўриб, донини шопирарди.

Тоғни қалин қор босиб, жониворлар емиши қор тагида қолиб кетган паллаларда кампир томдан хашак олиб тушиб, уйи атрофига ёйиб ташлар, тўрт-беш бўйра эни қорни кураб ерни очарди. Унга дон сепиб ташларди. Оч қолган тоғ ҳайвонлари ана шу хашакларни егани келишарди. Какликлар, ёввойи қаптарлар бир-бирларини хуркитиб дон чўқишарди.

Бу жониворлар кампирдан хуркишмасди. Унинг олдида бемалол юраверишарди.

Кампир бўтқа тўла тоғарани сўқмоққа опчиқиб, ичига оғир тош ташлаб қўяди. Агар шундай қилмаса ҳайвонлар овқат таллашиб тоғорани ағдариб юборишарди. Овқат исини туйган ёввойи мушуклар, шоқоллар ва бошқа ҳайвонлар бир зумда ёпирилиб келишарди-ю, бўтқани еб, яна ғойиб бўлишарди.

Боласидан айрилган кийик ҳар тонг кампирнинг эшиги олдида пайдо бўларди. Кампир унинг елини бўшагунча тизиллатиб соғиб оларди. Баъзан кунига икки мартадан келади-

ган пайтлари ҳам бўларди. Кампир уни силаб, жонивор, келавер, елининг тўлдими, олдимга келавер, дея соғиб уни енгиллатарди.

Бу хил келишлар кийикка одат бўлиб қолади. То сутдан колгунча келиб-кетиб юради. Кейин кун оралаб, ҳафта оралаб келадиган бўлади. Чўккиларга ёккан қор аста ўрмалаб пастликларга ҳам оппоқ рўйжасини ёзганда кийик келмай қўяди. Қиш чилласи анча оғир келди. Қор сўқмоқларни тизза бўйи босди. Жониворлар ҳўраксиз қолди. Кампир уйи атрофини кураб дон сепар, кучоқ-кучоқ хашак ташиб йўлга ёярди. Эрталабгача уй атрофида туёқ дупурлари, кийикларнинг пишкириб олган нафаслари эшитилиб турарди. Бир куни тонг маҳали кампир ташқарига чиқса, икки кийик курт-курт хашак чайнаяпти. Улардан бирини кампир дарров таниди. Унинг олд ўнг оёғида териси шилиниб жун ўсмай қолган жойи бор эди. Таниш кийик ёнида шохлари буралиб кетган бақувват кийик қочини мўлжаллаб сергак турарди.

— Жониворгина-я, жуфт топибсан-ку,— дейди у овоз чиқазиб.

Кийик ундан чўчимайди. Жуфти тисарилиб сал нари кетади.

Бутун қишлоқ кампирнинг кийик соғишини билиб олган эди. Баъзан у кийик соғадиган маҳалда дарахтлар, тошлар орасидан қараб туришарди. Бу атрофдагилар ёввойи кийикни соққан одамни кўришмаган эди. Айниқса кийикнинг ўзи тоғдан тушиб кампирга ўзини соғдириб, яна чўккиларга чиқиб кетиши ҳаммани ҳайрон қолдирарди.

Ана шундан кейин, кампирнинг номи Кийиксовди она, Кийиксовди момога айланган эди.

Кийиксовди момо салкам юз ёшда оламдан ўтади. Бутун қишлоқ мотам тутиб уни ўзининг тош қулбаси ёнига кўмиб, сағана кўтарарди.

Уни кўмаётганларида оломон тепасида қушлар фарёд уриб қирқиллаб айланишади. Кийиклар оломонга яқин келиб, юм-юм кўзёш тўкадилар. Айиқлар тошлар устига чиқиб, ўкириб-ўкириб йиғлайдилар.

Қушлар тоғлардан анвойи гуллар уруғларини тумшукларида опкелиб қабр устига сепадилар. Эрта баҳор келиши билан қабр устида қимхобдек бўлиб гуллар очилади.

Кийиксовди момонинг қабри қадамжога айланади. Бу тоғларга келганлар унинг қабрини тавоб қилмай кетмайдилар. Бу қабр яқинида овчилар ҳам ўқ чиқазмайдилар. Табиатнинг сокин ва лекин бенихоя гўзал масканига турли томонлардан сўқмоқлар очилади...

Бу афсонами, хақиқатми, Толибжон билмасди. Ёшлигида эшитганлари афсонадан кўра ҳақиқатга яқин эди. У олис юртларда юрган кезларида Кийиксовди момо воқеасини эслаб турарди. Ҳар гал эслаганда қоя тошлар куршовидаги кадрдон қишлоғини кўргандек бўларди. Қушларнинг чуғурини, булоқлар жилғасининг шилдираганини эшитгандек бўларди. Кийиксовди момо афсонаси унинг таржимаи ҳоли билан қоришиб кетгандек эди.

Аншан металлургия комбинати қурилиши пайтида кўлига Чеховнинг ҳикоялар китоби тушиб қолади. Унда кийик овчиси тўғрисида бир ҳикоя бор эди. Бир овчи кийик отади Ўлжасини елкага олиб, тоғ сўкмоғидан келаётганида орқадан қандайдир ожиз туёқ товғини эшитади. Ўгирилиб қараса, ҳозиргина отган ва ўлигини елкалаб келаётган кийикнинг боласи эргашаётган экан.

Бу воқеа Толибжонга жуда қаттиқ таъсир қилганди. Ҳикояни ўқиб бўлиб, анча пайтгача ҳаяжонини босолмай юрганди. Бу ҳикоя ўша олис Хитой шаҳрида унга Кийиксовди момо афсонасини эслатиб қўйган ва бир неча кун она-юртини соғиниб шу томонларга талпинган эди

* * *

Катта Ўзбекистон тракти тоғ бурама йўлларидадан ошиб Китоб шаҳрини оралаб ўтади. Китобга етмай чап томонда катта йўл бор.

Бу жойда автобус кутган йўловчилар кўп бўлади. Улар Варганзе, Паландара, Ҳазрат Башир томонларнинг қишилари. Ўнг томонга кетган чоғроқ йўл Қоплонбоп қишлоғига бориб қадалади. У ёнига йўл йўқ. Фақат ёлғизоёқ сўкмоқлар, холос Олисда кейинги пайтда ўзлаштирилган Макрит далалари кўзга ташланади.

Машина Ҳазрат Башир бурилишига келганда Толибжон кабина томини тапиллатиб урди. Шитоб билан келаётган машина асфальт йўлда ярим метрча сурилиб бориб тўхтади. Асфальт бетида бир қадамча қора узунчоқ из қолди. Толибжон пастга сакраб тушдию чўнтагидан пул излай бошлади. То у пул чиқазгунча шофёр моторга газ бериб, жўнаб қолди.

Совхоз марказига магистраль йўл билан кетса камида йигирма беш километр йўл босиш керак. Қоплонбоп билан борганда атиги етти километр юрса етади. Аммо бу йўлдан машина боролмайди. Ёлғизоёқ йўлдан отда, эшакда бориш керак Ёш-яланг велосипед мотоциклда қатнайди.

Толибжон келгандан бери бу йўлдан ўтмаганди. Ёшликда юрган йўллари кўмсаб, бола пайтида дадаси билан неча марта келган Қоплонбопни кўриш ниятида эди.

Қоплонбопнинг кок ўртасидан Нукрасой шитоб билан оқиб ўтади. Бу сув тоғдан шаршара бўлиб қуйилади-ю, тўппатўғри Қоплонбопга оқиб келади. Бу ажаб сўлим кишлокдан бирон километр пастликда Дукат кишлоғи бор. Авваллари иккаласи бир кишлок бўлган эди. Аҳоли ўртасига низо тушиб бир-биридан ажраб кетишган. Қоплонбопликлар ниҳоятда соғлом, чиройли бўладилар. Эркаклари ғоз қоматли, қора соқол ҳар қандай ишни ҳам эплаб кетадиган кишилар. Қизлари ба мисоли кийикнинг ўзи. Кўзлари катта-катта, қоп-қора, киприклари юзини тўсгудек. Кўкракдор, бўйинлари узун. Юрганда қоматларини эгмай дадил юрадилар.

Дукатликлар унинг акси. Ранги захил. Қомати букик кишилар. Аёллари битта фарзанд кўрибок қариб қоладилар. Юзлари сарғайиб, ажинга тўлади. Қадлари букилиб қолади. Эркаклари қирқ-қирқ беш ёшлардаёқ меҳнатга ярамай кўяди.

Авваллари қоплонбопликлар Дукатга қиз берардилар. Узатилган қизлар дардга чалиниб қолавергандан кейин, қоплонбопликлар улар билан қудачилик қилмай кўйишган.

Толибжон Нукрасой ёқалаб келаркан, шуларни ўйларди. Нега бунақа? Иккови ҳам Нукрасойдан сув ичади. Боди-ҳавоси ҳам бир. Толибжон илгари бу тўғрида ўйламасди. Негадир, ҳозир шу томонга келаётгани учунми, бунинг сирини билгиси келди.

Қоплонбоп шу ерликларнинг таърифи билан айтганда, ер юзининг энг сўлим жойи. Самарқандда саратон ҳарорати қирқ даражага чиққанда Қоплонбопда мўътадил ўттиз икки даражада қимирламай туради. Ёз ойлари Қоплонбопни одам босиб кетади. Ҳамма хонадонлар уйларини ижарага қўйишади.

Аслини олганда, кишлок турган-битгани тошдан иборат. Бу жойда боғ ҳам қилиб бўлмайди, деҳқончилик ҳам. Жами меҳнатга яроқли эркаклар арраю пойтешасини кўтариб Самарқанд, Каттақўрғон тарафларга устачилик қилишга кетадилар. Баъзилари Тошкентга кетадилар. Тошкентда қим кўп, янги иморат қурадиган кўп. Айниқса ер қимирлагандан кейин синчли уйга ишкибозлар кўпайиб кетган. Қоплонбопликлар синч иморат қуришда тенги йўқ эди. Шунинг учун ҳам улар тўрт-беш киши бўлиб яхлит иморатни байлашиб олишади. Пойдеворидан то томигача битказиб, уйнинг қалитини эгасига бергунча ҳамма ишни ўзлари бажаришади. Қишлоқда қариқартанглару аёллар қолишади. Улар то эркаклар пул топиб келгунларича ижарадан даромад қиладилар. Бу жойларда самоварларга, ошхоналарга одам сиғмай кетади. Дор келади.

Кўзбойлогичлар, найрангбозлар, тош кўтарадиган полвонлар, тоғдан ҳатто айиқ ўйнатадиганлар ҳам келишади. Шаҳрисабз Китоб марожнийчилари кишдаёқ келиб ўнгирларга хашакка ўраб муз кўмиб кетишарди.

Қоплонбоп аҳолиси ижтимоий фойдали ишлар билан деярли шуғулланишмасди. Шунинг учун ҳам район катталари на клуб, на маданий-маиший бино қурган. Биттагина тепасига «ОМЕХТА» деб ёзилган магазин бор, холос. Унда саноат моллари ҳам, озиқ-овқат ҳам сотилади. Ҳатто велосипед билан китоб ҳам шу дўконда.

Ёз ойлари сайл бошланганда Зарафшон воҳасининг турли жойларидан келган одамларни учратиш мумкин эди. Ўша кезларда бозор қизирди. Ёймачилар қулфми, сичкон тутадиган қопконми, изолентами, сақичми, чекичми, ипга ўтқазилган шода ўрик мағизми, зирами — ёйиб ташлашарди. Улар ёзиб қўйган клеёнкада тўтиё, аччиктош, қалампирмунчоқ, сурма, уқпаргача бўларди. Бир томонда тўн бозори, бир томонда пичоқ, жун пайпоқ бозори, бир томонда дўппи, ранг бозори..

Бу томони Тошкент, у томони Душанбагача Қоплонбоп тўнига ишқибоз кўп. Ипак сатиндан жуда ҳам майда қавик қилиб тепчилган тўн учун атайлаб Термиздан, Қаршидан харидорлар келарди.

Айникса ранг бозори жуда гавжум бўларди. Тоғдан тушган чўпонлар ҳар қанча ранг бўлса бирпасда талаб кетардилар.

Улар эчкилардан тараб олинган тивитларни, тиззагача чиқадиغان пайпоқларни тўқийдиган жун ипларни бўяш учун ранг харид қилардилар.

Бешик, беланчак, қиз сумак, ўғил сумак, ип ўрайдиган урчук, заранг чўмич, ўроқ бозори қозондек қайнарди.

Икки-уч жойда магнитофон ванғиллайди. Аллақайда, тўйдами, базмдами ёзиб олинган насихат кўшиқларга харидор кўп эди...

Эҳ-ҳе... Қоплонбоп бозорида нималар бўлмасди. Қарсилла-тиб сақич чайнаган қизлар, самолёт тасвири туширилган чодир тешигидан каллани чиқазиб қўйиб суратга оладиган фоточилар... Бирига кавказча бешмет кийдириб, бирининг елкасига ёғочдан ясалган бешотарни осиб қўйиб суратга олади. Ёш келин-куёвлар бир-бирларига бошларини тегизиб туриб, тилла тиши борлар қулиб туриб, қўл соати борлар кафтини иягига тираб туриб суратга тушадилар. Новвойларнинг кўли-кўлига тегмайди. Кабобпазлар олдида ёш-яланг ғужғон ўйнайди. Чойхоналарда ошхўрларга қозон етишмайди. Қассоблар қунига нечталаб қўй сўйиб, етқизишолмайди. Янги сўйилган қўйнинг ғўшти совумай туриб талаш бўлиб кетади.

Неча юз йилдан бери Қоплонбоп шундай гавжум яшайди. Ундан икки-уч километр наридаги, худди шу Нукрасой оқиб ўтадиган, сердарахт Дукат бундай пайтларда жимжит бўлади. У томонга ҳеч ким бормайди.

Қоплонбопнинг боди-ҳавоси беқарор эди. Саратон пайтида ҳам осмонни булут ўраб бирпасда шатир-шутур жала қуйиб беради. Одамлар ўзини панага уради. Йўллардан, тепаликлардан қуйилиб келаётган бўтана селлар ўтиб кетгунча бошпана тополмаганлар чопон ёпиниб ўзларини қайга уришни билмай зир югуришади.

Тоғ ёнбағрига қалдирғоч уясидек қилиб уйлар қуриб ташланган эди. Селлар уларнинг бир-икки бўйра эни келадиган ҳовличаларида нимаики бўлса пастга — Нукрасойга оқизиб кетарди. Бундай селлар келганда ахлатхоналар ҳам тўлиб-тошиб, отхонаю молхоналарда уйилиб қолган гўнлар ҳам Нукрасойга оқиб тушарди.

Тоғ ўнгиридаги олис қишлоқ кишилари худди шундай сайл пайтларида бозор қилиб кетардилар. От, эшак миниб келган чўпонлар болаларига ҳалволар, хўрозқандлар олиб кетишарди. Йигитлар севгилиларига хина, сурма, рангли шиша қадалган зираклар, узуклар харид қилишарди.

Саратоннинг тафти қайтиб ариқ бўйлари зах тортганда, сувлар тиникиб осмонда мезон иплари сузган пайтларда Қоплонбоп жимжит бўлиб қоларди. Қишлоққа биров кирмас, йўловчилар айланма йўлдан ўтиб кетаверардилар. Куз салқинида кечаси билан қарахт бўлган пашшалар офтоб деворларни илитганда яна тирилик қовун пўчоқларини талайдилар. Олисга, пул топгани кетган эркаклар ҳам бири қоп орқалаб, бири чамадон кўтариб Қоплонбопга қайта бошлайдилар. Ҳар куни болалар сўқмоққа чиқиб, дадаларини кутадилар.

Йилнинг бундай пайтида Чироқчининг чияли бозори авжга чиқади. Бу бозорда ваҳимачиларнинг гапига қараганда самолёт ҳам сотилар эмиш.

Толибжон Қоплонбопга кирмай сўқмоққа чикди. Олисда қишлоқнинг шовқини эшитилиб турарди. Бир неча жойда баробарига қўйилган магнитофондан ҳар хил қўшиқ таралаяпти. Дорбоз киндикка келган бўлса керак, дўмбиранинг бир маромда дириллаши эшитилади. Бу шовқинларни карнайнинг ват-вати босиб кетади. Толибжоннинг ёнгинасидан янги сўйилган қўйнинг ўпкасини судраб бир ит ўтиб кетди. Соч-соқоли ўсиб кетган ялангоёқ бир йигитни тўрт-беш киши ушла, ушла ўғрини, деб қувлаб келарди. Ўғри Толибжонга рўпара келишдан қўрқиб, сўқмоқдан ўнгга бурилди-ю, сойга ўзини отди. Орқасидан қувиб келганлар пастга тушишга журъат қилмай қирғоқда тўхтаб қолишди. Милиционер хуштагини

чуриллатганча колаверди. Ўғри сойнинг ҳар ер-ҳар ерида дўмбайиб турган хўл това тошларга оёқ тираб, нариги киргоққа чикиб, кўлидаги тугунни баланд кўтарди-ю, чап кўли билан киндигидан пастини кўрсатиб масхара килди. Кейин тошлар орқасига ўтиб, йўқ бўлиб кетди. Кувиб келганлар уни сўкиб-сўкиб, орқаларига қайтдилар.

Толибжон Дукатга кирмай шағал тўкилган йўлга чиқди. Йўлнинг бир томони адирга туташган тошлок, паст-баландликлар, бир томони текис пахтазор эди. Бу ерларга Нукрасойдан электрнасосда сув тортиларди. Олисда ёнма-ён ўсган, ҳар баҳор пиллачилар каллаклаб кетадиган кекса тут тагида беш-ўн одам ўралашиб туришарди. Толибжон бунга унча аҳамият бермади. Яқин келганда уларнинг нимадандир дарғазаб бўлиб турганларини билди. Йўл четида бўғзига пичок тортилган бир букача жон таслим қилаётган бўлса керак, орқа оёғини ҳар замон бир ожиз силкитиб кўярди. Одамлар жим. Толибжон ҳайрон бўлиб бир букачага, бир одамларга қаради. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Толибжон тутга суяниб афтода бир аҳволда ўтирган хотинни кўрмаган экан. Унга кўзи тушди-ю, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Озгин, ранги сарғайиб, юзига бемаҳал тушган ажинлар бу хотиннинг дукатлик эканини билдириб турарди. Толибжон тинмай папирос тутатиб турган йигитдан сўради:

— Нима бўлди?

— Нима бўлганини кўрмаяпсизми? — деди йигит. — Ғўзани пайхон килди, деб директор бўғзига пичок тортворса бўладими. Невараси армиядан келишига сўймоқчи бўлиб боқиб юрган эди. Ноинсофликни қаранг-а!

Хотин индамас, жон таслим қилаётган букачага маъюс қараб ўтирарди. Кексароқ бир одам гап қотди:

— Нима қилиб анграйиб турибсанлар, қони ивиб қолмай туриб сарамжон қилиш керак. Қони ичида қолса, гўштини еб бўладими?

Букача бўғизлангандан кейин кўп уринган бўлса керак, жунлари тупроққа қоришган, йўл четлари, гиёҳлар усти, ҳатто тутнинг бужур танасига ҳам қон сачраган эди.

Одамлар бири унинг оёғидан, бири шохидан судраб тут тагига олиб келишди. Шоп мўйловли йигит белбоғига осилган киндан пичок чиқариб йўл четидан энгашиб тош танлай бошлади. Охири у истаган тошни топиб бир туфлади-ю, пичоғини қайрашга тушди.

Катта йўлда кетаётган Мирвали узоқдан ғўза орасида юрган молни кўради-ю, машинасини шағал тўкилган йўлга буриб, тут олдига келади. Бир хотин тутга суянганича ухлаб қолган. Букачаси бемалол ғўзани пайхон қилиб, хом кўсак-

ларни еб юрипти. Икки кўзи қонга тўлган Мирвали ухлаб қолган хотинни бир тепади. Хотин кўзини очиши билан тепасида газабга тўлган директорни кўриб дағ-дағ титрай бошлайди. Тепки еган жойининг оғригига ҳам эътибор бермай, алам билан ўрнидан туриб директорга тик қарайди.

— Нима гуноҳ қилдим, ярамас?

Мирвали кўли билан ғўза орасида юрган букачани кўрсатади. Хотин мудраб қолганда аркон кўлидан чиқиб кетганини билади-ю, тили калимага келмай ғўлдираб қолади. Директор ғўза орасидан букачани ҳайдаб чиқади. У этигининг кўнжидан пичоқ чиқараётганда хотин кўлига ёпишади.

— Жон укам, ундай қилманг. Бола-чақангизни роҳатини кўринг. Бундай қилманг. Неварагинамнинг келишига атаганман. Онамдан қолган зирагимни, ўзугимни сотиб олганман буни. Етимгинамнинг келишига боқяпман, жон укам...

— Бу биринчиси эмас. Ўн кун олдин ҳам ғўзага кирган. Ўшанда ҳам армиядаги неварангни писанда қилиб ялингандинг.

— Қандоқ қилай, жон укам. Касалман. Дармоним йўқ. Ўтирсам мудраб кетяпман. Бу дунёда омонатга ўхшайман. Кетарман ҳам, тинчиб ҳам қоларсан.

Хотиннинг титраб-қақшаб ёлворишига қарамай Мирвали пичоқ яланғочлаб букача томон юра бошлади. Бу орада йўловчилар кўпайишиб қолганди. Одамлар ўртага тушиб кўришди. Директор юмшамади. Хотиннинг чиркиллаб турганига эътибор бермай тут баргига интилган букачанинг шохидан қайириб туриб, бўғзига пичоқ тортиб юборди. Бўғзидан повиллаб иссик қон отилаётган букача ўйноқлаб ўзини тут танасига зарб билан урди. Шағал йўл устига отилиб тушди-ю, шалвираб осилиб қолган бошини ўнглаёлмай ҳали ўзини ўтга отар, ҳали тупроққа мункиб кетарди. Одамлар ўзларини четга олиб, телба бир алпоздаги молнинг азоб чекишига алам билан қараб туришарди.

Хотин Мирвалининг қаршисига келиб ёқасига чанг солмоқчи бўлди. Мирвали кўлини қайириб ташлади. Хотин яна интилди.

— Худоё, у дунё, бу дунё икки юзинг қаро бўлсин. Урушда шаҳид бўлган эримнинг арвоҳи ёқангдан тутсин. Умринг қамоқларда ўтиб кетсин,— шундай дея туриб у тиззалади-ю, икки кўлини осмонга кўтарди.— Омин!

Мирвали ерга бир тупуриб машинасини гуриллатганча кетди.

Орқадан газаб билан қараб турган мўйловли йигит баланд овоз билан, даюс, деди. Кейин шундай гап айтганидан кўркиб.

ён-веридагиларга қаради. Улар, бу гапни сен айтмадинг, биз эшитмадик, дегандек, кўзларини олиб қочишди.

Толибжон ҳозир идорага бораман, бунақа ноинсофлик қилгани учун Мирвалига қаттиқ-қаттиқ гапираман, деган ниятда шахдам юриб совхоз маркази томонга қараб кетди.

Мирвали идорада йўқ эди. Уни дам олгани меҳмонхонага кириб кетди, дейишди.

Мирвали кундузлари шу ерда овқатланиб, душга тушардида, бирон соат мириқиб ухлаб оларди.

Меҳмонхона кичкинагина, сердарахт боғча ичида эди. Деворлари тошдан тикланган меҳмонхонада катта зал уй бор. Унда бемалол етмиш чоғли меҳмон кутиш мумкин эди. Жавонларда қимматбаҳо биллур идишлар, хитой, япон, немис чинилари териб қўйилган. Жавон тортмаларида тилла суви берилган вилка-қошиқлар қалашиб ётибди. Деразаларга атлас парда тутилган. Бурчакда япон телевизори. Бир бурчида қўш колонкали радиола.

Деворларда Расулбек олган фотосуратлар. Тоғ, дарё, чўл манзаралари ниҳоятда усталик билан туширилган. Бу суратларнинг деярли ҳаммасида Мирвали бор. У чўпонлар даврасида. У пенсионер отахонлар билан. У минбарда нутқ сўзламокда...

Бу ерга деярли ҳеч ким кирмасди. Фақат жуда баланд даражали меҳмонлар келганда шу жойда кутилади. Мирвали қаҳрамон бўлганда табриклагани келганларни шу жойда кутганди. Министрлар, марказком секретарлари, пойтахт мухбирлари учунгина бу хонанинг эшиги очиларди. Баъзан Мирвали кечкурунлари Расулбек Чияли бозоридан топиб келган антика видеокассеталарни қўйиб, ҳиринг-ҳиринг кулиб томоша қиларди. Бу ленталарга кўпинча ахлоқсиз, кўргани бировга айтса айб бўладиган воқеалар ёзилган эди.

Бирон раҳбар одам Мирвалига танбеҳ бердими, уялтирдими, ҳар қалай кейинги пайтларда видео йўқ бўлиб қолди.

Меҳмонхона тўғрисида шиғил ҳосилга кирган нокзор. Орқа томон узумзор. Йўлқаларга мусулмон гиштирага ўхшаш чор бурчак сопол плиталар ётқизилган. Йкки четида анвойи гуллар очилиб ётибди. Ҳаммаёқ тоза. Йўлларда биронта барг кўринмайди. Боғда ишлайдиганлар битта барг тушса, битта, иккита тушса, иккита, дарров супуриб олишади. Ошхонада ҳаммавақт, қоқ ярим кечадами, саҳар пайтидами Мирвали меҳмон бошлаб келса, бир ошнинг харажати тайёр турарди. Мирвали холодильникка тушган гўштни емасди. Шунинг учун ҳаммавақт янги сўйилган қўйнинг битта сони докага ўралиб толда осиглик турарди. Ошхона орқасидаги катакда куркалар, бир ойлик жўжахўрозлар боқиларди.

Ошхонанинг ўнг томонида катта-кичик иккита тандир. Каттасида меҳмонлар келганда, кичигида ҳар куни нон ёпиларди. Мирвали тамаки пояси ёқиб киздирилган тандир нонини яхши кўрарди. Шунинг учун тандир ёнида боғ-боғ тамаки поялари уюб қўйилган.

Толибжон тепасига келиб, ўзи қани, деб сўради. Шофёр бош кўтармай жавоб қилди:

— Дам олгани кириб кетдилар. Бирон соат ухлаб оладилар.

Толибжон уйғонгунча уни кутишга аҳд қилди. Дастёр йигит тол тагидаги дастурхон ёзилган столга патнисда у-бу қўйди. Чой олиб чиқиб Толибжонни ўтиришга ундади.

— Овқат тайёр. Сузиб келай, а?

У жавоб кутмай пилдираганча ичкарига кириб кетди-да, тарелкада қовурилган гўшт опчиқиб қўйди.

Толибжон очикқан эди. Ортиқча мулозамат кутмай ея бошлади.

Мирвали чўмилганда ич кийимларини алмаштирган шекилли, меҳмонхона бекаси татар опа дорга майка, труси ва сочик ёйиб кириб кетди. Шундан кейин у елкасига ип йигирадиган дастгоҳни қўйиб бир этак тивит билан қайрағоч тагига ўтди. Бир оздан кейин дастгоҳнинг муттасил ғувиллаётган ари овозини эслатадиган товуши келди.

Толибжон овқатдан сўнг босиб-босиб кўк чой хўпларкан, бояги шахтидан анча тушгандек эди. Қонга беланган буқача, тут танасига суянган рангпар хотиннинг ёш тўла кўзлари сал нари кетди.

У ўрнидан туриб беихтиёр татар опа ип йигираётган томонга юра бошлади. Толга суяниб, опанинг ишларига қараб турди. Опа бир қўлида бир сиқим тивит, бир оёғида чарх тепкисини босади. Пилдираб айланаётган урчук тивитни хўплаётгандек ўзига тортиб ўрарди. Толибжон бу ишга шунчалик берилиб кетдики, опанинг тепасига келганини ҳам билмай қолди. Опа бош кўтариб унга қаради.

— Ну, синга қизиқ што ли? — деди у ҳайрон бўлиб.

— Сиз ишингизни килаверинг, опой. Бир оз томоша қилай,— деди Толибжон.

Шу топда Толибжон болалигида онасининг чарх йигиришини эслади. Эчкидан тараб олинган тивитлар тўпланиб қолганда айвонга чарх олиб чиқиб, ип йигирарди. Ўнг қўлида чарх айлантириб, чап қўлида урчукқа тивит етказиб бериб турарди. Бу ҳам худди шундай. Фақат бунда парракни тепки босиб айлантирилади.

Толибжоннинг миясига ярқ этиб бир фикр келди. Орқа-

сига ўгирилиб шофёрни излай бошлади. Шофёр бола ювиб, артилиб ялтиратилган этикни меҳмонхонага опкириб кетаётган эди.

— Мирзажон, ичкаридан битта винтелятор олиб чиқинг, — деди.

Ичкарига кириб кетган Мирзажон шунини ерга судраб винтелятор олиб чиқди. Толибжон унинг қўлидан олиб уёқбуёғига қаради-да:

— Отверкангизни опкелиб манави парракни чиқазиб ташланг, — деди.

Мирзажон ҳайрон бўлиб елкасини бир қисди-да, зум ўтмай багажникдан отвёрка, омбир келтириб бирпасда парракни чиқазиб олди. Толибжон опойнинг фартуги чўнтагидан чиқиб турган бўш урчуқлардан бирини сўраб олди. Шофёр билан иккови уриниб паррак ўрнига урчуқни ўрнатишди. Ҳозиргина Толибжон овқатланган столни кўтариб қайрағоч тагига олиб келишди. Унинг бужур танасига электр розеткаси ўрнатилган эди. Толибжон винтелятор вилкасини розеткага тикиши билан урчуқ пириллаб айлана кетди. Кўзлари қувончдан яшнаб кетган Толибжон ҳаяжон билан Мирзажонга қаради. У қойил, каллангизга қойил, Толиб тоға, деб юборди. Уларнинг қилаётган ишларини кузатиб турган опой яқин келиб ҳайрон бўлиб қолди.

— Мана, опой, ишингизни осонлаштирдик. Қани, озрок тивит олиб келинг-чи.

Опой тивит олиб келиб бир бармоқчасини чўзди-да, лаби билан тивит учини ҳўллаб урчуққа ўради. Кейин винтелятор тугмасини босди. Урчуқ айланиб унинг қўлидаги тивитларни ҳўплаб ўрай бошлади. Бир зумда қисим тўла тивит урчуққа ўралиб бўлди.

Опой яна тивит олиб келди. Винтелятор урчуғи зум ўтмай уни ҳам ўраб ташлади. Улар учови бу ишга шунчалик берилиб кетишган эдики, ичкаридан Мирвали чиққанини, келиб ёнидан қопқоғига ёқут ўрнатилган занжирли соатига қараб битта урчуққа неча минутда ип ўралиб бўлишини кузатиб турганини сезмай қолишган эди.

— Бу иш кимнинг калласидан чиқди? — деди Мирвали шофёрига қараб.

У боши билан Толибжонни кўрсатди.

— Каллангга қойилман. Ўқиган одамсан-да, калланг ишлайди. Биласанми сен ҳозир нима ўйлаб топдинг? Ҳазина топдинг, совхоз учун юз минглаб пул топдинг. Дукату қоплонбоплиларга жарақ-жарақ пул топдинг.

Совхознинг санаб, саноғига етиб бўлмайдиган оқ эчкилари бор. Улардан йилига бир марта тивит тараб олинар, икки мар-

та жун қирқиларди. Олтмиш тоннадан ортиқ тивитни совхоз давлатга сотарди. Мирвали ҳозир шу тик турганича хомчўт қилса, бу йил эчкилар сони икки баробар ошади. Эчки кўп туғадиган жонвор. Улардан тараб олинадиган тивитларнинг бир қисмини ип йигириш учун олиб қолса бўлади.

Мирвали дўстини бағрига босиб, уни ичкарига судради. Иккови қоғоз-қалам олиб ҳисоблашга тушиб кетишди. У жуда тўғри, аниқ ҳисоб қиларди.

— Менга қара. Қоплонбопдан совхозга сариқ чақалик фойда йўқ. Улар бизни эмиб ётишипти. Эркаклар эрта баҳорда кетиб, кузда қайтиб келади. Хотинларнинг киши билан қиладиган иши йўқ. У жойларга на экин экиб бўлади, на бир гиёҳ ўстириб. Нима дейсан, ўша ердаги қаровсиз ётган масжидни цехга айлантирсак. Мана шунақа винтеляторлардан икки юзтасини олиб келиб уларга ип йигиртсак... Хўш, қалай? Агар шу иш яхши натижа берса рўмол тўқийдиган цех очамиз.

Мирвали шундай деб деразадан бош чиқариб винтеляторда ип йигираётган Опойни чақирди.

Опой ишини тўхтатиб дераза тагига келди.

— Менга қаранг, битта рўмолни неча кунда тўқиб битқазасиз?

Опой бир оз ўйланиб туриб жавоб қилди:

— Ну, бўш вақтимга қорий. Сплошной занематса этсам икки кунда бир рўмол бита.

— Битта шунақа тивит рўмол бозорда неча пул туради?

— Чиялининг бозорида юз элликка бера. Государство жетмишга сота.

Мирвали яна қоғоз-қаламга ўзини урди.

— Кўрдингми, ошна. Агар шу ишни йўлга қўйсак, Қоплонбоп билан дукатли хотинларнинг итини туваги олтиндан бўлиб кетади. Эрлари ҳам дайдиб кетиб қолмай, бола боқадиган бўлиб қолади,— Мирвалига бир янгиликнинг учини чиқариб қўйсанг бўлди, у ёғини ўзи илиб кетаверарди.

Иккови ташқарига чиқиб Опойдан бир соатда йигирган ипни кўрсатишни сўрашди.

Телефон жиринглади. АТС қизлари Тошкентдан телефон қилишганини, Соғлиқни сақлаш министри Дехқонободга кетатуриб тўхтаб ўтмоқчи бўлганини айтишипти. Мирвали кийингани ичкарига кириб кетди. У қайтиб чиқиб Толибжонга, ишинг бўлса эртага гаплашайлик деди-ю, шошиб идорага чиқиб кетди.

Толибжон у кетгандан кейингина нима учун келганини

эслади. У буқачаси бўғизланган хотиннинг аламини олмоқчи эди. Бўлмади.

Толибжон гаражга телефон қилиб, биронта бўш машина бўлса Етимқишлоққа обориб ташласин, деб илтимос қилди.

IX

Мирвали идорадан чиқиб машина кутиб турган эди, чинор тагида хаёл суриб ўтирган бир аёлга кўзи тушди. Аввалига у биронтаси ўтиргандир-да, деб қўя қолди. Умуман, унинг ҳозир тоғ йўлига чиқиб министрни кутиб олишга унчалик хоҳиши йўқдек эди. Министр шу йўлдан Қашқадарё томонга ўтиб кетади. Лекин унинг айтадиган гапи бор. Дукатликларнинг аризаси юзасидан гаплашмоқчи. Мирвалига қолса умуман дукатликларни бу жойдан кўчириб юборса. Ҳаммаёққа касал тарқатади, бу маразлар. Илгарилари ҳам улар махсус мед-пункт, кичикроқ — йигирма-ўттиз ўринли касалхона қуриб беришни талаб қилишган. Шу тўғрида гап очган облздрав бошлиғини Мирвали қайириб ташлаган эди. Мана, дукатликлар яна бош кўтариб қолишди. Ариза ёзмаган жойи қолмаяпти. Редакциялар-ку, хатга тўлиб кетган. Аммо Мирвали унчамунча амалдорларга сўзини бериб қўядиганлардан эмасди. У фақат биринчини тан олади. Биринчи эса уни ўғлим, деган. Шундоқ бўлгандан кейин ким унга тик кела олади.

Чинор тагида ўтирган аёл ўрнидан туриб бу томонга қаради. Мирвали уни таниди. Бу Жайрона эди.

Мирвали уни илгари бир кўрган. Бу киз Тошкентда интуристда таржимон. Аввалги йили у совхозга араб аёллари делегациясини бошлаб келганди. Мирвали унинг қадди-қоматига, сутга чайқалгандек оппоқ юзи, зулукдек қошларига, чакнаб турган кўзларига боқиб, жинни бўлай деганди. Шу қизга ўзини ўқтам кўрсатиш учун, унинг эътиборини қозониш учун дастурхонга ноз-неъматларни тўкиб ташлаганди. Шу қизни деб делегациядаги аёлларнинг ҳаммасига қимматбаҳо совғалар берганди. У қизни четга чақириб, унга алоҳида совға тайёрланганини айтиб меҳмонхонага олиб кирган. Чўнтагидан бриллиант кўзли зирак чиқазиб бу сизга, бошқалар кўрмасин, деб тайинлаган. Қиз ҳарчанд йўқ деса ҳам қўймай, зиракни сумкасига солиб қўйган эди.

Ташқарига чиқишди. Араб аёллари патнисни тапиллатиб уриб рақсга тушишарди. Мирвали Жайронани биллагидан ушлаб даврага тортди. Қиз бояги совғадан қувонганиданми, ё ўзи шунақа шўх, қувноқми, ҳарқалай қуймичи устидан шол рўмол бойлаб, бир рақсга тушиб кетди. У белидан пастини силкитиб ўйнаганда араб аёллари ҳам четга чиқиб қолишди.

Мирвалининг назарида даврада бел силкитиб ўйнаётган Жайрона унга икки-уч марта миннатдор илжайиб кўйгандек бўлди.

Ўша куни делегация аъзолари совхоз боғида тунаб қолишди.

Мирвали Жайронадан бир нафасгина боғда сайр қилишни сўради. Қиз ҳам йўқ демади. Иккови чироғи ўчирилган боғда алла-паллагача гаплашиб айланиб юришди. Жайрона очиқкина қиз экан. Улар қайтиб келишганда, ҳаммаёк жимжит ошпаз ҳам, меҳмонлар ҳам донг котиб ухларди. Мирвали бир қадахдан коньяк ичишни илтимос қилди. Қиз бош чайқади.

— Келинг, Жайрон, бундан кейин кўришамизми, йўқми. Шу учрашувимиз учун, шу ойдин кеча учун, шу эсиб турган қаймоқдек тоғ ҳавоси учун биттадан ичайлик.

Жайрона унинг гапини қайтаролмади. Қаршисида қадах ушлаб, ёлбориб турган йигит республиканинг энг атоқли, энг ўқтам, пичоғи кескир, қўли узун кишиларидан эди. Кўксиди Олий Совет депутатлиги нишони, «Олтин Юлдуз». Жайрона қадахни кўлига олиб, сиз учун, танишганлигимиз учун, деди. Икковлари ичиб юборишди. Мирвали яна қадахларга куйди.

— Энди бўлди,— деди Жайрона.— Буёғи ортиқчалик қилади, Мирвали ака.

— Ундай эмас, сиз мен учун ичдингиз. Аслида мен сиз учун ичишим керак эди. Келинг, сиз учун ичайлик. Она Ўзбекистонимизда бир бекиёс гўзал қиз борлиги учун, ўша бекиёс гўзал қиз — сиз эканлигингиз учун, мендек бир бенаво, нотава, тоғу тошларда санқиб юрган дайди йигитга сиз билан ёнма-ён туриш бахти насиб қилгани учун кўтарамиз.

Мирвали гапираётганда қиз қийқириб кулар, э, оширвордингиз-ку, деб ожизгина эътироз билдириб турарди. Ичиб юборишди. Мирвали шундан кейин уни қўлтиқлаб ой ишқомлар орасига парча-парча ок нур тўкиб турган йўлдан юриб кетди. Узоқдан Мирвалининг нималардир деяётгани, кизнинг бемалол қийқириб кулаётгани эшитилиб турарди.

Тухум қилмайдиган товукка дон бермайман, дейдиган Мирвали ўша окшом доғда қолди. Бу қиз у сепган донни чўкиб қочганди.

Ўшандан бери Мирвали Жайронани кўрмади. Неча марта кўриш истагида Тошкентга борганда интуристга кирди, аммо уни учратолмади. Бир борганида уни Японияда, яна бир борганида Лондонда, дейишди. Мана ҳозир у ўз оёғи билан бу ерларга келиб турипти.

Жайрона Мирвалини кўриб, ёнига кела бошлади. Мирвали ҳам беихтиёр у томонга бир-икки қадам ташлади.

— Э, бахайр, келинг, келинг...— Мирвали бошқа гап тополмай унга маҳлиё бўлганча туриб қолди.

• Шу ўтган икки йил орасида Жайрона яна тўлишипти. Қарашлари мастона. Унинг тўлғаниб келаётган гавдасида эркак зотини доводиратадиган аллақандай бир сеҳр бор эди.

— Келинг, келинг,— деди яна Мирвали.— Биз томонларга қайси шамол учирди.

Жайронанинг келганига анча бўлган шекилли, ҳорғин кўринарди.

— Укамдан хабар олгани келгандим,— деди у паст овозда.

Мирвали ҳайрон бўлди. Укаси бу ерда нима қилади?!

— Укам университетнинг геология факультетида ўқийди. Бир ярим ойдан бери шу тоғларда...

— Э, бўлди, бўлди,— деди Мирвали.— Улар тоғда дайдиб юришипти. Қачон келдингиз? Самолётдами, поезддами?

— Автобусда,— деб жавоб берди Жайрона.

— Уни каранг-а! Жуда чарчагандирсиз? Укангиз узоқда. Тоғлар орасида. Яхшиям менга йўлиқдингиз, бўлмасам, у томонларга боролмай сарсон бўлардингиз. Бугун ўнг ёнбошингиз билан турган экансиз.

Ювиб, яхшилаб артилган оппоқ «Волга» улар ёнига келиб тўхтади. Одатда Мирвали «Жигули», «Нива» машиналарида юрарди. «Волга»ни фақат Тошкентдан келадиغان меҳмонларни кутгани чиққанда юргизарди. Бугун Соғликни сақлаш министрени кутиш учун шофёрга атайин «Волга»ни тайёрлашни буюрган эди. Мирвалининг фикри бузилди. Ичида шайтон васваса қилди. Ўз оёғи билан келган ўлжани қўлдан чиқазмайман энди, деди-ю, машинадан тушиб унга илҳақ бўлиб турган шофёрга юзланди.

— Меҳмон кутишга бошқа машина чиқади. Сен манаву синглимни Маржонсойга ташлаб келасан.

Мирвали шофёрни четга қақириб: — Жуда ҳам тез юрма. Мени Майдонтол олдида кутиб тур. Орқа пардани тушириб қўй. Тушундингми? — Кейин у кабинага чиқаётган Жайронага эшитдириб,— магнитофонга яхши ленталарни қўйиб, зериктирмай олиб кет,— деди.

Мирвалининг юраги дукиллаб урарди. Гўё унинг бутун ўй-хаёллари ҳозиргина жойидан қўзғолган машинада кетгандек эди. У эсини йиғиб орқасига қайтди-ю, телефон олдида чой хўплаб ўтирган навбатчига нимадир деди. Кейин телефон трубкасини олиб боғни улашни буюрди.

— «Нива»ни боққа олиб кир. Абдулазизга айтаман у-бу солиб қўяди. Орқага икки канистр бензин ташлаб қўй. Ҳозир ўзим боққа ўтаман.

Мирвали идорани айланиб боғ томон кетди. Боғ жимжит эди. Ошхонада кечки овқатга тайёргарлик кўраётган ошпазни, Аблаз, деб чакирди.

Абдулазиз кўлларини фартуғига арта-арта югуриб чикди. У директор меҳмонни бошлаб келди, деб ўйлаган бўлса керак, андак саросимада эди. Унинг бу ҳолатини Мирвали сезди.

— Меҳмон бу ерга келмайди. Бошқа жойда кутадиган бўлдим. Нимаикики пишган нарсанг бўлса, Расулбекнинг машинасига бос. Аяма, мўлроқ бўлсин.

Бу пайт Расулбекнинг «Жигули»си ҳовуз олдига келиб тўхтаган эди. Расулбек билан Абдулазиз коробкаларга жойланган нарсаларни «Нива»га таший бошладилар.

Унгача Мирвали меҳмонхонага кириб, «Олтин Юлдуз» ва депутатлик нишони қадалган костюмини кийиб, ўзига оро бериб чикди.

— Бўлдиларингми? — деди у амирона. — Анавундан бирикки шиша ташлаб қўйдингларми?

Абдулазиз, хотиржам бўлинг, дегандек кўз кисиб қўйди. Шофёр рулга ўзим ўтираман, деб ўйлаган экан, «Нива» кабинасига кириб буйруқ кута бошлади. Мирвали унинг ёнига келиб, туш, ўзим минаман, деди. Шофёр ҳафсаласи пир бўлиб пастга тушди. Мирвали кетар олдида:

— Коммутатордаги қизларга айтиб қўй, мени ким сўраса эрталаб тоққа жун қирқимига чиқиб кетган, қачон қайтишини билмайман, десин, — деб тайинлади. — Ия, зарур гап эсан чиқибди-ку, телефонни олиб кел!

Телефон сими узун, ўн-ўн беш метр келарди. Абдулазиз югуриб бориб телефонни кўтариб келди. Икки кафти билан ушлаб кабинада ўтирган Мирвалининг трубкини олишини кутарди. У трубкини кўтариб, Тургуновни ула, деб буюрди. Бир оздан кейин, — менга қара, мен министрни кутгани чикмайман. Ўзинг чик. Ҳозирок йўлга туш. У нима деса директор билади, албатта айтаман, деявер, бўптимми? У ёғини ўзинг келиштирасан. Мен тоққа чиқиб кетдим... — деди.

Трубкини шакиллашиб ташлади-ю, моторга газ берди.

Майдонтолга бурилганда, узоқда ок «Волга»га кўзи тушди. Демак, кутишяпти. Унинг юраги дукиллаб ура бошлади. Тезроқ етиб борақолсаю тенги йўк, бекиёс гўзал қизнинг ёнгинасида ўтирса. У газ педалини охиригача босди. Машина гўё ҳавога кўтарилиш олдида тезлик олаётган самолётга ўхшарди. Ғилдираклари ердан узилиб яна тушар, яна ердан узилиб худди ҳавода сузаётгандек бўларди. Мирвали «Волга» яқинига борганда бирдан тормоз берди. Машина тошу шагалларни анча жойгача суриб бориб, ғийкиллаб тўхтади. У

пастга тушиб машина моторини титкилаётган шофёрдан сўради:

— Нима гап?

— Тортмаяпти,— деди шофёр.— Нима бўлганини билолмаяпман.

Мирвали уни жеркиб ташлади:

— Сенга неча марта айтганман, трамблёрни алмаштириб ол, деб. Бу аҳволда тепага тортолмайди. Яхшиям келганим, бўлмаса қолиб кетаркансизлар,— у шундай деб узр сўрагандек орқа ўриндикда ўтирган Жайронага қараб олди.— Сен қайтиб кетавер, ўзим обориб қўяман. Расулбекнинг машинаси ўтмадими? — деб сўради Мирвали.

— Ўтди, мунча ҳовликади-я, шунақаям чангитдики, йўлни кўролмай қолдим. Икки-уч минут чанг босилишини кутиб тўхтаб турдим.

Шофёр изза бўлган бир алпозда багажникдан пакетларни олиб, «Нива»нинг оркасига эҳтиётлаб қўйди. Жайронанинг ранги оқариб кетган, гапиришга ҳам мадори йўқ эди. У эрталаб нонушта қилганича туз тотмаган эди. Мирвали унинг аҳволини кўриб, дарров пайқади.

— Очикканга ўхшайсиз. Ўтиринг, сал юриб овқатланиб оламиз.

Жайрона машинага чиқди. Мирвали моторга аста газ берди. «Нива» тоғ томонга бир текис ўрмалаб борарди. Тераклар қуршовидаги сайхонлик кўринди. Мирвали машинани тўхтатиб орқа юкхонадан букланадиган стол ва икки стулча олиб ўрнатди. Кейин боя Абдулазиз олиб чиққан кастрюлкани столга олди. Сумкадан нон, қошиқ ва санчкилар олиб, бирпасда дастурхон тузатди.

— Қани, Жайронахон, бир тамадди қилиб олайлик.

Жайрона ортикча илтифот кутмай келиб ўтирди. Кастрюлкадан тарелкага сузилган ковормадан ховур чиқиб турарди. Жайрона, олинг, олингни кутмай ея бошлади.

— Китдек-китдек қиламизми, а? — деди Мирвали.

Жайрона бош чайқади.

— Келинг, озроқ, йўл азобини босиш учун.

У шундай деб, машина юкхонасидан бир шиша арман коньяги ва иккита пиёла олиб столга қўйди.

— Қани, ўзингиз очасизми, ё ўзим очиб берайми?

Жайрона нима дейишини билмай, оғзида овқат билан унга хайрон қараб турарди. Мирвали шишани олиб оғзидаги зар копкағини чиқарди-да, қулқуллатиб икки пиёлани тўлдирди.

— Вой, мен бунча ичолмайман, ака.

— Кўнглингиз кўтарганча-да, синглим,— деди унинг бўш келганидан дадилланиб Мирвали.

Уни кўярда-кўймай икки-уч бўлиб ичирди.

— Ана энди, чарчок ҳам унутилади, иштаҳа ҳам очилади.

Унинг гапи тўғри чикди. Жайронанинг чарчоғи босилган-дек бўлди. Иштаҳаси ҳам очилгандек эди. У тўйиб қовурдоқ еб олгандан кейин, Мирвали шиша тагига бостириб кўйган салфетка қозоғга қўлларини, лабларини артиб ўрнидан турди.

— Кечирасиз-да. Бу киз мунча очофат экан, деб ўйлагандирсиз. Жуда ҳам очиккан эдим. Корним тўйиб, энди уяляпман.

Жайрона институтни кизил диплом билан битириб, уч-тўрт йил чет элларда ишлаб келди. Араб, инглиз, форс тилларини худди ўз она тилидек яхши билади. У туристик саёҳатларда таржимон бўлиб, кўп мамлакатларни кезган. Тортинчоклик, нийманиб ўтириш унга бегона эди. Европаликларнинг кўп қилиқлари унга шундоқкина ўтиб кўя қолганди. У чет эл туристларини Самарқандгами, Бухорогами олиб борганда уларга кўшилиб тиззадан юкори шорти кийиб олар, орқаси ботик креслоларда оёғини чалиштириб ўтираверарди. Бунга у уят деб санамасди. Мирвали унинг хипча бели, оппоқ томоқларига суқланиб қарар, киз эса унинг бу қарашларига парво қилмасди. Чунки у йигитларнинг бу хил қарашларига ўрганиб кетган эди.

Теракзор орқасидан сой оқарди. Мирвали уни қўлтиклаб ўша томонга бошлади.

— Мана, қаранг, шунақа тиник сувни кўрганмисиз? Йўк, йўк. яхшилаб қаранг, нимани кўряпсиз? Балиқларни кўряпсизми?

Сойда оқимга қарши бир қарич, бир ярим қарич катталикдаги балиқлар пилдираб сузишарди.

Улар балиқларни томоша қилгани пастга тушишди. Жайрона тошга қоқилиб кетмасин, деб Мирвали уни белидан ушлаб олган эди.

— Ия, бу маринка балиғи-ку.

— Ҳа,— деди Мирвали,— бизда уни Ойбалиқ дейдилар. Қаранг, ранги ҳам ой рангида. Олиб ерга ташлаб кўйсангиз, ярим доира бўлиб питирлайди. Худди яримга ойга ўхшайди.

Мирвали балиқ тутмоқчи бўлиб иккита тошга оёғини тираб энгашди. Оралиқдан беозор сузиб ўтаётган балиқларга чанг солди. Тутолмади. Жайрона, тутолмадингиз, тутолмадингиз, деб қийкириб, чапак чаларди. Мирвали кирғоққа чиқиб унинг икки тирсиллаб турган билагидан сиқиб ушлади.

— Ойбалиқни тутолмаган бўлсам ҳам манави тилла балиқни тутдим.

Жайрона яна қийкириб кулди. Мирвали унинг қоп-қора кийриқлар қуршовида қолган кўзларига тикилди.

— Онангиз сизни кийикнинг кўзига қараб туриб тукканларми, дейман. Отингиз ҳам Жайрона, кўзларингиз ҳам коматингиз ҳам, юришларингиз ҳам жайроннинг ўзи.

Жайрона индамади. Юқорига чиқишди. Мирвалида йигитлик қони жўш ураётган бўлса ҳам, ўзини зўр билан босиб турарди. Шошилма, Вали, улгурасан, бу хуркович кийик энди ҳеч қаяққа қочиб қутулолмайди, дея ўзига таскин бериб стол, стулларни йиғиштириб юкхонага жойлади.

— Қани, кетайлик. Қоронғига қолиб, адашиб юрмайлик тагин,— деди кабинага чиқаркан.

«Нива»нинг орқа эшиги йўқлигидан Жайрона ҳам олд ўриндикка ўтира қолди.

Йўлга тушишди. Кеч кириб ажиб бир сўлим пайт бошланди. Ёнбағирлар кўм-кўк. Бу тарафларда машиналар кўп қатнамаганидан чанг-тўзон бўлмас, тез-тез ёмғир қуйиб турганидан дарахтларнинг шундоғам беғубор барглари ювилиб хандон писта мағзидек оч-яшил тусда кўринар эди. Йўлнинг бир томони азамат тошлар қалашган ёнбағирлик, бир томони сой. Унда юқоридан шитоб билан қуйилиб келаётган тиниқ сув тошларга урилиб, қирғоққа сапчиб оқарди. Жайрона бу хил манзараларни фақат ҳужжатли киноларда, телевизорнинг киносаёҳатчилар программаларидагина кўрган эди. Ҳозир андаккина коньяк кайфи унинг кўраётган манзараларига шоирона бир тус бағишларди.

— Магнитофон қўйиб берайми? — деди Мирвали.

— Француз ёки араб эстрадаси кўшиқлари бўлса, майли. Шашмақомаларга унча хушим йўк.

— Ундок бўлса гаплашиб кетарканмиз,— деди Мирвали қулиб.— Қай юртларда бўлганингизни, нималарни кўрганингизни айтиб беринг. Гаплашиб кетсак, йўл қисқаради.

— Қайси бирини айтай? Кўп жойларга борганман. Франция, Италия, Лондон, Мадрид, Қоҳира... жуда кўп...

— Дунё кезаман, деб эрга ҳам тегмабсиз. Ёшингиз ўтиб қариб қолишни ўйламайсизми? Ахир, рўзғор тутиш ҳам керак-ку.

Жайрона афсуслангандек, бир уҳ тортди.

— Гапингиз тўғри. Мана, ёшим ҳам ўттиздан ошди. Ўз тенги йигитлар уйланиб кетишди. Энди мени ким оларди? Ё хотини ўлган, ё хотин қўйган киши олади. Мени ёшимдаги йигитлар уйланмай вақтни ўтқазишмайди. Қари қиз бўлиб қолиш пешонамда борга ўхшайди. Ташвиш қилманг, ака, ўтирган қиз ўрнини топади, дейдилар-ку, ўзимга ўхшаган умрини ўтқазиб юрган биронтаси топилиб қолар. Юрган қолади. Кўрган қолади. Эрга тегиб битта болали бўлгандан кейин бунақа юришлар қаяқда дейсиз.

— Сиз хуснингизга ишонасиз. Масжид бузился меҳробни қолади, дейишади. Қариганингизда ҳам ёш йигитлар оёғингиз тагида ўралашиб юришига ишонасиз. Сиздақалар қари киз бўлиб қолмайди. Кечирасиз, қанча ойлик оласиз? — Мирвали шундай деди-ю, чакки сўрадим, деб пушаймон қилди.

— Бир юз етмиш сўм оламан.

— Кам экан. Бир юз етмиш сўм пардоз-андозингизга ҳам етмайди-ку. Агар мен ҳукумат бўлсам хуснингиз учун ойлигингизга яна уч юз сўм қўшардим.

Жайрона хандон ташлаб кулди.

— Подоходний билан бездетнийга ушлаб қолармидингиз? Мен сиз ўйлаганча ночор, муҳтож банда эмасман, Мирвали ака. Уйда кечалари машинка босаман, аспирантларнинг кандидатлик диссертацияларини кўчираман. Институтга кирадиганларга араб, инглиз тилларидан репетиторлик қиламан. Журналлар учун араб, форс тилларидан ҳикоялар таржима қилиб бераман. Пулим ўзимга етади.

Мирвали ичида, тирикчилиги барибир ночор, деб ўйлади. Бу импорт кўйлақлар-у, туфлилар, тақинчоқлар, ҳар бири саксон сўм турадиган француз атирлари учун унинг топгани нима ҳам бўларди. Топган-тутганини ниҳоятда тежаб сарфласа керак. Қаранг, кўрган одам шу гўзал қизнинг ҳам ташвиши бормикан, деб ўйламайди. Бу хил аёллар кийиниш учун тақиниш учун овқатдан тежайди.

Мирвалининг унга раҳми келди. Агар хўп деса, ҳозирнинг ўзида сумкасига сиққанча пул солиб қўйишга ҳам тайёр эди.

— Жуда антиқа кийинар экансиз. Ҳар қандай хотиннинг ҳам кўзини куйдирадиган кўйлақлар...

— «Березка» деган магазин бор, биласизми! Валютага сотади. Чет эл туристлари у ердан деярли савдо қилишмайди. Ўшалардан ўзимизнинг пулимизни валютага алиштириб оламан. Кейин, чет элга чиққанимда ойлигимга чек беришади. Чекни биласизми?

— Биламан,— деди Мирвали худди шуни кутгандек,— қанақасидан керак, менда ҳар қанақасидан бор.

Жайрона унга ҳайрон бўлиб қаради..

— Ростданми? Сизда қаёқдан бўлади?

Мирвали жавоб ўрнига бир кўзини қисиб қўйди.

— Машинангиз тепаликка келганда тортмайди,— деди Жайрона қатъий оҳангда.

— Нега? — деди ҳайрон бўлиб Мирвали.

— Мана, кўрасиз. Яхшиси қоронғи тушмай тўғрилаб олинг Иккинчи свечаси чиқиб кетган.

Мирвали унинг гапига парво қилмай кетаверди.

— Машинани аямас экансиз. Ўзингизники эмас-да.

— Шошманг, сиз каёқдан биласиз??

— Биламан,— деди Жайрона.— Қоҳирада икки йил, Бомбейда бир йил машина минганман. Аммо Лондонда эплаб минолмаганман. Авария қилишимга оз қолган. Посол машина минишимни тақиқлаб қўйган. Биласизми, у томонда машинанинг рули ўнг томонда.

Мирвали ханг-манг бўлиб қолди. Бу қиз бало экан. Кўрмаган жойи, қилмаган иши қолмаган. Нимани гапирсанг олдиндан тўсиб чиқади.

Йўл юқорилади. Машинанинг тортиши қийналиб кўксовга ўхшаб йўтала бошлади. Ҳар йўталганда кузов силкиниб кетарди. Жайрона шчитга қаради. Стрелка сувни юз даражага етай деб қолганини кўрсатарди.

— Сув қайнаб кетди, тўхтатинг,— деди Жайрона.

Мирвали машинани тўхтатиб, пастга тушди-да, капотни очди. Мотордан кўтарилган қайноқ ҳаво юзига урилиб ўзини орқага ташлади. Жайрона ҳам тушди. Мотор ёнида оқ чинни свечага уланган сим осилиб турарди.

— Ана кўрдингизми? Жойига тиқиб қўйсангиз олам гулистон. Машина ҳам қийналмайди, ўзингиз ҳам.

Мирвали унинг айтганини қилди. Яна йўлга тушишди. Энди мотор бир маромда гуриллар, юқорига кучанмай ўрмаларди.

Мирвали фақат машина минишни биларди. Бирон жойи бузилса, гаражга ташлаб бошқасини миниб кетаверарди.

У қиз олдида шу оддий нарсани билмаганидан хижолат чеккандек анча жойгача индамай кетди.

Йўл тоғ ўнгиридан чиқиб кенг яланглик бошланди. Жайрона ташивланиб сўради:

— Етай деб қолдикми? Қоронғи тушяпти-я!

— Тўғри йўлни кўчки босган. Кўчкини биласизми? Тоғдан тош кулаб йўлни тўсиб қўйган. Айланма йўлдан кетяпмиз. Ўн бир километр фарқ қилади.

Ўнг томондан қип-қизил бўлиб баркашдек ой кўтарила бошлади. Мирвали машина фарасини ёқди.

— Қоронғига қолиб кетдик. Юриш сал оғирроқ кўчади. Олисни кўрсатувчи фара йўл ўртасига сурилиб тушган харсанг тошларни ёритди.

— Оббо,— деди Мирвали— буёқда ҳам кўчки сурилибди-ку. Энди ўтиб бўлмайди. Орқага қайтишнинг иложи бўлмаса.

У шундай деб кабинадан сакраб пастга тушди. Уёқ-буёққа аланглаб, нималарнидир ўйлаган бўлди.

— Мундоқ қилсак. Чап томонга озрок юрсак мехмон кутадиغان базамиз бор. Ўша ерда тонг отирамиз.

Жайронанинг бўшашибгина айтган, оркага қайта қолайлик, Мирвали ака, деган гапларига у эътибор бермай, иложи йўк, иложи йўк, дея машинани оркаси билан юргизиб, чап томондаги икки тегирмон сув оқадиган сой устидаги омонат кўприкка қараб солди. Машина лопиллаб нариги томонга ўтиб олди. Йўл тор бўлса ҳам анча текис эди. Мирвали қийналмасдан руль бошқариб борарди. Бир оздан кейин йўлнинг ўнг томонида каттагина горнинг оғзи қорайиб кўринди. Мирвали машинани гор ичига бурди. Ичкари қоронғи эди. Фара илдизлар осилиб турган гор деворларини ёритиб сал боргач, яна ўнгга бурилди. Шундан кейингина тахминан ўн беш сотихча келадиган ялангликка чиқишди.

Атрофи баҳайбат тошлар билан қуршалган бу яланглик худди эртақлардаги сирли жойларга ўхшаб кетарди. Яланглик адоғида гуж арчазор, тепадан бир тегирмон сув куйилиб турипти. Сув қаёққа сингиб кетяпти, билиб бўлмасди.

Машина арчазор орасида тўхтади.

— Етдик, тушайлик энди, — деди Мирвали.

Жайрона ҳайрон бўлди. Бу қанақа жой? Уй йўк-ку. Ҳаммаёқ тош. У машинадан тушмай ўтираверди. Мирвали қоронғида қаёққадир кетди. Бирпасдан кейин оғир бир нарса гуриллаб сурилди. У қайтиб келиб кабинадан картон қутини олarkan, юринг, деди.

Жайрона юраги бетламайроқ унга эргашди. Уч метрча қоронғи йўлакдан ўтиб тўхташди. Мирвали тимирскиланиб, ниманидир кидирди. Кейин бир тавақали темир эшик ғийкиллаб очилди. Йўлак ёришиб кетди.

Ичкарига киришлари билан Жайронага йўл бераман, деб Мирвали нимагадир қоқилиб, инграб юборди. Полга тарақлаб нимадир тушди.

— Ҳа, даюс, шу ерга кўярдимиз-я! — У аёл киши олдида беихтиёр сўкиб юборганини сезиб қолди-ю, узр сўради. — Кўрмайсизми, оёқ остига қўйипти.

Зал араб мебеллари билан жиҳозланган. Ёнидагиси оппоқ булғор мебеллари қўйилган ётоқхона. Аждар сурати солинган хитой чойшаблари ёпилган қўш қаравот. Пар ёстикларнинг бурчак томони юқорига қаратиб қўйилган. Кираверишда ошхона. Деворларига атир гул туширилган чех кафеллари ёпиштирилган. Бурчакда баллонли . Унга ёнма-ён қора кафелли ваннахона.

Ҳамма хоналар ниҳоятда дид билан безатилган. Ҳар бир хона остонасига учи гажакка ўхшаб қайрилган ҳинд шиппаклари ташлаб қўйилган.

Жавонларда рангли чех, немис биллур идишлари. Хитой япон чинни сервизлари.

— Кани, энди ўзингиз хозайкалик қиласиз,— дея оёгини кўрсатди Мирвали,— инвалид бўлиб қолдим.

Жайрона ошхонага кирди. Газ плитаси устидаги қозон хали совимаган эди. Копқоғини очиб қаради, хасип.

Демак, бу ерда кимдир бўлган. Кетганига хали ярим соат ҳам бўлмаган. Таомлар бошқа ерда пиширилиб, қозони билан олиб келинган.

Жайрона коридорда қолган сумкасини кўтариб ётоққа кирди. Зум ўтмай, узун халатининг боғичини йўл-йўлакай бойлаб чиқиб келди.

— Сиз ўтиринг, буёғига мен хизмат қилай.

Мирвали дастурхон устидаги докани очди. Стол усти анвойи мевалар билан тўлиб кетган эди. Хандон пистадан тортиб чақилган бодомгача, данак қорилган тоғ асалидан тортиб, каклигу бедана гўштигача бор эди.

— Мирвали ака, хасип совуб копти. Сиз бирпас дам олиб туринг, хозир иситиб чиқаман,— деди-ю, яна ошхонага кириб кетди.

Бу жойларда тез-тез электр ўчиб турса керак. Ошхонадаги стол четида беш-ўнта шам ётарди. Мирвали оёгининг оғриғига чидамай эшик калитларини столга ташлаганини сезмапти. Жайрона калитларни кўлига олди-ю, ўйланиб қолди. Мияси яшин тезлигида ишлаб кетди. Еитта шамни тарелкага ётқизиб қўйди-ю, газ плитасининг духопкасига тикди. Ўт олдирди. Сал фурсатдан кейин плита эшигини очган эди, шам холвайтардек эриб хил-хиллаб копти. У шошиб калитларни олди. Эриб турган шамга иккала калитни бостириб, газни ўчирди. Ана ундан кейин хасипни қозон тагига ўт ёқди. Шамли тарелкани олиб холодильникнинг музхонасига тикди.

— Бўлдими? — деган овоздан чўчиб кетган Жайрона, ҳозир, хозир, пича сабр килинг,— деб гўдранди.

То хасип исигунча у икки марта Мирвалининг олдига кириб:

— Оёгингизни оғриғи босилдими? — деб сўради.

Мирвали жавоб ўрнига болдирини силаб, ўзини-ўзи зўрлаб илжайди.

— Ҳозир сузиб келаман.

Жайрона шундай деб, сервантдан лаган олиб ошхонага қайтди. Холодильникни очиб тарелкани олди. Шам қотиб оппоқ бўлиб турарди. У аста калитларни чиқазиб, салфетка қоғоз билан шам илашган жойларни артиб, олдинги ўрнига қўйди. Калит изи тушган шамни қоғоз пакетга солиб супурги, швабра турган бурчакдаги пакир орқасига яширди. Бу пайт қозон қайнаб, ҳаммаёқни хасип хиди тутиб кетган эди. Жайрона бир лаган хасип кўтариб кирганда Мирвали ўрнидан ту-

риб, дастурхонга қараб ўй ўйлаётган эди. Хасип дастурхонга қўйилди. Мирвали қўлини кўксига қўйиб, ялингандек деди:

— Агар малол келмаса, сервантнинг пастки эшигини очсангиз.

Жайрона эшикни очди. Очди-ю, ханг-манг бўлиб қолди. Сервантнинг паст хонаси француз, арман коньяклари билан тўлиб кетган эди. Хатто кўшқулокли амфорада юнон коньяклари ҳам бор эди. Жайрона узок юртларда буларнинг барини кўрган, аммо бу ерда бўлишига сира-сира ақли бовар қилмас эди.

— Сизга қайси бири маъқул? Ёққанини олинг.

Жайрона гўё сеҳрлангандек эди. Мирвали нима деса итоаткорона бажарарди. У «Наполеон» деган француз коньягини олиб столга қўйди. Мирвали шиша бўғзидаги зар копкини пичок билан тилиб, пўкагини тиши билан суғуриб олди. Оч хаворанг қадахнинг иккитасига тўлдириб қўйди.

— Қани, сайр ҳам сайр, саргардон ҳам сайр. Яхшиям шу жойни курдириб қўйган эканман. Бўлмасам, бўриларга ем бўлиб кетардик. Олинг, тортинмай олинг. Ёмон ниятим бўлса йўлдаёқ сизга даф қилардим. Сизни каттик ҳурмат қиламан.

Жайрона хуркиброқ қадахни қўлига олди. Мирвали то у ичиб юборгунича қараб турди-да, кейин бир зарб билан қадахни бўшатди.

— Овқатга қарайлик.

Икковлари иштаҳа билан овқат ейишга тушишди. Мирвали Жайронадан бу жойда қаёқдан иссиққина овқат пайдо бўлиб қолди, деган саволни кутган эди. Агар шуни сўраса министрни кутишга ҳозирлик кўриб қўйгандим, деб айтмоқчи эди. Лекин Жайрона сўрамади.

Бу жойни Расулбек билан икковидан бошқа ҳеч ким билмасди. Иморатни қурган усталар жуда узокда. Аллақачон Юнонистонга кетиб бўлган. Бетон ишларини маҳбуслар бажаришган. Бу жойга фақат югурдак — Расулбек келарди. Мирвали қандок иш буюрса нима учун, деб сўрамасди. Фақат, фақат бажарарди, холос. Мирвалининг шофёри ҳам бу жойни кўрмаган. Гоғу тошда юрадиган чўпонлар бу жойни харбий аҳамиятга эга, деб яқин келишга қўрқишарди.

Тоғлар пастак қоялар билан ўралган. Қоялар учи худди салом бераётгандек эгилиб, қор-ёмғирлардан тўсиб турарди. Бир ён тубсиз жар. Баҳайбат арчаларнинг қуриган малларанг шохларида кечалари бойўғлининг хунук сайраши эшитилади. Этларни жимирлатиб юборади. Аммо тонг маҳали оҳангларга тўлиб кетади. Тонготар пайти булбуллар пайдар-пай сайрайди. Тошдан-тошга сакраб кийиклар подаси жарликка сув ичгани ўтиб кетади. Осмони фалакда бургут қанотини таранг ёзиб

учади. Ҳали ҳеч кимга юзини кўрсатмаган қуёш тиғи унинг қанотига тушади. Гўё бургут қанотини оловли нурда қайраётганга ўхшаб кетади. Туллаб хунук тортган тулкилар сахар пайти ғафлат босиб мудраб қолган қушларни тишлаб ўтадилар. Ёввойи мушуклар ўзларини офтобга солгани чўкки томонга ўрмалай бошлайдилар...

Бир вақтлар рўза ойида ўғрилар ҳам рўза тутишар, ўғирлик қилишмасди. Улар бир ой рўза тутиб покланардилар. Ўшандай кезларда халқ эшигини кулфламай ётарди. Дўкондорлар ҳам ташвишсиз ухлардилар.

Мирвали ана шундай тонг пайтида баланд бир това тош устига чиқиб табиатнинг бу ғуборсиз ҳавоси-ю, нораста нафасидан покланиш учун то офтоб пешонасига тушгунча ҳеч нарсани ўйламай, э, худо, э, худо, гуноҳларимдан ўт, тавба қилдим, ўзинг паноҳингда асра, деб пичирлаб ўтирарди.

Қора кечада бу уйда бўлиб ўтган қора ишлардан шу билан поклангандек енгил тортарди.

Мана ҳозир у ширакайф. У шу топда қаршисида бир жаҳон бўлиб ўтирган тенгсиз гўзал қизнинг зулукдек қошларига, мастона кўзларига, гарданида ўримга кирмай қолиб бақабакасига яқин жойгача эгилиб келган зулфларига маҳлиё бўлиб ўтирибди. Энди шу қиз уники. Қиз нима дейди, кўнадими, кўнмайдими, унга қарибир. Шу топда биргина Мирвалининг хоҳиши етарли. Қизнинг бундан буёқдаги ҳаёти шу бугун, шу топда ҳал бўлади.

Мирвали қатъий ишонч билан ўрнидан турди. Келиб қизнинг ҳалати ёқасидан сал-пал кўриниб турган елкасига қўлини суқди. Ёқасини суриб яланғоч гарданини силай бошлади.

Қиз хушёр тортди. Қаршисидаги кўзлари ҳирсиётга тўлган кишининг ҳозир ҳар қандай зарбага тайёр эканлигини сезиб турарди. У ўрнидан туриб тисарилиб, нари кетди. Мирвали бориб уни бурчакка қисди.

— Қаршилиқ қилишнинг фойдаси йўқ, Жайрон. Энди сен меники бўлдинг.

Жайрона ортиқча ҳаяжонга тушмади. Аста унинг кўксидан итарди.

— Қўйинг, қўйинг, Мирвали ака.

Мирвали турган ерида костюмини ечиб, диванга улоқтирди.

Ташқарида машина сигнал берди. Мирвали тўхтаб кулоқ солди. Кимдир келди. Бу томонларга ким келиши мумкин. Мирвали Расулбекми, ким бўлди экан, деб ўйлади. Ҳар қандай ташвиш бўлганда ҳам мен боримда бу томонларга келмайсан, деб қасам ичирган эди-ку? Нима бўлди экан? Фавкулудда, зудлик билан хабар қилмаса бўлмайдиган воқеа бўлдимикин?

Мирвали костюмини олиб шошилганча ташқарига отилди. Машина олдида Расулбек безовталаниб турарди.

— Нима бўлди? — деди Мирвали паст овоз билан.

— Мени кечиринг, хўжайин. Шавкат Расулов телефон қилдилар. Қаерда бўлса ҳам зудлик билан топиб келинглар, ниҳоятда муҳим гап бор, дедилар. Етиб бормасангиз бўлмайдиган гапга ўхшайди, хўжайин.

Мирвали Шавкат Раҳимовнинг гапини қўмондон буйруғидек биларди. Шу пайтда қидириптими, демак жуда зарур гап. Ишқилиб тинчлик бўлсин-да...

У шошиб орқасига қайтиб ичкарига кирди. Жайрона ҳамон бурчакка қисилганча кўзлари жавдираб турарди. Мирвали унга яқин келиб, иягига қўл юборди.

— Толеинг бор экан, Жайрон. Зарур иш билан идорага кетдим. Эрталаб келаман. Ҳар эҳтимолга қарши устингдан қулфлаб кетаман. Бемалол еб-ичиб, ухлайвер. Бу жойда сенга ҳеч ким даф қилмайди.

У шундай деди-ю, шошилганча чиқиб кетди. Ташқари эшик қарсиллаб ёпилди, калитларнинг шақирлагани эшитилди. Оғир бир нарса қалдираб сурилди. Бир зумдан кейин мотор гуриллади-ю, зарб билан силкингани эшитилди. Ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди.

Жайрона ҳуши ўзига келиб, атрофни кузата бошлади. Деворнинг бир томонига туркман гилами осилган. Бурчакда япон телевизори. Ажаб,— деб ўйлади Жайрона,— шу баланд тоғлар орасида телевизор кўрсатувларни олармикан? У яқинроқ бориб қаради. Пастак курсида видео магнитофони устига салфетка ташлаб қўйилган экан. Унинг ёнида етти-саккизта видеокассеталар...

Қозикка «Коника» деб аталган япон фотоаппарати тасмасидан осиб қўйилган. Жайрона аппаратни олиб ғилофидан чиқарди. Қанча сурат олинганини кўрсатадиган рақамга қаради. Ўн етти кадр сурат олинпти. Аппаратни жойига илиб қўйди. Видеони тоққа улаб кассеталардан бирини қўйди-да, кнопкани босди. Экран ёришиб липиллаб турди-ю, бирдан Париж, Эйфель минораси кўринди. Минора узоқлашиб экранда ёзув пайдо бўлди. Бу фильмнинг номи эди. Жайрона уни илгарилари бир кўрганди. Бу француз контрабанда шаҳвоний фильми эди. Жайрона уни тўхтатиб бошқа кассетани қўйди. Буниси япон қаратэчи қизлари тўғрисидаги фильм. Уни бир оз томоша қилгандан кейин ўчирди-ю, бошқасини қўйди. Экранда Мирвали трусичан тошга суяниб илжайиб турипти. Аппарат узоқлашди. Унинг ёнида ўн етти ёшлардаги чиройли бир қиз унга зарда қилгандек орқа ўгириб олган.

Мирвали уни бир силтаб тортган эди, бағрига келиб тушди. Кейин уни шарт кўтариб сувга сакради.

Экранда қизнинг юзи. У юзига билинар-билинемас ҳуснбузар тошган дўмбоққина қиз эди. Ичган бўлса керак, кўзлари сузилиб кетяпти.

Бир минут экранда ҳеч нарса кўринмай липиллаб турди. Кейин тўшақда ётган Мирвалининг маст башараси пайдо бўлди. Унинг ёнида сочлари хурпайган бир аёл ётарди. У ҳам ёш. Қирган бўлса ўн тўққиз-йигирмаларга қирган. Мирвали уни тинмай ўпар, бағрига босар, қийкириб куларди. Қиз кайфининг зўрлигидан ўзини эплаёлмас, унга монелик қилолмай ўзини уёк-буёкка ташларди. Мирвали уни яна бағрига тортиб кўракларидан тинмай ўпа бошлади.

Эндиги кадрларга Мирвали туфлисини икки кўлига ушлаб олган бир қизни пастликдан опичлаб чиқаётгани туширилганди. Қизнинг икки кўзи жиққа ёш. У кўлидаги туфли билан Мирвалининг боши, елкаларига тасирлатиб урар. Мирвали эса унга парво қилмай, лўкиллаб юқорига интиларди.

Жайрона бир соатдан ортиқ Мирвалининг ишрат ўйинларидан баҳс этувчи рангли кино лавҳаларни кўрди. Кадрларда унинг қизлар билан кечирган «севги» дақиқалари акс этган эди.

Жайрона қозикдан фотоаппаратни олди-ю, бояги кассетани бошқатдан кўйиб, ҳамма эпизодларни бирма-бир суратга тушира бошлади.

Тун узок. Тонг отишига ҳали аллақанча вақт бор. У нима қилишини билмай ётоқхонага кирди. Шифоньер эшигини очиб қаради. Ҳеч қандай кийим-бош йўқ. Узун ингичка эшикни очди. Токчаларда сочик, чойшаб, кўрпа гилофлари тахланган. Пастдаги тортмани бери сурди. Унда хилма-хил атирсовунлар. Етти-саккиз қутичада француз духиси. Кейинги тортмада тиш пастаси, соқол оладиган машинка ва бир неча пачка лезвие. Қоғозга ўроғли яна нимадир бор. Очиб кўрди. Тошкент, ГУМ, деб тамға қўйилган қоғозга ўроғли ўн чоғли янги, ҳали очилмаган фотоплёнкалар...

Жайрона улардан бирини олиб очди. Зар қоғозни халатининг чўнтагига солиб қўйди. Кейин плёнкани электр ёруғига тутиб турди-да, яна қайтиб зал уйга чиқди. Чирокни ўчириб, фотоаппаратдаги плёнкани чиқариб, янги лентадан қолган қора қоғозга эҳтиёт қилиб ўради. Устидан бояги зарқоғоз билан обдан нур қирмайдиган қилиб ўраб ташлади. Унга ҳам қаноат қилмай дастурхонда боя Мирвали очган шоколаднинг зар қоғозини пайпаслаб топиб, уни ҳам плёнка устидан ўради. Кейин чирокни ёқиб боя нурланган плёнкани кассетага ўраб

аппаратга жойлади. Ўн етти рақами келгунча ғалтакни айлан-тириб аппаратни ғилофига жойлади-да, яна илиб кўйди.

Энди у, бу қафасдан кутулиб кетиш йўлини қидирарди Чикиб кетишнинг сира иложи йўқ эди. Деразаларга йўғон-йўғон темир новдалардан панжара ўрнатилган. Эшик қўш кулф билан бекитилган. Жайрона нима қилишини билмай ваннахонага мўралади. Одам бўйидан баландликда бир патнис эни дераза бор эди. Унга ҳам темир панжара ўрнатилган. Боя Мирвали қоқилиб кетган қутига кўзи тушди. Тепасига қўш рюмка тамғаси туширилган қути негадир тўла очилмай қолиб кетган ёнида омбур ётарди. Жайрона омбурни олиб ваннахонага кирди. Панжара тўрт еридан михланган эди. У залдан стул олиб келиб деразага бўй чўзди. Омбур билан михларни суғуришга киришди. Жуда узун мих экан, ҳадеганда суғурилавермасди. Икки соатча уриниб атиги иккита михни аранг суғуриб олди. Кўллари кавариб, терга тушиб кетди. Қолган иккитасини суғуриб ўтирмай панжарани бир томонга сура бошлади. Панжара худди эшикчага ўхшаб бир ёкка очилиб колди. Энди унга бемалол одам сифиги мумкин эди. Жайрона деразага бўйлаб ташқарига қарамокчи бўлди. Дераза орқаси озгинроқ одам сифадиган узун туйнук эди. Жайрона сурилиб-сурилиб туйнук охирига етди. Тоза тоғ ҳавоси димоғига урилди. Ой тўлишган бўлса керак, тошлар қиров рангида элас-элас кўриниб турарди. Пастга қаради. Ер тахминан салкам тўрт метрча пастликда.

У тисарилиб-тисарилиб, яна ваннахонага қайтиб чикди. Залга кирди-ю, диванга ўтирганча ўй-ўйлай бошлади. Хаёлига бирон жўяли фикр келмасди. Кейин бирдан фикри тиниқлашди-ю, ётоқхонага кириб иккита чойшаб кўтариб чикди. Бирини бирига маҳкам қилиб боғлади. Ана энди бўлди, деб ўйлади. Бир учини панжарага бойлайману осилиб тушаман.

Соатига қаради. Бешдан ошипти. Ҳадемай тонг отади. Сўқмоқлар сал ёришиши билан йўлга тушаман, деб тонг отишини кута бошлади. Пакетдаги шамни эҳтиёт қилиб сумкасига жойлади. Яна коридорга чиқиб оёқ остидаги қути тепасига келди. Радиола экан. Ичидан паспортини олиб муқовасининг ич тарафига қаради. Кейин ичкарига кириб, хат ёза бошлади. Юқларини кўтариб, ваннахонага кирди. Боя иккитасини бири-бирига улаган чойшабни чамалаб кўрди. Калталиқ қилмасмикин, деб ўйлади. Яна битта чойшаб опчиқиб улади. Энди етади, деган каноатга келди. Боя қандай азоб билан деразатуйнукдан судралиб ташқарига бош суккан бўлса, яна ўшандай судралиб туйнук охирига етди. Тонг отган. Тошлардан шудринг кўтарила бошлаган эди. Жайрона чойшаб учини лапанглаб турган панжарага маҳкам қилиб бойлади. Тиши билан тугунини тортиб текшириб кўрди. Кейин мункиб кетишдан

кўрқиб, ярим белигача туйнукдан ташқарига чикди. Чойшабни икки қўллаб қаттиқ чшлади-ю, бутун гавдасини ташқарига олди. Орқаси тош деворга гурсиллаб урилди. Чойшабни қўйвормади. Сидирилиб кафтларини шилиб юбормаслиги учун жонжаҳди билан чойшабга ёпишиб олган эди. Худди цирк акробатларига ўхшаб аста пастга туша бошлади. Охири оёғи ерга тегди.

Чойшабни қўйиб юбориб қаддини ростлади. Тепага қаради Бу томонда дераза борлиги билинмасди. Оддий тоғ ғорчаси бўлиб кўринарди. Жайрона сумкасини елкага олиб хилват май дончадан чиқиб кетишга йўл излай бошлади Тошлардан сак раб-сакраб тепаликка чикди. Яна пастга тушди. Кечаги арчазорга кўзи тушди. Айланиб ўша томонга ўтди. Кеча уйга қаердан кирганларини билолмади. Ҳаммаёк тош. Биронта бош суккудек жой йўк.

Арчазор олдидаги ялангликда кечаги «Нива» турарди. Жайрона кўрқиб кетди. Мирвали келгану уни кутиб турганга ўхшади. Сумкасидан кичкинагина тўппончасини олиб у ёк-бу ёкка аланглади. Аста бориб машина капотини ушлаб кўрди Муздек. Демак, Мирвали кеча идорага бошка машинада кетган. Жайрона яна орқасига қайтди. Кечаги, эшикка олиб борадиган ғорни кидира бошлади. Унинг бир кўнгли то шу эшикни топмагунча кетмайсан, деяётгандек эди. Аммо ортиқча ҳаял-лашнинг иложи йўк эди. Мирвали келиб қолса, ҳамма иш барбод бўлиши аниқ эди.

Жайрона сумкасини машина ичига отиб кабинага қаради Калит йўк. Руль тагига бош сукиб электр симларини суғуриб олди. Бирини бирига улаб газ берди. Машина йўталгандек бир силкиниб қўйди. У яна газ берди. Мотор ўт олди. То кизигунча бир дам кутиб турди. Кейин йўлни чамалаб аста юргизди...

Мирвали кун ёйилганда келди. Машина йўқлигини кўриб ҳайрон бўлди. Битта-яримта ҳайдаб кетмадимикан, деган гумон кўнглидан ўтди. Шошиб тошлар қалашиб ётган жойга келди. Бир ярим одам бўйи тошни кучаниб сура бошлади. Бу тош ғалтакка ўрнатилган эди. Қалдираб сурилди. Бўйи ва эни бир ярим метр келадиган ғор оғзи очилди. Мирвали ичкарига шошиб кирди. Калит солиб темир эшикни даранглатиб очди. Жайрона, Жайрона, деб овоз берди Жавоб бўлмади. Ҳамма хоналарга кириб-чикди. Жайрона йўк эди. Ювинаётган бўлса керак, деб ваннахонага эшигини итарди. Ичидан берк эди. Тақиллатди. Жавоб йўк. Ўзини бир бало қилиб қўймади-

микин, деб юрагини ваҳм босди. Елкаси билан эшикни гурсиллатиб икки-уч урди. Охири эшик очилиб кетди.

Дераза панжараси кийшайиб колган. Унда чойшаб оқ байроқдек хилпираб турарди.

Мирвали бутун уринишлари бекор кетганидан аламда гурс-гурс юриб залга чикди. Столда хат. Шошиб ўқий бошлади «Хурматли Мирвали ака!

Мени кечиринг. Сизни кутмай кетиб колдим. Сиздан асло хафа эмасман. Ҳеч нарсангизга тегмадим. Мен тўғримда ёмон хаёлларга борманг. Аслида ўзим шунақа «жиннирокман» Йигитларга бош эггим келмайди. Қандок қилай, онам мени шунақа қилиб тукқан бўлса. Мен шунақа югурик жайронман. Менга ҳеч канақа овчи ўқ етказолмайди. Тошкентга борганингизда мени йўқлаб туринг. Хар қалай «кадрдон» бўлиб колдик.

Сизга хурмат билан Жайрона»

Мирвали хатни ўқиб бўшашиб ўтириб колди. Бу ярамас қиз яна у сочган донни чўқиб қочди. Хатнинг мазмунига караганда унчалик дили оғримаганга ўхшайди. Бу тош қалъадан омон-эсон қутулиб кетганига шукр қияпти, шекилли.

Лекин Мирвали ниҳоятда эҳтиёткор одам эди. Тулки қорда из қолдирмаслик учун думи билан изларини супуриб кетганидек, у ҳам бирон жойда из қолдирмасди. У хоналарни бир-бир айланиб жиҳозларни кўздан кечирди. Телевизорни ушлаб кўрди. Қўйилмапти. Қўйилган бўлса корпуси иссиқ бўларди. Қозикдан фотоаппаратни олиб кадр рақамига каради. Ўн еттинчи кадрда тўхтаганича турипти. Видеокассеталарни бир-бир қўлига олиб каради. Ҳаммаси жойида. Демак, у ҳеч нарсага тегмаган. Фақат, фақат омбурнинг хоҳада қолгани чакки бўлган экан. Битта шу омбур панд берган. Аттанг. Ярамас Расулбекнинг пандавақилиги бу.

Барибир хатнинг руҳи унга анча таскин берарди. Унда зарда, алам сезилмасди. Тошкентда кўришайлик, кадрдон бўлиб колдик-ку, дегани уни анча тинчитди.

Мирвали келаётганида табиати ниҳоятда равшан эди. Шавкат Раҳимович унга яхши гаплар айтди.

— Ўғлим, омонмисиз? — деди жуда мулоимлик билан. — Хабарингиз борми, Москвадаги оксоқолимиз ҳозир Олма-отадалар. Бугун-эрта бизга келадилар. Аэропортда нон-тузни сиз олиб чиқасиз. Сизга шундай шарафли вазифа топширяпмиз. Орденларни тақиб келинг. Ундан ташқари, отахонимизга Самарқандни кўрсатмоқчимиз. Ўшанақаси озрок дам бериш учун сизнинг довоингизни мўлжалладик. Сизга махсус одам кетган. Нимаики гап бўлса ўша кишидан эшитасиз Олий дара

жадаги меҳмонимиз рафикалари билан келадилар. Онахонга бирон арзирли совға бўлиши керак. Борган одам айтади Маслаҳатлашиб оласизлар. Совхоз ишларига алоқадор данийларни тайёрлаб қўйинг. У киши сўраб қолсалар довдираб юрманг, ўғлим.

Мирвали унинг ҳар бир гапига хўп, ота, хўп бўлади, ота деб турди.

У ана шундай ширин кайфиятда келганди. Маишат ҳам мана шу кўтаринкиликка яраша бўлади, деб ўйлаган эди

Ҳамма ўйлари чиппакка чикди. Жайрона уни доғда қолдириб тош қафасни парчалаб қочипти.

Яна бир ёмон иш шуки, Мирвали муюлишга келганда ҳар галгидек, шофёрга жавоб бериб юборган эди. «Нива»да қай таман, деб ўйлаган эди. Энди «Нива» йўк, уни олиб келган машина кетиб қолган. Бу ерда хабар қилиш учун на телефон бор, на рация.

Мирвали гаранг бир аҳволда эди. Пиёда юриб тоғма-тоғ довонма-довон ошиш осонми?

У нима бўлса ҳам бирон чўпоннинг отини оларман, деган ўй билан эшикка кўш қулф уриб, ёрдан ташқарига чикди

Х

Ҳар куни то бошларига офтоб келгунча ухлайдиган болалар тоғам Кийиксовдига оборади, деб вақтлигина туриб олишган эди. Улар ўртоқларига аллақачон Кийиксовди момога борамиз, деб мактаниб қўйишган, шунинг учун ҳам икки-уч бола эшикдан бош суқиб, уларнинг йўлини пойлашарди.

Толибжон ҳар куни катта йўлга чиқиб, Самарқанд — Китоб, Панжикент — Шахрисабз маршрутида катнайдиган автобусларда газета олиб келарди. Бу болалар ҳам унга эргашиб бориб-келишарди. Бекат гавжум эди. Унда кавказли бир йигит кабоб сотади. Лангиллаб ёнаётган кўмир тепасига қўйилган чойдиш ҳамма вақт вақирлаб қайнаб туради. Толибжон болаларни қатор ўткизиб қўйиб, кабоб олиб беради.

Кабобчидан сал нарида бир неча хотин ерга клеёнка ёзиб кийикўти, равоч, курут сотиб ўтиришади. Йўлнинг соя тарафида доимо бир эски «Москвич» туради. Эгаси фанер қутига асал тўла шиша банкаларни қўйиб, тоғ асали, деб сотади. У асли Нишоннинг Қовчин кишлоғидан, асали ҳам пахта гулини эмган ариларники. Аммо ҳар гал автобус келганда йўловчилар гурра ёпирилиб бу «тоғ асали»ни талаб кетишади. Кейинги автобус келгунича, йигит «Москвич» багажнигидан янги «тоғ асал»ларини олиб қути устига териб кўяди.

Бозорча тоғ йўлларида қор эриб катнов мавсуми бошланиши билан биринчи автобусни даста-даста чучмўмалар билан кутиб олади. Бу пайт адирлардаги лолалар хазон бўлиб, тўпиқ бўйи келиб қолган бугдойзорларда лолакизгалдоқ алвон кўрпасини ёпиб ташлаган бўлади. Лола сайрига тўймай қолган одамларнинг тоғ лоласини кўриб кўзлари яшнаб кетади. Самарқандга қайтаётган, Термизга ўтаётган машиналарнинг орқа ойналари лолаю чучмўмаларга тўлиб кетарди. Қовчинлик асалчи йиғит ҳам савдо мавсумини бошлаб юборарди. Кабобчи кўрасидан чиққан тутун ёнбағирларда сузарди. Ана шундан кейин сал фурсат ўтмай, «бозор»чага равоч чиқади. Витаминга ташна йўловчилар равоч харид қиладилар. Шундоқкина пастликда шовиллаб оқадиган сойдан болалар мой балиқ тутиб чиқадилар. Ой қулогидан тол навдасини ўтказилиб шода қилинган балиқчалар анча пайтгача типирчилаб турадилар. Йўловчилар дунёда тоғ сойининг балиғидек ширин балиқ бўлмаслигини биладилар. Савдога «чиққан»ига қаноат қилмай болалар яна тутиб чиққунларича кутиб турадилар. Июлнинг ўрталарига бориб бозорчага олма чиқади. Бу ернинг олмасига дори сепилмайди. Ҳашоратдан холи тоғ қуршовидаги олмазорлар кўкламда ёмғир суви, ёзда томирлари оралаб сизиб ўтадиган булоқ сувларини шимиради. Чанг-ғубордан холи боғларда етилган бу олмалар минг дардга даво эди. Асфальт йўл четида олма тўла пақирчалар тизилиб кетарди.

Тинимсиз ўтиб турган автобус, машиналардан тушган йўловчилар бир зумда бозорчани «ялаб» кетишарди.

Эртаги олма товсилиши билан кетма-кет ўрик чиқади. У томони Қарши, бу томони Жиззах ўриклари қоқи бўлган, ту누ка томларга ёйилган ўриклар қуриб қоплаб бўлинган пайтда, бу ерларда энди ранг олади. Август этагига келиб гарқ пишади. Тоғ ўригидан туршак солиб бўлмайди, ундан қиём ва компот пишириш керак. Тоғ ўригидан пиширилган компотдан табиий ванилин ҳиди келади. Бунақа ажаб хушбўй қиёму компотларни шаҳарликлар ҳаддан ташқари яхши кўришади. Бу йўлдан ўтганки одам бор, бир-икки пақир харид қилиб кетмаса кўнгли жойига тушмайди.

Ана шундан кейин бозорчага дўлана чиқади. Кетма-кет кузги олма, нон бозори бошланади. Анзур пиёзини сўрайдиганларнинг саноғи йўқ. Йўл четларида ёнғоқ тўла қоплар қалашиб кетади.

Токқа қор тушиши билан автобусларнинг катнови ҳам сийраклашиб, қор тепадан пастга аста-секин ўрмалашни бошлаганда бутундай тўхтайтиди. Фақат азамат юк машиналари «Алка» лар қишин-ёзин баробар қатнаб туради.

Сўнги йўловчиларгина каклик бозорини кўриб қоладилар. Тўрт-беш йўловчи — харидорга ошланмаган тулки, бўрсик териси тегиб қолади.

Йўлларни одам бўйи қор босади. Чўққиларни, ёнбагиру йўлларни булут ўрайди. Ниҳоятда тиник бир жимлик бошла-нади. Бу сукунатни булутлар тепасидан учиб ўтадиган реактив самолётнинг гуриллаши бузади.

Хонадонлар атрофида чўққидан хўрак излаб тушган хай-вонларнинг излари қолади. Какликлар очик эшикларга кириб келадилар...

Толибжон бугун катта йўлдаги гавжум бекатга бормаёди. Онасига берган ваъдасига биноан, Кийиксовдига боради. Бугунги газеталарни автобус шофёри кабобчи йигитга ташлаб кетаверади.

Нонуштадан кейин Зайнаб битта халтага нон, қанд-курс, ёнгоқ, тутмайиз, курук чой солиб берди. Бир қоғоз қопга кумгон солиб, қайтишда ҳам шунга солиб келинглари, бўлма-сам ҳаммаёнгингизни курум қилиб юборади, деб тайинлади. Кетар олдида кампир Толибжонни ёнига чакириб, болам, Кийиксовди момомга тиловат қил, тиловат қилишни биласан-ми, деб сўради. Толибжон, билмайман, деб жавоб қилди.

— Ҳай, майли. «Қулху оллоху аҳад»ни уч марта ўқисанг куръон ўрнига ўтади, — деди.

Толибжон, уни ҳам билмайман, деди хижолатлик билан.

— Ҳай, майли, — деди яна кампир. — Сен кетавер, шу ерда туриб ўзим ўқиб қўяман. Савоби сенга тегсин деб, момога илтижо қиламан.

Толибжон онамнинг дили огримасин, деб хўп, хўп, она, деганча чиқиб кетди. Кампир орқадан жавраб қолди:

— Ҳой, тентаккиналарим, тоғангни бевошлик қилиб қий-наманглари. Форларга кирманглари, жар ёқасига борманглари, юмронқозик уясига қўл сукманглари, илон-чаёнлари чакиб олмасин. Қушларнинг боласига тегманглари, онаси қарғайди...

Толибжон болаларни эргаштириб йўлга тушди. Шай бўлиб туришган кўшни болалар ҳам эргашиди.

Одатда ота-оналари бу болаларнинг чўққи томонга бориш-ларига ижозат беришмасди. Бу чўққиларда, бу ўнгирилларда қанчалаб бола адашиб бўриларга ем бўлган. Улар болаларига, Толиб тоғаннинг измидан чиқма, айтганини қил, деб тайин-лашган. Болаларнинг ҳаммасида тўрва. Улардан ташқари би-рида компас, бирида дурбин, яна бирида батарея чирок. То-либжон ундан:

— Куппа-кундузи батарея чирокни нима қиласан? — деб сўради.

— Ғорга кирамиз, Толиб тоға. Ғор ичи жуда коронғи. Чирок бўлмаса ҳеч нарсани кўриб бўлмайди,— деди бола.

Тоғ болалари пишик, тадбирли бўлади. Бу ҳам ўшалардан эди. Олдинда кеча Толибжон билан зув-зув ўйнаб камарини ютган бола мақтаниб кетяпти. Бошқалари унинг «чет элдан келган» камарига ҳавас билан қараб кўйишади. Бир боланинг халтаси оғиррок, ичида тош борга ўхшарди. Толибжон ундан, тўрвангда нима бор, деб сўраганда у, оҳак тош билан томатдан бўшаган банка, кейин пича кир совун бор, деб жавоб қилди.

— Ия, буларни нима қиласан?

Бола жуда билағонлик билан, зўр иш қилмокчилигини билдирадиган ҳаракат қилди.

— Булок тепасидаги катта қоратошга отимизни нимада ёзамиз? Оҳакни банкага солиб тепасига совун япроқлаб соламиз, кейин сув куйсак вакирлаб қайнаб кетади. Қатикка ўхшаб оппоқ атала бўлади. Ўша билан тошга ҳаммамизнинг отимизни ёзаман.

— Дуруст, дуруст, тадбирли бола экансан.

Бола, шунақа, биз шунақамиз, дегандек бир қаради-ю, олдинга тушиб югуриб кетди.

Йўл-йўлакай дурбин қўлма-қўл ўтарди. Компасли бола йўлни жуда яхши билса ҳам унга қараб, буёк шарқ, буёк ғарб, деб мақтаниб борарди. Компас ҳам қўлдан-қўлга ўтиб турарди.

Толибжон болаларнинг беғубор, аммо алмойи-алжойи гапларидан завқланиб жимгина борарди.

Ўн уч ёшлардаги бўйи чўзилиб қолган бир бола гапга аралашмас эди. Толибжон уни яхши танийди. Отаси Равшанбек деган чўпон эди. Толибжондан беш-олти ёш кичик бўлса керак. Ҳозир Толибжон унинг башарасини унутиб юборипти. Эслашга ҳаракат қилса ҳам, эслолмади. Равшанбек бедарак йўқолган. Кўп кидиришди, кўрдим деган одам бўлмади. Бу бола отаси йўқолгандан кейин муштдек боши билан рўзғор тебрата бошлади. Ўзини ўтга-чўкка уриб, пул топарди. Автобус бекатида эрта баҳордан то қор тушгунча равоч сотади, балик сотади. Ўрик териб келади, кийикўт теради, тоққа чиқиб кетиб кош қорайганда ёнғоқ тўла иккита қопни эшакнинг гарданига айри ташлаб келади. Шу эшак жонивор билан қанчадан қанча равоч, ўригу дўлана ташиди. Бувиси, Толибжон болаларни Кийиксовдига олиб борармиш, деб эшитиб, уни атайин уларга қўшди. Отанга атаб Кийиксовди момом мақбарасига шам ёқ, деб тайинлади. Атаб қўйган еттита тангани рўмолчасининг учига тугиб берди.

— Бор, болам, болаларга кўшилиб сал ёзиласан. Муштдек кина бошингга рўзгор ташвиши тушди. Отанг бўлса сени шу аҳволга солиб кўярмиди, бор, боравер, мени ўйлама, мен бир худо қарғанган одамман,— дея орқасидан мунгли қараб қолди.

Мана, у ўзидан кичик болаларга кўшилиб, Кийиксовдига кетяпти.

Толибжон уни ёнига чақирди.

— Бирга гаплашиб кетайлик, Азизбек

Азизбек жуда кўхлик йигит бўлиб ўсаётган эди. Овози дўриллаб, нягидаги туклар муртга айлана бошлапти. Қарашлари ўйчан. Онасига ўхшаяптимикин, отасигами? Лекин боланинг ичи тўла қандайдир алам, пинҳоний изтироб тугён қилаётгани билиниб турарди. Онасини жуда кўхлик дейишади. Кўни-кўшнилар орасида, қадамни чакки босарди, деган гаплар ҳам бўлиб ўтганди. Ҳатто бешик тўйида бир хотин, касофати эрига урди, деб айтганини ҳам эслашарди. Толибжон Азизбекни қандай қилиб гапга солишини билмай ўйланиб туриб, кейин сўради:

— Катта энанг соғ-саломатмилар? Бир кириб, кўриб чиқай дейман...

Толибжон уёғига гап тополмай тўхтаб қолди.

— Ҳали бақувватлар. Ўзларига ўзлари овқат пишириб ейдилар.

Толибжон ҳайрон бўлди. Савол назари билан Азизбекка қаради. Азизбек унинг нима демоқчилигини сезиб жавоб қилди

Катта энам аямни қўлларидан овқат емайдилар

— Нега?— деди Толибжон.

Бола жавоб беришга қийналди. Анча жойгача индамай борди. Айтиш жуда ҳам қийин бўлган аллақандай аламли, изтиробли бир гапни тилига чиқазолмай қийналарди. Толибжон бунни сезди. Айтмай кўяқолса ҳам майли эди-я, деб мавзунини ўзгартирмоқчи бўлиб турган эди, Азизбек қатъий деди

— Мирвали тоғани бир кун эмас, бир кун ўлдириб кетаман. Уни ёмон кўраман. Дадамни шу йўқ қилган. Биламан, биламан. Уйда дадамни иккита кўшоғиз милтиғи бор. Орқасидан пойлаб бориб, отиб ташлайман.

Боланинг овози бўғилиб, охири кейинги гапларини айтолмай, юзини тесқари бурди. Этаги билан кўзини, бурунларини артиб олди.

— Катта энам кечалари Мирвали тоғани қарғаб чиқади. Аямни қарғайди. Кейин ув тортиб йиғлайди. Мен ҳам бўйнига осилиб йиғлайман.

Болалар бирдан чувиллашиб колишди. Дурбин қўлма-қўл ўтиб талаш бўлиб кетди.

— Толиб тоға, Толиб тоға, осмонга қаранг, бургут бола-сини учирма қияпти. Мана, дурбиндан қаранг.

Толибжон бола берган дурбин билан чўккига каради. Офтобда оппоқ қорлари чақнаб, кўзни оладиган чўккининг шундоқ ёнгинасида бахайбат бир бургут, гоҳ мункиб, гоҳ учишга интилаётган бургутчанинг у ёнидан-бу ёнига ўтиб, баъзан тагидан келиб туртиб, уни йўлга соларди. Бургутча қанотларини пирпиратар, ўзини эплаёлмай ўқ теккандек пастга шитоб билан мункиб кетарди. Она бургут шўнғиб худди уни илиб олаётгандек, тагига кирарди-да, яна учишга ундарди.

Чувиллашиб келаётган болалар бирдан жимиб колишди. Тўхтаб орқага тисарилишди: илон!

Ёлғизоёқ йўлда, қайноқ тупроққа бағрини бериб ётган бахайбат бир илон безовталаниб бошини кўтарди. Кейин хужумга тайёрланаётгандек кулча бўлиб бошини тизза бўйи кўтарди-да, айри тилини ўйнатиб қимирламай туриб қолди.

Болалар уни тошбўрон қила бошладилар. Шунда у думи билан тупроқни чангитиб шу чанг-тўзон орасига кириб йўқ бўлди. Толибжон дурбинни кўзига тутиб чўкки томонга каради. Бургут энди йўқ, олис-олисларга боласини эргаштириб кетиб бўлганди.

Азизбек унинг ёнгинасида индамай борарди.

Толибжон унинг дадасини эслади. Ювошгина, камгап йигит эди. У уйланганда Толибжон Тошкентда эди. Бодомгул деган чиройли бир қизга уйланди, деб қулоғига чалинганди.

Ҳақиқатан Бодомгул ҳаддан ташқари чиройли, шаддод қиз эди. Бу атрофда ундан хушовоз қиз йўқ эди. Чирмандани чертиб қўшиқ бошлаганда ўйнаган ҳам ўйнарди, ўйнамаган ҳам. Қишлоқ тўйлари усиз ўтмасди. У ўзининг чиройлилигидан ўзи завқланарди. Қошидан бир энлик юқорида бир текис қирқилган патига*, қулоғининг остига тўғрилаб қирқилган сатанг соқолига беҳи уруғи ивитилган сув суриб ялтиратарди. Йигитларнинг кўзи куйсин, деб, дуррани чап томонга сал қийшайтириброқ танғирди. У сира пардоз қилмасди. Чунки шундоғам унинг ним кизил лаблари, сариққа мойил очиш чехраси ҳар қандай пардоздан кўримли эди. У беқасам камзул қийиб даврага тушганда, силкиниб чирманда чертганда давралар жимиб коларди. Айниқса, ўртага ёқилган гулхан атрофида айланиб қўшиқ айтаётганда, юзи алангадан

* П а т пешонадан қирқилган соч.

яшнаб кетарди. Бўйнидаги кизил, кўк мунчоклар, қулоғи-даги балдоқлари ялтираб йигитлар кўксига учқун бўлиб сачрарди. Ана шундоқ киз Равшанбекка насиб қилди. У тоғ-тошларда эчкилар суруви кетида чангга беланиб юраркан, факат шу бекиёс гўзал хотинини кўмсаб, чўккилар тепасига чикарди. Олисда қуюк кумушранг туман ичида элас-элас кўриниб турган кишлогига қарарди.

Областнинг илғор чўпонлари катори, бир йили Равшанбекка Мехнат Қизил Байроқ ордени чиқади.

Равшанбек бу қувончли воқеа муносабати билан уйда зиёфат беради. Ёр-биродарлар, қариндош-уруғлар, совхоз активлари йиғилишади. Мирвали бу зиёфатга бир танача етаклаб келади. Уни дастурхоннинг тўрига олишади. Зиёфат авжига чиқади. Ширакайф меҳмонлар, Бодомгулдан эшитайлик, шу бугун айтмаса қачон айтади, деб туриб олишади. Битта туғиб янада яшнаб кетган Бодомгул ловуллаб ёнаётган оловдек атлас кўйлақда чирманда билан ўртага тушади. Мирвали кўради-ю, оғзи ланг очилганча ёпилмай қолади. Бодомгул силкиниб-силкиниб чирманда чертиб, гоҳ баланд, гоҳ паст тиниқ овозда терма айтади. Мирвали тумонат йиғилган бу зиёфатда Бодомгулдан бошқани кўрмайди, ширакайф овозларни эшитмайди, қулоғи факат Бодомгулнинг тошдан-тошга урилиб тушаётган тоғ сувининг қўнғироғидек овозини эштади холос.

Мирвалининг нияти бузилди. У билан учрашишнинг минг хил йўлини излади. Охири совхоз хаваскорларини телевизорга чиқаришни Тошкент билан келишиб, марказдаги клубда уч-тўрт кун репетиция қилишга уни чақиртирди. Бодомгулни хар куни машинада олиб келиб қўйиб юришди. Шундай кунларнинг бирида бирга овкатланамиз, деб уни Чорчинорга чақиртиришди. Расулбек уни машинада опкелиб ўзи хозир келаман, деб қайтиб кетди. Бу ерда Мирвалидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Расулбек йўлнинг ярмида машина ичида магнитофон қўйиб ўтирди: агар бирон машина бу томонга ўтмоқчи бўлса, нозик меҳмонлар бор, деб қайтармоқчи.

Бодомгул табиатан енгилроқ аёл бўлганидан Мирвалига тез кўникди. Ана шу кундан бошлаб ораларидаги муносабат тезлашиб кетди. Мирвали унга шу қадар берилиб кетдики, бир кун кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Равшанбек тоққа кетган пайтларда ҳатто уйига ҳам бемалол борадиган, баъзан кечалари ётиб қоладиган одат чикарди.

Равшанбекнинг онаси Мирвали келган тунда неварасини бағрига босиб йиғлаб чикарди. Бир кун тонг маҳали Мирвали чиқиб кетаётганда кампир уни тўхтатиб яхшиликча насиҳат қилди. Ялиниб-ёлворди:

— Болам, гулдек рўзгорини бузманг. Биттагина арзанда боласи бор-а. Ўғлим пайкаб қолса жуда хунук ишлар бўлиб кетади, шуни биласизми?

Мирвали ундан тап тортмай, сиз бу ишларга аралашманг, кампир, деди-ю, чиқди-кетди. Мирвалининг қўлидан ҳар иш келишини кампир яхши биларди. Унга тенг келиб бўлмайди, тик қараганни йўқ қилиб юборади.

Кампир қон йиғлаб қолаверди. Мирвали келиб-кетишдан тийилмади! Кампир ўғлига айтай деса орада гап қочиб, болам шикаст еб қолади, деган ўй билан аламини ичига ютди. Тонг отгунча невараси Азизбекнинг пешонасини силаб, ёмонларга ўлим тилаб чиқадиган бўлди. Яхшилиқча келинига насихат қилмоқчи бўлган эди, Бодомгул гапни калта қилди:

— Ҳафталаб тоғу тошларда йўқ бўлиб кетадиган ўғлингизни йўлига кўз тикиб ёш умримни ўтказайми? Дунёга икки марта келмайман-ку.

Ана шундан кейин кампир келинининг қўлидан овқат емай қўйди. Уни ҳаром билиб, кирини ҳам ўзи ювиб, қозон-товоғини ҳам бўлак қилди. Аммо лом-мим деб боласига бу тўғрида оғиз очмай кўз ёшларини ютди.

Кампир ўғлини сўнгги бор тоққа кетиш олдида, хотинининг сочларини силаб хайрлашаётганда кўрган. Ўшанда унинг жигар-бағри қон бўлиб оққан эди. Равшанбек ўша кетганича қайтиб келмади. Дом-дараксиз кетди. На тириги, на ўлиги топилди. Вертолёт билан ҳам неча бор тоғлар устидан учишди. Ҳар бир гор, ҳар бир ўнгирни қадамба-қадам қараб чиқишди. Топишолмади. Кампир боласига аза очолмай, на қора кийишини, на оқ кийишини билади. Бодомгул бир-икки ой паришонхотирроқ бўлиб юрди-ю, яна аслига келиб сертакин бўлиб қолди. Бўйнида марваридлар, бармоқларида бриллиант узуклар пайдо бўлди. У кийган кўйлақларни бу яқин орада бирон аёл киёлмайди.

Бу гаплардан Толибжоннинг хабари йўқ. Фақат Азизбекнинг бояги Мирвали тоғани отиб ташлайман, деганидан, бола дадасининг ўлимини Мирвалидан кўряпти, деб ўйлади. Наҳотки шундай бўлса? Наҳотки Мирвалининг қўли одам ўлдиришга кўтарилса! Мумкин эмас. Толибжон гўдакнинг эзилиб турган юрагини баттар эзмай, деб бу тўғрида бошқа гап очмади.

Пастак бир дўнгликдан ошганларидан кейин ёлғизоёк йўл ёнғокзор орасига кириб кетади-да, кўз аранг илғайдиган ялангликка бориб чиқади. Унда офтобда ялтираб жилга оқади. Тошлар орасидан қуйилаётган сув яна тошлар орасига кириб кетади. Яна ер бетига чиқиб илондек тўлғониб-тўлғониб тошларга урилади-да, икки-уч ариққа бўлиниб ювош

тортади. Энди шу билан унинг шўхликлари, бевошлик лари тугайди.

Ёнғоқзор орасида шағал тўкилган катта йўл. Чорва учун очилган бу йўлдан кўю, кўзилар, эчкилар, қорамоллар ўтади. Ҳар замон орқасидан ожиз чанг кўзгаб машина ўтиб қолади. Кийиксовди момонинг макбараси шу яқингинада. Азамат ёнғоқ тупларининг сербарг шохлари уни тўсиб турипти.

Болалар қиш кунлари тепадан чанада сирпаниб тушгандек пастга қараб югуриб кетишди. Фақат Толибжон билан Азизбек шошилмай, аста, бир маромда одимлаб боришарди.

Болалар катта йўлни кўйиб, ёнғоқзор оралаб бир-бирларини қувиб кўздан ғойиб бўлишди. Шошилмай пастга тушган Толибжон Азизбек билан болалар кетган йўлдан ёнғоқзорга киришди. Ҳар ёнғоқ тупларики, кучоққа сиғмайди. Бош кўтариб қараган киши осмонни кўрмайди. Қуюқ барглар пастга тангадек офтоб туширмайди. Ҳар бири мушукдек келадиган кирпичлар уёқдан-буёққа югуришади. Бу салқин жойларни ёзда ҳам тарк қилмайдиган олақарғалар хазон титкилаб юришипти. Улар одам шарпасини сезди дегунча патирлаб кўтариладилар-да, сал нарига бориб яна қўнадилар.

Нимқоронги ёнғоқзор оёқлаб қолди. Офтобда яшнаган яланглик нури кўзларни камаштирди.

Толибжонлар келганда макбара олдида ёнбошига «Узтеле-радио» деб ёзилган микроавтобус турарди. Макбара орқасидаги сўрида икки-учта бахши тиззасига дўмбирасини кўйиб, ёши олтмишлардан ошиб қолган шаҳарли бир аёл билан қизгин баҳслашиб ўтиришипти. Бериги сўрида — телеоператор бўлса керак, соқол кўйган бир йигит билан кўкси очик енгсиз кўйлак кийган, сочи ўгил болаларникига ўхшаб тузалган қиз оёқларини саланглатиб ўтирипти. Чинор танасига кокилган патнисдек тунукада ёзув. Толибжон яқин келиб, ёзувни ўқиди.

«Ушбу Кийиксовди она макбараси инсоннинг табиатга, жониворларга бўлган буюк муҳаббати рамзи сифатида ДАВЛАТ МУҲОФАЗАСИГА олинган».

Тошўчоққа биратўла тўртта қумғон кўйиб тагига ўт қалаётган йигит Толибжоннинг олдида келди.

— Сўрилар банд эди-я, меҳмон. Анаву ерга шолча солиб берақолай. Тошкентдан опа киночиларни олиб кептилар, шунга...

Толибжон бу опа қим экан, деб хайрон бўлиб турган эди, йигит топқирлик билан жавоб қилди:

— Танимайсизми, бу опа бизнинг тоғлардаги хотинлардан, бахшилардан кўшиқлар, дostonлар ёзиб оладиган Алавия опа бўладилар-ку. Кўп яхши, кўп покиза аёл бу киши.

Телевизорга ҳам тез-тез чиқиб турадилар-ку. Манаву ёзувни кўрдингизми, шуни ҳам опа Тошкентдан ёздириб олиб келдилар,— у шундай деб чинор танасига қоқилган тунукадаги бояги ёзувни кўрсатди.

Толибжон билан болалар макбарани айланиб уёқ-буёқларини кўриб бўлгунарлича, йингит ёнғоқ тагига шолча солиб ўртага дастурхон ёзиб кўйди. Болалар йўл юриб, анча чарчашган эди. Бир-бирларини босиб шолча устида думалай бошладилар. Бахшилар билан берилиб суҳбат қилаётган Алавия опа уларнинг беозор шўхликларига илжайиб қараб кўярди. Кейин у ўрнидан туриб кўзойнагини қўлига олди-да, бир-бир босиб болалар тепасига келди.

— Ҳа, болаларим, Кийиксовди энани зиёрат қилгани келдингларми? Балли, балли сизларга,— кейин у суҳбатга кулоқ солиб турган Толибжонга юзланди:— Болаларингизми?

— Йўқ, жиянларим,— деб жавоб қилди Толибжон.

Опа сўрида оёқ осилтириб ўтириб толиққан эди. Болалар қаторига келиб, оёқнинг чигилини ёзай деб чордона куриб ўтириб олди. Толибжон ундан,— Кийиксовди момо тарихда бўлганми, у ҳақдаги ривоятлар тўғрими,— деб сўради.

Опанинг овози отиноийларнинг овозига ўхшаб фақат битта нотада юрар экан. У киши шошилмай Момо тўғрисида гапира бошлади:

— Тарихда шундай одам ўтган. Тарихий манбаларда бу онахоннинг номин тез-тез учраб туради. Ҳақиқатан ҳам бу табаррук онахон ҳайвонлар феъли атворини жуда яхши билганлар. Ҳатто йиртқич ҳайвонлар ҳам у кишининг кўзларига бир караганда гипнозланиб қолган. Онахон қирқ уч ёшида бева қолиб танҳоликда кун кечирган. Ҳайвонлар билан дўстлашиб, ўшалар билан овуниб умр ўтказган. Минг тўққиз юз йигирма еттинчи йилда келганимда ҳам бу макбарани зиёрат қилганман. Эмизукли боласидан ажралган кийикни қандоқ қилиб соғанлари тўғрисидаги ривоятни шу ердаги кексалардан ёзиб олгандим. Академиянинг фольклоршуносликка бағишланган тўпламларида бир неча марта нашр қилинди. Ўша келганимда «Номоз ўғри» романига материал йиғиб юрган Абдулла Қодирий билан шоир Чўлпонни шу ерда учратганман. Қодирий Чўлпонга шундай деган эди:

— Абдул Ҳамид, шу ривоятни бир дoston қилмайсизми? Жуда ўқишли бир нарса бўларди. Ривоят насрдан кўра назмга яқин. Сиз бунини жуда эплардингиз. Қадимги юнон афсоналаридаги Клеопатраларни ёздингиз. Бу ундан яхши чиқади. Инсоннинг табиат билан бирлиги, жондорлар билан дўстлиги тўғрисидаги бу дoston ёшларимизга табиатни горат қилиш эмас, уни авайлаш, унга меҳр қўйишни ўргатарди.

Чўлпон Қодирийнинг бу илтимосини бажонидил қабул қилди.

— Агар ўрни келиб қолса мен ҳам янги романга кири-тишга уриниб кўраман. Шу жойларга «Номоз ўғри»ни олиб келаман.

Достон ёзишни дилига тугиб юрган Чўлпоннинг бошига турли шўришлар тушиб, ниятини амалга оширолмади. Абдулла Қодирий ҳам янги романни бошлаёлмай армони-хасратда оламдан ўтиб кетди. Ўшанда Қодирий Кийиксовди момо Эрону Ҳиндистонда, Туркия билан Афғонистон тарафларда ҳам машхур, деган эди. Ривоятларга қараганда, Бобораҳим Машраб Каттақўрғонга келганда сўфи Оллоёр уни Кийик-совди момо зиёратига олиб келган эмиш. Манаву мақбарани Амир Темур қурдирган. Устидаги лавҳа битилган кўк тошни Улугбек ўрнатган. Бу тарихга битилган аниқ гап. Ҳар қалай бу жойни эҳтиёт қилиш керак, дин пешволарининг даромад манбаига айлантириб олишларига йўл бермаслик керак...

Толибжон ҳам, болалар ҳам унинг гапларига диққат билан қулоқ солардилар. Толибжон қараса улар орасида Азиз-бек кўринмади. Уёк-буёққа аланглаб тополмади.

Азизбек Кийиксовди момо мақбарасини қучоқлаб, сағана ғиштларини силарди. Кўзёшлари селоба бўлиб илтижо қиларди:

— Момо! Момогинам! Дадам қайда? Айтинг, сиз биласиз, моможон! Кийикларингиздан, осмонда учиб юрган қушларингиздан, бўрилардан, тулкилардан, айиқлардан сўранг, дадам қайдалигини айтишсин. Жон момо, дадамнинг дарагини айтишсин. Мен дадагинамни соғиниб кетдим. Катта знам йиғлайвериб кўр бўлай деяпти. Кечалари тик этса эшикка қараб, йўл пойлайди. Момогинам, дадамни топиб беринг, топиб беринг. Ёлвораман. Совуқда қолган кийикларингизни бокиб, қўйиб юборганман. Қушларингизга дон сепаман. Қор ёққан пайтларда кийикларингизга атаб йўлларга ҳашак уйиб қўяман. Дадам қани? Дадагинам қани? Топиб беринг, жон момо!

Толибжон унинг тепасига келди. Сағана пастида Азизбек сочган тангалар ётарди. Толибжон уни кўлтиғидан олиб турғазди.

— Бўлди, бўлди, Азиз. Ўзинг эсли боласан-ку. Қўй, қўй энди, жиян! — У шундай демоқчи бўларди-ю, ўпкаси тўлиб айтадиган гапи бўғзига келиб туриб қолганидан, ҳиқиллаб гапиролмасди.

Болалар шолча устидаги дастурхонга тўрвалардаги бор нарсаларни тўкиб Толибжон билан Азизбекнинг келишини кутардилар.

Толибжоннинг дили вайрон бўлди. Томоғидан овқат ўтмади. Ҳали гўдаклик ўй-хаёллари онгини тарк қилмаган бу норасида бошига тоғдек ғам ағдарилганидан, унинг вояга етганда ҳаётда алами бор, руҳи майиб, бир умр кулолмай-диган кимса бўлиб кетишини, одамларни ёмон кўриб қолишини, ҳеч кимга ишонмаслигини, то умрининг сўнгги дамигача юрагини илон-чаёнлар буйдалашини ўйлаб дод, деб юборай деди.

Алавия опа жуда хушёр аёл эди. Тоға-жиянлар орасида алақандай дилгирлик борлигини билиб бахшилар томонга кетди. Болалар жимгина ўтириб, тушлик қилишарди. Улар кун пешиндан оққанда орқага қайтишди. Толибжон тоза ҳавода, чиройли манзараларни кўриб бир оз кўнглим ёришар, деб ўйлаганди. Кийиксовди момо зиёрати ҳам татимай кетди. Қулоғида Азизбекнинг момога ноласи эшитилиб турарди: «Момо! Момогинам! Дадам қайда? Айтинг, сиз биласиз, моможон!..»

Ўйнинг ярмига келишганда узокда, харсанг тошда орқа ўгириб ўтирган бир одамнинг қораси кўринди. Ким бўлди экан? Зиёратга келганлардан бири бўлса керак, деб ўйлади. Харсангда ўтирган гавда болаларнинг шовқинини эшитиб ўрнидан кўтарилди. Ўгирилиб қаради. Кимсасиз бу тошлар орасида одам боласига дуч келганидан севингандек, икки кўлини силкитиб булар томон кела бошлади.

Бу — Жайрона эди. Унинг кўйлак этаклари буталарга илинганидан йиртилиб, лахтак-лахтак бўлиб, осилиб қолган. Тошларда, шағалларда юраверганидан туфлиси йиртилиб, бармоқлари чиқиб турарди. Толибжонга унинг юз-кўзлари жуда таниш. Уни қаердадир кўргандек, гаплашгандек. Жайрона ҳолдан тойган, аранг оёқда турарди. У Толибжонга бир муддат тикилиб қолди. Кўзларидаги кўрқув аста ўча бошлади.

— Сиз... сиз Толибжон Усмонович эмасмисиз? — дея базўр овоз чиқарди.

Толибжон ҳам уни таниди. Овозидан таниди. Бу овоз бир ярим йил Асвон тўғони қурилишида унга ҳамроҳ бўлганди. Толибжон олис араб юртида ишлар экан, Жайрона унинг шахсий таржимони бўлган эди. Шаддод, бир гапирсанг иккини қайтарадиган, кўп ўқиган, кўп мутолаа қилган, мулоҳазали қиз эди. Бутун қурилиш аҳлининг кўзини ўйнатиб оловдек кийиниб юарди.

— Сиз, сиз Жайронасиз, тўғримми?

Жайрона бош ирғаб тасдиқлади.

Бу пайт болалар «зарур бир иш» билан банд эдилар. Ўйўл ёқасидаги икки том бўйи тошга тармашиб чиқиб,

оҳақ билан ўз номларини ёзардилар. «Тўхли, Хуршид, Барот, Мирзакарим, Обид, Сангин, Жаҳонгир, Азизбек, Рашид». Рўйхатнинг энг тепасига «Толиб тоға» деб ёзилган эди. Аввалига хира кўринган ёзувлар офтобда кизиган тош саҳнида оппоқ бўлиб қуриди кўйди.

— Бу томонларда нима қилиб юрибсиз, Жайрон? — деди ногаҳон учрашувдан ҳайрон бўлган Толибжон.

— Сўраманг. Гап кўп. Укам шу томонларда геологлар партиясида практика ўтаётган эди. Топдим, кўришдим. Қайтишда йўлдан адашдим. Эрталабдан бери сарсонман. Ўзингиз нима қилиб юрибсиз:

— Мени уйим шу яқин жойда. Жиянларни айлантиргани чиққандим

— Битта илтимос, Толибжон ака, юравериб ҳол-жоним қолмади. Мени катта йўлга чиқазиб кўйсангиз.

— Хўп, хўп, жоним билан, аммо шу аҳволда шаҳарга қандоқ борасиз? Бу кеча бизникида дам олиб, саҳарда йўлга чиқсангиз қандоқ бўларкин?

Жайрона бош чайқади.

— Шу бугун кетишим керак. Толибжон ака, мени бу ерда кўрганингизни, илтимос, бировга айтмасангиз. Кейин тушунтириб бераман. Албатта, айтаман.

Толибжон хўп деди-ю, тош устида уймалашаётган болаларга кетдик дея ишора қилди. Сал йўл юришгандан кейин оркадан ёнбошига «УзТЕЛЕРАДИО» деб ёзилган микроавтобус келиб ёнларида тўхтади. Алавия опа деразадан бош чиқариб, қай томонга борасизлар, деб сўради. Толибжон ҳозир ўнгга бурилиб кетишларини айтди-да, агар шу кетишда Тошкентга бораётган бўлсанглар, мана бу синглимизни ҳам олакетсанглар, деб илтимос қилди. У айтганча экан. Толибжон Жайронанинг автобусга чиқишига ёрдамлашиб юборди, машина жилди. Ҳар куни бир бор ёмғир ювиб ўтадиган шағал йўлда хирагина чанг кўтарилди холос.

Келаётганда шошилмай оркада юрган Азизбек қайтишда шошиб олдинда борарди.

— Мунча шошасан, Азизбек? — деди Толибжон унга етиб олиб.

— Энам уйда ёлғиз. Мендан хавотир олиб остонада ўтиргандир.

— Нега ёлғиз бўлади?

— Аям кетиб қолганлар. Мирвали тоға марказдан бир ўзига уч хонали уй берган. Ўзи кўчириб олиб кетди. Энам икковимиз қолганмиз.

У Толибжонга ялт этиб каради.

— Билиб кўйинг, Толиб тоға, мен директордан қасдимни оламан.

У шундай деди-ю шағал йўлда елдек югуриб кетди.

XI

Толибжон хотини ўлиб, бошига оғир жудолик тушган кунларда бу киз унга кўп меҳрибончиликлар қилган эди.

Толибжон хотинини кўмгандан кейин юраги бўм-бўш бўлиб қолди. Уйга кирса хувиллаб қолган уй ютаман дейди. Мусофир юртида дардлашадиган ҳамдардинг бўлмаса, кимга йиғлаб, кимга кўнглингни очасан. Яхшиям Жайрона бор экан. Кунига шу яради.

Жайронанинг ўшанда унга таржимон қилиб тайинланганига тўрт ойча бўлган эди. Шефнинг бошига мусибат тушган ўша кезларда Жайрона унга ҳамдам бўлди. Кечалари то эснаб уйку элтгунча ёнида бўлди. Баъзан унинг кимсасиз уйида ётиб қолган пайтлари ҳам бўлган.

Одам тафтини одам кўтаради, деганлари нақадар зўр гап эканини Толибжон ана ўшанда билганди. Куни билан қурилиш объектларида иккови бирга бўлишар, ишдан қайтишгач, Жайрона ошхонага кириб кечки таом тайёрлар, бирга тамадди қилишарди.

Жайрона пазанда аёл эмасди. Пиширган овқати гоҳ ёғли, гоҳ ёғсиз, гоҳ тузи баланд, гоҳ тузи паст бўларди. У ўзининг овқат пиширишга уқуви йўқлигини яхши биларди. Таомни ўртага кўйганда, албатта: корин тўлса бўлди-да, деб қизикчиликка айлантитарди. Ниҳоятда пазанда хотинининг ширин-ширин овқатларига ўрганган Толибжон учун бу овқатни ейиш анча мушкул эди. Аммо етти ёт бегона аёл вақтини аямай, унга атайлаб овқат пишириб, олдига олиб келса, емаслик ноинсофлик бўларди. Толибжон умрида ҳеч ҳачон бунақа ширин овқат емаганман, деб мақтаб кўярди.

Жайронага ҳеч ким Толибжонни ёлғизлатиб кўйма, ҳолидан хабар олиб тур, деб тайинламаган. У одамгарчилик, қолаверса юртдошлик бурчини ўтаётган эди.

Толибжоннинг аҳволи танг эди. Дард устига чипқон, деганларидек, безгакка чалиниб қолди. Кўрфаз этакларидаги кўлчаларда пайдо бўлган чивинлар безгак тарқатарди. Толибжон тўрт кун ўзини билмай иситмада ўртаниб ётди. Безгак хуруж қилганда аввал қалтиратиб совук қотдиради. Кейин бирдан ҳарорат ошиб кетади. Ҳар гал иситма хуруж қилганда Толибжон терлаб, кийим-боши шалаббо бўлиб кетарди.

Жайрона уни ечинтириб, баданларини артиб, тоза кўйлак кийдириб кўярди.

Ҳадеганда иситма қайтавермади. Докторларнинг дорилари, уколлари ҳам қор қилмасди. Жайрона элчихона богбонининг маслаҳати билан безгакка чалинган кўп беморларни даволаган бир кампирни бошлаб келди. Кампир саксон ёшларга борган бўлса ҳам ҳали тетик, қадди расо хотин эди.

Уни умрида неча марталаб захарли илонлар, чаёнлар чаккан экан. Илон, чаён чаккан кишиларни тупуги билан даволар экан. Кампир Жайронага мастава тайёрлашни буюрди. Устига «Кибрит» деб ёзилган гугурт қутичасида олиб келган иккита қора кўнғизни олов куракка кўйиб куйдирди. Кейин уни майдалаб муручга аралаштирди-да, маставага солди. Иштаҳаси йўқлигидан овқат емай кўйган Толибжонга зўрлаб ичирди.

— Бўлди. Эрталаб отдек бўлиб кетасан,— деди у.— Аммо кечаси иситманг қирқ даражага чиқади, кўркма. Ҳарорат бирдан тушади.

Кампир кетди. У айтгандек кечаси Толибжон иситмада куйиб ёнди. Алаҳсираб хотинини чакирар, ўғлини, қаёқларда юрибсан, деб койирди. Тердан кўрпа-тўшаклар шалаббо бўлганди. Шу алфозда ухлаб қолди.

Толибжон иш билан бўлиб навбатдаги безгакка қарши уколни олмаган эди. Бепарволиги панд бериб ана шундай азобли дард аламини тортарди.

Эрталаб кўзини очганда танида безгакдан асар қолмаганди. Аммо қуввати йўқ эди.

Жайрона унинг ёнидан жилмас, ўз жигаридек унга меҳрибончиликлар қиларди. Кириб ювади, ўзини ювинтиради. Уйини йиғиштириб, кўзи сал илиниши билан халта кўтариб бозорга югуради. Оғзига ёкадиган нарсалар топиб келиб, едиради.

Толибжон дармонга кириб ўзига кела бошлаганда Жайронага қандоқ қилиб миннатдорчилик билдиришини билмай қийналарди.

Бир кун иккови балқонда чой ичиб ўтиришганда Толибжон дилидаги гапини айтди:

— Жайрона, ҳеч ким ўзга юртда дардга чалинмасин экан. Ўз юртингда оғрисанг, юртингни ҳавоси ҳам дори бўлади. Аммо мусофирликда жуда ғариб бўлиб қоларкансан. Яхшиям сиз бор экансиз. Минг раҳмат. Бўлмасам ким бўлади, нима бўларди. Ҳеч қачон сизнинг яхшилигингизни унутмайман. Ўлмасам сизга бу яхшилигингизни ўн чандон ортик қилиб қайтараман.

Жайрона кулди. Бу яхшиликни сизга қарзга бераётганим йўқ, ахир одаммиз-ку наҳотки пича яхшиликка ҳам миннат

килсак. шу тузалиб кетганингиз килган яхшилигингиз,— деди.

Жайрона бирпас жим колди. Кейин дилига келган гапни айтсаммикан, айтмасаммикан, деган мулоҳаза билан остки лабини сўриб узок шифтга қараб ўтирди.

— Бир гап айтсам хафа бўлмайсизми?

Толибжон, майли, айтнинг, деди.

— Толибжон ака, сиз курашга ярамайдиган, иродаси бўш одам экансиз. Сиз Толстой назариясига амал қиладиган кишилардансиз. Биласизми? Толстой зулмга қарши бош кўтарма, деган ғояни олдинга суради. Сиз бир марта бош кўтариб ерпарчин бўлдингиз. Иккинчи бош кўтаришга юрагингиз дов бермай кўйди. Такдирга тан бериб, ўзга юртларда сарсон бўлиб юрибсиз. Зўравонликка қарши бош кўтаришга ожизлик қилиб колгансиз. Гапнинг очиғини айтсам, мен сизга қойил эмасман. Эркак одам олов бўлиб яшаши керак. Бутун иродасини, кучини, ақлини ўзининг ҳақ эканлигини исбот қилишга сарфлаши керак. Сиз нима қиляпсиз, э... — Жайрона ҳафсаласи пир бўлган одамдек кўл силтаб кўйди.

Толибжон ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади. Бир ҳисобда унинг гаплари чин эди. Толибжон такдирга тан бериб яшаётганини сезмасди. Шу топда сездди. Буни унга Жайрона айтди.

— Бу ерга келиб нима иш қиляпсиз? Ҳозирги қилаётган ишингизни шу ердагилар ҳам бемалол қила олишади. Бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга келиб қиладиган иш эмас бу. Сизни мутахассис сифатида юборишган эмас. Кувгин қилишган. Тўғрими?

Толибжон бош ирғаб унинг гапини тасдиқлади.

— Ана, ўзингиз ҳам биласиз буни. Нега индамайсиз? Нега бош кўтариб ҳақлигингизни исбот қилолмайсиз? Нега Москвага ёзмайсиз? Нега политбюрога хат юбормайсиз?

Толибжон бир хўрсиниб олди.

— Ким билан олишганимни билмайсиз-да, синглим. У жуда катта одам. Бутун Ўрта Осиёда энг мартабали киши. Ундан баланд одам йўқ.

Жайрона э, кўйинг-э, дея ўрнидан туриб кетди.

Бемор одамнинг дилини оғритиб кўйдим деб яна қайтиб келиб жойига ўтирди.

— Мендан хафа бўлманг. Бир кизишиб кетдим-да.

Толибжон бошини кўтармай жавоб қилди:

— Аммо рост гапни айтдингиз.

Жайрона қатъий гап қилди:

— Уйланинг, Толибжон ака. Ўзингизга ўхшаган иродасиз, бўшашган аёлга эмас, олсез бўлиб ёнадиган, йикилса ер

тишлайдиган, тишли, тирнокли аёлга уйланинг Бўлмасам давр шамоллари сизни учуриб кетади. Бўронларда оёк остида қолиб кетасиз. Мен айтгани қилинг Юрганда оёғи дан ўт чакнайдиган хотин олинг

Толибжоннинг кўнглидан ялт этиб бир гап ўтди. У айтаётган аёл ўзи эмасмикан? Кўнглига келган гапдан ўзини койиди. Мени бошига урадимиз? Ёшим элликдан ошган бўлса, юртимда бўйига етган ўғлим бўлса? Яқин орада келин кўрадиган одамман.

Бу тўғрида ораларида бошка гап айланмади. Жайрона унга дори ичириб то кўзи уйкуга кетгунча бошида ўтирди. Кўзлари бирам чиройли. Худди жайрон кўзларига ўхшайди. Энгашиб унинг кўлтигидан градусникни олаётганда сочлари осилиб юзидан сирпаниб ўтади. Ундан аллақандай баҳор иси анқиб кетади. Шунда Толибжон ўзини-ўзи бошқаролмай қолади. Аста кўлларидан ушлайди. Бармоқларини силайди. Жайрона кўлини тортиб олмайди, кўйиб беради. Толибжон бирдан ўзига келади. Кўлини унинг кўлларидан олади. Мени кечиринг, дейди-ю кўзига караёлмай юзини ўгиради.

Толибжон тамоман тузалиб кетолмайди. Асабийлик дардига мубтало бўлади. Сал нарсага қизишиб кетадиган, биров билан гаплашганда силтаб ташлайдиган бўлиб қолади. Буни Жайрона билади. Дарбадарлик, хотинининг ўлими, унга жабр қилган одамга бош кўтаролмаслиги уни шу кўйга солган.

Элчихонадагилар маслаҳатлашиб уни Ватанига қайтариб юборишга қарор қилишади. Жайрона аэропортгача кузатиб чиқади. Шунда Толибжон ўзига бениҳоя кўп ва самимий меҳрибончилик қилган бу қизга дил-дилдан миннатдорчилик билдиради.

— Жайрона, келинг, акаларча пешонангиздан бир ўпиб хайрлашай.

Жайрона пешонасини эмас, юзини тутди. Нозик кўлларини унинг бўйнига чирмаб, лабини лабига босади. мен боргунимча уйланиб қўйманг, деб ярми ҳазил, ярми чин бир гап қилади. Толибжон то самолётда Тошкентга келгунча бу гапнинг маъзини чақишга уринади. Кўнглида унга нисбатан қайноқ бир ҳис уйғонганини сезади. Сезади-ю, тарки одат, амри маҳол, дегандек, журъатсизлиги кўнглидаги бу гапни нари суриб қўяди.

У Тошкентга келганда ҳам Жайронани тез-тез эслаб қўяди. Яқин беш ой бўлдики, уни эсламай қўйганди.

Бугун ваҳший тоғлар орасида у билан юзма юз келди. Ҳеч ўйламаган, кутмаган бир пайтда олдидан чиқди.

— Эрга тегдимикин? Ё хали ҳам сўккабош бўлиб юрибди-ми?

Толибжоннинг кўнглида ухлаган хотиралар уйғониб кетди.

XII

Бир ойдан ошдики, Толибжон дунёда нималар бўлаётганидан беҳабар. Газета йўқ, телевизор ҳали ҳам ишламайди. Довонда ўпирилиш бўлганми ё бирон иш қилишяптими, йўл бекилиб, транспорт қатнови учун сой ёқасидан вақтинча омонат йўл қилинган. Бу йўл бекатдан икки километрча пастликда. Автобуслар ўша томондан ўтиб кетаверишади. Толибжон ўрганган гавжум бекат энди жимжит. Кабобпаз ҳам кўрасини кўтариб сойликка тушиб олган. «Тоғ асали» сотадиган йигит йўл бекилмасдан олдин довоннинг нариёғига ўтиб кетган. Йўл қачон очилади, умуман довонда нима иш қилишяпти, Толибжон билмасди. Мирвали ҳам ишлари кўпайиб кетиб Толибжондан хабар олмай қўйган. У бева кампирнинг букачасини бўғизлагандан буён Толибжоннинг ундан анчагина кўнгли олинган, Азизбек ҳам дилига хиралик солиб қўйган эди.

Толибжон аввалгидек сокин сойликка тушиб кетганича, кечгача минг хил хаёллар суриб яна қайтиб чикарди. У ҳар гал қайтаётганда гувала деворли ҳовли остонасида Азизбекни учратарди. У ўша-ўша камгап, бировга қўшилмас, ўз ўйлари билан ўзи овора эди.

Тўғри, Толибжон бу орада икки марта Қоплонбоп билан Дукатга бориб сой бўйларида айланиб юрди. Бу кезишларда хаёлан режалар тузиб чиқди. Лекин унинг режалари Мирвалига маъкул бўлармикан?

Қоплонбопдан ўтадиган сойни қувурдан оқизиш керак. Токи сойга селлар ҳар хил нажосатни ювиб тушмасин. Мана шу ифлосланган сувдан дукатликлар колит касалига мубтало бўляптилар. Шундоқ катта, миллионер, имкониятлари ҳар қандай харажатни писанд қилмайдиган хўжалик учун бир километр ерга қувур ётқизиш кийин бўлмаса керак. Қоплонбопликлар учун бир тегирмон сув оқадиган лоток қўйса бемалол етади-ку.

Толибжон кўнглида хомчўт қилган бу режасини Мирвалига айтсам ёқадими, йўқми, деб ўйларди. Ахир унинг тухум қилмайдиган товукка дон бермайман, дейиши аниқ. Ё ўппа-тўғри обкомга ёзсинми? Йўқ, аввал ўзи билан гаплашай, деб ўйлади Толибжон.

Мирвали ғалати феълли одам. Ишига аралашадиганларни унча хуш кўрмайди. Бировнинг маслаҳатини олмайди ҳам. Ил-

гарилари келиб ҳолинг не, деб Толибжоннинг кўнглини овлаб кетарди. Энди уни бутунлай унутиб юборди. Бормисан, йўқмисан, демайди.

Толибжоннинг эса қиладиган иши йўқ. Саланглаб уёққа боради, буёққа келади. Қўл учида кун кўриб турган бир ветврачнинг рўзгорига шерик бўлиб ўтирипти. Халқда: меҳмоннинг иззати уч кун, деган гап бор. Тирик товон бўлиш ҳам етар, деб ўйларди Толибжон.

У қаёққа боради? Тошкентга кетай деса, у ерда унга кимнинг кўзи учиб турипти. Бирон ишнинг бошини ушлай деса бу кишлокда унга мос иш йўқ.

Мирвали унга бир-икки ишни айтиб кўрди. Албатта Толибжон эплайдиган иш. Фақат Мирвали бир сирдан беҳабар. Агар Шавкат Раҳимов Мирвали уни ишга олганини эшитса иши чаппасига кетиб қолади.

Толибжон ўйлай-ўйлай диққинафас бўлиб кетди. Кампир энасига, бир айланиб келай, деб уйдан чикди-ю, боши оққан томонга кета бошлади.

У юриб-юриб, терскай тарафдаги адирга чикди. Кишлоқ болалари шу тарафда кўй-эчкиларини боқишарди. Эллик чокли эчки тошдан-тошга сакраб, ўтлаб юришипти. Кўйлар пастликда. Болалар эса қумғон тагига ўт қалаб гурунғ қилиш-япти. Толибжон улар даврасига қўшилиб, гапларига қулоқ сола бошлади.

Дунёда ҳали гуноҳга қўл урмаган, виждони азоб берадиган хонликларга дуч келмаган ўй-хаёллари ўзидек беғубор инсончалар... Атрофда худди шу сабийлардек покиза, суви ҳам, ҳавоси ҳам, дов-дарахтлари ҳам ифбат пардасини йўкотмаган, инсон тафаккури яратмиш кимё мўъжизаларига, бирни бор қилмоқ учун ўрни йўқ қилувчи фан «ютуқлари»га рўпара келмаган бир поклик ҳукмрон эди.

Қумғон вақирлаб қайнаб кетди. Алюмин кружкада чой хўплаганда лабининг куйишига қарамай болаларнинг оғзи гапдан бўшамасди. Уларнинг алмои-алжойи гапларидан Толибжон мирикиб кулар, хузур қиларди.

— Биласизми, каклигимнинг биттаси ўлиб қолди!

— Нега? — деди хайрон бўлиб Толибжон.

— Хўрозга бостирган эдим, бечора какликнинг орқаси битиб қолди-да, тезак ташлаёлмай уч кунда ўлди.

— Э, ўл-э, шуни гап деб гапирасанми? Уял-э...

Бола ўйлаб-ўйлаб бошқа нарса айтмоқчи бўлди:

— Битта гап айтайми? Бировга айтмасанглар айтаман. Кийиксовди момом урсин, деб қасам ичсанглар айтаман.

— Бўпти, қасам ичамиз.

— Бир кун воҳли туриб какликларимни ёввойи мушук

олиб қочмадим, деб ҳовлига чиқсам, Мирвали тоға биззи девордан ошиб тушяптилар. Аввалига қўрқиб кетдим. Мирвали тоға бармоқларини лабларига босиб, тиссс, дердилар-да, ёнларидан битта ўн сўм чиқариб, кўрганингни бировга айтма, деб эшигимиздан чиқиб кетдилар. Бирпасдан кейин Равшанбек тоғам девор нахрасидан қараб, жиян, шаттан биров тушмадим, деб сўрадилар. Мен йўк, ҳеч ким тушмади, ёввойи мушук ўтди, дедим. Анчадан кейин Равшан тоғанинг сўкинганини Бодомгул кеннойимнинг йиғлаганини эшитдим. Ана шу.

— Ва,— деди бир бола.— Мен бирон қизиқ гап айтаманми, деб ўйлагандим.

Гапи қизиқ чиқмаганидан хижолат тортган бола ҳафсаласи пир бўлиб хўриллатиб чой ича бошлади.

— Ундан кўра индийский кинога билетсиз кирганингни айт. Толиб тоға, эшитинг, жуда боплаган.

Бола эндигиси қизиқ бўлади, деб гап бошлади:

— Қоплонбопди қулубига индийский кино келганди. Билетимиз йўқлиги учун эшикда ўтирган киши киритмади. Шошма, боплайман, дедим. Болалар билан битта тирик какликдан гаров ўйнадим. Четга чиқиб дўппимнинг астарини ағдариб кийдим. Сочларимни тўзғитиб кўзларимгача туширдим-да, контроль тоғанинг олдига бориб ёлғондакам ҳиқиллаб йиғлаб туравердим.

— Нега йиғлайсан? — деди контроль тоға.

— Аям шу киного кириб кетган. Уйда келинаямни тўлғоқ тутиб қолди. Мендан бошка ҳеч ким йўк. Келинаям ўлиб қолади, деб қўрқиб кетяпман.

Контроль тоға ўйланиб туриб шундай деди:

— Уйингда ой-куни яқин келининг бор экан, кинода нима қиласан мочағар! — Кейин менга қаради.— Бор, кириб аянгни чакириб чиқ.

Ичкарига кирдим-у, дўппимни ўнглаб, сочларимни тўғри-лаб, одамлар орасига биқиниб маза қилиб кинони кўрдим. Шу.

Болалар унинг ҳикоясидан қотиб-қотиб кулишарди. Толибжон бу боланинг муғомбирлигига, топағонлигига қойил қолди. Ичида, бу боланинг калласи ишлар экан, ўкиса яхши одам бўлади, деб қўйди.

Пастдан бир отлик чиқиб келди.

Болалар уни дарров танишди.

— Отқулоқ тоғам келяптилар,— деб чувиллаша бошлашди.

Унинг «Отқулоқ тоға» деб аталишига сабаб бор эди.

Бундан тўрт йил олдин апрель ойининг охирларида тоғдан сел келади. Мана шу тоғанинг бригадасидаги куртак ёзиб қолган олма кўчатларини ювиб кетади. Мирвали Биринчи Май куни ҳамма байрам қилсин, деб далада ишларни

тўхтатади. Совхоз марказида сайл уюштиради. Сайёра бозор келади. Морожнийчилар, кабобчилар келишади. Катта қозонда ош дамлашади. Уёғи Қарши, буёғи Самарканд театридан артистлар келади. Эркагу аёл, ёш-яланг совхоз марказини тўлдирган. Ўйин-кулги авжида. Бирдан Мирвалининг дала айлангиси келади. Машинани ўзи бошқариб далаларни айланиб чиқади. Охири мана шу Эрали тоғанинг ерларига ўтади. Қараса бригада аъзолари байрам қилмай қайтадан кўчат экишяпти. Мирвали машинадан тушиб, улар олдига келади.

— Нима қияпсизлар?

Байрам тантанасидан кечиб олма кўчати экаётганимизни кўрган директор хурсанд бўлади, деб ўйлаган бригадир Эрали мақтанганнамо дейди:

— Кўчат экапмиз, олма бўлади, ўрток директор.

— Май ойида эккан кўчат кўқариб олма бўладими? Отнинг қулоғи бўлади,— дейди Мирвали уни масхара қилиб Эралига мақтов ўрнига майна бўлгани жудаям алам қилади. Шартта икки тиззаси билан ерга ташланади. Қўлларини осмонга кўтариб нола қилади.

— Э, худо, агар борлигинг рост бўлса, шу кўчат эккан жойларимизнинг бир-икки гектаридан директор айтган нарсадан чиқазиб берасан. Омин!— дейди.

Мирвали аввалига ҳайрон бўлиб туради-да, кейин бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборади.

— Енгдинг. Енгдинг мени, номард.

У шундай деб, машина багажнигини очади. Боя теплицадан олган лимон, бодринг, помидор солинган қутини кўтариб арик бўйига кўяди. Кейин қоғоз қоробкадан уч шиша ароқ олади-да, Эралининг ўз қўлига беради.

— Экиб бўлганларингдан кейин маишат қилларинг.

У машина томон кетар экан, вой номард-е, вой ярамас-е мени болади-ку, деб ҳиринг-хиринг кулади.

Ана шундан бери Эрали чавандознинг номи Отқулоқ тоға бўлиб кетганди.

Отқулоқ тоға ҳаддан ташқари содда, тўпори одам. Бир муддат Мирвали билан оралари бузилиб юрди. Кейин, шу одамнинг нимасидан хафа бўламан, деб Мирвали уни кечирди. Илгаригидек гаплашиб кетишди.

Мирвали Олий Совет сессиясида аксар шоир Ғафур Ғулом билан ёнма-ён ўтирарди. Шоирнинг олтимиш ёшлик юбилеи нишонланишини эшитиб, Мирвали унга:

— Юбилей қилиб, биз томонларга борсангиз совхозимизда тўхтаб ўтинг. Бизда адабиёт мухлислари кўп. Бир адабий

кеча қилайлик. Ундан ташқари, сиз Олий Советга биринчи марта биз томонда сайлангансиз, — деб илтимос қилган эди.

Кунларнинг бирида обкомдан телефон қилиб, Ғафур акани таклиф қилган экансиз, совхозингизни программага киритиб қўйдик, палон куни келади, деб айтишди.

Адабий кечада уни табриклаш ва тўн кийдириш Отқулоқ тоғага топширилади. Бу одам умрида шеър ўқимаган, шоир ким, композитор ким — унга барибир эди. Мактаб директори икки кун унга гап ўргатади: «Адабиётимизнинг қарвонбошиси, денг. Шеърятимизнинг фахрисиз, денг. Ўзбек Совет адабиётида социалистик реализм методи асосчиларидан бирисиз. Сизнинг «Шум бола», «Ёдгор» киссаларингиз, «Вақт», «Сен етим эмассан» каби фалсафий шеърларингиз халқ орасида машҳурдир. Биз бу ноёб шеърят дундоналаридан баҳраманд бўлганимиздан ғоятда миннатдормиз, деб айтасиз. Тушундингизми? Эсингиздан чиқмайдимиз?»

Тоға хотиржам бўл, деб уни тинчитади.

Тантанали кеча бошланади. Катта клубга одам сизмай кетади. Мактаб болалари шеърлар ёдлаб келишган, ўқитувчилар шоирни қутлуғ олтмиш ёш билан табриклаш учун жуда чиройли нутқлар ёзиб келишган.

Биринчи бўлиб Отқулоқ тоғага сўз берилади. Мирвали президиум столига икки қўлини тираб туриб уни яхшилаб таърифлайди.

— Ҳозир устоз шоиримизни муборак олтмиш ёш билан қутлаш учун совхозимизнинг энг илғор маккажўхорикори, илғор бобони, фронтовик, зўр чавандоз, қатор орденлар соҳиби... — шу ерда келганда у Отқулоқ дейишга тили бормай, асли отини тополмай анча довлдираб туриб қолади. Кейин ўзидан сўрайди, — лақибингдан бошқа асли отинг нима эди?

Пастдан Эрали, Эрали, деган овозлар чиқади.

— ...Сўзни ҳозиргина яхшилаб таъриф қилинган маккажўхорикор Эралига берамиз.

Эрали мақтовларни эшитиб эриб кетган экан, айтадиган гапларини тамоман эсидан чиқазиб қўйиб Ғафур Ғулومга мўлтираб қараб туради. Бир минут туради, йўталиб қўяди. Икки минут туради, йўталиб қўяди. Кейин қўлтиғидаги тўнни ёзиб унга тутлади.

— Бу майда қавиқ тўнни Ургут бозоридан етмиш сўмга олганмиз.

Кейин унинг бошига дўппи кийдиради.

— Буни Шаҳрисабз бозоридан олтмиш сўмга олганмиз.

Ана ундан кейин кийикни учбурчак қилиб бир учига жез пойнакли қарки сопли пичоқ солинган қиннинг бандидан ўтказиб белига боғлайди.

— Буни Чироқчидаги пичоқчига машина рессоридан юз сўмга яساتганмиз.

Хамма ишни кўнгилдагидек қилдим, деб ўйлаб залга қараб керилиб туради-да, одамлар ундан яна нимадир кутаётганини сезиб:

— Шу,— дейди.

Мирвали ер ёрилмайди-ю, ерга кириб кетмайди. Унга икки кун тинмай нутқ ўргатган ўқитувчи стул тагига кириб кетади.

Меҳмонларни кутиш учун боққа дастурхон тайёрлатиб қўйишган эди. Мирвали меҳмон шоир одам, кўп катта дастурхонларни кўрган, уятли бўлиб қолмайлик, Расулбек дастурхонга аралашмай қўяқолсин, врач Седона дастурхон тузатсин, деб тайинлаган эди.

Седона столни гулдек қилиб ясатибди. Ўртага биллур вазада гул. Ҳар бир ликопча тагига салфетка бостирилган. Бир томонга қошиқ, бир томонга санчки билан пичоқ қўйилган. Ичимликлар алоҳида столда. Ўзи пиширган бўлса керак, аллақандай пироглар, тортлар дастурхонга тортилган эди.

Мирвали буларни кўриб Седонанинг дидига тан беради. Фафур Фулом кириши билан Седонага кўзи тушади. Ичида, бай-бай-бай, одам боласи ҳам шунақа кўҳлик бўладими-я деб қўяди. Умивальникда қўлини ювади. Седона унга оҳорли сочиқ тутади. Шунда унинг димоғига жуда хушбўй, ҳаддан ташқари хушбўй атир хиди урилади. Шоирнинг боши айла-ниб, гангиб қолади.

Овқат пайтида Седона унинг тўғрисига ўтириб қолган эди. Фафур Фулом ярми чин, ярми ҳазил қилиб дейди:

— Ҳой киз, тўғримда ўтирма, бошқаёққа бориб ўтир!

— Нега?— дейди Седона хайрон бўлиб.

— Кўзим тиниб кетяпти. Сендан бошқа ҳеч нарса кўринмаяпти. Худди кўзимга офтоб тушаётганга ўхшайди. Мунча чиройлисан, ҳой киз?

— Билмасам,— дейди ийманиб Седона.— Онам шунақа қилиб тукқан бўлсалар мен нима қилай?

— Йигит пайтим бўлса албатта опқочиб кетардим, тоғ болалари почча, деб юришарди.

Ҳазил-мутойиба билан зиёфат ҳам тугайди. Меҳмонлар кўзгалишади. Мирвали баланд овоз билан:

— Почча, қаёққа шошяпсиз, куёв чорларни ўтказиб кетардингиз-да,— дейди.

Хамма баробар қулиб юборади. Шу кулги товушлари орасида чинни пиёланинг жарангига ўхшаган бир овоз ажралиб туради. Бу Седонанинг овози эди.

Ғафур Ғулом кетар олдида Мирвалига бир конверт беради-да, шофёрига, ҳайда деб буюради. Машина жойидан кўзгалади. Мирвали машина кўздан иққолгунча караб туради-да, конвертни очади. Пул. Ичида бир парча қоғозда ёзув

«Тўн учун етмиш сўм. Дўппи учун олтмиш сўм. Пичок учун юз сўм. Еган овқатимиз учун эллик сўм. Жами — икки юз саксон сўм» деб ёзилган эди.

Мирвалининг бутун вужудидан тер куйилиб кетади. Ҳозир бориб Эрали Отқулоқни то оғзи-бурнидан келгунча дўппослайман, дея уёк-буёкка караб уни тополмайди. Эрали аллақачон жуфтакни ростлаб қолган экан. Шундан кейин Эрали унга кўринмай юради. Мирвали уни уришга-ку, урмади-я, аммо ургандан баттар кийнади. Беш йиллик якунида уни ордендан ўчиртирди. Совхоз бўйича эни кўп ҳосил кўтарган бўлса ҳам уни қурултойга обормади. Эрали неча чакириқлардан бери район советига депутат қилиб кўрсатиларди. Бу галги сайловда уни ҳатто кишлок совет депутатлигига ҳам ўтказдирмади. Мирвали унга шунча тўскинликлар қилгани билан сира аламидан чиқолмасди. Олий Совет мажлисларида Ғафур Ғуломга кўринолмаётган чет-четларда ўтириб юрди. У ҳар гал мажлисга борганда икки юз саксон сўмни олиб борар, уни Ғафур Ғуломга беролмай қайтарди. Бир кун у Эралини топиб: ўзинг пиширган ошни ўзинг ич, деди-ю Ғафур Ғуломга обориб бериш учун икки юз саксон сўмни Эралининг қўлига топширди. Уни Тошкентга жўнатди. Бир ҳафта йўк бўлиб кетган Эрали Тошкентдан хандон-хушон қайтиб келди. Одамлар уни худди ҳаждан келгандек ўраб олишди. Эрали аввал Мирвалига учрашиб Алишер Навоий, Пушкин, Муқиймийларнинг саломларини етказди.

— Навоий айтдиларки, Мирвалига айт, шу яқин ораларда Пушкин билан Муқиймий ҳазратларини олиб бораман. Ҳозирча мендан унга салом айтинг, деб тайинладилар.

Мирвали кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай серрайганча туриб қолди. Ахир, Навоийнинг ўтганига беш юз йилдан ошган бўлса, Пушкиннинг ўтганига икки юз йил бўлай деб турган бўлса, Муқиймийга ҳам етмиш-саксон йил бўлай деяпти. Ғафур ака бу Отқулоқнинг соддалигини билиб роса лақиллатганга ўхшайди.

Дарҳақиқат шундай бўлганди. Ғафур Ғулом уни гапга солиб кўрса, соддаликда ёш боладан ҳам ўтаман дейди.

Эрали борган куннинг эртасига шоирнинг уйига чеккасидан соқол қўйган таржимон келиб қилган таржимларини ўқиб бераётган эди. Сал ўтиб шоир Ҳабибий Кўқондан келган Чархийни бошлаб келиб қолди. Ғафур Ғуломнинг шайтонлиги

гутиб таржимонни Пушкин деб, Ҳабибийни Навоий деб, Чархийни Муқимий деб Эралига таништиради.

Эрали шундоқ буюк одамлар билан ҳамсухбат бўлганидан ўзида йўқ шод эди. Фафур Фулом Ҳабибийга юзланади:

— Ҳазрат, шу Эралигина жуда пок, ҳалол одам. Совхозда жўхори, тамаки экади. Шуни бир дуо қилиб қўйсангиз.

Ҳабибий ҳам шумгина одам эди. Боплаб уни дуо қилади.

— Азиз авлиёлар қўлласин, тангримнинг шу мўмин-қобил бандаси Эралигинага тайёр дастёр бўлиб қолган фарзанд ато қилсин. Шу бандагинанинг хонадонида бўйига етган қизлар туғилсин, Омин!

Фафур Фулом кўзида ёлғондакам ёш билан омин, деб бошлаб беради. Эрали Ҳабибий — Навоий гапираётганда ҳов тақсир, ўргилай тақсир, деб туради. Фафур Фулом Эралига ишора қилади:

— Туринг, куллуқ килинг, этакларини ўпинг.

Эрали ихлос билан куллуқ қилади. Икки кўзи жиққа ёшга тўлиб унинг этакларидан ўпади.

Эрали бу гапларни чойхонада одам гавжум пайтида мақтана-мақтана айтиб берди. Одамлар қаҳ-қаҳ уриб кулишар, дунёда шунақа ҳам содда одам бўладими, деб хайрон қолишарди.

Мирвали ундан қасдини олгандек бўлди-ю, бари гуноҳларидан ўтди. Яна бояги-боягидек бўлиб кетишди. Барибир тўй-ҳашамларда, гап-гаштакларда уни гоҳ Александр Сергеевич Пушкин, гоҳ Алишер Навоий, гоҳ Мавлоно Муҳаммад Амин Хўжа Муқимий деб чақиришарди. Эрали бора-бора бу номларга ҳам кўникиб кетган эди.

Толибжон у тўғрисидаги латифанамо, аммо рост ҳангома-ларни кўп эшитган, аммо ўзи билан бақамти келиб юзма-юз гаплашмаган эди. Мана, у пастдан амиркон локдек йилтираган отини миниб хотиржам чиқиб келяпти.

Қанчалаб кўпқариларда соврин олган отни кўрган болаларнинг кўзлари яшнаб кетди. Чой чойда, нон нонда қолиб болалар гурра йўлига чиқишди. Болалар уни орқаворатдан Отқулоқ десалар ҳам, олдида Эрали тоға деб аташарди. Эрали келиб отдан тушди. Истиқболига чиққан Толибжон билан қуюқ сўрашди. Бу пайт болалар отнинг ёлларидан силашар, бири қанд, бири нон тутарди.

Толибжон Эралини икки-уч марта кўрган бўлса ҳам гаплашмаган эди. Бирпас гаплашмоқчи бўлди.

— Тоғ кезиб қопсиз-да, оксокол,— деди Толибжон унга қумғондан чой қуйиб узатар экан.

— Шу десангиз, уагинам, оёқни мазаси йўқ. Куз келди дегунча осколька урган жойи зирқираб жонимни суғуриб

оламан, дейди. Шунга товга мумё кидириб чиққан эдим. Тополмадим. Бу геологлар бошимизга битган бало бўлди. Пастликлардаги етмагандек, энди вертолётда келиб одам чиқолмайдиган жойлардагисини ҳам қийратишяпти. Тоғлар ҳам оёқ-ости бўлиб кетди, укагинам. На какликни қўйишади, на куённи. Бургут нима, бировга жағи тегмаса, тили тегмаса, тоғ-тошлар тепасида савлат тўкиб, ҳаммаёққа файз киритиб юрган беозор бир куш. Шулардан ҳам бир-иккитасини отиб туширишди. Нима қиласан, ярамас, гўштини еб бўлмаса, патини болиш қилиб бўлмаса... Бунақада жамики жонворлар тоғнинг тожиклар томонига ўтиб кетади. Жонворларни қийратганларни Кийиксовди момонинг арвоҳи уради.

Толибжон унинг гапларига кулоқ соларди-ю, икки кўзи отда эди. Жонвор қоп-қора, зулукдек. Манглайида узунасига ўсма баргидек оппоқ қашқаси бор. Қолган жами ери қора бахмалдек силлик. Икки қулоғи диккайган, бўйни узун. Кўзлари одам кўзига ўхшаб атрофга жуда зийрак боқади. Толибжон дунёга донги кетган араби отларни ҳам кўрган. Уларни бу от олдида оддий юккаш от деса ҳам бўлаверади.

— Зўр от экан,— деди беихтиёр Толибжон.

Эрали отга меҳр билан қараб қўйди.

— Бу Қора Лочиннинг невараси.

Толибжон Қора Лочин қанақа от, билмасди. Фақат Дукат яқинида шунақа, Қора Лочин деган қишлоқ борлигини эшитганди. У томонларга йўли тушмагандан қанақалигини билмасди.

— Унга бобосининг номини берганман. Яқинда икки ёшга киради. Катта тўй қилиб бердим. Икки бўзак, бўйи бир ярим метр келадиган кўчкор сўйдим. Юртга ош бердим. Атроф қишлоқлардан жами уруш ветеранларини айтдим. Биткомбинатга обориб ўзига ўлчаб бахмал ёпчиқлар тиктирганман. Тошкентга бир борганимда Гафур Фуломга учраган эдим. У киши билан қардронлигимиз бор. Яхши узанги излаб юрибман, дегандим, бир Йўлдош чавандоз деган ўртоғиникига оборди. Боякиш қариб ўрнидан туролмайдиган бўлиб қолган экан. Келинларию неваралари хизмат қилиб кечгача бизни меҳмон қилишди. Гафур Фулом мени у кишига таништириб, отимнинг таърифини қилиб кетди. Гап орасида бир яхши узанги кераклигини қистириб ўтган эди, жуда зийрак, хушёр одам экан, ўғлини чақириб қулоғига бир нима деди. У қўлини кўксига қўйиб, хўп, хўп, деганча орқаси билан юриб чиқиб кетди. Бир оздан кейин қийиққа тугилган оғир бир нарсани отасининг олдига қўйди. Йўлдош чавандоз қийикни очган эди, бафармони худо, кўзларимга офтоб

тушгандек камашиб кетса бўладими. Нақш чекилган бир жуфт узанги.

Чавандоз узангиларга узок тикилиб турди-да, бир хўрсиниб олди.

— Мана шу буюм сизга мендан совға. Бу узангиларга оёқ тираб не-не улоқларда соврин олганман. Энди қаридим. Биз томонларда от ҳам йўк, улоқ ҳам бўлмайди. Бир яхши чавандоз оёғига тирак бўлсин. Олинг, иним.

Тошкент тарафларда кўп саховатли, мард инсонлар бўлади-да. Ёнимдан ҳамёнимни чиқазиб, «Победа» олишга йиғиб юрган пулларимни дастурхон устига тўқдим. Йўлдош чавандознинг қошлари чимирилиб кетди. Ғафур Ғулом зарда билан пулларни тўплаб ҳамёнга тикиб қўйди-да:

— Айб бўлади, Эрали иним. Ҳамёнингизни киссага солиб қўйинг, керак бўлади,— деди.

Шундоқ қимматли нарсани бекордан-бекорга олиб кетишга хижолат чекардим. Белбоғимдаги карки сопли пичокни шартта қини билан чиқазиб олдига қўйдим.

— Ҳеч бўлмаса шуни олинг, ака. Мени хижолат қилманг,— дедим.

Йўлдош чавандоз пичокни олиб, уёк-буёғига қараган бўлди. Тиғини тирноғига ботириб кўрди.

— Зўр пичок. Китобники шекилли. Устаси хунарвон экан.

Кечгача уёк-буёқдан гаплашиб ўтириб, Чавандознинг кўнглини олдик. Кетаётганимизда у кўзда ёш билан Ғафур Ғуломга илтижо қилди.

— Ғафур, унақа узоклаб кетма. Ғаниматга ўхшайман. Қазойим етса лаҳадга ўзинг қўй,— деди.

Ғафур Ғулом қайтиб бориб унинг елкаларидан кучиб, юзларидан ўпди. Пешоналарини силади:

— Сен ўлмайсан, кадрдоним. Ахир иккимиз не-не балоларнинг оғзидан чиқмадикми. Омон бўл, дўстим. Энди тез-тез келиб тураман.

Қайтиб машинага ўтирганимизда Ғафур Ғулом камгап бўлиб қолди. Мени автовокзалга опчиқиб қўйди-ю, сўзсиз хайрлашди. Ўша узангини бахмалга ўраб сандиққа солиб қўйганман. Шаҳрисабзга бориб бир кекса устага эгар заказ қилдим. Хотинимнинг кумуш билагузугини ҳам обориб берганман. У ер-бу ерига кумуш қаданг, деб тайинладим.

Толибжон ҳар қанча таърифли той бўлса ҳам бунча ҳурмат жуда ортиқча-ку, деб ўйлаб ўтирарди. Охири сўрашга мажбур бўлди:

— Мунча энди, нима бўлса ҳам битта от-да. Жудаям ортиқча меҳр қўйворибсиз, оксокол.

Эралининг энсаси қотгандек кийналиб илжайди

Сиз Қора Лочинни билмас экансиз. Билмасангиз, билиб қўйинг Қора Лочин урушда яраланганимда жангдан олиб чиққан. Яраланиб госпиталга тушганимда бутун СССРни айланиб мени кидирган.

Эрали хотираларга берилиб кетди-ю, бошидан ўтганларни шошилмай айта бошлади:

— Қирк иккинчи йилнинг ҳали ердан қор кетмаган эрта кўкламида тоғ кишлоқларидан урушга от олишди. Икки юз эллик от чавандози билан армияга кетди. Мен ҳам Қора Лочинимни миниб йўлга тушганман. Ҳаммамизни пойизга уришди. Орқадаги икки вагонда ем-хашак запас қилинган. Қозоғистоннинг Қизил Ўрта деган жойида икки ой машк қилиб отишга, қилич уришга ўргатишди. Тахминан июнь ўрталари бўлса керак, Смоленск деган жойда вагондан тушдик. Ҳаммаёқ ўрмон. Йўлларда мажақланган танклар борми, машина-ю, тўп-замбараклар борми, сочилиб ётарди. Уч кун ўрмон оралаб кетдик. Тўплар, отишмалар овози эшитила бошлади. Хулласи, бизни эртасигаёқ жангга ташлашди. Ўн кун кечалари немис окопларига бостириб борамиз. Яқин келганига қилич соламиз, узокрокдагисига ўк узамиз. Йигирма икки кун жанг қилганимиздан кейин немис устимизга самолёт солди. Бай-бай-бай ана қиёмату, мана қиёмат ҳали у ёнимда, ҳали бу ёнимда бомба портлайди. Бир маҳал карасам, тиззамнинг пасти жизиллайди. Силаб кўрсам, илиқ шилимшиқ нарса. Осколька теккан экан. Шу орада соним ҳам жизилляпти. От жонивор қон ҳидини билади. Остимда ўйноқлаб кетди. Эгар, ёпқич шилп-шилп қон бўлиб кетди. Бошим айланиб кўзим хиралаша бошлади. Эгар устида чайқалиб-чайқалиб охири қуладим.

Немис бизни қуршовга олиб кела бошлаган эди. Суворийлар орқага, ўрмон ичига қараб қамчи босишди. Мен ҳамон бир оёғим эгарда, ерда судраляпман. Қора Лочин ярми тупрокка тўлган окопга ўмганини бериб тиззалади. Елка-ю сағри ер билан баробар бўлди. Судралиб аста ўзимни эгарга олдим. От бир мункиб турди-ю, қамчи босмасимдан ўрмонга қараб югурди. Орқамдан автоматчилар тариллатиб ўқ узиб туришипти. Бир маҳал орқамга карасам, мотоцикль билан қувишяпти. Қора Лочиннинг нўхтасини бир силкиган эдим, ё ба фармони худо, қанот чиқаздим, билмайман, туёғи ерга тегмай учиб берди. Йўлдан чиққан қарағайларга ана урилам, мана уриламан дейман, йўқ, Лочин шунақа бурилишлар қиладики, ақалли шинелимнинг этаги тегмай ўтиб кетаман. Немис орқада қолиб кетди. Мотоцикль пот-потти ҳам эшитилмай қолди. Шундан кейин нима бўлди, билмайман. Ўрмон

ичкарасидаги дала госпиталида брезент палатада ётибман. Қора Лочин палатага ҳар замон бир бош сукиб менга караб кўяди. Эртасигаёк мени машинага солиб темир йўл томонга олиб кетишди. Ҳар замон бош кўтариб бир карайман. Машина орқасидан Қора Лочин жонивор елдек югуриб келяпти. Мени санитария вагонига олишаётганда носилкадан бош кўтариб қарадим. Қора Лочин безовта караб турипти. Кўзида ёш борга ўхшаб кўринди. Ким билади, менга шунақа туюлиб кетдим, ўпкам тўлиб йиғлаб юбордим. Поезд жўнаб кетди. Деразадан караб турган санитар йигит, отингиз поезд орқасидан чошиб келяпти, деб айтди. Ҳозирги футболни телевизорда айтиб турадиганларга ўхшаб от канақа чопаётганини, қоқилганини, олисда кўринмай қолиб кетганини бирма-бир айтиб турди. Юрак-бағрим эзилиб кетди. Бу отни болалигидан бокқандим. Тоҳир-Зухра киносида Тоҳир минган от бор-ку, ўшанинг боласи эди. Жиззахдаги от заводидан иккита тўрту-тўртлик туркман гиламига айрибош қилиб олгандим. Шундоқ вафодор от уруш йўлларида қолиб кетганига сира-сира чидамасдим. Олис юртларда туғишган жигарим қолиб кетгандек, ичимга чирок ёкса ёришмасди. Вагон олдида мўлтираб тургани ҳеч кўзимдан кетмайди. Ўйлайвериб, озиб чўп бўлиб кетибман. Икки ой госпиталда даволашди. Операция қилиб, чап оёғимнинг икки жойидан осколка олиб ташлашди. Ярам битгандан кейин инвалидга чиқариб, уйга жавоб беришди. Келибманки, ҳар куни неча марталаб отхонага кираман. Ёллари илиниб қолган кашлоғичларни силаб йиғлайман.

Кунларнинг бирида ҳассага таяниб пастликдан чиқиб келаётгандим, тепада йигирма-ўттиз чокли киши катта йўлга караб жим туришипти. Олдиларига бориб мен ҳам қарадим. Пастликдан судралгандек бир от чиқиб келарди. У юрганга тез-тез мункиб кетар, оқсоқланиб аранг юрарди.

От шу алпозда судралиб анча яқин келиб қолди. Болалар пастга гурра югуришди. Иккитаси қайтиб келиб от эгарига милтиқ билан каска осиб қўйилганини айтди. От менга каеридир Қора Лочинни эслатарди. Оёқ оғриғини ҳам унутиб от томонга югурдим. У менинг Қора Лочиним эди. Озиб, қовурғалари кўриниб қопти. Ёллари ўсиб осилиб ётибди. Оёқларидаги тақа едирилиб тугаб, туёқлари сидирилиб гўшти чиқиб қопти. Қора Лочинимнинг бўйнига осилиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошладим. У жониворнинг баданлари дирилларди. Тоғ йўллари тошлоқ бўлганидан унинг юриши ниҳоятда кийин эди. Ерга юраги бетламай оёқ тегизарди. Шартта тўнимни ечдиму пора-пора қилиб йиртдим. Тўрттала туёғининг тагига қалин қилиб пайтава қилиб ўраб чиқдим Пешо-

насидан, юз-кўзларидан ўпиб-ўпиб уйга етакладим. Орқа миздан тумонат эргашди.

Одамлар бу от энди ўнгалмайди, дейишди. Мен уларнинг гапларига парво қилмай, туёк ярасига малҳам қўйдим. Ҳар куни дурадгор устанинг уйдан қопда кипик олиб келиб тагига тўшайман. Юрганда оёғи зирқирамасин, деб шундай қиламан. Икки ой деганда Қора Лочин аслига қайта бошлади. Лекин ҳалиям уни ташқарига опчикмайман. Туёғи обдан тузалгани йўқ. Тақа уриб бўлмайди. Баъзи-баъзида ҳовлида йўлига кипик сепиб етаклаб юраман. Ёлларини тараб, келинчаларнинг гажагидек қилиб қайчилаб қўйдим. Ҳар куни бир марта илиқ сувга латта ҳўллаб аъзойи баданини артиб чиқаман. Икки ой ўзим емадим, унга едирдим. Орадан уч ой ўтказиб оёқларига тақа урдирдим. Етаклаб катта йўлга опчикдим. От жонивор йилтирайди. Машиналарда, автобусларда ўтганки одам бор, бир қараб қўяди.

То туёғи тузалгунча отхонада диққинафас бўлган Қора Лочин дала йўлларини соғинганиданми, очикликка чикқанига суйинганиданми, остимда ўйноқлаб борарди. Худди цирк отларига ўхшаб бўйнини бир томонга ташлаб ёлларини силкитиб-силкитиб йўртарди. Қишлоқ хонадонлари олдидан, гузарлардан ўтаётганимизда одамлар фронтчи отга ажиб бир ҳурмат билан қараб қолардилар. Жангга оти билан кетиб қайтмаган узангидошларимнинг ота-оналари, бола-чақалари кўзларида ёш билан орқамиздан қараб қоладилар. Чоллар, кампирлар Қора Лочиннинг бўйинларини, ёлларини, сағриларини силаб, боламини қайга ташлаб келдинг, жонивор, қани энди тил-забонинг бўлса-ю, болагинам қайларда ётганини айтиб берсанг, деб пичирлашарди. От жуда зийрак жонивор бўлади. Уларнинг нима деяётганларини билаётгандек, гуноҳкорларча бош эгиб кўзларини ердан узмай тураверарди.

Беш йил уни кўпқарига солдим. Беш гал соврунни олдиқ. Ҳар гал кўпқаридан қайтаётганимизда ғалабадан кайф қилган Қора Лочин ерга туёқларини каттик-каттик уриб эркалашиб, тантикланиб, ўйноқлаб келарди.

Шу беш мартадан кейин уни кўпқарига солмай қўйдим. Энди у анча ёшга бориб қолган, мағлублик нималигини билмай қўяқолсин, дегандим. Аммо пахта байрамларида бўладиган кўпқариларга оборардим. Лекин даврага ташламасдим. Жонивор остимда ўйноқлаб даврага интилаверарди. Жиловни маҳкам тортиб, интилишига йўл бермасдим. Ўшандай пайтларда уйга қайтганимизда хомуш бўлиб қоларди. Ерга туёғини каттик ташламасди. Бошини эгиб, ақалли бирон марта бўл-

син кишнамай азадан кайтаётгандек бўлиб қоларди Жонивор галаба гаштини суролмаганидан ўкинса керак-да.

Байрам парадларига уни ясатиб олиб чиқардим. Минбар олдидан ўтаётганимизда музыка оҳангига мослаб туёк урар калласини силкитганда ёллари бўйнининг гоҳ ўнг томонига, гоҳ чап томонига ошиб тушарди. Минбардагилар ҳам, томоша қилаётганлари ҳам кийкириб фронтчи от шаънига олқишлар ёғдиришарди. Қора Лочин жангга жўнаган ва қайтмаган отлар номидан намойишга қатнашаётганини ҳамма биларди. Одамлар қўлларидаги гулдасталарни бизга отишарди Албатта бир-икки гул унинг ёлига илашиб қоларди. Мен ҳам Қора Лочин ҳам ўзимизда йўқ шод эдик.

Кейинги икки-уч йил уни тизгину нўхталардан холи қилиб қўйдим. Эрталаб дарвоза очишим билан у ҳам ташқарига чиқади. Пастликка, туманлар судралган дарё томонга бир дам караб туради-да, аста-секин ўша томонга энади. Кеч пайти коронгу тушмай яна отхонага кириб келади. Қишлоқларда кўрганки одам бор, унинг ёлларини тараб, бўйинларини силайди. Урушдан ўгли қайтмаган хотинлар этакларида унга ем тутадилар. Тул қолган келинчаклар, чавандозимни қайларга ташлаб келдинг, лочиним, деб бўйинларига осилиб йиғлашади. Чойхоналар олдидан ўтаётганда одамлар еб турган нонларини бурдалаб этакларида унга тутадилар. Қора Лочин бунга ўрганиб қолган. Кечгача адирларда, сой бўйларида ўт чимдимлаб келади. У мухбирлар айтганидек, қарилик гаштини суриб юарди.

Жониворни бияга қўйдим. Амиркон локидек қоп-қора ялтироқ қулунли бўлдик. Қулунимиз дуван бўлди, гунон бўлди.

Бир куни, июль ойининг ўн еттинчи куни эди. Буни аниқ биламан. Ўлсам ҳам ўша кунни унутолмайман. Келаётсам, кўчамизда одамлар уёқдан-буёқка қочиб юришипти. Болалар додлаб гурра-гурра югуришяпти. Қарасам, Қора Лочин ўзини ҳар томонга ташляяпти. Деворларга бошини уради. Дарахт таналарига урилиб гурсиллаб йикилади. Ўрнидан туриб, яна телбадек дуч келган томонга ўзини отади. Одамлар Қора Лочин қутурипти, деб ўйлашипти. Йўқ, у қутурмаган. Нима бўлганини биламан. Эрталаб кетаётганимизда химизатор йигит йўл четларида ўсган ўтларга дори сепаётган эди. Алдрин деган бир дори бор. У сепилган гиёҳни еган жониворки бор, азоб билан ўлади. Шу дори касофатидан қанча сигиру қанча қўй нобуд бўлган. Мажлисларда одамлар Мирвалига шу дорини септирма, деб неча марта худонинг зорини қилишган. Қулоғига олмайди. Мана энди Қора Лочин ҳам шу дорининг қурбони бўляпти.

Югуриб бориб, жонҳолатда Қора Лочиннинг бўйнига осилдим. От мени танимади. Олд оёқларини осмонга кўтариб бир силкинганда ариққа бориб тушдим. Жонивор шу алпозда ярим соатдан ортиқ ўлим билан олишди. Охири ҳолсизланиб, ёнбоши билан гурсиллаб йиқилди-ю, бошқа туролмади Икки-уч марта бошини кўтариб осмонга қаради.

Осмон кўм-кўк эди. Тумшугида ниманидир осилтириб лайлак учиб ўтарди. У худди сувда сузаётгандек жуда осуда учарди. Қора Лочин лайлак то чинорнинг қуриган оппок шохлари орасидаги сават уясига кўнгулча кузатиб қолди-ю, бирдан бошини ерга ташлади. Кўзларини кулранг парда босди. Орқа оёғи икки-уч марта ожиз силкингандек бўлди

Эсимни йўқотиб қўйгандим. Хаёлимга нима кепти, денг От ҳам ўйлармикин? Ўйласа нималарни ўйлаётганикин, деган гап хаёлимдан ўтса бўладими. Жанг майдонларидаги портлашлар, даҳшатли замбарак овозларини эшитаётганикин? Олис фронт йўлларида бу ергача уч ярим ой юриб кечирган азоб-уқубатларга тўла йўлларни кўраётганикин? Кечган дарёлари, ошган довону чўли-биёбонларни кўраётганикин? Кўпқарилардан ғолиб чикиб, уйга гижинглаб қайтганларини эсладимикин?

Июль ойининг ўн еттинчи куни Қора Лочин шон-шухратларга тўла умрини поёнига етказган эди.

Бу тоғ ораларида яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам тез тарқаб кетади. Қора Лочин билан урушга кетиб қайтмаган узангидош дўстларимнинг ота-оналари, бола-чақалари бирпасда етиб келишди. Омон қайтганлардан ўттиз чоқли чавандоз елдек учиб келди.

Қора Лочинни иззат-ҳурмат билан тупроққа қўйдик Чавандозлар отларини етаклаб кабри атрофида айланишди

Қора Лочиндан бир зурёд қолди. Худди отасининг ўзи дейсиз. Отини Қора Жайрон қўйдим. Уч ёшга кирганда булутга сакрайдиган, туёғилан ўт чакнайидиган от бўлди Кўз тегишидан кўрқиб, кўчага опчикмайман. Тоғ ораликларидаги ялангликларда миниб юраман. Хотиним ёлларига кўзмунчоғу туморлар осиб ташлади. Мен сизга айтсам, Қора Жайроннинг бобоси, хў ўша Тохир минган Қорабайр бир марта Жиззахдан ўғирланган. Уни Асакадаги Турсунбой Холиков деган пичоғи кескир раисга эски пулга эллик мингга сотиб кетишган экан. Қорабайр асли Будённийни учетида тураркан. Уни қидириб-қидириб Асакадан дарагини топишади. Раис отни бермайди. Будённий Усмон Юсуповга кўнғироқ қилгандан кейин Холиков отни беришга мажбур бўлади. Отни бечора байталга кўёлмаган экан Догда қолади Барибир думига қадалган дўланани олиб қолади

Шу Турсунбой Холиқовни кидириб бориб дўланани сўраб олмоқчи бўлдим. Аввалига кўнмади. Кейин инсофга келиб белбоғининг катидан чиқариб берди. Пул берсам олмади. Ана шу дўланани катта бобонгдан колган, деб Қора Жайроннинг куймичига кадаб кўйдим. Бу дўлана ҳар қандай бало-қазолардан асрайди. Танига дард йўлатмайди, дейишади.

У томони Кавказдан бу томони Тожикистонун Туркманистондан отингни сотасанми, деб харидорлар кела бошлади. Гўрни сотаманми? Одам ўз боласини ҳам сотадими?! Қора Жайрон фарзандимдек гап-ку. Ҳатто биттаси мойн артилмаган янги ГАЗ—24 миниб келиб эшигим тагига кўндаланг қилди. Шуни ол, отни бер, деб туриб олди. Кўнмадим. Ҳеч бўлмаса отни бир кўрай, деб ялинди. Кўрсатмадим. Доғистондан бир йигит келди. Қўлимга иккита элик сўмлик тилла заём тутказди. Ҳар бирига ўн минг сўмдан ютук чиққан. Любой савдогар ўн минг ютукли заёмни йигирма минг сўмга олади. Ўзим ўн беш минг бериб олганман. Икковини сотсанг, қирқ минг бўлади, отни менга бер, дейди.

Бетига эшикни қарсиллатиб ёпиб уйга кириб кетдим. То қоронғи тушгунча эшик тагида ғингиб ўтирди. Кечаси хабар олгани чиқсам, кетиб қолган экан. Юрагимни ваҳм босди. Бунақада бир кун эмас, бир кун Қора Жайронни ўғирлаб кетишади, деб ўйладиму Панжикент томонга отни олиб ўтиб кетдим.

Қанчалаб кўпқариларда соврин олган Сангин деган йилқичи чавандоз дўстим бўлгучи эди. Шуни йўқлаб бордим. Панжируд яқинидаги яйловга йилқи ёйган экан. Топиб бордим. Мени кўриб севиниб кетди. Хотинига қозон осишни буюрди. Анзур пиёзи солинган хушхўр шўрва ичиб, кимиз симириб қизишиб олганимдан кейин шундоқ, шундоқ, дедим. Шу Қора Жайрондан зурёд олмоқчиман, байталларингга кўяйлик, дедим. У ҳам Қора Жайроннинг таърифини эшитган экан, ўрнидан туриб отнинг сағрисига шапиллатиб уриб, асби хўб, деди. У аввалига отини ташлаб кетади-ю бирон ўн кундан кейин келиб хабар олади, деб ўйлаган экан. Мен то байтал бўғоз бўлгунча ёнида бўлишимни айтдим. Биламан, у Қора Жайронни уч-тўрт байталга кўймоқчи. Шунча байталга чопган от — от бўладими? Унда фақат аравага кўшишга ярайдиган бўлиб қолишини биламан. Ўша ерда қолиб кетдим.

Сангин уюрдан еттита байтални ажратди-да, менинг ихтиёримга берди. Мен уларни Қора Жайрон билан алоҳида ажратиб яйловга ёяман. Уюр бошка тарафда, булар бошка ёқда. Қора Жайрон аслзода от эмасми, аввалига байталларга парво қилмади. Бирон икки кун ўтиб унисини искаб, бунисини искаб, охири ўмғонида ярим ойга ўхшаган оппок

тамгаси бор байтал билан искашиб қолди. Қора Жайроннинг бу қилиги менга ўтиришмади. У танлаган байталнинг туёғи сарик эди. Туёғи сарик от кўпқаригаям, улоққаям ярамайди. Сарик туёқда тақа яхши турмайди. Юмшоқ бўлганидан тез едирилиб гўшти чиқиб қолади. То Қора Жайрон у билан обдан тил топишмай туриб ундан айиришим керак. Сангин билан икковимиз арқон ташлаб уни уюрдан айириб катта уюрга обориб қўшдик. Қора Жайрон кишнаб, туёғи билан шағалларни титкилаб яқин борганини тепа бошлади. Икки-уч кун шундай жиннилик қилиб юрди-ю, ҳайвон экан-да, сарик туёқни унутиб бошқа байтал билан искашиб кетди. У уюрдаги бошқа байталларга қайрилиб қарамас, фақат ўзи танлагани билан алоҳида ўтлайдиган эди. Сангин байталларни қайириб уюрга олиб кетди. Мана шу икки от кетидан юрдим. Қора Жайрон танлаган байтал худди циркнинг отларига ўхшарди. Жилови тортилмаса ҳам бўйинини орқага тортиб гижинг туриш қиларди. Юрганда ҳам худди аллақандай куйга рақс тушаётганга ўхшарди. Асли шундоқмиди ё Қора Жайронга ёкиш учун шундай қиялпими, билмасдим. Орадан бирон ҳафта ўтиб байтал ювош тортиб қолди. Энди ўйнокилаб юрмас, бўйинини гижинг қилиб кишнамасди. Сангин унинг бу холини кўриб ўрисчалаб, всё, деди. У шу биргина сўз билан байталнинг она бўлаётганини билдирган эди.

Байтал кўпинча бағрини ерга бериб мудрарди. Сангин эса уни ётгани қўймас, зах ерга бағрини бериб ётишига йўл қўймасди.

Байталнинг савдосини битишмоқчи бўлдим. Сангин бу байтал совхозники эканини, сотишга ҳаққи йўқлигини айтди. Кейин ўзидан бир маслаҳат чиқди.

— Олиб кетавер, жўрам. Сен менинг қирқ йилги узангидош жўрамсан. Олиб кетавер. Қулунлагандан кейин йўлинг тушса ташлаб кетарсан.

Қадрдон дўстимга қайта-қайта раҳматлар айтиб, бир отимни икки қилиб кишлоғимга қайтдим.

Онам раҳматли баъзан кеч пайтида ухлаб қолсам, уйғотиб юборар эдилар. Болам, кунботар пайтида ухлама, ёмон бўлади, дердилар. Шунақа маҳал ухлаб қолган эканман, юрагим сиқилиб, ҳовлида айланиб юрдим. Қоронғи тушиб осмонда юлдузлар милтирай бошлади. Биз томонларда юлдузлар катта бўлади. Қарасанг, кўзни олади. Уйқум қочиб, уёққа юраман, буёққа юраман, кўнглим нотинч. Худди бир палакат бўлагандек. Хўроз икки чақирди ҳамки, кўзимга уйқу келмайди. Осмони фалакда чироғини пирпиратиб самолёт ўтиб кетди.

У кетгандан кейингина гулдураши эшитилди. Тоғу тошлар гулдираб узоқ-узоқлардан анча пайтгача акс садо келиб турди. Итлар улиди. Кўю сигирларнинг безовта маърашлари эшитилди. Кейин дунё сув куйгандек жимиди-қолди.

Айвоннинг устига суянганча кўзим илинган экан. Қанча мизғиганимни билмайман. Бир нарса тарақлаб кетди-ю, шошиб кўзимни очдим. Тонг ёришиб келаётган экан. Офтоб тигурган чўққининг учи ялт-ялт қилиб кўзни оламан, дейди. Отхона томонга жонҳолатда югурдим. Эшик очик. Қора Жайрон йўқ. Йўлакка югурдим. Дарвоза ланг очик. Пастликда тарақа-турук туёқ товуши келяпти. Тирмашиб дўннга чикдиму пешонамга шапатилатиб урдим. Бегона одам Қора Жайронни пастликка қараб қамчилаб елдириб кетяпти. Чирқиллаганимча қолавердим.

Дунё кенг, мамлакатнинг у бурчидан-бу бурчига юриб етолмайсан. Осмон узоқ, ер қаттиқ, қайга бораман. Биронта Қора Жайронни кўрдим, деган мард топилмади. Кўнглимда фақат, фақат бир умид учқунлаб ичимни ёритиб турарди. Қора Жайрон қайда бўлмасин, бир кун эмас бир кун минган чавандозни эгардан ирғитиб қайтиб келади. Шу умид мени ушлаб турарди.

Омонқўтонлик йигитлардан тўрттаси Москвада «Волга» арзон бўлади, деб белига пул тугиб кетишган эди. Шулар иккита «Волга» миниб қайтиб келишди. Эрали чавандоз нотоб бўлиб қопти, деб кўргани киришди. Шунда биттаси галати гап айтиб қолди.

Каспийнинг у томонида машинани баржага урамиз, деб кутиб турган эдик. Красновод томондан келган баржадан папақ кийган, белидаги қайишга ханжар таккан қорасоқол йигит булутдек бир отни етаклаб тушди. Худди Қора Жайроннинг ўзи. Ичимда, Қора Жайрон дунёда битта десам, яна битта бор экан, деб қўйган эдим. Яқинига бордим. Жилов тутган қорасоқол йигит, иди, иди, деб мени от яқинига йўлатмади. Демак, демак, ўша от Қора Жайрон экан-да.

Шу гапни эшитдимۇ Қора Жайрондан умидимни уздим. Кавказ тоғларининг қайси бир сўқмоғида менинг Қора Жайроним йўртиб кетаётганикин, деб ўксиб-ўксиб йиғладим.

Бутун бир кишни гаму андух билан ўтказдим. Тоғ этакларидан қор кетиб, пастликлар яшилланиб қолган апрель ўрталарида байталиб қулунлади. Қарасам, боласи қора сакичдек ялтираб турипти. Кўзларим яшнаб кетди. Севинганимдан қийқириб юборай дебман.

Шунга андармон бўлиб, Қора Жайрон кўзимдан сал нари кетгандек бўлди. Эртаю кеч фикри-зикрим шу қулунда бўлиб

колди. Уни юваман, тарайман, эндигина мўй тортиб келаётган ёллари ни меҳр билан силайман. Онаси уни мандан қизғанади. Тепмоқчи бўлади. Қалласи билан нари суриб ташлайди. Барибир мен қулунга суйкалиб боравераман. Кунгай тарафларда ердан тафт кела бошлаганда қулун билан бияни етаклаб олиб чиқаман. Яғринини офтобга соламан. Жониворнинг қоп-қора сағриси офтобда ялт-ялт қилиб кўзни олади. Ўтган-кетганнинг кўзи тегмасин, деб уларни овлоқроқ жойда офтобга соладиган бўлдим. Шундай қилиб қулунчамни ормоқлаб юриб оёққа турғиздим. Мен унга, у менга ўргандик. Қайга борсам орқамдан эргашади. Ота-боболари Қора Лочин, Қора Жайронлардан ёдгор бўлсин, деб унга Қора Бахмал деб ном қўйдим. Шу номга ўргатдим. Чақиришим билан қулоқларини дик қилиб қарайди. Қулун эди, дўнан бўлди. Дўнан эди, ғунон бўлди...

Эрали чавандоз шундай тўлиб-тошиб гапирардики, дунёда отдан бошқа ҳеч қандай мўъжиза йўқдек. Дунёнинг бирдан-бир мўъжизаси шу отдан иборат эди.

Болаларнинг силаб-сийпашига ўзини қўйиб берган бу от чинакамига гўдақларнинг қора бахмалдан тикилган ўйинчок отига ўхшаб кетарди.

Эрали гапириб-гапириб кўнглини бўшатгандек эди. Ичи тўлиб турган экан, бир тўкиб солди-да.

У совиб қолган чойни бир симиришда бўшатиб ўрнидан турди.

— Энди мен кетай.

У кетди. Лекин Толибжоннинг юрагида қандайдир илик. майин бир меҳр қолди.

XIII

Бугун давон бозори гавжум бўлди. Ўтган машина бир тўхтамай иложи йўқ. Биров кийик ўти, биров анзур пиёз, биров кечки ўрик, биров қурут харид қилади.

Азизбек бугун балиқ олиб чиққан. У уч кундан бери тутган балиқларини ҳовлидаги сув тўлдирилган бочкага ташлаб йиғаетган эди.

Эрталаб туриб балиқларни уч кило, уч килолик қилиб ўн бир бўлакка бўлди. Уларнинг ой қулоғидан тол навдаси ўтказиб шода қилди.

Айвонда жун савалаётган кампир сўридаги шода-шода балиқларга қараб:

— Болам, жуда кўпайиб кетибди-ку, қандоқ обора сан? Кўтаролмайсан, ярмини обор. Қолганини эртага опчиқар сан. — деди.

Азизбек бош чайқади

— Бугун сотвормасам бўлмайди. Эртагача айниб қолади
Ўттиз кило юк нима бўпти. Зингиллатиб олиб кетаман.

У шундай деб баликларни шодаси билан копча солиб
орқалаб опчикиб кетди.

Довон бозорида ҳаммавақт балиқ бозори чаккон бўлади
Азизбек келиши билан тол соясига клеёнка ёзиб, балиқ
шодаларини териб қўйди. Атрофини йўловчилар ўраб олишди

— Шодасига қанчадан сўраяпсан?

— Олти сўмдан.

— Инсофинг йўқ экан. Тўрт сўмдан берай, хўп, де

Азизбек кўнмади. Харидор нархни сал кўтарди.

— Бешдан берай. Тўртта шодасини оламан. Хўп, де.

Азизбек савдолашиб вақт ўтказгудек бўлса баликлар
айнаб қолиши мумкин. Ана шунинг учун беш сўмданга
кўнақолди.

Харидор кизиқиб кетиб битта йнгирма беш сўмлик
узатиб ҳаммасига балиқ олиб қўя қолди Бешта шодани
кўтариб машинаси томон кетди

Йнгирма минутларга қолмай Азизбек баликларни сотиб
бўлди. Ерга ўтириб олиб пулларини санашга тушди Роппа
роса элик беш сўм бўпти.

Азизбекнинг бирпасда шунча пул ишлаши бошқа бола
ларга алам қилди Биттаси унга эшитдириб

— Онаси бузук, Мирвали тоға билан қочиб кетган —
деди

Азизбек қалтираб кетди Шу гапни айтган бола томон
хезланиб интилди

— Нима дединг? Яна битта қайтар.

— Ёқдимми? Яна эшитгинг келяптими? Айтганим бўлсин
Сени аянг жалаб.

Азизбек унинг ёқасига чанг солди. Иягига қалла урди
Бола орқага икки-уч қадам тисарилиб — гандираклар борди
лекин йиқилмади У жонҳолатда ердан тош олиб Азизбекка
ўқталди

— Яқинимга келсанг, шу билан бошингга соламан.

Азизбек уни писанд қилмай бораверди. Бола қочди Кета-
туриб қўлидаги тошни отди Тош Азизбекнинг тиззасидан
пастига тегди

— Шошма қўлимга тушарсан, — деди болдирини силаркан
Азизбек.

Ҳозиргина савдоси яхши бўлганидан қувонган Азизбек-
нинг кўнгли вайрон бўлди. Қишлоқда онасининг Мирвали би-
лан кетиб қолганини ҳамма биларди. Бу тўғрида сира Азиз-
бекнинг олдида гапиришмасди Ўртоқлари гаплашиб турганда

унинг қораси кўриниши билан жимиб қолишарди. Шунда Азизбек албатта аямни гапиришяпти, деб ўйларди. Ичлари куйиб кетарди.

Ҳозир у кишлокка қайтаркан, аясининг бу қилмишидан ўзини кўярга жой тополмай юм-юм ёш тўкиб, аччиқ қисмати-дан ўкиниб келарди.

Ўннга бурилиш жойида совхознинг оқ «Волга»си турарди. Азизбек аясини олиб кетган бу машинага нафрат билан бир қаради-ю юзини четга ўгириб жадал кета бошлади. У тахминан машинадан йигирма қадамларча узоқлашган эди, орқасидан, «Азизбек» деган овоз келди. Бу овоз унга қадрдон, бешикда ётган пайтидан, қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган эди. Шартта ўгирилиб қаради. Дўлана тагида турган Бодомгулнинг сурма босилган кўзлари Азизбек томон илтижо билан бокиб турарди.

Аяси сочини кестирипти. Ўсмир болаларга ўхшатиб кестирипти. Тилла тиш қўйдирипти. Бўйнида шода-шода марварид. Оёғида учи бигиздек ингичка олчаранг туфли. Кўйлагининг этаги тиззасидан тўрт энлик юқорида. Бармоқларида, қулоқларида бриллиантлар ялтирарди.

Азизбек онасини кўрмаганига бир ярим ой бўлганди. Тушларига кирарди. Катта онасига билдирмай бурчак-бурчакларда йиғларди. Онасининг овозини эшитиб баданига ширин бир нарса ўрмалаб кетди. Ҳозир бораман, бағрига отилиб, ўкириб-ўкириб йиғлайман, деган ўй бир онда хаёлидан югуриб ўтди.

Аммо қаршисида турган хотин унинг онасига ўхшамасди. Бу бошқа Бодомгул эди.

Азизбек онаси томонга ўгрилганча қимирламай туриб қолди. Унга интилмади. Бодомгул боласи томон кела бошлади.

— Бегим. Бегжоним. Соғиниб кетдим, болам. Бери кел.

Азизбек жойидан қимирламади. Онасига қарамай юзини терс ўгириб тураверди.

Бодомгул келиб, уни бағрига босди. Кучли атир ҳидидан нафаси қайтган Азизбек онасини ўзидан нари итарди.

— Соғинмадингми, болам? — деди овози титраб Бодомгул. Азизбек индамади.

— Аҳволингни қара. Кийимларинг ҳам тўзиб кетибди. Мен сенга костюм, этик олиб келдим. Ундан кейин...

Бодомгул гапини тугатмай машина томон жадал кетди. Ундан шошиб битта тугун олди. Яна қандайдир кичкина қоғоз коробка ҳам олди.

— Мана, мана,— деярдди у ўғли томон шошиб келаркан.— Зўр костюм. Финларники. Кўрганда ўртоқларингни кўзи ўйнайди. Сенга атайлаб, бўйингга осиб юрадиган маг-

нитофон олиб келдим. Зўр ашулаларни ёзволиб эшитиб юрасан. Этикка гарч солдириб тикдирдим. Юрганинга гарч-гурч қилади.

Бодомгул кўлидаги нарсаларни Азизбекка узатди. Азизбек икки қадам орқага чекинди.

— Керакмас. Керакмас...

— Нега унақа дейсан, болагинам. Мен сени олиб кетгани келганман. «Волга»га солиб опкетаман.

Азизбек бошини кўтариб онасига ёмон қаради.

— Менга унақа қарама, болам. Онангман-а.

— Катта энамни кимга ташлаб кетаман. Аҳволи нима кечади?

— Ҳафтада, ўн кунда бир хабар олиб турасан.

— Катта энамни ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман. Сиз билан кетмайман. Сизни ёмон кўраман. Мирвали тоғаниям ёмон кўраман. Сиз... сиз...

Бодомгулнинг қошлари чимирилди.

— Нима? Менга нима қипти?

Азизбек онасига сиз бузуқ хотинсиз, деб айтолмади. Лахча чўғ бўлиб турган бу гап томоғида туриб қолди.

— Мирвали тоға сени яхши кўради. Ўзим ўғил қилиб оламан, деяпти. Юр, кетайлик. Велосипед олиб бераман.

Азизбек бошини сарак-сарак қидди.

— Кетинг, кетинг, ая. Агар яна келсангиз, ўзимни отиб кўяман. Ўртоқларим, мени жалаб хотиннинг боласи, деб эрмак қилишяпти. Кетинг. Ҳозирок кетинг.

Азизбекнинг овози хиркираб гапиролмай қолди. Унинг кўзларидан ўт чакнаётганга ўхшарди.

— Мана кўрарсиз, Мирвали тоғани албатта отиб ташлайман. Дадамнинг ўчини оламан.

— Дадангни у ўлдирган эмас, эсингни йиғиб ол.

— Мени сиздака онам йўқ. Кетинг!

Азизбек шундай деди-ю, кескин бурилиб тупрок йўлда жадал юриб кетди.

Бодомгул кўлидаги нарсаларни унга узатганча, орқасидан югурди.

— Болам, болагинам. Пешонамда биттагина боламсан. Ундай қилма. Агар сен хўп десанг, уйга қайтиб келаман. Бирга турамиз.

Азизбек орқасига қарамас, йўл-йўлакай жавраб борарди:

— Керакмас, келманг. Уйимизга қадам босманг. Сиз ёмон хотинсиз.

Бодомгул тўхтади. У ҳаммавақт ўғлим измимдан чиқмайди, деб ўйларди. Яқин бир ярим ойдирки, у ишқ ўйинларига берилиб, айш-ишрат оғушида энтиқиб, Мирвалининг эркалаш-

ларидан худди туш кўраётгандек мавҳум бир оламда яшаркан, кишлоқда Азизбек исмли боласи борлигини бирор дақиқа хаёлига келтирмаганди. Энди ишқ оташлари ўчиб, бадани совуганда боласини эслаб қолди.

Ишқ ўйинлари бир гуруллаб ёнган гулханга ўхшайди. Кимнингдир кўксини бир дақиқа иситади, олов тиллари билан унинг хисси-хирсиётларини жунбишга келтиради.

Бу хил олов ўйини дарров сўнади. Устини лаҳзада кул босади.

Бодомгул кўксида Мирвали ёққан гулхан ўча бошлаган эди. Ишқ ўйинлари поёнига етай деб қолганди.

Бодомгул кўксини иситган, кўзларига анвойи нурлар жил-васини намойиш қилган, фақат тушлардагина бўладиган бир сирли олам аста-секин асли ҳолига қайтаётган эди. Бодомгул ана шу мастонавор оламда энтикиб-энтикиб яшаркан, ҳаётимнинг буёғи нима бўлади, деб ўйламаган эди.

Энди ўйлаяпти. Танида ишқ оташи совуганда, булутларгача учириб олиб чиққан муҳаббат кайфи тарқай бошлаганда боласини эслаб қолди. Дунёда бирдан-бир суюнадиганим, орзу-умидларимни рўёбга чиқарадиган ўғлоним, деб йўқлаб қелганди.

Ёшлигида бошига рўзғор ташвиши тушган болалар бирдан улғайиб қоладилар. Гап-сўзларда, юриш-туришларида катталарга хос одатлар пайдо бўлади. Айниқса орият биринчи ўринга чиқиб қолади.

Бодомгул ҳақидаги гаплар Азизбекнинг ич-этини тимдаларди. Юрагида онасига нисбатан газабми, нафратми, ўзи ҳам ҳали билмайдиган бир алам яшарди. Баъзан: қани энди онам пок, беғубор бўлсаю худди болалигимдагидек остонага ўтириб уйга келишини интизорлик билан кутсам, деб ширин хотираларга берилиб қоларди. Бирон одам бу бола Бодомгулнинг ўғли деса эзилиб, Равшанбекнинг ўғли деса кўкси тоғдек кўтарилиб кетарди.

Энди Бодомгулга ўз боласи, келин бўлиб тушган кадрдон қишлоғи, оға-ини, опа-сингил бўлиб кетган кўни-кўшнилар бегона бўлиб қолганди.

У қайтиб машинага чиққанда шофёр кўлидаги тугунга қараб бош чайқади.

— Ўғлингиз анчагина ўжар кўринади.

Бодомгул индамади. У ўз ўйлари билан овора эди. Дунёда ҳамма нарсадан мосуво бўлган бу аёлнинг ҳозирги ахволи жуда аянчли эди.

Машина уни икки қаватли уй олдига ташлаб, қайтиб кетди. У энди зинага оёқ босаётганда орқасидан бир аёл кишининг, келдингизми деган товуши эшитилди. Бодомгул

Ўгирилиб қаради-ю, уни танимади. Бир вақтлар ниҳоятда чиройли бўлгани билиниб турган, энди хасталикданми ё турмуш машаққатлариданми ранги синикқан, юзига бемаҳал ажин туша бошлаган бу аёлни илгари бирон марта кўрмаганди.

— Менда ишингиз бормиди? — деди ҳайрон бўлиб Бодомгул.

Хотин ҳа, деб бош ирғади. Лекин Бодомгул унга уйга кириш, деб айтмади.

Хотин истехзо билан деди:

— Йиғлабсиз-а? Ҳали кўп йиғлайсиз, синглим. Вақтида биз ҳам қон-қон йиғлаганмиз.

Бодомгулнинг зардаси қайнаб кетди.

— Нега унақа дейсиз? Менга бунақа дейишга нима ҳақкингиз бор? Ўзингиз ким бўласиз?

Хотин унга ўқрайиб қаради.

— Ҳақким бор учун гапиряпман. Ким бўласан, дедингиз? Кимлигимни айтайми? Мирвалнинг сиздан олдинги ўйнаши бўламан. Бўйнингиздаги шода-шода марваридлар аввал менинг бўйнимда эди. Мирвали омон бўлса бу марваридлар ҳали кўп хотинларнинг бўйинини безайди. Сиз ҳарқалай текисгина экансиз. Бир ярим ойдан бери ишқ ўйинида мастсиз. Мирвали ҳеч бир аёл билан икки ой бирга бўлмаган. Кўрпа кўтарадиган пайтингиз келиб қопти. Бу ишлар менинг бошимдан ўтган. Маслаҳатимга кулоқ содинг. Кетинг бу уйдан. Мирвали шарманда қилиб ҳайдамай туриб кетинг. У осонликча ҳайдамайди. Шип-шийдон қилиб ҳайдайди. Бармоқларингиздаги узукларни, бўйнингиздаги марваридларни олиб, кейин ҳайдайди. Обруйингиз борида кетиб олинг, синглим.

Хотин унга раҳми келгандек бош-оёқ бир қараб чиқди-да, шўринг курсин, дегандек маъноли илжайди. Кейин ҳайр ҳам демай кетаверди.

Бодомгул унинг орқасидан беҳуш қараб қолди. Иккинчи каватга судралгандек аранг кўтарилди-ю, уйга кириб ўзини диванга отди.

У алам билан куйиб-ёниб, ўртаниб йиғларди.

XIV

Тоғ болаларининг қувончи чексиз эди. Эрталабдан хонадонларда телевизор экранлари ёришди. Болалар деразаларга парда тутиб сабрсизлик билан мультфильм бошланишини кутишарди. Экранда гулга тўлган боғлар, чексиз яйловлар, тоғ этакларида булутдек ўралган қўйлар, чўқкилардан қуйилган шаршаралар, олма-анорга, қовун-тарвузларга тўлиб кет-

ган гавжум бозорлар, «қарилик гаштини сураётган» кексалар, оталари елкасида қўлларида шар ушлаб параддан ўтаётган гўдаклар, тоғ-тоғ «оқ олтин» хирмони уяётган «зангори кема»лар...

...Туғрукхона. Доя хотин кўлида янги туғилган чақалоқ. У болани баланд кўтаради. Ташқарида нурга йўғрилган рангин далалар, боғлар. Гўё шуларнинг бари сеники, деяётгандек.

Оқ либосга бурканган келинчак билан «ҳаёт завқидан маст» куёв. Улар кучоқ тўла гулдаста билан мотамсаро она ҳайкали томон кетмоқдалар.

Адирларда лола териб юрган болаларнинг бошлари аранг кўринади. Кўчани тўлдириб карнай-сурнай билан куёвнавкарлар келишяпти. Автобуслар, машиналар тўхтаган, ҳамма уларга завқ-шавқ билан қарайди.

Далаларда атлас кўйлак кийган қизлар гўза чопиқ қилишяпти. Куёвлардек кийинган, кўкси орденларга тўлган чўпон сурув-сурув кўй орқасидан най чалиб кетяпти. Унинг юзида табассум, қарашлари маъноли, хаёллари порлоқ эртани кўриб тургандек.

Дала шийпони худди келин тушган уйдек ясатилган. Дастурхонда турфа ноз-неъматлар. Ариқ бўйида оппоқ халат кийган ошпаз палов дамляпти. Жизиллаб турган кабобдан кўтарилаётган нимранг кўкиш тутун пахтазор бўйлаб таралади. Гўза чопиқ қилаётган сўлқилдоқ бахтиёр колхозчи қизлар ҳар кунги бўладиган тушликларга ўрганиб кетишган бўлса керак, овқатга занг урилса ҳам ишни тўхтатмаяптилар. Тепаларидан барака дорисини сочиб ўтган самолёт учувчисига мамнун кўл силтаб кўядилар...

Новвой тандирдан узилган лоладек патирларни бетига сув сачратиб саватга ташляпти. Кўксига иккита орден қадаган бригадир она дастурхон четига оппоқ крахмалланган салфетка билан қошиқ-санчқиларни териб чиқмоқда...

Авж пардага кўтарилган куй тугамай туриб, экранда «фильм тугади» деган ёзув пайдо бўлди.

Ниҳоят, экранда телетомошабинларга кўпдан таниш, кадрдон бўлиб қолган диктор қиз кўринди.

— Телекамералар, радио микрофонлари Тошкент аэропортидаги халқаро линиялардан учадиган самолётларни қабул қилувчи махсус майдончага ўрнатилган. Бутун Ўрта Осиё регионидаги барча республикаларнинг раҳбарлари шу ерда. Тошкент меҳнаткашларининг минг-минглаб вакиллари шиорлар, транспарантлар кўтариб олганлар. Уларнинг қўлларида гулдасталар, юзларида табассум...

Сочларига анвойи ленталар таққан пионер кизлар юкори мартабали меҳмонга гулдасталар тутиш учун сабрсизлик билан кўкка боқадилар. Кўп ўтмай осмон бурчида азамат ҳаво лайнерининг қораси кўринди. Ҳукумат раҳбарлари жим бўлиб қолишган. Улар Тошкент тепасида фахрий доира ясаётган «Ил—62» ҳаво лайнеридан кўз узишмайди. Ана, гулдирос солиб самолёт ерга келиб кўнди.

Кутиб олишга чиққанлар олдида «ҳаммамиз учун ҳурматли» Шавкат Раҳимович дадил юриб борарди. Самолёт эшиги очилиб, трап қўйилди. «Ўзбек пахтакорларининг отаси» — меҳрибон отахонимиз, биринчи бўлиб юз кўрсатди. Музика янгради. Пионерлар қафасдан қўйворилган қушлардек самолёт трапи томон учдилар. Раҳбаримиз гулларга кўмилиб кетди. Бирдан экранда Мирвали Рихсиев кўринди. У кўлида раҳбаримиз томон оппоқ дастурхонга қўйилган нон-туз кўтариб борарди. «Ўзбек пахтакорларининг отаси» нондан бир тишлам ушатиб тузга ботирди-да, оғзига олиб борди. Кейин у Мирвалининг елкасига қоқиб, нимадир деди.

У ҳамма раҳбарлар билан кўришиб бўлгач, аэропорт биносига қараб юра бошлади. Илгариги келишларида бошини бир томонга сал эгиб, жуда чакқон одим ташларди. Бу гал ундай эмас, тез-тез мункиб кетар, қаёққа келиб қолганини билмаётгандек атрофга аланглаб кўярди.

Аэропорт томида бирварақайига саккизта қарнай ват-ватлаб қулоқларни қоматга келтирди. Минг-минглаб одамлар кўлларидаги байроқчаларни силкитиб азиз меҳмонни табрикладилар. «Азиз меҳмон» эса боя оғзига солган нонни ҳамон ютолмай лунжида ҳўллаб ивитиби борарди...

Тошкент кўчалари. Юз минглаб одамлар йўл четларида қўл силтаб отахон тушган машинани кузатиб қолдилар...

Диктор қиз: «Тошкент аэропортидан олиб кўрсатган репортажизнинг махсус сони тугади. Шу билан, Ўзбекистон телевидениясининг кундузги эшиттиришлари ниҳоясига етди», деб эълон қилди.

Мультфильм кутиб ўтирган болалар ҳафсаласи пир бўлиб тарқаб кетишди.

Ўша куни кўча-кўйда, гузарларда, бозорларда: «Ўзбек пахтакорларининг отаси» Мирвалининг елкасига қоқиб кўйди, деган гап бўлди. Унинг дўстлари, қойил қилди, душманлари куйиб ўлсин, деса, душманлари, энди у билан олишиб ўтиришнинг фойдаси йўқ, деган хулосага келишди. Чойхонада телевизор кўрганлар орасидан бири, отахонимиз пишиб коптилар, юзларига нариги томоннинг шарпаси тушиб копти, деб юборди. Бу гапни эшитганлар ўзларини эшитмаганга солиб, бу гапни сен айтмадинг, мен эшитмадим, шу гап шу ерда

қолсин, телевизор кўрмай мен ўлай, дегандек ерга қараб ўтираверишди.

Толибжоннинг бу томонларга келганига ҳам икки ойдан ошди. Бу орада тўрт-беш марта Мирвали билан гаплашди. Тоғларга чикди. Унинг қилаётган ишларига қараб туриб, дўстининг қанчалар ишбилармон бўлиб кетганига, жуда қийин, мураккаб ишларни ҳам чўчимай дадил амалга оширишига, ғайратига, тузган режаларига, шу режалар ҳар қандай қийин бўлишига қарамай бошлаб юборишига тан бермай иложи йўқ эди. Тоғларда булутдек судралиб юрган сон-саноксиз эчкилар, Америка фермерлариникидан ҳам яхши зотдор қорамоллар бокиладиган чорва жойлари, қафтдек текис жўхоризорлар, ниҳоятда дид билан парвариш қилинган боғлар шу Мирвалининг режаси-ю, тиришқоклигидан эканини биларди. Мирвали хўжаликни қаттиққўллик билан бошқарарди. Бирон одам унинг измидан чиқиб ўзича бир иш қилолмасди. Ҳамма нарса ҳисобда, ҳамма нарсанинг саноғи бор эди.

Республиканинг номдор пахтакор районлари йилига тўртта «Жигули» ололмаган пайтларида Мирвалининг гаражида ўндан ортиқ «Жигули», беш-ўнта «Москвич», бир-икки «Волга» мойи артилмай турарди. Бу машиналарни у энг яхши чорвадорга, энг яхши пахтакорга тантанали вазиятда топширарди. Омборларда уну гуручлар бир-икки йилга етадиган запаси билан турарди. У совхоз аҳлига томорқага макка, беда эктирмасди. Бола-чақангга егулик нарса эк, деб мажбур қиларди. Молингга қанча хашак керак бўлса ана тоғ, ана адир, истганингча ўриб ол, дерди. Совхоз марказидаги универмагда энг яхши нарсалар бўларди. Импорт костюмлардан тортиб модний этикларгача. Бу молларни ташқаридан келадиганларга сотдирмасди.

Марказдаги катта новвойхонада ёпилган нонларни ўзи контроль қилиб турарди. Ўлим-нетим бўлганда ўзи бош бўлиб жами маъракаларини ўтказарди. Тўйларга бошчилик қилиб, куёвними, келинними кам-кўстига қарашарди.

Шундоқ бўлишига қарамай, уни кўпчилик хуш кўрмасди. Кўчадан келадиганда остонада неварасини ўйнатиб ўтирган чоллар аста уйга кириб кетишарди. Тўрт-беш киши тўпланиб гурунғ қилиб турганда унинг қораси кўриниши билан ҳар та-рафга тарқаларди.

Мирвали анчагина ўзидан кетган эди. Феъли айниб турганида райком секретари келганда ҳам қабулхонада кутдириб қўяр, эртага келсин, деб муомала қилиб юборарди. Обкомнинг биринчи секретари телефон қилганда вақтим йўқ, деб трубкани босиб қўйган пайтлари ҳам бўлган.

Хоҳ амалдор, хоҳ мухбир бўлсин унинг боғларидан, полизларидан тўртта бодринг, ё тўртта олма кўтариб кетган эмас. Канчаки ҳосил бўлса бари тарозига тушар, хатга битиларди.

Тоғларда яшайдиган эркин, ҳеч қандай тартибга бўйин бермайдиган асов, жангари йигитлар ундан кўркишарди. Ўғрилиқ қилган, тартиб бузганлардан биронтасини у қаматмаган. Унинг махсус йигитлари жинойт қилганни тутиб, тоғлар орасига обориб, обдан калтаклаб, шалҳак қилиб судралиб-судралиб уйига келарди-ю, бир умр харомдан ҳазар қиладиган бўлиб қоларди. Мирвали бу тоғлар орасида мушти билан, қамчини билан тартиб ўрнатган эди.

Толибжон Қоҳирага кетаётганда Одессада «Грузия» теплоходида Ўзбекистондан Европа саёҳатига отланиб турган туристлар билан учрашганди. Улар орасида машҳур адиб Абдулла Қаҳҳор ҳам бор эди. Толибжон унинг китобларини ўқиб ғойибдан ҳурмат қилиб юарди. Унга шу адиб билан суҳбатлашиш насиб қилган эди. Шунда Абдулла Қаҳҳор ундан, иним, қаердан бўласиз, деб сўраганди.

Толибжон туғилган жойини айтганда адибнинг кўзлари яшнаб кетганди.

— Ажойиб жойнинг фарзанди экансиз,— деганди у Улуғбек, Жомий, Навоий қадами теккан ерларда ўсган экансиз. Самарқандда Тахти қорача доवони орқали Темурланг Шахрисабзга ўтган. Улуғбек хазинасини Тахти қорача довонига яширган. Навоий Самарқанд таҳсилини тугатиб шу довондан ошиб Ҳиротга қайтган. Бобур шу довондан Қобулга кочган. Лекин бу жойларнинг одамлари антика бўлади. Директорларингизни яхши танийман. Унинг асли киёфасини чизиш қийин. Бир танда икки одам яшаётганга ўхшайди. Бири бекиёс ишбилармон, ташкилотчи, бири ёвуз. Иккови ҳам авж пардада. Бири бирини сиқиб чққараман, демайди. Иккови ёнма-ён мустақил яшайди. Бир танга иккови навбатма-навбат ҳокимлик қилади. Бири уйғонганда, бири мудрайди...

Абдулла Қаҳҳорнинг бу гапи Толибжонга сал айил ботган эди. Мана энди унинг гаплари нақадар чин эканини тан оляпти.

Унга ким насиҳат қилади? Кимнинг гапини олади? У ҳеч кимнинг қўли етмайдиган баландликда. У ҳаммадан доно ҳаммадан зўр. Унга тик бориб ҳам бўлмайди, ёнбошидан ҳам келиб бўлмайди.

Фақат биргина одам уни йўлга сола олади. У ҳамма учун ҳурматли Шавкат Раҳимов. Ким юрак ютиб унга гап

айта олади? Айтганда ҳам ўғлим, деб ардоқлаган Мирвалига танбех берармикин?

Бугун мамлакатнинг энг баланд мартабали отахони унинг кўлидан туз татиди. Елкасига қокиб, меҳрибонлик билан миннатдорчилик билдирди. Шундоқ бўлиб турган бир пайтда ким бетлаб унга тик бора олади?!

Толибжон ана шундоқ жумбоқлар чигалига ўралашиб қолганди. Юраги сиқилиб кўчага чиқди. Азизбек ҳали ҳам остонада ер чизиб ўтирипти. Бу боланинг нияти бузук, кўнглига шайтон уя қурган, деб ўйлади ўзича Толибжон.

Сойга тушиб шаршаралар тагида бирпас дилхираликни ёзмокчи бўлиб турган эди, пастликдан «Нива»нинг ўрлаб чиқаётганини кўрди. Ким бўлди экан? Мирвали ҳали Тошкентдан қайтмаган? Қуёви бунақа машинада юрмайди. Бирон ўтқинчи машина бўлиши мумкин эмас. Бу йўлнинг боши берк. Халта йўл.

Машина асфальт ётқизилмаган шағал йўлдан силкиниб-силкиниб Толибжоннинг олдига келиб тўхтади. Ундан Расулбек тушди. Жуда ташвишли эди у. Остонада ўтирган Азизбекка ғалати бир қараб олди-да, Толибжоннинг тирсагидан ушлаб четга тортди. Йўлни кесиб юк машиналари кабинасининг томи барглари сидириб кетган кекса тоғолча орқасига ўтишди.

— Бирон ёққа кетиб қолмадимикин, деб тавишда эдим. Хайрият шу ерда экансиз. Ишлар чаток, Толибжон ака.

— Нима гап бўлди? — деди ташвишланиб Толибжон.

— Мирвали Тошкентда. Нима қилишимни билмай олдингизга келдим. Бодомгул ўзини осиб қўйипти. Нима қиламиз, Мирвалининг келишини кутаганими ё... Ҳайронман, марказда уни ҳеч ким танймайди. Ҳамма қариндош-уруғлари кишлокда. Қаерга кўмиш керак?! Энди маслаҳат сиздан.

Толибжон ўйланиб қолди. Бодомгул қариндош-уруғларининг юзига оёқ тираб Мирвалига элакишиб кетиб қолган. Кишлоқда унинг номини ҳам атамай қўйишган эди. Маъракасини шу ерда ўтказишга кўнишармикин?

— Мундоқ қилсак, — деди Толибжон. — Ҳар қанча маслаҳат бўлса қайнонасидан чиқади. Жуда доно, бамаъни кампир. Уша нима деса шу бўлади.

Иккови Азизбеклар уйи томон юра бошлашди. Толибжон шу топда жуда чиройли халқ мақолини эслади. Ёғ ялаганда ёт, қон ялаганда қариндош кунингга ярайди.

Азизбек ўрнидан туриб уларга йўл берди. У икковига ҳам ҳайрон қараб турарди. Ким билади, унинг хаёлидан нималар ўтди экан. Балки у булар дадамнинг дарагини топиб эдиларми, деб ўйлаётганмикин?

Бечора дадасидан жудо бўлгани етмагандек, энди онадан ҳам айрилди. Қариб ана кетаман, мана кетаман, деб турган бувиси ҳам оламдан ўтиб кетса ким билан қолади? Қаёққа боради? Нима қилади?

Кампир айвонда қуритилган тоғ райҳонини уқалаб чўп-хаслардан тозалаб ўтирарди. Бош кўтариб Толибжон билан Расулбекни кўрди-ю, юзида аллақандай қувончга ўхшаш бир нима пайдо бўлди.

— Сандикни очаверайми? Ғойибимдан хабар топиб келганга ўхшайсизлар.

Лекин келган меҳмонлар чехрасида таскин берувчи бирон белги сезмади. Ташвишланиб ўрнидан тура бошлади. Расулбек орқадан келаётган Азизбекка ўгирилди:

— Сен кўчада ўйнаб келгин.

Азизбек жойидан қимирламади. Толибжон кампирнинг ёнига келиб елкасидан беозор босиб, ўтиришга ундади.

Кампир саросимада эди.

— Тўғриси айтинглар, яширманглар, Равшанбегим бу ёруғ жаҳонда борми? Бор бўлса бор денглар, йўқ бўлса, йўқ денглар. Кутавериб кўзларим тўрт бўлган.

Толибжон билан Расулбек учун топиб келган шум хабарни айтиш ниҳоятда қийин эди. Расулбек кампирга юзланди.

— Эна, неварангиз кўчага чиқиб турсин, уни олдида айтадиган гап эмас бу.

— Бор, болам, бор. Бир айланиб келгин.

Бироқ Азизбекнинг қандайдир фалокатни сезгандек кетгиси йўқ. У катта энасининг ҳам гапини олмай қайсарлик қилиб ўтириб олди. Ноилож қолган Толибжон ердан кўз узмай гапира бошлади:

— Энажон, энди қандоқ қиламиз. Бодомгул пешонамизга сиғмади...

Унинг гапи оғзида қолди. Азизбек сапчиб ўрнидан туриб кетди-ю, қафасга тушган шердек ўкириб юборди.

— Даюс, даюс Вали тоға. Мирвали тоға даюс...

Расулбек унинг қўлидан юлқиб тортиб ўтқизди:

— Ўзингни бос, бола! Сабр қил. Кўз ёшларинг ҳали керак бўлади. Энди сен катта йигит бўлиб қолгансан. Сабрли бўл. Сенга маслаҳат солгани келганмиз. Эс-хушингни йигиб гапга қулоқ сол.

Толибжон узилиб қолган гапини улади:

— Энажон, сиз хонадоннинг каттасисиз. Сиз нима десангиз, шу бўлади. Йўқ, ўшақла дафн қилиб юборавринглар, десангиз...

Кампир унинг гапини бўлди:

— Ундай эмас. Бодомгул бу уйга ёр-ёр билан келин бўлиб тушган. Талок олган эмас. Шу уйдан чиказамиз. Ювиб-тараб гуноҳларидан фориг қилиб тупрокка қўямиз Фақат битта илтимосим, Мирвали жанозага келмасин, келса оламон тошбўрон қилиб юборади.

Кампир мунггайиб, кичкинагина бўлиб қолди.

Маслаҳат билан Толибжон шу ерда қоладиган, Азизбек билан Расулбек мурдани олиб келгани марказга кетадиган бўлишди.

Толибжон уйига қайтиб чикиб бўлган воқеани онасига айтди. Кампир нималанидир пичирлаб юзига фотиҳа тортди

— Бечора Рисолатнинг шу биттагина неварасидан бошқа ҳеч кими йўқ. Толиб болам, маъракага ўзинг бош бўл. Ҳой Зайнаб, югур, қўни-қўшинини чакир. Юртга хабар қилишсин Ўлим курсин, ўлимгина курсин, шунақа бемаҳалда, бемаврид келади. Қокилганнинг остонасидан ўтади. Қокилганни қокиб йикитади. Шўргинанг кургур Рисолатнинг кўрган қуни озмиди...

Зайнаб шошиб чикиб кетди. Орқасида болалар эргашди

Етим қишлоқ дўппидек кичкинагина эди. Бир қумғон қайнагунча айланиб чикса бўларди. Фуқароси бир-бирига қайишадиган, бир-биридан ҳамиятини аямайдиган ахил эди Тўй-ҳашамларда ҳамма баробар оёққа турарди. Бодомгул бу сокин, файзли қишлоқнинг хушовоз куйчиси эди Тўйларда хониш қилганда шамоллар ҳам тўхтагандек бўларди. Қушлар ҳам қўшиғига кулоқ соларди. Кечкурунлари деярли ҳамма хонадонларда магнитофон қўйилар, унда фақат фақат Бодомгулнинг кўшиқлари эшитиларди. Қишлоқ тепасида Бодомгулнинг овози тошлардан, сойлардан ошиб сузиб юрарди

У Етим қишлоқнинг файзи эди. Булбули эди Мирвали шу булбулни қафасга солиб банди қилиб олиб кетгандан буён қишлоқ хувиллаб, файзсиз, мунгли бўлиб қолганди Бора-бора юртини унутган Бодомгулдан қишлоқликларнинг ҳам кўнгли қолди. Уни унута бошлашди. Етим қишлоқ аёллари шаънини булғаган, уларнинг бошларини ҳам қилган Бодомгул назардан қолди. Унинг қўшиқлари ёзилган магнитофон тенталарини тоқчаларда чанг босди.

Толибжон уни кўрмаган, қўшиқларини ҳам эшитмаганди Фақат таърифи узук-юлук қулоғига чалинган пайтлар бўлганли.

Азизбеклар ховлиси хотин-халажга тўлиб кетди. Эшик ташқарисида етти-саккиз эркак жимгина Толибжонни кутиб туришарди. Маслаҳат билан бировини кабристонга, бировини ғассолга юборишди. Қишлоқ советидан стол-стуллар, чойхонадан самовар, чойнак-пиёлалар олиб келишга жўнатишди.

Кампир қабристонга кетаётган йигитни тўхтатиб шундай деди:

— Гўрковга тайинланглар, қазиган гўр ёнидан битта жой олиб кўйсин.

Ҳеч ким ундан нега, деб сўрамади.

Дўлана тагидаги това тошда етти-саккиз чоқли чол ҳассага бағриларини бериб жимгина ўтиришарди. Ичкаридан чиққан йигит Толибжонга деди:

— Кафанлик керак. Биронта болани магазинга юборинг.

Уларга кулоқ солиб турган чол ҳассадан бағрини узиб деди:

— Қидирма, ҳеч қандай кафанлик йўқ. Бир табаррук зот қазо қилганди, беш кун бурун. Бутун районни қидириб тополмаганмиз. Яқин тўрт йилдирки, область магазинларига сурп келмай кўйган. Мурдани жойнамозга кафанлаганмиз.

Толибжон хайрон бўлди. Нахотки, олти миллион тонна пахта топшириб битта кафанлик сурп тополмасак.

— Эҳтимол кафанликнинг кераги ҳам бўлмас. Ўз жонига қасд қилганга жаноза буюрмайди. Мурдаси ҳам ювилмайди.

Бу гапни айтган кишига ҳамма баробар ўгирилиб қаради. Бир чол даст ўрнидан туриб, унга ўдағайлаб кетди:

— Буюради, жаноза буюради, Бодомгулнинг жами гуноҳларини тангридан сўраб оламиз. Уни ўз жонига қасд қилишга ким мажбур қилганини билиб турибмиз.

Това тошда ўтирганлар, тўғри, тўғри, дейишди. Ўша гапни айтган киши, «таомилини айтдим-да», дея четга чиқди.

Чол тўғри айтган экан, кафанлик қидириб кетганларнинг ҳаммаси куруқ қайтишди. Толибжон Зайнабни чақириб, энди нима қалимиз, деб маслаҳат солди.

— Рисолат аямдан сўраб кўрай-чи.

Зайнаб шундай деб ичкарига кириб кетди. Кампир ҳамон ўтирган жойида пичирлаб, тебранарди... Зайнаб унга ҳеч қаерда кафанлик йўқлигини айтди. Кампир бирпас жим қолгандан кейин чўнтаги оғзига қадалган тўғноғични тимирскиланиб чиқаза бошлади. Каттакон калит олиб Зайнабга узатди.

— Ичкарига кир. Меҳробдан тўшакларни тушириб сандикни оч. Ичида ўлимликка атаган тугуним бор. Олиб чиқ!

Зайнаб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сўнг сандик қулфининг даранглагани эшитилди. Зайнаб тугунча кўтариб чиқди-да, кампирнинг олдига кўйди.

— Ўзинг оч.

Зайнаб тугунни еча бошлади. Ичида бир кафанлик сурп, қоғозига араб алифбосида «Гулжаҳон» деб ёзилган совун, бир шиша атир, куритилган райҳон, элликтача дастрўмол ва яна қоғозга ўралган нимадир бор эди. Зайнаб уни ҳам очди. Ўнта қизил ўттиз сўмлик пул. Ювғучига аталган икки кийимлик сатин, биғта пёсонабоғ бор эди. Зайнаб кампирга:

— Эна, бу пуллар энди ўтмайди. Пул алмашганига ўттиз беш йил бўлай деяпти-ку,— деди. Кампир унинг гапига парво қилмади. Нега ўтмас экан, шу пул шўроникими, ўтади, деди.

— Ҳаммасини обор, ғассолнинг қўлига бер. Қазойим етса юрт бир амаллаб кўмиб кўяр. Ўлимни кутган ўлмайди, кутмаган ўлади. Қирк йилдан бери ана ўламан, мана ўламан, дейман. Қани, ўлим ўлгур келақолса.

Соат учлардан ошганда мурдани олиб келишди. Совхоз профилакториясининг врачлари Седона билан бир ҳамширадан бошқа ҳеч ким келмади. Чойшабга ўралган Бодомгулнинг жасадини ҳовлига олиб кирганларида ҳам, уни уйга олиб ўтаётганларида ҳам кампир ўрнидан турмади, қарамади, пичирлаб ўтираверди. Ғассол хотин ювиб, кафанлаб бўлгандан кейингина уйга кириб Бодомгулнинг юзини очишни буюрди. Одатда ювилган жасаднинг юзи очилмасди. Кампирнинг гапини икки қилишмади. Очишди.

Кампир Мирвали йўлдан урган кундан бошлаб ундан ҳазар қилди. Ювуксиз, деб бирон марта бўлсин бетига қараб кўймади. Қўлидан овқат емади. Қир-чирини ҳам, емак-ичмагини ҳам бўлак қилди. Энди бугун Бодомгул бутун гуноҳларидан фориғ бўлиб абадий уйкуда ётарди. Жами гуноҳлари, эл-юрт олдидаги юзқароликлари жони билан бирга танини тарк қилган эди. Кампир ювилиб пок бўлган келинининг пешонасидан силади. Энгашиб манглайига аста лаб тегизди. Нимадир деб пичирлади. Кўзларидан икки-уч ёш томчиси кафанга тушди.

Бодомгул — янги келин бўлиб тушган никоҳ тонгидагидек, ниҳоятда чиройли бўлиб кетганди. Қизиллик қочган оппоқ бетидagi мошдек холи янада қорайиб кўринарди. Қошлари зулукдек қотган. Юмук ковоклари учидagi узун киприклари бир-бири билан жипслашиб кетган эди. Атрофда аёллар фарёд уриб, айтиб йиғлаётган шу дақиқаларда кампир Бодомгулнинг келин бўлиб тушган пайтларини эслапти. Эрталабки келинсалом. Бодомгул ҳарир парда ёғиб энг аввал қайнонасига салом қилди. Энгашганда елкаларидан ошиб тушган соч-попуклар учидagi қўнғироқчалар бир-бирига урилиб, жаранглаб кетди. Қайнона бекиёс чиройли келиннинг юзини очиб, бир дам томоша қилди. Бодомгулнинг юзи шарм-хаёдан

лов-лов ёнар эди. Киприк кўтариб кайнонасига бетлаб каролмади. Лаблари, кичкинагини лаблари қимирлади. Ассалом, дедими, нимадир деди. Кампир унинг елкаларини силаб, бахтли бўлинг, болам, кўшгани билан кўша қаринг, деб манглайдан ўпди. Бодомгулнинг пешонаси қизиб кетган, кайнонанинг лабларини куйдиргудек эди.

Кампир энди унинг муздек совиб қолган пешонасига лаб тегизди. Пайваста қошларини силади. Кейин қалтираб турган бармоқлари билан унинг бетига кафан учини ёпди.

— Капалак кийган келади, кафан кийган кетади, — дея пичирлади кампир. — Капалак кийиб келгандинг, болам. Энди кафан кийиб кетяпсан. Асли бу кафан менга аталган эди. Қандок қилай, бу жон ўлгур чиқавермаса. Гуноҳларингни гарданимга олдим, болам. Дўзах ўтларида мен куяй. Сен хур-ғилмонларга кўшилиб кет. Кафанимни сенга бердим. Покиза танга аталган кафанимни бердим. Тинч ёт, болам. Орқандан ҳеч ким тош отмайди. Бирон оғиз ёмон гап айтмайди. Кўзим тирик экан, сени ёмонотлиқ қилмайман. Тонгсахарларда тиловат қилиб гуноҳларингни сўраб оламан. Болам, мени қаргама. Мендан рози бўлиб кет. Равшанбеккинамнинг жасади топилса, ёнгинангга ётқизаман. Бирга бўласизлар.

Кампир қалтираб ёнбошига оғиб кетди. Хотинлар суяб ростлашди. Қўлтигидан кўтариб ташқарига олиб кета бошлашди. Кампирнинг икки қўли оппоқ кафанга чулганган Бодомгул томонга чўзилганча кетарди.

Бу тоғларда кийикдек югурган, шамолдек елган, булбуллардек нола қилган, ҳар баҳор тоғ ёнбағирларида лов-лов ёнадиган лола гулханларидек кўзларни яшнатган, тўйларга файз киритган — бутун қишлоқнинг эрка келинчаги Бодомгулнинг табиат фақат бир мартагина яратиши мумкин бўлган чехрасига энди парда тортилган эди.

Офтоб оғаётганда тобутни елкага олишди. Азизбек олдинда белини бойлаб борарди. Неча ойлардан бери тоқчада чанг босиб ётган ленталар яна магнитофонга қўйилди. То кабристонга етгунча хонадонларда тобут эшик олдидан ўтиши билан магнитофон қўйишар, Бодомгулнинг чирманда жўрлигида айтган мунгли кўшиқлари то кабристонгача кузатиб борарди. Бодомгул худди ўз жанозасида ўзи фарёд уриб айтиб йиғлаётганга ўхшарди.

Кунботиш уфки алвон нурларини чўккиларга санчаётган шомо ғарибонада Бодомгулни тупроққа қўйишди.

Ҳар юртнинг машхур бир нимаси бўлади. Парижнинг жаҳонга машхур Эйфель минораси. Самарқанднинг дунёни

лол қолдирган Регистони, Бухоронинг булутларга боши қадалган Минораи Калони, Етим қишлоқнинг биттаю битта шу эрка Бодомгули бор эди. Энди у йўқ. Етим қишлоқ яна бир марта етим бўлиб қолди.

Мирвали уч кундан кейин Тошкентдан қайтди. Бўлган воқеани эшитиб эсанкираб қолди. У чинакамига Бодомгулни яхши кўрармиди? Улар ўртасидаги муносабат муҳаббатмиди? Ҳар қалай Мирвали Бодомгулни бирон кун кўрмай қолса, кўнгли у томонга талпинаверарди. Бирга бўлган пайтларда дунёнинг жами ташвишларини унутиб, бағрига сингиб кетарди.

Мирвали юраги бетлаб кундузи Етим қишлоққа боролмади. Қош қорайганда машинани пастликда қолдириб, пиёда қабристонга борди. Ҳали ой кўтарилмаган. Гўрковнинг хужрасида чироқ ёниб турарди. Мирвали гўрковга учраб Бодомгулнинг қабрини кўрсатишни сўради. Гўрков ўт-ўланлар ўсиб кетган, гўрларнинг кўпи ўпирилган, ёз ўртаси бўлишига қарамай дарахтлари барг ташлаган, тош сағаналар тагида шамлар липиллаб ёнаётган ваҳимали қабристонда Мирвалини эргаштириб борарди. У янги, устига атиги биттагина ҳасса санчилган қабр олдида тўхтади. Бу Бодомгулнинг гўри эди. Мирвали қабрнинг оёқ томонида жуда узок чўккалаб ўтирди. Бир оғиз ҳам сўз айтмади. Бирон марта бўлсин бошини кўтариб атрофга қарамади. Шу энгашганича кимирламай, мункайиб ўтираверди. Тик туравериш оёғи толган гўрков кетишини ҳам, кетмаслигини ҳам билмай, оғирлигини дам ўнг оёғига, дам чап оёғига ташлаб, Мирвалининг ўрнидан туришини бетоқат бўлиб кутарди. Охири Мирвали икки тиззасига тиралиб ўрнидан турди. У тураётганда ичидан кучли бир хўрсиниш келди. Чўнтагидан дастрўмолчасини олиб милкларини артди. Кейин яна гўрковга эргашиб дарвозахона томон юра бошлади.

У кетар олдида гўрковга санамасдан бир даста пул тутқазди. Ҳеч нарса демади. Афтидан, гўрков нима қилишини ўзи билса керак, бош ирғаб орқасидан қараб қолди. Мирвали узоклашгандан кейин, у хужрадан шам олиб чиқиб яна Бодомгулнинг бошига борди. Шамни ёкиб, бирпас қараб турдида, кейин қуриган ўтларни шитирлатиб орқасига қайтди.

Бойўғлининг хунук сайраши эшитилди. Ой кўтарилиши билан чирилдоқлар базми бошланди. Ўпирилган гўрлардан бир-бирини қувиб чиққан ёввойи мушукларнинг бўғиқ, ёқимсиз мнёвлашлари эшитила бошлади.

Еттинчи лампа аранг ёритиб турган хужрада гўрков курьон тиловат қиларди.

Мирвали довонга келганда одам тирбанд эди. Машиналар, автобуслар тикилиб кетган. Дўнгликдаги омонат минбар атрофи алвонлар билан ўралган. Радист йигит микрофонларни созлаяпти. Йўлнинг энг баланд жойида устига парда тортилган ҳайкал баландлиги супаси билан бирон ўн беш метрча келиб қолар. Пастликда яна бир ҳайкал. Чодир ёпилганидан унда нима акс эттирилганини билиб бўлмас эди Ёш-яланг йўл ёқасига туташ тоғ этакларига чиқиб олган Ҳар бир тош, ҳар бир харсангда одам. Кўчма ошхоналарнинг йиғма столларида ҳар хил таомлар Кабобпазнинг кўли-кўлига тегмайди. Автолавка олдида одам гужғон ўйнайди. Офтобда куйиб кетган одамлар тинмай шиша оғзидан минерал сув ичадилар. Қўлтиқтаёкли, ҳассага таянган, кўкси орден-медалларга тўла уруш ветеранлари бир тўда, бир тўда раккосою ҳофизлар. Довоннинг бериги томони ҳам шундай. Қайнар, Макрит, Ўрус томондан келган машиналар тизилиб кетган.

Мирвали машинани минбар яқинига келиб тўхтатди «Нива» эшиги очик. Шофёр бола рация трубкасини кулоғига тутиб нималардир кичкиряпти. У Мирвалини кўриб трубкани жойига қўйди

— Хали Дарғом кўпригидан ўтишгани йўқ. Ўтиши билан хабар қилади.

Мирвали Омонкўтонга ҳам ана шундай рацияли машина кўйган. Раҳбарларнинг машинаси ўтиши билан хабар қилади. Асли бугунги маросим кеча ўтиши, Москвадан келган «Ўзбек пахтакорларининг отаси» маросимга қатнашиши керак эди. Тошкентдан телефон килиб, отахон қатнашолмайдиган бўлиб қолдилар, эртага ҳаммамиз учун ҳурматли Шавкат Раҳимовнинг ўзлари қатнашадилар, деб хабар қилишган эди. Мирвали кечаси телефон килиб кимлар келишини сўраб олган. Шунга қараб дастурхон тайёрлаган, айтадиган гапларини дилига туғиб қўйган эди. Умуман Мирвали Раҳимовнинг ҳар келишига албатта битта янгилик тайёрлаб кўярди. Мактабми, клубми, кўприкми у киши келганларида очиларди. Мана бугун у кишини ниҳоятда севинтирадиган воқеа, уруш қурбонларига тикланган ёдгорликни очиш маросими. Албатта ўзлари лентани қиркадилар. Бугунги бўладиган оламшумул воқеа туфайли Шавкат Раҳимович Мирвалининг аллақанча гуноҳидан ўтадилар. (Биринчиининг номига қанчалаб шикоя хатлари боришини у биларди.)

Мирвали атрофга аланглаб Толибжонни кидира бошлади. Эрталаб, олиб келинлар, деб унга машина юборган эди.

Анчадан бери ҳолидан хабар ололмагани туфайли орага мабодо гинахонлик тушган бўлса шу бугунги тантанада ёзилиб кетади, деб ўйлаган эди. Толибжон кўринмади.

«Нива»даги рациядан хабар келди. «Меҳмонлар Дарғом кўпригидан ўтишди. Учта енгил машина. Ёнбошига «Телевидение», «Кинохроника», деб ёзилган иккита автобус. Олдида ГАИ машинаси...»

Мирвали копқокли ён соатига қаради. Минбарга чиқиб радистдан микрофон ишлайдими, деб сўради. Радист микрофонни чертиб кўрди. Тоғлар этагида ўқ узилгандек радио карнайлари гумбурлаб кетди.

Мирвали микрофонга яқин келиб бир йўталиб олди.

— Гапимга кулоқ солинглар. Ўн беш минутдан кейин раҳбарлар етиб келишади. Йўлдан четга чиқиб туринглар. Нурали бахши, Абулғози ота, Борот полвон, пионерлар вакили, минбарга яқин жойга келиб туринглар. Илтимос, ёш болалар оёқ остида ўралашмасин.

Тўда орасидан қўлида дўмбираси билан саллалли Нурали бахши, қўлтиқтаёқли, кўкрагида иккита Шухрат ордени бор абулғози ота, қаҳрамон бригада бошлиги Борот ака ва сочига лентани капалак қилиб тақиб олган ўн икки ёшлардаги қизча минбар олдига келишди. Мирвали микрофонга аввал бир пуфлаб, гап бошлади:

— Эрали, Эрали чавандоз, суворийлар пастликда тахт бўлиб туришсин. Ўзим команда берганимда парад бўлиб минбар олдидан ўтасизлар.

Область ва район раҳбарлари етиб келишди. Мирвали минбардан тушиб, улар билан кўришаркан, нималардир, деб кулдирган бўлди. Ҳар гал Шавкат Раҳимов бу томонга келганда албатта область ё районда бирон ўзгариш бўларди. Мирвали раҳбарга ким яхши, ким ёмон ишлаётгани, кимлар ўз вазифасига нолойиқ эканини тушунтириб қўярди. Раҳбар учун унинг гапи гап эди. Кимларни ўзгартириш, ўрнига кимларни қўйиш режаси билан Сурхон томонга ўтиб кетарди. Бугун Мирвалининг хандон-хушон кўришишидан уларнинг кўнгли таскин топгандек бўлди. Йўкса, у область ва район раҳбарлари билан бу хилда гаплашмасди.

Омонқўтондаги рациядан хабар келди:

«Машиналар довонга ўрлай бошлади. Тезлик қирқ километр. Область ГАИсининг машинаси олдинга ўтди. Йўл бошлаб боряпти. Унинг орқасида Республика ГАИсининг «Волга»си. Тезлик ўзгармаса тўққиз минутда етишади...»

Мирвалининг кўрсатмаси билан милиция ходимлари одамларни йўлдан четга суриб, карнайчи, сурнайчию ногорачиларни шай туришга ундашди. Оломон бирдан жимиб қолди. Ён-

бағирларидаги тошларга чикиб олган ёш-яланглар қараб туришипти. Сал фурсатдан кейин улар: келишяпти, деб қичқира бошлашди. Мирвали бошчилигидаги область ва район раҳбарлари йўл четига чикиб меҳмонларни кута бошлашди. ГАИ машинаси тепасидаги қарнайдан, йўлдан четга чиқинглар, қаршидан келадиган машиналар четга чиқсин, деган овоз эшитилди. Олдинда ГАИ машинаси, кетидан тўртта О рақамли қора «ЗИЛ—134», орқасидан «Чайка» Мирвалилар турган жойга келиб тўхтади. Мирвали чакконлик билан бориб қора машинанинг эшигини очди. Ундан Шавкат Раҳимов тушди. Тушди-ю, Мирвали билан кўпдан кўришмаган ота-болалардек қучоклашиб кўришди. Раҳимов уни бағридан қўймай туриб, нимадир деди. Мирвали бош силкиб жавоб қилди. Орқадаги «Чайка»дан генерал Луқмонов тушди. Мирвали у билан ҳам кадрдонларча сўраша кетди. «Волга»лардан мухбирлар, фоточилар, энг орқадаги «Чайка»дан Жайрона чиқди. У орқа эшикни очиб кимларнидир тушишга ундади. Бўйнига фотоаппарат осган, жинси шим, чий баҳмал костюм кийган икки кекса нотаниш киши тушди. Мирвали улар билан ҳам кўришгани борди. Жайрона унга маъноли жилмайиб меҳмонларни таништира бошлади:

— Франция қаршилиқ ҳаракатининг иштирокчилари. Республикамизга меҳмон бўлиб келишган. Ҳаммамиз учун ҳурматли ўртоқ Раҳимовнинг таклифлари билан бўёкка келишяпти.

Кейин у меҳмонларга француз тилида Мирвалининг кимлигини тушунтирди. Улар бош силкиб, шундоқ муҳтарам одам билан танишганларидан миннатдор эканликларини изҳор қилишди.

Мирвалининг юрагини ваҳм босиб кетди. Бу манжалақи кўпчилик ўртасида ўша воқеани гапириб қолмасмикин. Айниқса Шавкат Раҳимовнинг ўзлари шу жойдалиқ пайтларида обрўйим уч пул бўлмасин-да, деб ўйларди. Аммо Жайрона ҳеч гап ўтмагандек, унга қараб жилмайиб турарди.

Меҳмонлар Раҳимовга эргашиб минбарга кўтарилишди. Митингни Мирвали очди.

— Қадрли дўстлар. Халқимиз Ватан учун кўксини қалқон қилган, жон олиб, жон берган, юртимизни фашизм балосидан халос этган қаҳрамонларни асло унутмайди. Қурбон бўлганларнинг хотираси ҳамisha дилларимизда. Шу тоғлар орасидаги кичик-кичик қишлоқлардан минг тўққиз юз қирқ иккинчи йили икки юз эллик чавандоз ўз оти билан фронтга жўнади. Шулардан ўттиз бир нафар чавандоз ва бир от қайтиб келди. Бугун биз Ватан учун жон берган икки юз ўн тўққиз чавандоз ва икки юз қирқ тўққиз

жангчи — отларимизга ёдгорлик очамиз Уларнинг порлок хотираси хамиша кўз олдимизда турсин. Бизнинг социалистик Ватанимизда ҳеч ким ва ҳеч нарса унутилмайди... Ўртоқлар ёдгорлик лентасини қирқинчи ҳаммамиз учун ҳурматли ўртоқ Шавкат Раҳимовдан илтимос қиламиз.

Чапаклар янгради. Раҳимов тахта зинадан Мирвали етагида пастга тушди. Устига чодир ёпилган ёдгорлик олдида қайчи қўйилган патнис ушлаб турган киз ёнига келди Қайчини олиб лентадан бир қаричини кесиб олди. Уни олдиндан тайёрлаб қўйилган тўғноғич билан костюмининг ёқасига қадаб қўйди Шундан кейин тасмани охишта тортди Ёдгорлик остидан чодир сирпаниб пастга тушди.

Мармар супа тепасида ўн метр баландликда нуроний бир она гавдаланди. Унинг бир қўлида кийик боласи Ёнида шохдор она кийик йўлга қараб турипти. Онанинг қўллари пастликка қараб чўзилган.

Ҳар ер, ҳар ердан «Кийиксовди энам» «Кийиксовди момом» деган товушлар эшитила бошлади Карналар ват-ватлаб ноғоралар тарақлади. Уларнинг акс садолари тоғ ўнгирларида айланиб-айланиб, яна қайтиб охишта пастликларга эниб кетарди.

Кино ва телеоператорлар ёдгорлик атрофида айланиб суратга ола бошладилар

Мирвали йўл бошлаб тахминан юз метр наридаги устига чодир ёпилган яна бир ёдгорлик томонга юрди Яна бир киз патнисда қайчи тутди. Раҳимов кесиб олган лентани Мирвалининг кўкрагига қадади-да, тасмани тортди Парда сирғалиб тушганда бир метрча баландликдаги супачада коп-қора бир от пайдо бўлди. Унинг эгари қошига автомат билан каска илинган. От довоonga, Кийиксовди момо томон ўрлаб кетаётди. Оломон яна қичқирди

— Қора Лочин, Қора Лочин!

Яна карнай-сурнайлар, ноғора-чирмандалар садоси тоғ тошларга бош уриб дарёларга гулдирак солди

Раҳимов билан Мирвали чапаклар, кийкириклар остида яна минбарга чиқишди. Мирвали микрофонга яқин келди

— Азиз биродарлар, фронтга кетиб қурбон бўлган чавандозларнинг авлодлари, узангидошлари уларнинг ишларини шараф билан давом эттирмақдалар. Ҳозир фронтда қахрамонлик кўрсатган чавандоз ва бугун ҳайкали кўзингиз олдида намоён бўлган фронтчи Қора Лочиннинг оғир жанглардаги ҳамроҳи Эрали чавандоз бошчилигидаги сувориларни фахрий парадга таклиф қиламиз

Радист йигит магнитофонга отлар тўғи товушини эслатадиган куйни қўйди

Пастликдан чавандозлар от йўртиб чикиб кела бошладилар. Олдинда оқ ятак кийган, кўксига қатор жанговар орденлар таққан Эрали чавандоз эгарда мағрур келарди. Унинг оркасида Чағир от минган ёшгина чавандоз, ундан кейин олмакўз Бўйра от минган шоп мўйловли чавандоз кўринди. Қийқирик, чапак бўлиб кетди. Кетма-кет Жийрон, Тўриқ, Саман, Чил, Тулпор, Қорабайир, Чўбир минган юз чокли чавандоз ўтди. Улар кенг саҳни икки айланиб минбар олдига келиб саф тортишди. Ҳамманинг кўзи ўйнади. Ҳафсала билан ювиб-таралган, қимматбаҳо тақинчоқлар билан безатилган отлар ерга туёқ қоқиб кишнаб турардилар. Айниқса малла тўриқ худди капча илондек бўйнини гажак қилиб, тинимсиз кишнади.

Шавкат Раҳимов шу пайтгача республиканинг турли жойларида етишадиган отларнинг ҳамма зотлари бир жойга тўпланганини кўрмаган эди. Бизда шунча хил от бор экан, деб завқланиб кетди. Мирвалининг қулоғига нимадир деди. Мирвали пастда, от устида шавққа тўлиб турган Эралини имлади. Эрали отдан тушиб Қора Бахмалнинг ёлларини силади-да, кейин аста юриб, минбарга кўтарила бошлади. Раҳимов унинг истикболига чиқди. У билан икки қўллаб кўришди. Билагидан ушлаб микрофон томон бошлади.

— Қани карвон, халққа бир нима денг.

Эрали қўлини кўксига қўйиб узр сўради. Мирвали гапга аралашди:

— Ота, унда тил-забон йўқ. Ҳў, сизга айтган эдим-ку, Ғафур Ғулом билан учрашувни. Ўша табриклаган йигит шу бўлади.

Раҳимов қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Унинг кулгисини микрофон ҳаммага ошкор қилди. Халойиқ ҳам гурр-гурр кула бошлади. Раҳимов Эралининг елкасига қоқиб қўйди. Кейин Мирвали митингни очди. Раҳимовга сўз берди. Ҳамма учун ҳурматли раҳбар узоқ гапирди. Инсон ва табиат, инсон ва жонзот деган гапларни айтди. Мирвалидек уддабурро, ишбилармон, юрт учун кечаю кундуз меҳнат қиладиган азаматларни халқ ҳамма вақт эъзозлашини айтди. Ундан кейин пахтачилик соҳасидаги ишларга ўтди. Беш ярим миллион учун олиб борилаётган жанг ва ىу меҳнат fronti жангчилари кўзлаган мақсад сари дадил бораётганликларини айтди. Ва шу билан, куни кеча Тошкентга келган кадрдон устозимиз, ўзбек пахтакорларининг меҳрибон отаси республика, пахтакорларининг ишига жуда юксак баҳо бериб, азамат деҳқонларимиз план устига яна эллик минг тонна қўшиб беришга қодирликларини таъкидлаганини айтди. Биз бу ишончни

шараф билан оқлай олишимизни айтиб бутун пахтакорларимиз номидан сўз бердим, деди.

Биринчининг нутқи қарсақларга кўмилиб кетди. Ундан кейин пионер қиз, кекса пахтакор, уруш ветерани сўзга чиқиб бахтиёр ҳаётимиз учун партия-ҳукуматдан миннатдор эканликларини гапирдилар. Охирида Нурали бахшига навбат берилди.

Нурали бахши бу томонларда жуда машхур эди. Тоғликларнинг бирон тўйи, маъракаси, гап-гаштаги усиз ўтмасди. Нурали бахши бирон сабаб билан қатнашолмаган тўйдан одамлар, бу тўй-тўй бўлмади, деб қайтишарди.

Нурали бахши этаги тиззадан юкери олача тўн кийган, бошида кўк салла, оғзи тўла тиш. Чап қўлида ушлаб келаётган дўмбирасининг қошига ҳар хил туморлар, мунчоқлар, ипак попуқлар тақилган. У катталарга бирма-бир салом бериб микрофон ёнига келди.

— Ассалому алайкум, яхшилар, яхшилару жўралар, жўралару биродарлар, биродарлару кадрдонлар. Қани айтинг қай дostonдан кўшиғимни бошлайин, дoston айтиб кўнглингизни хушлайин. Тойирман Зуврани айтайми, Юлдуз ман Кундузни айтайми, Гўрўгли султонни сўйлайми, Равшанхондан бошлайми? Алпомишбек слка ташлаб, кўкрак кериб, мана мен деб турганда, бахшиларга бошқа дoston чикора, шуйтиб Алпомишдан ўқийин.

Нурали бахши бир томоқ қирди. Дўмбирасининг қошини қулоғига яқин обориб бир-икки тингиллатди. Кейин аста куйлай кетди:

— Ҳаййй, хайй, хаййёхай... Ҳаййй, хаййй, хайййё хайй... Алқисса, Барчин айтди:

— Алпомиш келса келибди-да, Алпомиш келди, деб мен Алпомишнинг этагидан ушлаб кета берайинми? Бу алплар ҳам умид билан олти ойга муҳлат берган. Ҳар ким майдонга от солади, отини ўздирган одам олади. Ҳар кимнинг ўз кўнгли ўзидан қолади. Менинг тўрт шартим бор, шу тўрт шартимни қилган кишига тегаман. Алпомиш қилиб олсин, хоҳи қалмоқларнинг бири қилиб олсин. Шу сўзимни хон тўрамага айтиб бор,— деб бир сўз айтиб турган экан.

Ҳайй, хайй, хаййё хай, хайй, хайй, хаййё хай...

От чопса гумбирлар тоғнинг дараси,

Ботирни ингратар найза яраси.

Келган бўлса Кўнгирот элининг тўраси

Қирқ қулик йўл Бобоҳоннинг ораси.

Бобоҳон тоғидан пойга қиламан.

Кўздан ёшин мунчок-мунчок тиздирса,
Қўшқанотнинг қуйругини суздирса,
Бобохондан пойга қилиб ўздирса,
Оти илдам бойваччага тегаман.
Мендаини ойимнинг ҳолин билганга,
Оша юртдан меҳнат тортиб келганга,
Душманларга қора кунни солганга,
Ёй тортишса ёйи синмай қолганга
Мен тегаман шул ёйандоз полвонга.
Минг кадамдан танга пулни урганга
Мен тегаман шул қирағай мерганга...

Бу сўзни Барчиндан эшитиб, Қоражон айтди:— Бу ўйни сен ўнғай топдинг, аёллик қилиб, мен шуни дейман, деб Алпомишнинг этагидан ушлаб ўтирганда, ҳодиса ишлар пайдо бўлар эди. Бу ишинг бинойи бўлди,— деб Қоражон отланиб бораётиб эди, бир кам тўксон алп келаётиб эди. Қоражоннинг олдидан чиқиб қолди. Тўксон алпнинг зўри Кўкалдош туриб айтди:

— Қоражон қаёқдан келаяпсан?

Қоражон айтди:— Ўзбакнинг қизиникидан келаяпман.

— Ўзбакнинг қизининг муҳлати битди, учрашдингми, нима жавоб айтди?

— Ўзбакнинг қизининг айтган сўзи шу бўлди.

Алқисса, Қоражон Барчиннинг ҳамма шартларини бирма-бир тўқиб солди.

Бу сўзни эшитиб Кўкалдош алп айтди:— Ўзбакнинг қизининг кўнгли менда, пойга бўлса, ўзиб келмоқ Кўкдўнаннинг тани, кураш бўлса, тўксон алпнинг бирини қўймасдан йиқмоқ фақирнинг тани, ёй тортишганда ҳам менинг ёйим синмай қолади: минг кадамдан танга пулни депти, беш юз кадамдан танга пулни ураман, минг кадамга борган сўнг, чоғлаб қўйиб юбораман, буёғини мужмалтоб қилиб оламан. Сен бу остингдаги олачани қаёқдан олдинг? — деди.

— Қўнғиротдан Алпомиш деган дўстимиз келган экан, бу шунинг оти.

— Шу юртлардан шул отни миниб, хотин олиб кетаман, деб аҳмоқ бўлиб юрурми?

Кўса синчи деган синчиси бор эди. Синчисига айтди:— Тушиб ўзбакнинг отини кўр, қани.

Синчи тушиб Бойчиборни кўрди: қаричлаб кўрди: сағрисининг устидан қулоғининг ўртасигачайин тўксон олти қарич чикди: айил тортуви олмиш уч қарич чикди. Сағрисини силаб. бурнидан найча қўйиб, дурбин билан қараб кўрдиким, қўлтиғида тўрт ярим газ каноти буклам-таклам бўлиб ётир.

- Ўзбакнинг оти қандай экан? — деди.
 — Ўзбакнинг оти андай экан. Ўзбакнинг кизига бурилмай кўя қол. — деди.
 — Чиннингни айт, — деди.
 Синчи отни таъриф қилиб, чин шул, деб бир сўз айтиб турган экан:

Хайй, хайй, хаййё хай, хайй, хайй, хаййё хай.
 Йилкичинда ўзи келган синлидир.
 Тўбишқон туёқли, марол беллидир.
 Аросат кунинда ажаб холлидир.
 Қимматбаҳо экан Ўзбакнинг оти.
 Минганларнинг ҳақдин етар мақсади.
 Қўлтигида тўрт ярим газ қаноти,
 Асил тулпор экан Ўзбакнинг оти.
 Асил тулпор экан Ўзбакнинг оти.
 Буни минган Кўнғиротнинг бекзоти
 Ўн икки ой сен отингни боқтирсанг,
 Йўл-йўлакай йўлга гулмих тўқтирсанг,
 Авайлаб ўтади Ўзбакнинг оти.
 Ўн беш кун илгари берман хайдасанг
 Бўшалса ўзади Ўзбакнинг оти...
 Чопа берсанг олтойчалик йўлларда,
 Ингранса ўзади Ўзбакнинг оти...

Нурали бахши бир дам нафасини ростлаб шундай деди:
 — Эй биродарлар, сўзни сўзга уласанг сўз келади. Оталар айтганки, оти борнинг бахти бор, деб. Момолар айтганки, эй ўғлон, уч нарсани, белингдаги пичоғингни, остингдаги отингни, никоҳингдаги хотинингни бировга берма деб. Шу уч шартни бажарсанг эл ўғли бўласан.

Бугун шу тоғларимизнинг Алпомиши Эрали чавандоз от ўйнатиб майдонга кирди. Унинг минган бедови Алпомиш минган Бойчиборнинг авлоди бўлади. Шу Қора Бахмалнинг бобоси фашистларга қирон солган Қора Лочин бўлади. Қора Лочиннинг отаси Тойир Зувра киносиди Тойир минган учар от бўлади. Ушбу ўқиган дostonимди шу Қора Бахмалнинг авлоди-аждодига бағишладим...

Чапагу кийкириқлардан тоғу тошлар ларзага келди. Денгиз довулидек адирлар, қоялар гумбирлади. Бу гапларга тушунгандек Қора Бахмал туёқ қокди. Учаман деб талпинаётган лочиндек кўкка қараб пишқирди. Кишнади, ёлларини силқитди. Сағрилари дир-дир титради...

Нурали бахши гулдурос олқишлар, кийкириклар остида минбардан тушди. Хамма учун хурматли рахбарнинг илтимосига биноан Эрали чавандоз Қора Бахмални миниб даврани икки-уч айланадиган бўлди. Эрали чаққонлик билан ўзини эгарга олди. Қора Бахмал шуни кутиб тургандек ўйноқлади. Давранинг ярмига етганда жўшиб кетди. Худди циркнинг отидек бирам хунарлар кўрсатди, бирам кўрсатди. Олдинги чап оёғини бир кўтаради, ўнг оёғини бир кўтаради. Худди тебранаётгандек бўлади. Хар тебранганда ёллари, сағрилари ялтираб-ялтираб кетади. Эрали сўликни тортмаса ҳам, бўйинни худди шахмат отларидек гажак қилиб ёлларини силкитади. Гоҳо бошини чап томонга буриб, юрар йўлига бир кўзлаб киё боқади. Америкондек қоп-қора ўмғони силкиниб ялт-ялт килади. Эрали чавандоз ечилиб кетди. У ҳозир эгар устида эмас қандайдир булутлар устида сузаётгандек. Лаб-лунжини йиғиштириб ололмасди. У баъзан сувликни беозор бир силкитиб кўяди. Шунда Қора Бахмал олд оёқларини кўтариб орқа оёқларида тик қотади. Эрали гоҳи-гоҳида эгар қошига бағрини бериб Қора Бахмалнинг манглайига қўл чўзади. Пешоналарини силайди. Ёлларини ҳовучига сидириб ўпади. Танга сочгандек яна бўйни узра селпиб юборади. Қора Бахмал бу эркалатишларни билади. Эркаланиб, тантикланиб бошини чап томонга буради-да, ўнг томонга гир айланади. Шунда ёллари худди ўртада чир айланаётган раққосанинг улама сочларидек ҳаволаниб боши баробар кўтарилади. Оломон кийкиради. Қора Бахмални, Эрали чавандозни алкаган овозлар янграйди.

Ана шундай минг хил мақом, минг хил муқом билан Қора Бахмал гижинглаб бобосининг ҳайкали олдида тўхтади. Эрали эгардан тушди. Ҳайкални.г уёқ-буёғига ўтиб обдан тикилди. Бу от чинакамига Қора Лочиннинг ўзи эди. Ҳайкалтарошнинг совхоз музейидан Қора Лочиннинг тўртбеш хил рангли суратини олиб кетгани кулоғига бир киргани. Жуда ўхшатибди. Эрали супачага чикиб, Қора Лочинни силаб кўйди. Бўйнига бошни кўйиб юзларини суртди. Халоскорим, қадрдоним, деб пичирлади. Ўкириб йиғлашдан ўзини тийди. Ўпкаси тўлиб, томоғига иссиқ нафас текилиб қолди. Оломон жимиб кетди.

Бирдан одамлар автолазкага ўзларини уришди. Қўлларига нима илинса харид қилавердилар. Эрали орқага қайтганда йўл-йўлдан одамлар чикиб, эгар олдига, от бўйнига атласми, бекасамми, гиламчами ташлайвердилар. Эрали, хой биродарлар, катта одамлар олдида мени хижолат қилманглар.

уялтирманглар, деб шунча тавалло қилса ҳам, қани энди-уларни тўхтатиб бўлса. Биров кафтига қўл соатми, ён соатми, дурбинми қистириб кетар, эгар қошига совун қутидек кичкина радиоприёмниклар илиб кетишарди. Совға-саломдан отнинг бўйни тўлиб бошигача чиқиб кетди. Тўн, қийиқларни Эралининг тақимига қистириб кета бошлашди.

Эрали шармандалик бўлмасин, суллохлик бўлмасин, дея умрида биринчи марта Қора Бахмалга қамчи тегизди. От ўйноқлаб кетди. Эрали жировни чавандозлар тўдаси томонга солди. Неки совға тушган бўлса барини чавандозлар олдига ташлади-ю, Қора Бахмални Кийиксовди момо ҳайкали олдига йўртдирди. Ўзи эгардан тушиб жировни кўйиб юбормай, момога бош эгиб турди. Қора Бахмал ҳам эгасига тақлид қилиб бошини ерга теккунча эгди. Олд оёқлари билан асфальт-ни тирнай бошлади. Бутун доvon, минг-минглаб оломон сув куйгандек жимиб қолди. Гўё ҳеч ким нафас олмаётгандек. Эрали ҳам, Қора Бахмал ҳам бошини кўтарганда одамларнинг олқишидан, чапакларидан, қийқириқларидан тоғтошлар момақалдиروقдек гулдиради. Эрали маст эди. Оёғи ерга тегмай муаллақ туриб қолганга ўхшарди.

Мирвали минбарда туриб оломон орасидан Толибжонни қидирарди. Нияти уни Раҳимов билан таништириб кўйиш эди. Аксига олиб оломон орасида Толибжон кўринмасди. Пастда, шундоққина минбар тагида қўш аппарат билан навбатманавбат сурат олаётган Расулбекка кўзи тушди. Аста юриб тахта зинадан тушаётганда французлар билан гаплашиб турган Жайронанинг олдидан ўтди. Жайрона қирғий қараш қилиб маъноли бир илжайиб кўйди. Бу нима дегани экан? Боладимми, деяптими, ё узр сўраяптими, билолмади. Кейин бориб Расулбекни четга тортди.

— Толибни топ. Тушлик тайёрланган жойга олиб бор. Албатта топ, — деди.

— Толибжон акам шу ердалар. Ҳозир топиб айтаман.

Мирвали яна тепага чиқиб, Раҳимовнинг ёнидан жой олди.

Энди навбат артистларга, бахшиларга келди. Раҳбарлар минбардан тушиб машиналар томон юра бошладилар. Шавкат Раҳимов машина томонга эмас, Қора Бахмалнинг жировидан ушлаб турган Эрали чавандоз томон юрди. Эрали ўзини йўқотиб, уёқ-буёғини тузата бошлади. Белбоғини тортди. Дўпписини олиб бошқатдан кийди. Отининг ярми ўнг ярми чап томонга тушиб қолган ёлларини бир томонга ташлаб кўйди. Ёнидан дастрўмолини олиб отнинг сал-пал кўпик сиккан оғзини артди. Қилган ишдан хижолат тортиб, ўн:

дастрўмол билан терлаган ўз пешонасини артди. У Раҳимов билан икки қўллаб кўришди. Кейин ўнг қўлини чап кўксига қўйиб қимираммай туриб қолди.

— Яшанг, чавандоз,— деди Раҳимов.— Қойил қилдингиз. Раҳмат сизга. Асл чавандоз экансиз. Ота-боболаримизнинг удумини яхши саклабсиз.

У шундай дедию Эралининг қўлини каттик қисиб машинаси томон кета бошлади. Уни кузатиб турган чавандозларнинг ичлари куйиб кетди. Ҳасад ўти танларини қиздирарди...

Раҳимовнинг машинага етишига икки-уч қадамлар қолган эди. Шу пайт одамлар тўдасидан бир кампир юлқиниб чикди-ю, унинг оёқлари тагига ўзини отди. Бу Равшанбекнинг онаси Рисолат эна эди. Мирвалининг юраги орқасига тортиб кетди. Унинг кўнглига ҳозир Бодомгул тўғрисида, уни Мирвали йўлдан урди, ўлимига сабабчи бўлди, деб айтади, деган гумон келди. Раҳимов энгашиб кампирни турғизди. Нима бўлди, эна, деб сўради.

— Боламини топиб беринг, Равшанбек деган лочиндек ўғлим дом-дараксиз йўқолди. Кўрдим, деган одам топилмади. Жон болам, қўлингиз ҳар жойга етади. Икки кун бўлди, келинимни ҳам тупроққа қўйдим. Бир нораства бола билан мунғайиб қолдим. Отангизни арвоҳи қўлласин, мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин, болагинамини топиб беринг.

Раҳимов ковоғини солиб обком секретарига қаради.

— Бу қандай гап? Нега одамларнинг додига қулоқ солмайсизлар? Сизлар амал креслосида нима қилиб ўтирибсизлар? Бутун бошли бир одам йўқ бўлиб кетади-ю парвойипалак юрибсизлар. Ё бу ишни ҳам Мирвалига топширайликми? Унда сизлар нима иш қиласизлар? Райком қаёққа қараяпти? Яхши-яхши актив хизматчиларни кавлаштириш ўрнига мана бунақа ишлар билан шуғуллансин,— у шундай деб министр Лукмоновга юзланди.— Бу ишни ўз қўлингизга олинг. Текширинг. Бир ҳафта муддат бераман. Натижасини менга ёзма равишда хабар қилинг.

Раҳимов кампирнинг елкаларидан силаб, хотиржам бўлинг она, бу иш шундай қолиб кетмайди, деди. Кейин машина эшигини очди.

Кампир дуо қилганча қолди. Обком секретари билан райком секретари Қодировларнинг рангида қон қолмади. Иккови серрайиб, бир-бирига қараб қолишди. Ҳеч ким уларни, юр, демади. Раҳимов улар билан хайрлашмади ҳам.

Мирвали кўпдан тигрилган бу икки ракибини яна бир марта доғда қолдириб кетганди.

XVI

Мирвали тушликни сой бўйидаги салқин арчазорга тайёрлатган эди. Бу жой фақат азиз меҳмонларга атаб қурилган. Меҳмонхона, ёзлик ва қишлик ошхона. Шахрисабз усталари ясаган ўймакор чорпоянинг ярми сой тепасига чиқарилган. Ўттиз метрларча пастликда сой буралиб-буралиб оқади. Ҳар бири филдек келадиган тошлардан ошиб тушаётган сув гувиллайди. Соининг нарёғи, қарасанг бошингдан дўппинг тушиб кетадиган баланд тоғ, худди пичоқ билан кесилгандек, учи булутларга санчилган бўлса, таги сувга ботиб кетган. Арчалар орасига экилган мажнунтолларнинг эгик бошлари мрамар йўлкаларга тегиб турипти. Уч-тўрт яшар бўлиб қолган оқ те-ракларнинг одам бўйи етадиган жойдаги айри шоҳларида булбулларнинг пиёладеккина уялари.

Қардош афғон халқига озиқ-овқат, кийим-кечак, рўзғор буюмлари олиб кетаётган «СовтрансAGENTство»нинг «Алка» машиналари довонга кучаниб кўтариладилар. Уларнинг бўғиқ гуриллашлари бу жойга эшитилмайди.

Бу томонларда кунига бир-икки марта ёмғир шаррос кўйиб ўтарди. Шунинг учун ҳам дарахтларнинг ювилган барглари шамолда пилдираганда, гоҳ аврасини, гоҳ астарини кўрсатиб ажиб бир ўйинлар қилади. Баъзан шамол новдаларини узоқ бир томонга қайириб турганда яшил тўнани ечиб оппоқ яқтак кийгандек бўлар, шамол дастидан силкиниб ўзини ўнглаганда яна яшил тўнани елкага ташлаб олганга ўхшарди.

Ҳаво қимиздек хузурбахш. Тўйиб-тўйиб нафас оласан. Қушлар наъмасига кулоқ тутиб аллақандай эртақлар оламига тушиб қолгандек бўласан.

Шавкат Раҳимов минбарда, офтоб тигида ҳаддан ташқари лоҳас бўлган эди. Бу сўлим гўшага келиши билан душга тушмоқчи бўлди. Мирвали унга: агар истасангиз фин ҳаммомини тайёрлаб қўйганмиз, деганда, у, йўқ, ҳожати йўқ, деб жавоб қилди. У то душдан чиққунча Мирвали кийимхонадаги илгакка оҳорли чех пижамасини илиб, оёқ остига янги шиппак ташлаб қўйди.

Мирвали дастурхон тузаб юрган Расулбекдан, Толибни кўрдингми, айтдингми, деб сўради.

— Э, қўйинг уни, бормайман, катталарга тоқатим йўқ, деди.

Мирвали, вой аҳмоғ-е, деб бош чайқаб қўйди.

Раҳимовга ҳамроҳ бўлиб келганларнинг кўпи йўлнинг нариги бетига ёнғоқзордаги иккинчи даражали меҳмонлар учун қурилган оромгоҳда қолишди. Фақат министр Лукмо-

новгина бу жойга ҳуқуқли эди. Лукмонов кўксига орден ленталари қадалган генераллик мундирини курси суянчигига кийдириб қўйди-да, пастликка — сойга шилдираб сув тўкаётган қувурни икки оёғи орасига олиб ювинди. Мирвали унга ҳам оҳорли сочиқ тутди. Муздек тоғ сувидан тани яйраган Лукмонов артина-артина Мирвалининг олдига келди.

— Хўжайин Шахрисабз томонга ўтмайдилар. Бир оз дам олиб Тошкентга қайтадилар. Эҳтимол Жиззахга қўниб ўтсалар. Мен қоламан. Кечлатиб кетаман. Сизга айтадиган гапларим бор.

Мирвали ҳазил аралаш сўради:

— Яхши гапми, ишқилиб?

— Яхшиям деёлмайман, ёмон ҳам. Фақат икковимизга алоқадор гап. Яхши-ёмонлиги қандок тушунишингизга боғлиқ.

Мирвали жиддийлашди.

— Шундоқ яхши кунда мени диққат қилмай, айтиб қўя-қолсангиз нима қилади.

Лукмонов пичинг қилди:

— Ахир милиция деган ҳар қанча яхши гап бўлса ҳам, аввал бир сиёсат қилади-да. Менам ахир милицияларнинг каттасиман. Шунақа гуноҳдан холи эмасман.

Мирвали хандон ташлаб кулди.

— Милиция бирон нимадан умидвор бўлса гапини сиёсат қилишдан бошлайди. Нима бало, жиндек қуруғидан керак бўлиб қолди шекилли? — У шундай деди-ю, ҳазилим айил ботмадимикан, деб унга кўрқиброқ қаради. Лукмоновнинг юз-кўзида ранжиган аломат сезилмади. У ҳам пичингга пичинг билан жавоб қилди:

— Қуруғи яхши-да, моғорламайди. Ҳўли тез айнийди. Ундан ташқари, тириги ҳам ёмон бўлмайди.

Мирвали аввалига бу нима дегани экан, қўй-пўй сўрап-тими, бу паст, деб ўйлаб турди-ю, хаёлига бир гап лоп этиб келиб қолди.

— Тириги керак, дейсиз, ахир Жайрона ўзингизники-ку.

— Э, омон бўлинг, менга Жайрона эмас, уни оборман...

Рахимов пижама тугмасини қадаб улар томон келарди. Лукмоновнинг гапи оғзида қолди. Кейин, кейин гаплашамиз, ҳар қалай гапимнинг ярмигача тушунибсиз,— деди.

Шавкат Рахимовнинг табиати равшан эди. Бу сўлим гўша унга ҳаддан ташқари ёқарди. Ҳар гал Қашқадарёми, Сурхондарёгами ўтганида, кетишида ҳам, қайтишида ҳам шу жойда бир-икки соат ҳордиқ чиқазарди.

— Одамларга ҳайронман, шундоқ жойларимиз бор, Кавказга борадилар. Олдиндан оққан сувнинг кадри йўқ, деб

шуни айтадилар-да. Қани энди, ташкилотларимиз шу тоғлар орасига пансионатлар қуришса.

Мирвали ҳадди сиғадиган одамларга қўнғлидаги бор гапни айтадиганлардан эди. Раҳимовга ҳеч ким айтолмайдиган гапларни у айтарди.

— Ота, шаккоклигим учун бир қошиқ конимдан ўтинг. Бу тоғларни мён ит бўлиб қўриқлаб ётибман. Пансионатлар курсак, санаториялар курсак оёкости бўлиб кетмасмикин? Бу томонда одамлар қора терга тушиб, офтоб тигида далада ишласа, бу томонда минг-минглаб эчки қўтарган чангни ютиб чўпонлар юрса, тамаки захрини ютиб, ранги заъфарон бўлиб чопиқ қилса, шулар олдида ярим яланғоч дам олувчилар куёшда танини қизитиб ётса, қандоқ бўларкин? Қўкон йўлидаги тоғларда конлар очияпти, геологлар ҳаммаёкни илма-тешиқ қилиб портлатишяпти. Парранда-ю, даррандалар аллақаяқларга бош олиб кетишяпти. Биттагина шу «Тахти қорача» омон турипти. Келинг, шуни бутун сақлайлик.

Агар шу гапни бошқа одам айтганда Раҳимов силтаб ташларди. Унинг гапларини кулиб тўриб эшитди. Кейин, баракалла, деб елкасига қокиб қўйди.

— Мана бу гап чинакамига юртини севадиган одамнинг гапи. Шунинг учун ҳам сизни яхши кўраман-да.

Учовлон аста-секин юриб арчазор четига чиқишди. Олис чўққилар, юксалган адирлар кўриниб турарди. Куёшга терскай бўлганидан бу томонда нам узоқ сақланар, шунинг учун ҳам эрта кўкламдан то куз шамоллари увлағунча кўм-кўк бўлиб турарди. Адирлардан тоғнинг турли томонларига асфальт йўллар чўзилиб кетган. Раҳимов бармогини бигиз қилиб тоғдаги асфальт йўлларни санай бошлади.

— Бир, икки... ўн саккизта йўл. Мунча кўп. Эчкилар ўрлаши учун асфальт йўл қуриш шартмиди? Ҳар қайси йўл неча километргача чўзилган?

— Бир километрлиги ҳам бор, бир яримлиги, ярим километрлиги ҳам...

— Роса пулни сочибсиз, ўғлим. Шу йўлларга қанча сарф қилдингиз?

— Бир миллиону уч юз эллик минг,— деди хотиржам Мирвали.

Раҳимов афсуслангандек бош чайкаб қўйди.

— Министр, қаёққа қараб ўтирибсизлар? Биз республика бюджетига тийинлаб йиғиб, кўшяпмиз. Одамлар товукка дон сочгандек миллионларни сочишяпти.

Луқмонов Мирвалига савол назари билан қаради. Раҳимов яна сўзини давом эттирди:

— Кадрдонлигимиз, ота-болалигимиз ўз йўлига. Бунақа ишларда менга орқа қилманг.

Мирвали ўзини йўқотмади, эсанкирамай дадил жавоб қилди:

— Ота, бир миллион уч юз эллик минг сарфлаган бу йўллар икки йилда тўрт ярим миллион даромад берди. Бу тоғлардан йилига тўрт марта хашак ўрдираман. Ўша ерда преслатиб тоғ-тоғ қилиб, уйиб қўяман. Ердан қор кетмай республикадаги жами хўжаликларингиз молига хашак тополмай зир югуришади. Бу томони қирғизлар, бу томони тожиклар хашак қидириб қолишади. Кўнглингизга келса ҳам айтай. Ўша менман деган Попдаги директорингиз ҳам икки марта хашак сўраб келган. Уруғ сепмасам, сугормасам, ўзидан-ўзи ўсиб ётган теппа-текин бойлик бўлса... Йўл қурган йилимизоқ ўзини оқлаб яна озроқ даромад ҳам берганди. Мана буёғи гирт фойдага кирган.

Раҳимов билан Лукмонов маъноли қараб олишди.

— Сиз ҳозир ўн саккиз томонга кетган йўлларни кўряпсиз. Манави чўкки орқасида Жом тарафга чўзилган яна шунақа йўллар бор. Уёғидагиси ўз чорвамиз учун. Ота, яна бир келганингизда олиб чиқай. Нью-Йоркка келиб қолдимми, деб ўйлайсиз. Пресланган хашаклардан бир шаҳар пайдо бўлган. Машина билан тоғ бўйи хашаклар орасидан юриб охирига етолмайсиз. Тоғ орасида яна тоғ пайдо бўлган. Февраль ўрталаридан бошлаб бу йўллардан жамики областнинг рақами қўйилган машиналарнинг кети узилмайди. Март охирига бориб ҳамма хашакларни ташиб кетишади. Ота, ҳар келганингизда бир янги нарса кўрсатардим. Бу гал ҳеч балоси йўқ экан, деб ҳайрон бўлаётгандирсиз. Янгилик бор. Совхозни бойитадиган, бекорчиларни ишга соладиган янгилик.

У шундай деб уларни ошхона орқасидаги икки хонали бинога бошлади.

Бино келди-кетдиларни кутадиган хизматчилар учун қурилган эди. Уларни остонада эллик ёшлардан ошган татар хотин билан унинг келиними, қизими — кўхликкина бир жувон кутиб олди.

— Опой, қани хунарингизни кўрсатинг,— деди Мирвали.

Стол устида парраги олиб ташланган бир винтлятор турарди. Аёл кўлига бир қисим тивит олиб винтлятор тугмасини босди. Паррак ўрнига ўрнатилган урчуқ пириллаб айлана бошлади. Аёл тивит учини химариб урчуққа олиб борган эди, хўплагандек ўраб кетди. Урчуқ бир зумда опой кўлидаги тивитни ямлаб бўлди.

— Янгилигимиз мана шу. Ўзингиз биласиз, Қоплонбопдаги аёллар серфарзанд. Ишлаб чиқаришга қатнашмайди.

Шуларни ишга соляпмиз. Мана шу опой икки юзтасини ўқитяпти. Элликтасининг уйига шунақа винтелятор обориб берганмиз. Юз элликтасини клубга тўплаб олдига биттадан винтелятор қўйиб бердик. Фириллатиб ип йигиришяпти. Мана ви синглим, опойнинг келинлари бўлади. Ҳозир етмиш аёлга рўмол тўқишни машқ қилдирияпти. Опчиқинг, рўмолларни кўрсатинг.

Жувон ичкарига кириб кетиб бир оздан кейин тўрт-бешта оқ тивит рўмол кўтариб чиқди. Раҳимов биттасини кўлига олиб ёзиб қаради.

— Оренбург рўмолларидан қолишмайди.

— Ундан яхши. Бу оппоқ тивит. Уларники кулранг. Экономист билан ўтириб ҳисоблаб чиқдик. Ип йигирадиганларнинг ойлиги ўртача 175 дан, рўмол тўқийдиганларники 210 дан айланяпти. Ўртача бир фабрика қуриш учун лойиҳа буюрттирдим. Лойиҳа келиши билан қурилишни бошлаб юборамиз. Тивит ўзимиздан. Ота, шу давлатга топширадиган тивитнинг бир қисмини ўзимизга қолдиришга ёрдам берсангиз. Кейин яна битта илтимос. Оқ тивитга жула паст нарх кўйилган. Қора тивитники баланд. Акси бўлиши керак эди. Қора тивитни бошқа рангга бўяб бўлмайди. Оқ тивитни истаган рангга бўяш мумкин. Шунга яраша нархи баланд бўлиши керак. Нарх-наво комитети билан гаплашиб берсангиз дегандим. Жуда сув текин нарх кўйишган-да. Чўпонларнинг хусусий эчкиларидан тараб олган тивитларини чайқовчилар эллик сўмдан олиб кетишади. Москвада юз сўмдан сотишади. Бизникига етти сўм нарх кўйишган, шу ҳам инсофданми?

Бу гапларни эшитиб Раҳимов тамоман лол бўлиб қолганди. Бу йигитнинг омилкорлигини қаранг-а, ҳар бир нарсадан хўжалик учун фойда чиқазади. Қалласи соат механизмидек тинмай ишлаб туради шекилли.

Тоғликлар серфарзанд бўлади. Аёллар бола-чақа билан овора бўлиб ишламай қўядилар. Эрлари Қарши, Жиззах, Каттақўрғон томонларга қовун, пиёз экишга гектар байлашиб кетиб, кеч кузда қайтадилар. Ота-она, хотин, етти-саккиз болани боқиш осонми, ахир. Мирвалининг ўйлаб топган бу иши бутун бир қишлоқ аҳли ҳаётида революция қилади, деса хато бўлмайди. Қойил. Савхоз учун яна бир даромад манбаи бу.

— Генерал,— деди Раҳимов,— агар Мирвалига ўхшаган яна ўттиз-қирқта хўжалик раҳбари бўлганда кечалари тинч ухлардим. Афсуски, бунақаси битта-да.

Раҳимов ялт этиб Мирвалига қаради.

— Ўғлим, боя, митинг пайтида одамлар орасида бир киши-

га кўзим тушиб қолди. Толибжон Усмонов деган одам бўларди. Шу эмасми?

— Янглишмабсиз, ўша,— деди Мирвали.— Бу ерга чақирган эдим, негадир келмапти.

— Келмайди. У ярамас одам. Генерал, танийсиз-а? Анави ифвогар академикнинг думларидан.

Луқмонов дарров эслади.

— Эсимда, область партия конференциясида оғзига келганини қайтармай жавраганди.

— Бу жойларда нима қилиб юрипти?— деб сўради Рахимов.

Мирвали яхшиям Толибжоннинг келмагани, келса нақ балого қолардим, мени бир худо асрапти, деб кўнглидан ўтказди.

— Ота, асли у Омонқўтоннинг Етим қишлоғидан. Чет элларда юриб, кўп жабру жафоларни бошидан кечирипти. Хотини ўлипти. Ўғли ҳалок бўлипти. Нервиний бўлиб қолган экан, дўхтирлар, тоғларда, тоза ҳавода даволанишни буюрган экан. Бир-икки ойдан бери шу ерда.

— Бошқа тоққа борсин,— деди Рахимов қатъий оҳангда.— Бу атрофда унинг қорасини кўрмай. Генерал, ўзингиз бир шуғулланиб кўйинг. Ҳа, айтганча, французларни қаёққа ташлаб келдинглар?

— Нариги боғда,— деди Мирвали.— Телевизиончилар билан мухбирларга кўшиб қўйганман.

— Чакки қилибсиз, ўғлим. Улар жуда азиз меҳмонлар. Бу томонга уларни мен бошлаб келганман. Буёққа чақиринг!

Мирвали хижолатдан қип-қизариб кетди. Кўлини кўксига қўйиб узр сўрагандек бир қимтиниб олди. Кейин улар билан яна чорпоя олдига келиб, меҳмонларни чақиргани йўлини кесиб ёнғоқзор томонга ўтиб кетди.

Рахимов унинг орқасидан завқ билан қараб қолди.

— Жуда олов бола-да. Иши пишиқ. Режаси аниқ. Тоғларда кезгани-кезган. Тиним нималигини билмайди. Товонидан ўт чақнайди-я.

Мирвали кетаркан, ўйларди: бу генералнинг гапим бор дейиши сал галатироқ бўляпти-да. Отахоннинг бу офаринларидан кейин кўнглида қанақанги ёмон нияти бўлса ичида қолади. У киши шундоқ деб турганда бунинг кўлидан нима иш келарди. Кейинги кунларда аноним ёзадиган ярамаслар кўпайиб кетган. Биламан, уларга хат бориб туради. Ишқилиб манави манжалақи Жайрона отахон олдида бўлган ишни гуллаб қўймасин-да. Хотин кишига ишониб бўладими? Отахонга рўпара келмасин, деб атайин уларни ёнғоқзорда қолдирган эдим. Лекин у мени доғда қолдириб кетди. Мен ҳам

анойилардан эмасман. Шу пас деса ётадиган, товукмижоз тайёр парсани кўлдан чиқариб юборганимга асти чидамайман. Майли, ноумид шайтон. Олмадек қилиб кўйнимга солганимни ўзи билмай қолсин.

Бу Толибни нима қилсам экан? Роса бошоғриғи бўлди-ку!

Қайтишда Жайрона билан Мирвали олдинда, орқада меҳмонлар келишарди. Жайрона шайтонлик қилиб силкиниб-силкиниб куларди.

— Энди кулаверасиз,— деди Мирвали маъноли қилиб.— Бир эмас, икки марта мени тузлаб кетгансиз. Кулинг, кулаверинг.

Жайрона гапни илиб кетди.

— Сизни шунақа тез-тез тузлаб турмаса айниб қоласиз. Тузлаган яхши-да.

— Нима, сизга гўшт бўлдикми, тузлайсиз?

— Тузлаган гўшт хушхўр бўлади. Одатим шунақа, тузланган гўштни жонимдан ҳам яхши кўраман. Чайнаган сари мазаси чиқади.

— Майли,— деди Мирвали тантилиқ қилиб.— Агар ейишингиз, чайнаб-чайнаб ейишингиз рост бўлса, бутун танамни тилиб тузлаб ташланг-э, ғиринг десам, номардман.

Улар ана шундай пичингу тагдор гап билан бир-бирини мот қилолмай арчазорга келганларида Раҳимов кийиниб чиққан, министр билан тушликка ўтирмай уларни кутишарди.

Дастурхон устидаги дока очилди. Расулбек ҳар галгидек, ажойиб пазандалигини намойиш қилган. Аввал сели билан каклик дўлма тортилди. Раҳимов парҳез таом ерди. Унга ёғсиз товук шўрва билан обдан қайнатилганидан титилиб кетган товук гўшти кўйишди. Бедана табакадан жиччагина татиб кўрди-ю, помидор сувини ичиб ўтирди. Аммо бошқалар овқатдан бош кўтаришмасди. Таом устида Раҳимов Жайронадан сўради:

— Қизим, маршрут ўзгармаганми? Меҳмонларни қаерларга обормоқчисиз?

Жайрона катта зиёфатларда, жуда эътиборли кишилар давраларида кўп бўлган. Бундай пайтларда ўзини туттишни яхши биларди. Бокалга қўйилган боржомдан битта хўплаб қоғоз салфеткага оғзини артди-да, шошмасдан жавоб берди:

— Аввал Улуғбек Расадхонасини, ундан кейин Шоҳизинда ансамблини, Гўри Амирни, Афросиёб музейини кўрсатамиз. Ундан кейин Саҳихий Бухорий мақбарасига оборамиз.

Раҳимов унинг гапини бўлди:

— Бухорий мақбарасини маршрутдан чиқариб ташланглар. У ерда ҳозир жуда одам кўп. Ифлос. Ҳар хил қаланғи-

қасангилар тўлиб кетган. У жой феодализмни эслатади. Яна қаерга обормоқчи эдингиз?

— Самарқанд чинни заводига...

— Жуда яхши. Ундан кейин қайтишда Жиззахга қўниб ўтинглар. «Москва» колхозини кўрсатинглар. Бухорога ўтмай-сизларми?

— Вақтимиз етмаса керак. Индинга Тошкентда уруш ветеранлари билан учрашув бор. Етиб келишимиз керак.

— Маъқул,— деди Раҳимов.— Энди менга жавоб, сизлар бемалол ўтириб дам олинглар. Хўш, генерал, бирга кайта-мизми?

Мирвали ичида шу ярамасни олиб кетса эди, деб ўйларди.

— Рози бўлсангиз мен қолсам,— деди Лукмонов.— Бир-иккита ҳал қиладиган ишлар бор эди. Коллегияда кўриладиган ишлар.

Раҳимов, ихтиёрингиз, деб ўрнидан турди. Мирвали Расулбекка имо қилган эди, ошхона орқасига липиллаб ўтиб кетди. Мирвали билан Лукмонов уни машина олдиғача кузатиб боришди. Расулбек битта тугунча билан коғозга ўроғлик кичкинагина нарса кўтариб келди.

— Ота, йўқ демайсиз. Ўзимиз тўкиган рўмол. Махсулотимизнинг олди, опа ўрасинлар.

Биринчи хижолат бўлиб олиш-олмаслигини билмай туриб қолди.

— Қандоқ бўларкин. Бу порага кирмайдими? Енгил sanoat министривга кўрсатаман. Ички имкониятлардан фойдаланиш қанақа бўлишини билиб қўйсин. Буниси нима?— У коғозга ўроғли нарсага имо қилди.

Мирвали уни Расулбекнинг қўлидан олиб очди. Кичкинагина, пеницилин шишасида қандайдир оппоқ суюклик эди.

— Асаларининг сути. Пипетка билан тил тагига томизиб, бирон соат суюклик ичмай турасиз.

— Биламан,— деди Раҳимов.— Мана бунга катта раҳмат. Бу инсонни жуда тетик тутади. Руҳини енгиллатади. Мехнат қобилиятини оширади.

Раҳимов шишачани олиб, шофёрга узатди.

— Машина холодильникига солиб қўйинг.

Раҳимов ҳамма билан қуюқ хайрлашиб, жўнаб кетди. Улардан кейин Жайрона ҳам рухсат сўраб ўрнидан турди. Мехмонлар «Чайка»га чиқишаётганда Жайрона Мирвалига тагдор бир гап қилди.

— Туз-пуз керак бўлса хабар қиларсиз,— деди Жайрона. Бу Мирвалининг, мени тузлаб кетдинг, деган гапига ишора эди.

Мехмонлар жўнаб кетишди. Арчазор жимиб қолди. Пастда телевизиончиларнинг ширакайф овозлари эшитилиб турарди.

Луқмонов билан Мирвали иккови мармар йўлкадан келишар экан, генерал гапни нимадан бошлашни чамалар, Мирвали бўлса бу ярамаснинг айтадиган гапи яхшилик бўлсин-да, деб ўйларди.

Иккови аста-аста юриб, арчазордан чиқишди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Луқмонов ўтиришга жой излаб, катта оппоқ бир това тошга кўзи тушди-ю, бориб ўтирмоқчи бўлди. Чанг эмасми, деб бармоғи билан сидириб кўрган эди, тоза экан. Ўтирди.

Бу жойдан олис тоғлар, пистазорлар, ёнғоқзорлар куюк туман ичида жуда ғалати бўлиб кўриниб турарди.

— Хўш, гапни нимадан бошлай, оғайни? — деди генерал.

— Ия, — дея унга қаради Мирвали. — Шунчалик гап кўпми, нимадан бошлашни билмаяпсиз?

— Кўп. Жуда кўп. Тонг отгунча гаплашсак ҳам тугамайдиган гаплар.

Мирвалининг юрагини ваҳм босди. Кейинги бир-икки йил ичида қилган ишлари кўз олдидан ўта бошлади. Қай биридан хабар топди экан? Агар ёмон нияти бўлса мен билан гаплашиб ўтирмасди. Биттасига буюрарди, зинғиллатиб олдига солиб олиб борарди. Ё отахонга тушунтириб бошимга минг бир балоларни соларди. Йўқ, у бошқача йўл тутяпти.

Довонга кўтарилишда ўнг томонда бир машина сиғадиган йўл бор. Бу йўл охирида каттагина саҳни эгаллаган теракзор. Мирвали шу Луқмоновнинг илтимоси билан кичкинагина, атиги беш хонали дача қурган. Унда министрликдан келган генераллар, полковниклар дам олиб кетарди. Бошқа кунлари район милицияси ходимлари ичкиликбозлик қиладиган жойга айланиб қолган эди. Бу иш кўнглига ўтирмаган Мирвали дачага олиб борадиган йўлни бузиб ташлади. Хоналарни кулфлатиб ташлади. Балки Луқмонов шунинг аламини олмоқчидир...

Мирвали ниманики тахмин қилса, тўғри чиқарди. Унинг мушоҳида қилиш қобилияти кучли эди. Ҳар бир ишни, гапни мантиқдан келиб чиқиб мулоҳаза қиларди. Шу топда республикадаги жами милиционерларнинг хўжайини, министр, генерал уни четга тортиб айтмоқчи бўлган гапларини тарозига соляпти. Бир гап бор? Ё дўпписи тор келиб қолган ё мени шилмоқчи.

— Менга қаранг, Мирвали, ҳозир жонингиз менинг қўлимдалигини биласизми?

Унинг бу гапи Мирвалига малол келди. Ахир, у кимсан Олий Совет депутаты, Қаҳрамон, қолаверса, Биринчининг энг яқин кишиси. Бу генералчага у билан бу хил гаплашишга ким ҳуқуқ берди.

— Нима?— деди Мирвали зарда билан.— Мени кўрқит-моқчимисиз? Овора бўласиз?

Луқмонов ўрнидан туриб кетди. Мирвали ҳам турди. Бир-бирини тепмоқчи бўлиб турган иккита хўрозга ўхшарди улар.

— Менга қара, гўдак. Сени уч модда билан айблайман. Бири кекирдагингдан, бири киндигингдан, яна бири оёгингдан дорга осадиган айблар. Агар биттасини айтсам, оёқларим тагида эмаклаб юришга ҳам рози бўласан.

Мирвали бўшашиди. Модомики, у шу хил баланд келаётган экан, демак қўлида рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор.

— Айтинг!— деди Мирвали сал ён бериб.— Айтаверинг Чўзманг.

Иккови яна тошга ўтиришди. Луқмонов кўп маҳбусларнинг терговига қатнашган, генерал формасини кўрганда қалт-қалт титраганларнинг кўпини кўрган эди. Аммо манави ҳеч кимга бўйин бермайман деб турган олифтанинг чиранишлари совун кўпигидек ёрилиб кетишини ҳам биларди.

— Боя биринчининг оёғига йиқилиб илтижо қилган кампирнинг ўғлини танийсизми? Анави йўқ бўлиб кетган чўпонни...

— Биладан,— деди Мирвали.

— Шунинг сиз ўлдиргансиз! Мана шунинг учун сиз бўйнингиздан осиласиз.

— Тухмат қиляпсиз,— Мирвали ҳеч чўчимасдан унинг кўзларига тик қараб айтди бу гапни.

— У оддий чўпон эмас эди. Бунинг яхши биласиз. У сизни киндигингиздан осадиган гуноҳингиздан хабардор эди. Учинчиси — оёгингиздан осадиган гуноҳингизни бир оздан кейин айтаман. Аввал биринчисини ҳал қилайлик,— у шундай деб ён чўнтагидан қаттиқ муковали дафтарча олиб ичидан бир сурат чиқарди.— Манави ўша чўпон Равшанбекнинг ўлдириб ўнгирга ташлаб кетганингизда олинган сурати. Шундан гаплашайлик. Хўш, нима қиламиз? Нима қилишимизни ўзингиз айтинг. Сиз айтганча бўлади. Агар келишолсак.

Мирвали ўзини ўнглаб олди. Аввалига у унда рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор, деб сал-пал чўчиган эди. Энди уни лақиллатмоқчи бўлди.

— Менга қаранг, ака. Хўш, шундоқ бўлган деяйлик. Қандоқ қилсам, сиз айтган дорга бўйнимдан осилмайман.

Луқмонов жавоб ўрнига бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғини бир-бирига ишқаб кўрсатди.

— Қанча? Битта етадимми?

Луқмонов яна овоз чиқармади. Уч бармоғини кўрсатди

— Бу кўп,— деди Мирвали.

Луқмонов, сиз билан келишолмадик, деб ўрнидан турди. Мирвали уни этагидан тортиб ўтқизди.

- Бўпти. Розиман. Лекин ҳужжатларни кўлимга берасиз.
- Розиман,— деди Лукмонов.
- Энди иккинчисини... Киндигимдан осадиган гуноҳимни

айтинг.

Лукмонов дафтарчасини олиб, ёзувларни ўқий бошлади.

— Совхозда эллик минг эчки бор, деб ҳужжатлаштиргансиз. Аслида етмиш минг эчки бор. Сиз ҳар йили эллик минг эчки туғилади, деб ҳужжатлаштиргансиз. Аслида етмиш минг эчкидан йигирма минги така бўлиб, эллик мингги иккитадан туғади. Ҳар йили бор эчкилар ёнига юз минг эчки қўшилади. Сиз йилига эллик минг эчкини тоғдан ошириб савдога ўтказасиз. Ҳар бир эчкига арзон-гаров нарх қўйиб, йигирма сўмдан пуллайсиз. Эллик минг эчки йигирма сўмдан неча пул бўлади? Ҳисобини ўзингиз биларсиз? Бир миллион сўм бўлади, тўғрими? Мен сизнинг тонна-тонналаб сотадиган тивитларингизни ҳисобга киритмаяпман. Ундан ҳам икки-уч юз минг даромадингиз бор. Хўш, буларни нима қиламиз? Ё гувоҳларни чақрайми?

Мирвали ҳар қандай танг пайтда ҳам ўзини йўқотмасди. Рақиб олдида ҳеч қачон паст келмасди. Аммо бу гал озроқ ён бермаса бўлмасди.

— Хўш, нима қиламиз? — деди Лукмонов.

— Нархини айтинг? — деди у аста таслим бўлиб келаётганини унга сездирмай.

— Сиз айтинг!

Мирвали битта бармоғини кўрсатди. Генерал энсаси қотгандек лабларини буриб, учта бармоғини кўтарди. Мирвали иккитасини кўрсатди. Генерал ҳамон учта бармоғини кўтариб турарди.

— Бўпти. Мени шилишга келган экансиз. Энди оёғимдан осадиган гуноҳимни айтинг.

Лукмонов чап чўнтагидан қалам билан чизилган харитага ўхшаган қоғозни олиб, тош устига қўйиб, букланган жойларини бармоқлари билан текислаган бўлди.

— Нималигини биялпсизми?

Мирвали билмади.

— Яхшилаб қаранг. Майдонтолдан бошланган йўл. Бу ёғи қаскқа олиб боради? Қани, яна бир қаранг! — Мирвали бир қарашдаёқ билди.

— Бу Жайронани олиб борган ғордаги пинҳона ишратхона йўли. Ичида нималар борлигини айтиб берайми? Видеомагнитофондаги ленталарда кимлар ва нималар суратга олинганини ҳам айт, десангиз айтиб беравераман.

У шундай деб, тош устига бир даста сурат ташлади. Мирвали суратларни бир-бир кўра бошлади. Ҳамма хоналар

алохида-алохида суратга олинган. Видеодаги воқеалар ҳам фотога ўтказилган.

— Йўл эсингиздами ё ўзим оборайми?— деди Лукмонов.— Калит идорада, сейфда қолган, десангиз, мен кали-тимни бериб туришим мумкин.

Генерал чўнтагидан иккита калит олиб жаранглатиб тош устига ташлади.

Унинг далилларини асло рад қилиб бўлмасди.

— Биламан,— деди Мирвали ғазаб билан.— Бу ўша жалаб, Жайронанинг иши. Даюс, қўлимга тушарсан. Киндигигача тиламан.

— Хўш, буни нима қиламиз?

Мирвали индамади. Ҳали ҳам ғазаб ўтида ковриларди.

— Хўш, буни нима қиламиз?— деб такрорлади генерал.

— Нархини айтинг,— деди жаҳл билан Мирвали.

— Бу иш пул билан битмайди.

— Бўлмаса нима билан битади?— деди Мирвали унга савол назари билан қараб.

Лукмонов бир муддат тек қолди. Кейин деди:

— Шу жойни менга берасиз. Вассалом. Шунда оёгингиздан осилишдан қутуласиз.

— Берганим билан сиз бу жойларга боролмайсиз. Неча жойга шлагбаум қўйганман. Ундан ташқари, сиз элга таниқли одам бўлсангиз.

— Бу томонидан хотиржам бўлинг. Вертолётни нимага чиқазган.

— Шартингизга рози бўлишдан олдин битта гап сўрайман. Очигини айтинг, бу Жайрона дегани қандоқ бало? Шунинг ишими?

— Гапни кавлаштирманг.

— То шу жувонни бир кеча бағримга босмас эканман, ўлсам армоним ичимда кетади.

Лукмонов хандон ташлаб қолди.

— Чучварани хом санаманг, Мирвали. Бу Жайрона жувон эмас, ҳали киз бола. У ҳатто Миср араб республикасининг президенти Анвар Садатнинг ҳам олдига похол ташлаб кетган. Сиз ким бўпсиз.

Мирвали вой-бў, деб юборганини билмай қолди. Генерал ўрнидан турди.

— Бу ерда пулингиз йўқдир. Мен кириб, бир оз ухлаб олай. Унгача сиз бориб олиб келинг. Мен одатда бугунги ишни эртага қолдирмайман.

— Хужжатлар нима бўлади?

— Сиз берадиганингизни беринг, хужжатлар ўша заҳоти бўлади.

— Сиз менинг ўрнимда, мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, бўйнингизга беш юз минг сўм юклаб қўйсам худди менга ўхшаб индамай бераверармидингиз?

Лукмонов орқасига қайтди. Кутилмаган бу сўроққа бирдан жавоб беролмай пича ўйланиб турди.

— Албатта, берардим. Биласизми, Мирвали, бу бир кимордек гардкам иш. Омад бир сизга, бир бошқага келади. Омадинг келдими, ол, омадинг кетдими, бер. Мана шунда ўгил болача иш бўлади.

— Раҳмат,— деди Мирвали.— Сиздан худди шундай жавоб кутган эдим. Мен пулни олиб келгани кетдим.

Мирвали шундай деб машина томон юрди.

Лукмонов унинг бу сўроғига унча эътибор бермади. Сўроқ тагида қандоқ сир-синоат ётганини ўйлаб кўрмади. Хотиржам ётоққа кириб кетди.

Мирвали ҳеч қачон, ҳеч кимга ем бўлган эмас. Генерал хамирдан қил суғургандек қилиб ундан ярим миллионни оламан, деб қатъий ишонди. Тортишмаганига, савдолашмаганига, ақалли бирон марта ундоқ эмас, деб эътироз билдирмаганига ҳайрон бўлмади.

Мирвали йўл-йўлакай ўйлаб борарди:

«Мени бўш, баёв, бемалол сигир қилиб соғса бўлаверадиган лақма деб ўйлаяпти, шекилли. Ҳали қараб тур, ўзингни шилиб ширяланғоч қилиб қўйганимни билмай қоласан. Лекин сен аблах унча-мунча гуноҳларимни биласан. Биламан, кўпдан кузатасан. Қадамимни санаб юрибсан. Сен шоҳида юрсанг, мен баргида юришимни билмайсанми? Жайронани қўлга олдингми? Ишратхонанинг калити қўлингга қайдан тушди? Ундан фақат икки нусха бор эди. Бири Расулбекда, бири менда эди. Уни ўзимизнинг устахонада юнон устасига яратганман. Равшанбекнинг ўлимини менга ёпиштирмоқчи. Шошма, унинг ўлигини бўйнингга шундай осиб қўяйки, қаёққа борсанг кўришиб турсин...»

Равшанбек кейинги эчки ҳайдаганда йигирма кун уйига келмаган эди. Кунора тоғ орқасига эчки ҳайдаб, чангга беланиб, сўқмоқлардан юаркан, уйига сира боргиси келмасди. Унга хиёнат қилган Бодомгулни кўришга тоқати йўқ эди. Йигирма кундан бери ҳайдаётган эчкилар ҳисобда йўқлигини Равшанбек биларди. Аммо бу тўғрида бировга лом-мим, деб оғиз очишга кўрқарди. Унга шерик бўлиб бориб келаётган Расулбек олди-соттига аралашмай четда туради. У ана шунақа қилган ишидан из қолдирмайдиган уста эди. Уч юз минг сўмни ушлаб ҳам кўрмади. Нима бўлса Равшанбек бўлсин, деб ўзини эҳтиёт қилди.

Равшанбек сўнгги отарни «эгаси»га топшириб келаётганда ҳам Расулбек у билан ёнма-ён қайтмади. Ундан тахминан икки-уч юз метр орқада қоралаб келаверди.

Равшанбек чарчаган, бутун вужуди чангга беланган, отда мудраб келарди. Замбуруғ қоя тагидаги камарда милиция капитани уни кутиб турганини билмасди. Камар оғзига келганда капитан йўлини тўсди. Равшанбек довдираб қолди. Орқада келаётган Расулбек ўзини панага олди. Капитан тўппонча ўқталиб Равшанбекни отдан туширди. Расулбек бўйнидаги фотоаппаратни олиб узокдан оладиган объектив кўйди. Равшанбек то отдан тушгунча икки марта суратга туширди. Капитан от эгаридаги хуржунни кўрсатиб, нимадир деди. Равшанбек орқасига тисарилди. Капитан хуржунни эгардан тортиб туширди. Ичидагиларни ерга тўкди. Пачка-пачка юз сўмликлар ерга тушди. Расулбек тинмай суратга олаверди. Капитан Равшанбекка нимадир деб бақирди. Равшанбек энгашиб пулларни хуржунга сола бошлади. Шунда капитан унинг бошига гуваладек тош билан урди. Равшанбек муккаси билан йиқилди. Капитан пул тўла хуржунни елкалаб унинг жасадига қаради. Кейин оёғи билан суриб уни пастликка тепиб юборди. Ана шундан кейин капитан ёлғизоёқ йўл билан жадал юриб кетди.

Расулбек бу воқеани ўз кўзи билан кўрибгина қолмай, ўн беш чокли фото кадрга муҳраб қўйганди.

Ҳозир Мирвали машина рулини гоҳ ўнгга, гоҳ чапга асабий буриб бораркан, Расулбек айтиб берган бу воқеани яна бир марта эслади.

Мирвали қайтиб келганда Лукмонов олдига кичкинагина, папирос кутисидек магнитофон кўйиб, ўзи яхши кўрадиган ҳофиз кўшиқларини эшитиб ўтирарди. Мирвали йўталгандан кейин бошини кўтарди:

— Бўлдимми?

— Бўлди, ака, — деди Мирвали.

— Машинангизни менинг машинамга ёнма-ён қилиб кўйинг. Ўша жойда гаплашамиз.

Мирвали яна машинага чиқиб, уни орқалатиб оборди-да, генералнинг қора «Волга»сига ёнма-ён қилиб кўйди. Лукмонов машина ичида китоб ўқиб ётган шофёри, милиция старший лейтенантига, бир айланиб кел, деб букюрди. Шофёр индамай машинадан тушди-ю, арчазор оралаб кетди. Лукмонов кабинадан бир жигарранг папка олиб Мирвалига салмоқлаб кўрсатди. Кейин машина юкхонасини очиб кўйди. Мирвали кўтариб келган дипломатни юкхонага бепарво ташлади. Лукмонов юкхона қопқоғини қарсиллатиб ёпди.

— Ҳаммасими? — деди у.

— Ҳаммаси. Икки юз минг,— деди Мирвали.

— Ия,— дея қошлари керилиб кетди генералнинг.— Бештага гаплашганмиз-ку.

— Учасини аввал олганингиз эсингиздан чиқдими? Хотиранингизнинг мазаси йўқ экан, генерал.

Лукмонов газабдан титраб кетди.

— Ким билан гаплашаётганингизни унутма. Қачон сендан уч юз минг сўм олганман. Тухмат қилмоқчимисан?

Бу гапдан Мирвали пинагини ҳам бузмади. Қайтага уни эрмак қилиб кула бошлади.

— Кекирдагингиздан отаман. Кимлигимни билмас экансан.

— Мени сенламанг,— деди ҳамон совуққонлик билан Мирвали.— Сиз билан офтобда қатиқ яламаганман. Бешигимни тебратган бўлсангиз ҳам сенламанг. Дипломатда икки юз минг бор. Қани, хужжатларни чўзинг. Ана ундан кейин боя савдосини битишганимиз кекирдагимдан отадиган айбим тўғрисида гаплашамиз. Ана ўшанда уч юз мингни қачон олганингизни айтаман. Агар олган қарзингизни исбот қилиб беролмасам, уч юз минг тайёр. Ҳозирнинг ўзида бераман. Келишдикми?

Лукмонов унинг шартларига ноилож рози бўлди.

— Гугурт борми?— деди Лукмонов.

Мирвали машинадан битта гугурт олиб тушди.

— Мен сизга битталаб узатавераман, сиз ёндираверасиз.

Лукмонов тўрт саҳифали қоғоз узатди. Сўнгги тўртинчи саҳифа тагини йиртиб қўлида олиб қолди.

— Бу кейинги тўрт йил ичида давондан оширган эчкилар ҳақида. Кимга, қанчадан сотганингиз аниқ кўрсатилган.

Мирвали шошиб, қоғозга кўз югуртира бошлади. Унда Расулбек билан Равшанбеклар олиб ўтган эчкилар сони, кун ва ойлари аниқ кўрсатилаган эди.

— Буни кимлар ёзгани мана бу ерда. Буни ўзим куйдираман,— шундай дея боя йиртиб олиб қолган бир бурда қоғозни кўрсатди.— Ким ёзганини билишингиз шарт эмас.

Мирвали гугурт чақиб қоғозларни тутди. Ярим ёнгунча ушлаб турди-да, кейин ташлади.

Лукмонов машинкада ёзилган экспертиза хулосасини унга узатди.

— Бу чўпон боланинг ўлими тўғрисида. Равшанбек исмли чўпон эканини тасдиқлаган. Ёндирасизми ё эсдаликка олиб қоласизми, ихтиёр сизда. Манавилар сизни Равшанбек билан Замбуруғ қоя тагидаги камарда гаплашиб турган пайтингизни кўрган икки гувоҳнинг кўрсатмаси. Булар тожик чўпонлари. Хотиржам бўлинг, бу хужжатлардан нусха кўчирилмаган. Кўряписизми, регистрація ҳам қилинмаган, рақам ҳам қўйил-

маган. Бир ўқиб чиқинг-да, куйдириб ташланг. Экспертиза хулосасини куйдирмадингиз-ку?

— Эсдаликка олиб қолмоқчиман,— деди хотиржам Мирвали.

Луқмонов энди Мирвали эсанкириб қолади, ўзини унинг оёқлари остига ташлаб ёлворади, деб ўйлаган эди. Ажаб, акси бўляпти. Довдирамаяпти ҳам. Қўйиб берса, ҳатто ундан банд келмоқчи. Нимасига ишонапти?

Луқмонов папкадан ўн-ўн бештача, саҳифалари ип билан чатилган қоғозларни олди.

— Булар устингиздан тушган аноним хатлар. Ҳаммасини оқибатсиз қолдирганман. Биронтаси дафтардан ўтказилмаган. Вагонларда Сибирга жўнатилган қуруқ мева ўрнига той-той тивит жойлаганингиз...

Луқмонов бир дам гапиришдан тўхтади. Кўзларини қисиб Мирвалига жуда ҳам даҳшатли қараш қилди.

— Мана шу хатни ишга солиб юборсам, биласизми, нима бўларди? Сўзсиз отилишга ҳукм қилинадингиз. Бу хат бошқа биров қўлига тушса ёруғ дунёда бир минут ҳам турмасдингиз. Бунақа жиноятни давлат кечирмайди.

Мирвали унинг бу гапларига парво қилмади.

— Шунақа деб ўйлайсизми? Вой-бў, қўрқитиб юбордингиз-ку.

Мирвали қоғозларни гижимлаб ерга қўйди, гугурт чакди. То ёниб тугагунча қараб турди.

— Мана, энди тамом! Хотиржам ухлашингиз мумкин. Бу нарсаларни фақат тушингизда кўрасиз,— деди генерал.

— Аноним ёзганлар яна бош кўтармайдими?

Генерал пичинг қилди:

— Бош омон бўлса кўтаради-да.

— Жайронанинг боши омон-ку?

— Ундан хотиржам бўлинг. Яқин орада уни бирон мамлакатдаги элчихонага таржимон қилиб юборамиз. Хўш, энди қарздан гаплашайлик. Қачон қарздор бўлиб қолган эканман?

Таитана қилиш, эзгилаш навбати энди Мирвалига келганди. У костюмининг ён чўнтагидан бир конверт чиқазди. Уни очмай, қўлида ўйнаб туриб гап бошлади:

— Машинадаги дипломатни олиб ичидаги пулни санаб кўринг. Кўчадан топсанг ҳам санаб ол, деган гап бор.

Луқмонов нималар бўлаётганини билмасди. Беихтиёр бориб машина юкхонасидан дипломатни олиб тош устига қўйди-ю, очиб, пулларни санай бошлади. Тўппа-тўғри икки юз минг сўм чиқди.

— Энди манави конвертни очинг,— деди Мирвали буйруқ оҳангида.

Луқмонов конвертни олиб очди. Ичидан бешта сурат чиқди. Генералнинг қўллари дир-дир титрай бошлади. Кўзойнагини олиб артмоқчи бўлди, ёнини излаб дастрўмол тополмади.

— Ўзингизни қўлга олинг, генерал,— деди сохта меҳрибонлик билан Мирвали. Луқмонов унга ёмон қараб қўйди.

Унинг қўлидаги суратларда Равшанбекнинг ўлими, милиция капитанининг пулларни олаётгани, хуржунни орқалаб кетаётгани жуда аниқ акс этган эди.

Расулбек профессионал фотограф эканлигини яна бир марта намойиш қилган эди.

— Хўш, қалай? Ўғлингизни танияпсизми?

— Сен провакаторсан.

— Сенламанг, дегандим-ку, сизга. Агар бу исботлар ҳам сизни қаноатлантирмаса, яна ундан ҳам зўрини ўртага қўяман. Ёнингиздаги бояги магнитофонингизни олинг. Битта антика лента бор, қўйиб эшитасиз.

Луқмонов унга еб қўйгудек бўлиб қараб турарди. Мирвали шимининг чўнтагидан магнитофон кассетасини олиб унинг олдига ташлади.

— Ўғлингизнинг овозини эшитинг.

Луқмонов кассетани магнитофонга қўйди.

...Равшанбекнинг ўлиmidан ўн беш кунлар ўтиб, Луқмоновнинг ўғли, милиция капитани тоққа ўртоқлари билан овга келади. Мирвали худди шундай қулай фурсатни кутиб юрарди. У Луқмоновнинг ўғлини тушликка таклиф қилади. Овқат устида Расулбек олган суратларни олдига қўяди. Агар бўлган воқеани ўз оғзи билан айтиб бермаса ҳозироқ органдан одам чақириб, қаматишини, ишини трибуналга оширишини айтади. Озроқ ичиб довдираб қолган капитан ҳамма гапни айтиб беради. Мирвали унинг гапларини магнитофон лентасига тушириб олади. Капитан ўшанда бу ишни даданинг топшириғи билан қилганман, билиб қўй, сенга қўлимдан пул бермайман, мен йўл кўрсатаман, ўзинг пул топасан, деган деб айтади. Хуржундаги уч юз минг сўмни обориб дадасига берганини бўйнига олади. Ўша гаплар мана шу лентага ёзилиб қолган.

Луқмонов ўғлининг овози ёзилган лентани эшитар экан, қафасга беихтиёр тушиб қолган шердек тўлғонарди.

— Хўш, қалай?— деди Мирвали истехзо билан.— Бу тоғларнинг чумолисидан тортиб чумчуғигача саноғли. Битта бегона капалак учиб келса ҳам биламиз. Биров келиб, одам ўлдириб, пулини олиб кетади-ю, билмаймизми?

Луқмонов индамади. Унга еб юборгудек бўлиб бир қараб қўйди.

— Чўпоннинг ҳуржунидан олган уч юз мингни беришингиз шарт. Бу пул бўйнингизда осилиб ётган қарз. Сиз боя одам ўлдиргансан, шу гуноҳинг учун уч юз минг берасан, деб савдолашган эдингиз. Энди шу фактни сизнинг ўзингизга сотаман. Яна уч юз минг бўйнингизга тушади. Олти юз минг тўлайсиз. Боя икки юз минг сўмни қойил қилиб олган эдингиз. Бунга тан бераман. У шундай деб тош устидаги дипломатни олиб ўз машинасининг олд ўриндиғига ташлади.— Бу пул сизники. Боя айтганим олти юз мингдан икки юз минг сўмини тўладингиз, деб ҳисоблайман. Яна тўрттаси қолди. Боя ўзингиз бугунги ишни эртага қолдирмайман, деб айтган эдингиз. Икковимиз бир хил эканмиз. Мен ҳам эртага қолдирмайман. Ёнингизда тўрт юз минг борми? Тошкентга бориб олиб келасизми? Шундай қилақолинг. Мен сизга ўхшаган худбин эмасман. Рақибимга ишонаман. Манави суратларни ҳам, кассетани ҳам аввал кўлингизга бериб қўйиб, кейин ҳақимни оламан. Буёғидан кўнглим тўқ. Суратларнинг негатииви, магнит лентасининг асли ишончли жойда.

Луқмоновдаги аввалги гурур, гўдайиш, ўзига ишонч аллақайга ғойиб бўлганди. У энди тамоман таслим бўлиб, афтодаҳол бир алпозда бошини эгиб ўтирарди.

Бутун республика милициясини оёққа турғизадиган, ёмон кўрган одамидан аёвсиз қасос оладиган генерал энди ночор бир аҳволда эди.

— Мундоқ қилайлик,— деди Мирвали.— Сиз Тошкентга бориб овора бўлиб юрманг. Яхшиси Самарқандга боринг. Ахир, ҳамма топган-тутганингиз опангизни кўлида-ку. Шундай қила қолинг. Ҳам яқин, ҳам нақд. Шофёрингиз шу ерда қолади. Сизни менинг шофёрим оборади. Пулни шофёримга бериб, ўзингиз қайтиб келмасангиз ҳам майли. Машинангиз пул келгандан кейин кетади.

Луқмоновнинг рангида ранг қолмади. Қошлари бир кўтарилиб, бир тушарди.

— Ҳайрон бўляпсиз-а? Пулимни қаерда сақлашимни бу қаёқдан биледи, деб ўйлаяпсиз. Ўйламанг. Сиз бутун республиканинг сирини биласиз. Мен сизнинг сирингизни.

Яқин йигирма йил одамларга зуғум қилиб яшаган, қанчалаб бегуноҳ кишиларга жабру зулм ўтказган бу одам энди оддий бир совхоз директорига ўйинчоқ бўлиб қолганди.

— Шофёрим машинани самолёт қилиб юборади. Қирқ минутда Самарқандга олиб боради. Қирқ минутда қайтиб келади. Опангиздан пулни олиб санашингизга, боринг, ярим соат кетсин. Жами бир юз ўн минут. Яъни, ўн минути кам икки соат муҳлат бераман. Келишдикми?— Мирвали шундай

деб ён соатининг копкоғини очиб қаради.— Ҳозир ровна соат тўрт. Ўнта кам олтида пул қўлимда бўлиши керак. Агар айтган пайтимда келмаса, мендан гина қилмайсиз. Кечки самолёт билан ҳужжатлар Москвага кетади. Шошилинг, генерал!

Мирвали ошхона олдида табуреткада ўтириб чой ичаётган Расулбекка қаради.

— Машинага бензин тўлатиб ол.

Лукмонов касалдан турган одамдек дармонсиз судралиб машина олдида келди. Бор-йўғини шилиб олган Мирвалига нафрат билан қаради.

— Сен одам эмас, қашқир экансан.

— Тўғри айтасиз, генерал,— деди Мирвали.— Икковимизнинг тупроғимиз бир жойдан олинган.

Расулбек «Волга»ни елдек учираб кетди. Машина орқасидан қараб қолган Мирвали:

— Шўринг қурсин, шу фаҳм-фаросат билан генерал бўлиб юрибсанми,— деб қўйди.

Иккинчи қисм
ЮЛДУЗ СЎҚМОҚЛАРИ

Белингадаги пичоғингни, минган
отингни, никоҳингдаги хотининг-
ни бировга ишонма, болам...

XII

Райкомнинг биринчи секретари эрталаб парткомга телефон қилиб, Мирвали уёқ-буёққа кетиб қолмасин, ўн бирларда бораман, деб айтиб қўйган эди. У айтган пайтида келди. Аммо эшик олдидаги навбатчи йўлини тўсди. У мен райкомнинг биринчи секретариман, қўйиб юборинг, деса ҳам кўнмади. Хўжайин ҳеч кимни киритма, деганлар, деб туриб олди. Жаҳли чиққан секретарь телефон трубкасини олиб директорга улашни сўради. Қабулхонадаги қиз олди.

— Директорга райком секретари Қодиров кепти, денг...

Қиз хўп, ҳозир кириб айтаман, деганча анча ҳаяллаб қолди. Кейин трубкадан овози келди:

— Ҳозир қабул қилолмас эканлар, эртага келсин, дедилар.

Райком секретари шунча йил ҳар хил лавозимларда ишлаб бунчалик мулзам бўлмаган эди. Бу қанақаси? Ўз қўл остидаги одам шундай деб турса...

Қодиров қайтиб кетди. Райкомга келиб обкомнинг биринчи секретарига бўлган воқеани телефонда айтиб берди.

— Да-а,— деди обкомнинг биринчи секретари Маҳкамов,— жуда шишиниб кетиптилар-ку. Бурниларини ерга ишқаб қўйиш керакка ўхшайди. Мундоқ қилинг. Кечқурунга бюро чақиринг. Мен ҳам қатнашаман. Жуда бошимизга чиқариб юбордик уни.

— Битта шу масалага бюро чақирсак қанақа бўларкин?

— Ахир, пишиб турган масалалар кўп-ку. Масалан, чорванинг қишга тайёргарлиги. Авжи ем-хашак тайёрланаётган пайт. Ахборотларини эшитайлик. Ундан кейин кўп профилли касалхона қурилиши масаласи ҳам бор. Бўпти, кечқурун ўша ерда гаплашамиз.

Аммо кечқурун гаплашиш насиб қилмади. Телефонда гаплашиб қўя қолишди.

— Қодировмисиз? Укам, энди шундоқ бўлиб қолди. Бюро-ни қолдиришга тўғри келади. Тошкент билан гаплашган эдим,

кўнишмади. Ҳозирча бу масала очик қолатурсин. Сиз диққат бўлмаи ишингизни қилаверинг.

Қодиров кеч салқинда бир-икки хўжаликнинг тамакисини кўрмоқчи эди. Кўнглига сиғмади. Шофёрига жавоб бериб, ўзи уйига пиёда кетди.

Мирвали шу кун киночилар билан эди. Кино комитети у тўғрида хужжатли фильм қилишни планлаштирган, аллақачон ижодий группа ҳам тузиб қўйган эди.

Киночилар сал танतिकроқ, бачканароқ халқ бўлади. Улар кун билан боғда трусичан, майкачан бўлиб, ишни нимадан бошлашни маслаҳатлашишарди. Боғ этагидаги ялангликда овоз ёзадиган, элетр токи берадиган автобуслар, ҳар хил прожекторлар ортилган юк машинаси турарди.

Тақирбош, серсокол режиссёр қўлларини силкиб, олинажак фильмнинг қандоқ бўлишини Мирвалига тушунтирарди.

Расулбек машина панасида туриб, Мирвалини имлаб чақирди. У анча ташвишли кўринарди.

— Келавермайсанми? Қиз боламисан, уяласан!

— Э, буёққа келинг, хўжайин. Шўримиз қуриб қолди.

Мирвали режиссёрнинг гапларига астойдил қизиқиб кетган экан, шундоқ суҳбатни бўлган Расулбекни саннаб олди борди.

— Нима дейсан?

— Исроилдан айрилиб қолдик.

Мирвали бир дам эсанкиради. Исроил анчадан бери касал эди. Ғўзага сепиладиган доридан қони бузилиб қийналиб ётганди. Бир марта қонини алмаштиришди ҳамки, ўзига келолмади. Ана кетаман, мана кетаман, деб энгак ташлаб ётганди. Ахийри бўлмапти-да. Э, аттанг, қандоқ йигит эди-я!

Мирвали бир сўз демай режиссёр олди борди. Бўлган воқеани айтиб кинога олиш бир-икки кун кечикадиган бўлди, деб айтди-ю, идорага қараб кетди.

Исроил кўксига «Олтин Юлдуз» таққан қаҳрамонларнинг биринчиларидан эди. Ҳалол ишларди. У бошчилик қилган пахтачилик бригадаси сира фирромликсиз, йилдан-йилга ҳосилни ошириб борарди. Шунинг учун ҳам уни Олий Советга депутат қилиб сайлашган. У сира ўзини аямасди. Манга дори таъсир қилмайди, деб дори пуркаётган трактор орқасидан кетаверарди. Самолётдан сочганда ҳамма қочарди-ю, у далада қолаверарди.

Идора олдида активлардан етти-саккиз киши тўпланиб туришарди. Мирвали уларни эргаштириб биринчи қаватдаги каттакон хонага олиб кирди. Улар қачон дафн қилиш тўғрисида ундан гап олишмоқчи эди. Мирвали уларнинг дамини қайтарди.

— Исроил кичкина одам эмасди. У республика миқёсидаги қаҳрамонлардан эди. Маслаҳатни Тошкентга солиш керак. Қачон, нима қилишимизни ўшалар айтишади. Обком билан, ЦК билан гаплашиб, анигини айтаман.

У шундай деб столда турган телефон трубкасини олиб:

— Тошкентни тез ула. ЦКни ол,— деди.— Биринчининг номерини биласан. Код билан тер!

У яна битта телефонни олди.

— Областни ула. Обком секретарини уйда бўлса уйдан, районда бўлса райондан топ. Шошма, аввал область телефон стансасини чакир. Менинг номимдан айт, барча йўлларни очиб қўйсин!

Ҳамма жим. Ҳеч кимдан садо чиқмасди.

— Райкомга ҳам телефон қилиб қўйиш керак эди,— деди партком секретари.

У ҳали жуда ёш, фақат Мирвалинигина тан олар, ундан бошқа ҳеч кимнинг гапини олмасди. Мирвали қаёққа борса, орқасидан соядек эргашиб юрарди.

— Райкомга ўзинг хабар қил. У сенинг ишинг. Бор, бошқа ёқдаги телефондан хабар қил. Бу линияни банд қилма!

Бир чол: ўликни олиб келавериш керак эди, касалхонада ётмасин, деб қолди. Мирвали уни ҳам силтаб ташлади:

— Ҳавони кўряпсизми? Тирик одам сасиб кетяпти-ку. Аввал қачон чиқашишни билайлик. Ундан кейин буёғини ҳал қиламиз.

У гапини тугатмаган ҳам эдики, телефон зарб билан жиринглади. Мирвали трубкани олди.

— Алло, мен Мирвали Рихсиевман. Саломалайкум. Раҳмат, раҳмат. Отахон ўзларидаларми? Ёнларида одам борми? Илтимос, ниҳоятда зарур гап бор. Ҳозир айтмаса бўлмайдиган гап.— У трубкани кулоғига қўйганича анча вақт кутиб турди. Кейин бир йўталиб гапира бошлади.— Ассаломуалайкум. Раҳмат. Ота, Исроилдан айрилиб қолдик... Бугун, шу топда... Нима қилайлик? Сиз нима десангиз, ўшандоқ қиламиз... Хўп. бўлади. Майли. Кутамиз. Раҳмат.

Мирвали трубкани қўйиб ўрnidан турди.

— Ҳозир отахон катталарни йиғиб маслаҳатлашадиган бўлдилар. Қачон, қай тартибда маросим ўтказишимизни айтдилар. Энди гап бундоқ. Эртага тумонат йиғилади. Саҳардан иккита бригадани кўчаларни тозалашга ташлайсизлар. Сиз ҳозир,— у агрономга қаради,— ҳозир Исроилнинг уйига боринг. Девор-тошлари нураб кетган бўлса ажаб эмас. Бориб кўринг, ремонт зарур бўлса кечаси билан одам ишлатинг. Тошкентдан келадиган раҳбарлар кўнгил сўраш учун уйига киришади. Уятли бўлиб қолмайлик. Иккала нонвойхона кечаси

билан ишласин. Беш-олти жойда самовар қайнаб турсин. Тоза чойнак-пиёлалардан беринглар.

Кейин у бир оз ўйланиб туриб, инженер йигитга каради.

— ГАИга хабар қилинг. Етти-саккиз инспектор Қайнар томонда тахт турсин. Айтинг, дурустроқ кийиниб олишин.

У иккинчи телефон трубкасини кўтарди.

— Нега жимиб кетдинг? Қидиряпти? Районда эканми? Айт, рация билан қидиришсин. «Нега вақтида айтмадинглар», деб мингиллаб юради. Топ. Қидир!

Мирвали ўрнидан туриб уёқдан-буёққа юра бошлади.

— Эртага иккита водовоз олиб келиш керак. Иссиқда одамлар қийналиб қолмасин. Общепитга айтинглар, икки-уч юз яшик минерал сув олиб келсин.

Телефон жиринглади.

— Мен Маҳқамовман. Кенглик станциясидаман. Академик Шеглов билан станцияни кўряпмиз. Нима гап?

Мирвали обкомнинг биринчи секретарига бўлган воқеани айтди.

— Обкомга келиб шу иш билан шуғулланаман. Сизлар нима қиялпсизлар?

— Тошкентга хабар қилдик. Жавоб кутяпмиз. Нима дейишса шу бўлади,— биринчи телефон ҳам жиринглади. Мирвали сабр қилинг, Тошкент чакириб қолди, деди-ю трубкани олди.

— Гап бундай. Эшитяпсизми, Мирвали ўғлим. Эртага Тошкентдан бир группа одам боради. Эрталаб йўлга чиқишади. Ўзим ҳам боришим мумкин. Маҳқамовга айтинг, область районларидан вакиллар ташкил қилсин. Мен телефонда тополмаяпман.

Мирвали орага гап сукди:

— У киши Кенглик станциясида экан, ҳозир гаплашиб турган эдим.

— Бояги гапни тайинлаб айтинг унга. Ҳозирча хайр. Телефон трубкаси ту-тулаб қолди.

— Эртага кеч соат бешларга чиқазамиз. Жасадни бугун олиб келмаймиз. Касалхона музхонасида ётатурсин. Бўлмасам иссиқда уриниб қолади. Бўпти. Ҳамма ўз ишини билиб қилсин.

Активлар бирин-кетин тарқай бошладилар. Мирвали ҳам ташқарига чиқди. Райкомнинг машинаси арча тагига келиб тўхтади. Қодиров ҳали ҳам аламдан тушмаган, Мирвали билан гаплашишга унчалик хоҳиши йўқдек эди.

— Гаплашсак мумкинми? Ё эртага келайликми?— деди пичинг билан.

— Менга қара, ука. Олифтагарчиликни кейин қиласан. Ҳозир битта улуғ одам ўлиб ётибди. Бунақа пайтда гина-

кудурат йиғиштириб қўйилади. Билдингми? Агар хоҳишинг бўлмаса кетаверишинг мумкин. Битта ўликни амаллаб кўмиб олармиз.

Райком секретари Қодиров унга жавобан гап тополмади. Паст келишдан бошқа илож ҳам йўқ эди. Умуман, қаҳрамон ва депутат раислари бор район раҳбарларига кийин. Улар райкомдан ошиб катталар билан гаплашиб иш битказиб кетаверадилар. Айниқса Мирвали бор экан, районга райком чидамасди. Кўпчилик: бу районнинг райкоми кундалик газетага ўхшайди. Бир кунда эскиради, деб кулишарди. Қодиров ҳам ўзининг худди шунақа эканлигини, Мирвали билан тенг келиш ўт билан ўйнашиш эканини биларди-ю, баъзан чидамай кетганда бир пов этиб ёниб қўярди. Кейин, аламининг устини кул босиб, совиб қоларди.

— Қандай қарорга келдинглар?— деди Қодиров паст тушиб.

— Маслаҳат пишган. Эртага Тошкентдан, область районларидан келганларни яхшилаб кутиб олсак бўлди. Буёғидан хотиржам бўлавер,— деди Мирвали.— Илтимос, район ГАЙСи оёққа турсин. Милицияни ҳам жалб қилинглр. Шу тикилинчда ҳар хил қаланғи-қасанғилар ариза кўтариб отахонимизни безовта қилмасин. Бунақа ишлар ҳозир кўнгилларига сифмайди.

Қодиров ичида, тавба, райком секретари менми ё уми, топшириқ беришини қаранг-а, деб ғижиниб қўйди. Аммо тишини-тишига босишга мажбур эди.

Мирвали меҳмонхонага кирганда киногоруппа аллақачон кайф қилиб, биллиард суришарди. Режиссёрни четга чақириб, уларни Чорчинорга кўчиришини айтди.

— Бу ерга Тошкентдан келган раҳбарлар киришади. Бир кун минг кун эмас, чидайсизлар,— деди.

Режиссёр соқолини тутамлаб унга бир гап айтди:

— Ҳали сиз чиқиб кетганингизда бир антиқа деталь ўйлаб қўйдим. Эртага мотам маросими ўтаётганда марҳумнинг тепасига борасиз. Биз шу моментни суратга туширамиз. Кўзингиздан юм-юм ёш тўқасиз.

— Ёш келмаса-чи?— деди Мирвали хайрон бўлиб.

— Буёғини бизга қўйиб беринг. Пипитка билан милкингизга бир-икки томчи сув томизиб қўямиз. Худди йиғлағандек бўлади. Кейин, маросим тугаб, одамлар кетганда тоғ йўлидаги тошда пешонангизни ушлаб, чуқур ғамга толиб ўтирасиз. Энг қадрдон дўст учун алам-изтироб чекаётганингизни акс эттирамиз. Бу дўстликка садоқат рамзи сифатида томошабинларни ларзага солади.

Мирвали ўйлаб қараса бу режиссёр жуда кучли кўринади. Жуда таъсирли кино қиладиганга ўхшайди.

— Бир қанча ўткир кадрлар бўлади. Чўққида парвоз этаётган бургутларга ҳавас қилиб қараб турган пайтингизни оламиз. Бу инсон парвози симболи бўлади. Тонг отиш, яъни қуёш чиқиш пайтини ҳам оламиз. У томондан тоғ ортидан қуёш кўтариляпти. Бу томондан сиз тоққа кўтариляпсиз. Бу инсоннинг юксалиши тимсоли бўлади. Экранда бир сиз, бир қуёш, бир сиз, бир қуёш кўринаверади.

Режиссёрнинг анчагина кайфи бор эди. Қўйиб берса ҳали кўп гапирадиган. Мирвали унинг тирсагидан ушлаб:

— Болаларга айтинг, Чорчинорга кўчиб ўтишсин. Манави катта машиналар ҳам бу ерда турмасин,— деди.

У шундай деб меҳмонхонадан чиқиб кетди.

У эрталаб келганда кўчалар аллақачон супирилиб, сув сепиб кўйилган эди. Юк машинасида олиб келинган самоварлар ҳар икки юз метр жойга туширилар, кутида олиб келинган кўмир-ўтинлар бирпасда қаланиб ўт олдириларди. Устига оппоқ дастурхон ёпилган столларда янги чойнак-пиёлалар.

Мирвали идорага олиб борадиган йўллари бир айланиб чиқди. ГАИ ходимларига, милиция офицерларига нималарнидир тайинлаб қайтди. Меҳмон кутадиган жойларни кўздан кечирди. Бугунги қилинаётган ишларни ташқаридан кузатаётган одам Мирвали жанозага эмас, тўйга тайёргарлик кўряпти, деб ўйлаши мумкин эди. У Исроилнинг ўлигини унутиб, келадиган отахонни қандоқ хурсанд қилиб юборишни ўйларди. Қопқоғига ёқут қадалган ён соатига қаради. Саккиздан ўтипти. Ошпаз Абдулазизга радиони олиб чиқишни буюрди. Абдулазиз «ВЭФ» транзисторини столга қўйиб кетди. Мирвали радиони буради. Сўнгги ахборот берилаётган экан. Қулоқ солди. Иттифоқ хабарларидан кейин радио бир нафас тинди. Дикторнинг мотамсаро овози янгради. «Машҳур пахтакор, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутаты Исроил Маликов 19 август куни оғир касалликдан кейин вафот этди...» Диктор Исроилнинг ҳаёт йўлини, пахтачиликка қўшган ҳиссасини, олган орденларини бирма-бир айтиб ўтди. Кейин таъзияномага имзо чеккан партия-ҳукумат раҳбарлари, атоқли пахтакорлар номини айтди. Улар орасида Мирвалининг ҳам номи зикр этилган эди. Диктор ахборот охирида об-ҳаво маълумотини эшитдирди. «...Республика жанубида иссиқ 45 даражага чиқади...» Демак, биз томонда 42 бўлади, деб қўйди Мирвали. Жаноза пайти айна дим тортган маҳал бўлади. Телефон жиринглади. Коммутатордаги қиз Тошкентдан келадиган делегация соат ўн бирда машинада йўлга чиқиш тўғрисида телефонограмма олганини айтди. Ўн бир-

ларда йўлга чиқишса довонга икки яримларда етиб келишади. Кутиб олишга обкомнинг биринчи секретари билан икковимиз чиксак бўлади. Райком секретарининг чиқиши шарт эмас. Бу ердаги ишларни ташкил қилиб турсин.

Соат ўн иккиларга яқин Исроилнинг уйига олиб борадиган йўлга одам сиғмай кетди. Кўчанинг икки бети қатор териб қўйилган скамейкалар билан тўлган. ГАИ инспекторлари бу томонга машиналарни ўтказмаяпти. Радиоузел юракни ўртовчи мақом куйларини тинмай эшиттириб турипти. Ҳаво кизигандан қизиб боряпти. Водопровод кранларидан бирон томчи сув келса-чи. Бир ҳафта бўлган, область халқ контроли комитетининг буйруғи билан тоғдаги қувур боши пломбалаб ташланган. Кетган харажатларни ҳисоблашяпти. Ҳар гал водовоз келганда одамлар ёпирилади. Бири коса, бири шиша банка тутиб сув ичади. Уч юк машинасига ортиб келинган уч юз кути минерал сув икки соатга етмади. Суви бўшаган водовозлар яна Қайнарга қараб йўл олди.

Мирвали директорлик қиладиган совхоз тасарруфидаги жойларнинг ҳаммаси тоғ-тошлардан иборат.

Бу жойларда фақат чорва боқилади. Тамаки экилади. Уч-тўрт минг гектар боғ ҳам бор.

Омонқўтондан то Ҳазрат Баширнинг нарёғидаги силсила-ларга уланиб кетган тоғ тизмаларигача ана шу Мирвали хўжайин. Ундан берухсат бирон хўжалик бу тоғларга эчки ҳайдаёлмайди. Пичан ўролмайди.

Совхоз катта даромад олар, республикадаги энг илғор хўжаликлар қаторида тилга олинарди. Аммо негадир Мирвалининг бунга ҳам кўнгли тўлмасди. Пахта экмасанг дурустгина оғизга тушмайсан, деб ўйларди. Аммо пахта эккулик бир қарич ҳам текис ери йўқ эди.

Тоғнинг кунгай томонида тахминан саккиз минг гектар ўр-қирли бўз ер бор. Бу адирларга сув чиқмаганидан бекор ётади. Кўклам паллаларида кип-қизил лолакизгалдоқларга бурканади-ю, майнинг ўрталарига бориб қовжираб қолади.

Мирвали кўпдан шу адирга кўз тикиб юрарди. Агар сув олиб келинса минг йиллардан бери чорва қийлари қатлам-қатлам бўлиб кетган бу жойда пахтадан энг баланд ҳосил олса бўлади, деб ўйларди. Аммо бу жой бошқа область, бошқа районга қарайди. Борди-ю, шу жойни обод қилиш керак бўлса биронта хўжалик бошлиғи юрак ютиб иш бошлаёлмайди.

Дўнгликларни текислаш, сув олиб келиш унча-мунча одамнинг кўлидан келмасди. Аммо Мирвали бу ишни эплаёларди. Унинг кўли узун, пичоғи кескир. Катталар билан гаплашоларди, кирган идорадан бирон нимани юлиб чиқоларди.

Шавкат Раҳимович бир келганда Мирвали шу адирдан гап очиб қолди.

— Шу жойни менга беринг, ота. Пахта экиш қанақа бўлишини бир кўрсатиб қўяй.

Раҳимов сап-сарик малла тўнга бурканиб ётган адирга қараб бош чайқади.

— Эплломайсиз, ўғлим. Сув керак. Кўп сув керак.

— Сув бўлади. Битта гап айтиб қўяй, ота. Агар менга ишонсангиз ишни бошлаб юбораман. Келаси йили худди шу пайтда бир келасиз. Шу адирларнинг икки минг гектарида тизза бўйи пахта ўсиб ётганини кўрасиз. Аммо-лекин Ирсовхоз-строй раҳбарларига тайинлаб қўясиз. Нима сўрасам берсин.

Раҳимов унинг гапларига ишонқирамай, хўп, деди. Мирвали учун мана шу биргина хўп, деган сўз керак эди.

Эртасидан бошлаб Мирвали адирларни икки-уч айланиб чиқди. Дилида нималарнидир хомчўт қилди. Кейин бир даста қоғоз кўтариб Тошкентга кетди. Орадан ўн кунлар ўтиб ўнлаб бульдозерлар, тракторлар, скреперлар адир томон ўрмалади.

Тахти қорача довонидан бетон лоток юклаган азамат машиналар ошиб ўтиб яна кучанганча адирга чиқа бошлади.

Мирвали эса адирга кўтарилиш жойига иккита вагон-уй келтириб кўчиб кирди. Тўртта водовоз тинмай сув ташиб турипти. Саккиз ўчоқда икки маҳал овқат пиширилади.

Ҳаммаёқ чанг, ҳаммаёқ тўзон.

Катта Ўзбекистон трактидан ўтаётган машиналардаги одамлар, бу томонда нима бўляпти ўзи, деб ҳайрон қараб ўтишади.

Адирларда кечасию кундузи мотор гуриллайди. Баъзан шамол эсган пайтларда адирдан кўтарилган тўзонни боғлар устига тортади.

Кенглик станциясидаги олимлар хуноб. Ахир, бутун Ўрта Осиёда ғуборсиз тиниқ ҳаво шу ерда. Шунинг учун ҳам юлдузларни кузатиш қулай. Аммо адирдан кўтарилган чанг-тўзон ҳавога таралиб осмонни хиралаштиряпти. Юлдузларни кузатиш қийинлашапти. Тошкент обсерваториясидан, академиядан одамлар келди. Ҳатто академик Шчегловнинг ўзи келиб бу бемаъни ишни тўхтатишни талаб қилди. Министрлар Совети адирда ишни тўхтатиш тўғрисида топшириқ берди. Аммо Мирвали ҳамма топшириқларни рад қилди. Бир дақиқа ҳам ишни тўхтатмади.

Кенглик станциясида телескопнинг ноёб линзаларига чанг ўтираверганидан ғилоф кийдириб қўядиган бўлишди.

Мирвали ана шунақа ўжар, ана шунақа қўли узун раҳбар-

лардан эди. Айтган жойидан кесар, ушлаган жойини узиб оларди.

Адир уч ой чанг-тўзонда қолди. Термиз, Қарши, Жиззах, Мирзачўл ерларини ўзлаштираётган бульдозерларнинг ҳаммаси шу адирда. Юзлаб техника кунни тунга, тунни тонгга улаб ер сурди.

Сув хўжалиги министрлигининг техникаси канал қозиш билан банд. Уч жойга кучли насос ўрнатяпти. Уч тегирмон сув эллик метр баландликка кўтарилади. Юқори вольтли электр линиялари тортиб келиняпти.

Ноябрь шамоллари эса бошлаган кунлари адирнинг икки ярим минг гектар жойи кафтдек теп-текис бўлди.

Мирвали баъзан текисланган ердан бир сиқим тупроқ олиб кафтида эзиб кўради. Сап-сарик, олтинга ўхшайди. Эзгиласанг, берч бўлиб кўлингга ёпишмайди. Уқаланиб кетади.

Шавкат Раҳимов Термизга кета туриб Мирвали билан адирга чиқди. Уч ярим ой ичида қилинган ишларни кўриб ҳайрон бўлди. У бунчалик тез бўладиган иш эмас, деб ўйлаган эди.

Шунда Мирвали кафтига тупроқ олиб Шавкат Раҳимовга укалаб кўрсатди.

— Қаранг, ота. Бу тупроққа одам экса ҳам кўкаради. Келинг, бас бойлашайлик. Келаси йили шу ердан гектар бошига олтмиш центнердан пахта олиб бераман. Агар сўзимнинг устидан чиқмасам кўкрагимдаги «Олтин Юлдуз»имни чиқариб кўлингизга бераман. Агар сўзимнинг устидан чиқсам сиз нима қиласиз?

Мирвали Раҳимовнинг эркаси эди. У билан худди бирга тепкилашиб ўсган ўртоғидек бемалол гаплашаверарди.

Раҳимов унинг гапларидан яйраб кулди.

— Агар сўзингизни устидан чиқсангиз, «юлдуз»ингиз икита бўлади. Келишдикми?

Икковлари шу жойда, ҳали жўяк олинмаган, сув келмаган тап-тақир бўз ерда қўл олишишди.

Мана шу воқеага ҳам ўн етти йил бўлди. Адирда йигирмага яқин янгича уйлар қурилди. Бу бўз ерга биринчи бўлиб Исроил пахта эқди. Ўша йили ҳар гектардан ўртача олтмиш беш центнердан ҳосил кўтаришди. Шавкат Раҳимовнинг ўзи келиб Мирвали билан Исроилни табриклаб кетди. Икки йил ўтиб Исроил қаҳрамон бўлди. Аммо Мирвалининг бир «юлдуз»и икки бўлмади. Ҳар гал Мирвали Раҳимов билан учрашганда қизиқчилик орасида адирдаги қўл олишганларини эслатиб қўярди. Раҳимов унга, сабр килинг, ўғлим, мавриди келиб колар, деб қўярди.

Орадан беш йил ўтиб адирнинг пахтаси айниди. Салга

дардга чалинадиган, тўплаган хавола вақтида юборадиган бўлиб қолди.

Адир тоғ қўлтиғида бўлганига бу ерда намоёт айланмас, дим бўларди. Тоғ бошини ўраган булуғлар кечаси билан адирга шудринг тўкарди. Нам хавода ҳашоратлар кўпайиб кетди. Айниқса саратонда осмонда пайдо бўлган оқ булутнинг сояси тушган жойда пахта дардга чалинарди.

Мирвали кимёвий дориларга зўр берди. Йилига неча марта-лаб сочилган доридан ер гиёванд бўлиб қолди.

Исроил кечасию кундузи даладан чиқмас, дори сепатган трактор кетидан юраверарди.

Мирвали доридан қўрқарди. Кейинги икки йил ичида у адирга бутунлай келмай қўйди. Ўз тили билан айтганда, адирга «узокдан раҳбарлик» қиларди.

Мана энди Исроилнинг вафоти сабаб бўлиб адирдаги янги маҳаллага келди.

У бундан тўққиз йил аввал адирда бир боғ қилган эди. Аммо кўнгилдаги ҳосилни бермаганидан қўлини ювиб қўлгиққа урган эди.

Мирвали шу боққа кираверишдаги мажнутол тагида чой хўплаб ўтирган эди, обком секретари Маҳкамов келди. Мирвали шу одам билан анчагина чап эди. Бирининг гапи бирига тўғри келмасди. У ҳеч қачон Шавкат Раҳимов келганда у билан кутгани чиқмасди. Якка ўзи кутиб оларди. Бугун ўлим ўртага тушганидан ноилож у билан довонга боради. Аммо йўлда у билан нимани гаплашаман, деб ўйларди. Яхшиси у ўз машинасида, мен ўз машинада кетақолайлик орага гап тушиб яна бирон дилхиралик бўлиб ўтирмасин, деб ўйлади. Маҳкамов у билан кўришиб курсига ўтираркан, ҳавонинг исиб кетганидан нолиб, дастрўмоли билан пешона терларини артиб олди. Мирвали унга чой тутди. Маҳкамов олмади.

— Яхна йўқми?— деб сўради.

Мирвали нариги боғда яхна борлигини айтди, нариги боғ довоннинг нарёгида. Мирвали атайлаб шундай деди. Маҳкамов энсаси қотиб соатига қаради.

— Йўлга чиқишган бўлиши керак. Биз ўн иккида кўзгалсак ҳам ярим соатдан мўл вақтли борамиз. Бўлмасам мен бир душ қабул қилиб олай.

Мирвали душда сув йўқлигини, умуман водопровод плом-баланганлигини айтди. Маҳкамовнинг бу гапдан хабари бор эди. Ўзини билмаганга солиб, э, шунақами, деб қўяқолди. Мирвалининг бир оғиз гапи. Шундоққина тол тагидаги курсида турган телефонни олиб бирон шиша минерал сув ёки яхна чой олиб чиқинглар, деса бўлади, биронта хонадондан дарров олиб чиқишади. Аммо Мирвали бундай қилмади. Индамай

ўтираверди. Маҳкамов бу ўзидан кетган одамдан яхшилик чикмаслигини билдиб, шофёрини чақирди. Ёнидан пул чиқариб иккита кабоб билан бирон шиша сув топиб келишни буюрди. Мирвали ўрнидан туриб шофёرنинг кўлидан пулни юлиб олди.

— Пулингизни киесангизга солиб кўйинг, ўртоқ Маҳкамов. Кейин керак бўлади. Тошкентликларнинг ҳаммаси шунақа. Жаҳли бурнининг учида туради,— у шундай деб шофёрга юзланди.— Сиз кетаверинг, ука.

Мирвали телефон трубкасини олиб «Мингчинор» кафесига яхна чой, овқат, чалоб олиб чиқишни буюрди. Маҳкамов ўрнидан туриб, яхнанангиз ўзингизга буюрсин, деди-ю машинага ўтириб жўнаб кетди. Мирвали, оббо, зардангдан ўргилай, деганча орқасидан қараб қолди.

Маҳкамов у билан сира ёзилиб гаплашолмасди. Ҳаммавақт баланддан туриб гаплашади, дерди. Аввалги секретарни ҳам куткилайверганидан охири кетиб қутулди.

Бу райондагилар райком секретарини кундалик газетага ўхшатсалар, обком секретарларини ойлик журналга ўхшатишарди. Мирвали икковини бирпасда ўқиб эскитар, янгисини кутарди.

Ҳамма учун ҳурматли Раҳимов воҳада фақат шу Мирвалининг гапини гап дерди. Ҳозирги бўлиб ўтган тўқнашувни кузатиб турган одам бўлса, албатта Мирвали тушмагур бу «журнал»ни ҳам ўқиб бўпти-да, дейиши аниқ эди. Аммо тошкентлик бу секретарнинг таги бақувват кўринади. Яқин уч йилдирки, ўтирган курсисини қимирлатиб бўлмапти. Раҳимов уни анчагина кадрлайди. Ораларидан гап қочиб, ўрталаридан қора мушук ўтган пайтларда Раҳимов кўпинча икковини бақам қилиб, аҳил бўлинглар, деб насиҳат қиларди.

Маҳкамов партия ишларида пишган, чиниққан раҳбарлардан эди. Қаерда ишламасин, орқасидан фақат яхши гап қоларди. Унинг ҳузурига арз билан кирганларнинг чеҳраси ёришиб чиқарди. Унинг биттагина айби шу Мирвалининг йўриғига юрмагани. Мирвали обком бюросига бошида шляпа билан кирганда, бу ер чойхона эмас, қабулхонага чиқиб, шляпангизни ечиб киринг, деб танбех берган ҳам шу Маҳкамов бўлади. Мирвали сенга бўйин эгаманми, деб қайтиб бюрога кирмай, кетиб қолган эди. Хуллас, икковининг юлдузи юлдузига тўғри келмай қолганди. Одамлар айтгандек Маҳкамов ойлик журналга ўхшамасди. Мирвали уч йилдан бери ўқийди. Аммо тиши ўтмайди. Орага одамларини кўйиб пора беришга уришиб кўришди, бўлмади. Хотин кишини аралаштиришди, қайрилиб қарамади. Хотинига қимматбаҳо

такинчоклар тиқиштириб кўришди, бўлмади. Маҳкамов ичмасди ҳам, чекмасди ҳам, хотин-халажга элакишмасди ҳам. Йигит кишини бадном қиладиган жамики нарсалардан холи эди.

«Мингчинор»дан овқат олиб келишди. Мирвали уни қайтариб юборди-да, соатига қараб ўрнидан турди. Ўн иккидан ошипти. Демак, йўлга чиқса бўлади.

Мирвали довои йўлига чиққанда то йўл юкорилагунча уч жойда ГАИ нинг рацияли, радиокарнайли «Жигули»сини учратди. Демак республика ГАИси ўз ишини қиляпти. То довои гача ўн беш километрча илон изига ўхшаш эгри-бугри — серпантин йўл. Бу йўлларда машиналарнинг мотори қизиб, суви қайнаб кетарди. Шамол орқа тарафдан эсан пайтларда албатта ё моторни совутиш ё сувини алмаштириш керак бўларди. Айниқса оғир юк тортадиган машиналар ҳаддан ташқари қийналиб кетарди.

Ҳамма учун ҳурматли Раҳимов кечагина бу томонларга келиб кетганди. Бугун яна келяпти. Албатта биргина Исроилнинг жанозаси учун атаёлаб келмасди. Ҳатто обком секретарлари вафот қилганда ҳам телефонда кўнгил сўраш билан кифояланиб кўяқоларди.

У ҳар йили августнинг йигирманчисидан то йигирма бешинчисигача воҳага келиб, яқинлашиб қолган пахта теримига тайёргарликни текшириб кўрарди. Сурхондарё, Қашқадарё пахтакорлари активни йиғиб, теримни уюшқоқлик билан ташкил этишга даъват қиларди. Исроилнинг ўлими айни шу кунларга тўғри келиб қолган эди.

Умуман, Раҳимов кейинги пайтда бошқачароқ бўлиб қолганди. Узоқ йиллар ўзи азоб бериб, косасини оқартирмаган, оқибатда хасталаниб қолган кишиларнинг кўнглини олиш пайида эди.

Нима учун бирдан одамларга меҳрибон бўлиб қолганини бир ўзигина биларди. Ёш ҳам кетяпти. Остидаги курси ҳам қимирлаб қолгандек эди. Москвага тишимсиз имзоли, имзосиз хатлар бориб турипти. Ҳар қанча амалдорлик бўлса ҳам йигирма йил бўлади-да. У бўлса йигирма уч йил халқнинг тепасида. Энди йиқиладиган жойларга юмшоқ болишлар қўйиш керак. Токи йиқилганда лат емасин.

Шу йигирма уч йил давомида ундан азият чеккан атоқли кишилар шунчалик кўп эдики, ўйлаб қараса, ҳаммасининг кўнглини олиб бўлмасди.

Раҳимов бўлаётган гапларни жуда яхши билади. Ҳар гапни эшитадиган қулоқлари, милт этган нарсани илғайдиган кўзлари кўп. У «ҳаммамиз учун ҳурматли» деган гап авваллари самимий жаранглаганини, энди эса қандайдир истехзо билан, эрмак қилиб айтилаётганини ҳам билади.

Мана бугун у беш миллион учун кураш курбони, пахта билан баробар заҳар ютиб «кахрамонларча» оламдан ўтган Исроил Маликовнинг жасади тепасида мотамсаро туради. Эти сесканмасмикан? Кўксидаги кўшалок «Олтин Юлдуз» шунақа йигитларнинг умри ҳисобига, жони ҳисобига келганини бир дам идрок қилиб кўрармикан? У албатта мотам мажлисида нутқ сўзлайди. Юртни кийинтирган қажрамон, дейди. Аммо унинг — юртни кийинтирган пахтакорнинг жасадини ўрашга кафанлик топилмаганини, охири болалар уйдан иккита чойшаб сўраб олиб, кафанлик қилганларини билармикан? Келгуси бахтиёр авлод сени унутмайди, дейди. Лекин у айтган келгуси авлоднинг аллақанчаси сариқ касалига муфта-ло бўлганини билармикан? Марҳумнинг жасадини ювиш учун икки пақиргина тоза сув топилмай заҳарланган ариқ сувида ювилганини билармикан?

Унинг кейинги пайтларда ўз ҳаётини ўйлашга юраги бетламасди. Ўйлаган сари қора қатламлар очилиб келаверарди. У орзу қилган ҳамма шиятларига етди. Энди биттагинаси қолди. Учинчи «Олтин Юлдуз»ни тезроқ олақолсайди. Ана ундан кейин амал курсисидан ўзи туриб кетарди. Аммо учинчи «юлдуз»га олиб борадиган сўқмоқлар пасти-баланд эди. Юриб етиш кийин бўляпти.

Ҳар гал Раҳимов бу тоғлардан ўтганда қорли чўққиларга бокиб, табиатнинг фусункор жилваларидан юраги шавқ-завқларга тўларди. Энди у атрофга қарамас, кеч гуллаб, кеч ҳосил тўккан мевазорларга боқмас, гуж-гуж олтин сокқадек кўзни оладиган кечки тоғ ўриклари, ёнбағирларда булутдек сузаётган ўн минглаб эчкилар, чўққиларда ҳайкалдек қотган зийрак бургутлар, синкага солинган доқа орқасидан кўринаётгандек нимранг туманлар қўйнида мудраган олис пастликлар энди уйга оддий, жуда оддий бир манзарадек туюларди.

Унинг юрагини кемираётган яна бир нарса: кунни кеча Тошкентга келиб кетган отахон бўйнига яна ярим миллион тонна пахта юклаб кетди. Бу мўътабар отанинг бир гапини икки қилиб бўлмаслигини у яхши билади. Аслида салкам беш миллион тонна пахташи аранг етказиб бераётган бир пайтда ҳавойи рақамлар «иждо» қилиниб беш ярим миллион тонна деб рапорт беришга мажбур. Отахон энди олти миллион берасан деяпти.

Республика бирон йили чораккам беш миллиондан ортик пахта бермаганини ҳеч ким билмаса ҳам унинг ўзи яхши билади-ку. Ота бор экан, уни ҳар қандай бало-қазодан асрайди. Аммо у кишининг кечаги келиб кетиши худди видолашувга ўхшарди. Жуда пишиб, хилвираб қопти. Мабодо у оламдан ўтиб кетгудек бўлса борми, Раҳимов вазифасидан осонгин...

тушмайди. Ҳар ер-ҳар ерга ташлаб қўйган юмшоқ болишларга эмас, қиррали тошлар устига йқилади. Теги йўқ миллион тонналар тилга киради...

Раҳимов ух тортиб юборди. У ҳеч қачон бунақа аҳволга тушмаганди. Ҳозир машинанинг орқа ўриндиғида, бурчакка қисилиб, чорасиз бир алпозда ғужанак бўлиб мунғайиб ўтирарди.

«ЗИЛ» енгил машинаси Кийиксовди момо ҳайкали олдига келиб тўхтади. Боятдан бери бир-бирига ёвқараш қилиб, гапига гапига ковушмай турган Мирвали билан Маҳкамов машина томон юра бошлашди. Орқадан яна бир «Чайка», бир «Волга» келди. Эздан бурун келиб олган кинооператор апаратини шайлаб Раҳимовнинг машинадан чиқишини кутиб турипти. Ниҳоят, у тушди. Кинооператорга қўлини кескин силтаб, суратга олма, ишорасини килди. Шашти қайтган оператор орқага чекинди.

Раҳимов жуда руҳсиз эди. Маҳкамов буни Исроилнинг ўлимига қаттиқ куюнибди, деб гумон килди. Аммо одамга бир қараб ичидаги гапни дарров билиб оладиган Мирвали, отахонга бир бало бўлган, деган ўйга борди.

Шавкат Раҳимов иккови билан ҳам хушсиз кўришди. Нима бўлди, деб сўрамади. Икки қўлини орқасига қилганча Кийиксовди момо ҳайкалини томоша қила бошлади. Ҳайкал пойи гулларга тўлиб кетган эди. Шу йўлдан ўтганки йўловчи бор, тоғ ёнбағирларидан териб келган гулларни ихлос билан қўйиб кетарди. Раҳимов Момо тикилиб турган томонга қаради. Қора Лочин ҳайкалини кўрди. Гуллар отнинг тиззасигача чиққан эди. Тоғ пинжигача суқилиб бир чойхона, бир кабобхона ҳам пайдо бўпти. У аста юриб Қора Лочин томон кета бошлади. Ҳайкал атрофидан бир айланди. Тошга айланган от ҳорғини бир қиёфада, бошини ерга эгганча Момо томон кетаётди.

Тоғнинг сарин ҳавоси, бахмалдек тавланган ёнбағирлар офтобга терс турган ҳайбатли тоғларнинг гунафшаранг деворлари, пастлик томон буралиб-буралиб кетган йўллар унинг дилида туриб қолган ғуборни юва бошлаган эди. Тепага интилган отга, юқорида ўзига чорлаб турган Момо ҳайкалига қараркан, ҳайкалтарошнинг талантига тан берди. Тоғ довониди чинакам санъат асари пайдо бўлганидан, уни яратган санъаткорга таҳсинлар ўқиди. Кечагина шу ёдгорликнинг очилиш маросимига қатнашган бўлса ҳам, уни энди кўраётгандек эди.

Ниҳоят, Шавкат Раҳимовнинг чехраси ёришди. Юз-кўзлари олқишлар остида минбарларга чиқаётган пайтларидагидек мулойим, мамнун бокиб турарди.

Орқада машинадан тушган қишлоқ хўжалиги министри Тўхтабоев бошчилигидаги делегатлар жимгина унинг ҳайкал атрофида айланишини кузатиб туришарди.

У битта-битта босиб яна юқорига чиқди. Мирвалидан мотам митинги соат нечага тайин қилинганини сўради. Мирвали айтди. Бўлмасам кетдик, деди. Машина эшигини очаётиб, ёрдамчисига қаради.— Укам, сиз нариги машинага чиқинг. Мени кўриқлашнинг ҳожати йўқ. Мирвали ёнимда бўлса мени пашша ҳам чақмайди.

Маҳкамов Тўхтабоевнинг машинасига, Мирвали Раҳимовнинг машинасига чиқди.

Мирвали чиқаётганда Маҳкамовга бир қараб қўйди. Унинг бу қараши гўё кўрдингми, сен киму мен кимман, дегандек маъно англатар эди. Машина ойналаридан ташқари бемалол кўринар, аммо ичкаридаги одам мутлақо кўринмасди. Раҳимов орқа ўриндикда Мирвали билан ота-болалардек апоқ-чапоқ гаплашиб боришарди.

— Ота, бир ишда ёрдамингиз керак бўлиб қолди,— деди Мирвали.— Шу Қоплонбоп қишлоғи бизга жуда ортикча юкда! Уч ой сайил. Воҳанинг ҳаммаёғидан одам келади. Дукатликлар ичадиган сув шу ердан оқиб ўтади. Жамики ахлат шу сувга тушади. Айниқса ёгингарчилик, сел пайтларда ёнбағирлардаги жами хонадонларнинг чиқиндилари ўрлардан тошиб шу сойга тушади. Ана шунинг учун ҳам дукатликлар колит касалига дучор бўлишади. Эркаклари эликка бормай чол, аёллари қирқ ёшдаёқ кампир бўлиб қоладилар. Ўйлаб-ўйлаб сайил мавсуми тугаши билан Қоплонбопдан ўтадиган сойни қувурга олсам дейман. Ўзлари учун бир лоток сув етади. Бир километр бетон қувур керак. Шуни бетон заводидан олишга ёрдам берсангиз. Облплан лимит бермаса олиб бўлмайди. Пулимиз бор, техника, ишчи кучи етарли. Бир ойга қолдирмай битказиб олардик.

— Бу нарсани ўзингиз ўйлаб топдингизми ё бошқа бировнинг ташаббусими?— деб сўради Раҳимов.

Асли бу гап Толибжондан чиққан эди. Гўрни айтиб бўладими? Раҳимов Толибжондан ҳазар қилмаган тақдирда ҳам, ўзим ўйлаб топдим, дерди. Ахир тивит йигириш, рўмол тўқишни ҳам ўзиники деб ўтказди-ку.

— Ўзим ўйладим, ота. Халққа раҳмим келади. Шу қишлоқнинг болаларини армияга ҳам чақиришмайди. Ҳаммасининг ранги заҳил. Қадди букик. Посёлка қуриб берай, кўчиб ўтинлар, десам кўнишмайди. Ота-онамизнинг мозорини ташлаб қаёққа кетамиз, деб рад қилишади.

— Бўпти. Айтаман, лимит беришади. Ишни бошлаб юбора-

веринг, ўғлим. Бу ишингиз хайрли иш. Савобга қоласиз. Яна қандай гапларингиз бор?

Мирвали пайти келгандан фойдаланиб колмоқчи бўлди.

— Шу райкомимиз сал нобопроқ йигит чиқиб колди. Одамлар билан ишлашни билмайди. Гапининг тайини йўқ. Бурдсизроқ. Бизга иш биладиган, ўзини босиб олган одам керак. Юртга ота бўлиб, йўлга солсин. Ахир ўзингиз биласиз, биз тоғ одамларимиз, жангарироқмиз. Яхши гапга кўнмаймиз, биз билан силтаброқ гаплашмаса бўлмайди.

Раҳимов пичинг қилди:

— Биттаси сизми? Сизга битта гап кам, иккита гап кўп. Гапнинг бир яримтаси бўлмаса...

Мирвали кулиб юборди.

— Тоғ боласимиз-да, сал ёввойилигимиз бор.

— Ўзбошимчалигимиз ҳам бор, деб кўйинг. Майли, бир ўйлаб кўрайлик. Ўзларингдан тайин қилмаймиз. Чиқиштирмаяпсизлар. Ўзларингдан чиққанини тан олгиларинг келмаса бошқаёқдан олиб келамиз. Ё мўлжалинглар борми?

— Мўлжаллаган одамимиз-ку йўғ-а, аммо Туробжон Муҳсимов деган ўзини босиб олган киши бор. Юрт кўрган одам. Пахтани биледи. Техникани тушунади. Илгарилари узок йиллар колхозга раис бўлган. Шу одам жуда бизбоп райком бўларди-да,— деди Мирвали.

— Танийман. Жудаям сиз мақтаганча эмас. Устидан бир-икки шикоят тушган. Текшириб кўрайлик-чи, ҳар ҳолда кўлидан иш келади. Ўйлашиб кўрамиз.

Мирвали, темирни қизигида бос, деган мақолга амал қилмоқчи бўлди.

— Пахта теримигача шу ишни ҳал қилиб берсангиз яхши бўларди-да. Жуда масъулиятли давр. Бу бола ишни пачава қилиб, бизни хижолатга кўйиб ўтирмасин. Кейин бетингизга қандоқ қараймиз.

Раҳимов индамади. Ниманидир ўйлаб борарди. У ўйини ўйлаб бўлди шекилли, Мирвалига қаради.

— Устингиздан шикоят тушяпти. Кўпол дейишяпти, ўзбошимча дейишяпти. Шу гапларнинг ростлигига ишонаман.

— Иш талаб қиладиган раҳбарни ким яхши дерди. Албатта ёмон дейди-да.

— Эҳтиёт бўлинг, ўғлим, юртнинг назаридан қоладиган ишларни қилманг. Одамлар билан тил топиб ишланг. Мен сизни бир марта ҳимоя қиларман, икки марта ҳимоя қиларман, охир-оқибатда ҳимоя қилолмай қолишим мумкин.

— Сизни хижолатга кўядиган иш қилмайман, ота. Менга ишонаверинг. Очигини айтсам, сизга менчалик

садоқатли одам бўлмаса керак. Мен сизни отам деганман. Сиз анави тошкентлик обкомимизнинг мингир-мингирига кўпам кулоқ солаверманг. Мени кўрарга кўзи йўк. Пичинг қилгани қилган. Ҳайронман, бирон нимадан умидворми...

— Ундай деманг,— дея унинг гапини бўлди Раҳимов.— У яхши, покиза одам. Мен унга ишонаман.

— Ким билади, одамнинг оласи ичида, дейдилар.

Гап билан бўлиб совхозга олиб борадиган чорраҳа олдига келишганини билмай қолишди.

— Ота, нима қилайлик. Митингга ҳали икки ярим соат бор. Одамлар ишдан қолмасин, деб маросимни соат беш яримга тайин қилганмиз. Аввал марҳумнинг уйига бориб, онла аъзоларидан кўнгил сўрасак-да, кейин бокка қайтиб, пича дам олсангиз.

— Маъкул,— деди Раҳимов.

Исроилнинг уйи адирда эди. Ўн бир йил олдин кўчиб келган эди.

Улар Исроилнинг уйи олдига келишганида тумонат йиғилиб турарди. Раҳимов қўл қовуштириб турган одамларга бош кимирлатиб саломлашди-да, очиқ дарвозадан далонга ўтди. Ичкаридан хотин-халажнинг айтиб йиғлаши эшитиларди. Раҳимовга, Тошкентдан келган меҳмонларга эргашиб бошқалар ҳам ҳовлига киришди. Чоғроқ ҳовлида ярим доира ясаб турганлар олдига ичкаридан йиғлаб Исроилнинг укаси чикди. Раҳимовнинг олдига келиб ўзини йиғидан тўхтатолмай ҳиқиллаб салом берди. Раҳимов уни елкасидан кучиб юпатган бўлди:

— Чиданг, ўғлим. Ўлим ҳар кимнинг бошида бор нарса. Акангиз чинакам юрт ўғли эди. Ҳаммамиз ундан розимиз.

Бошидаги рўмолнинг бир учини тишлаб юзини беркитган хотинлар бир четда мўлтираб туришарди. Раҳимовнинг ўзи бориб улардан кўнгил сўраб, таъзия изҳор қилди.

Мирвали Шавкат Раҳимовга ортиқча ҳаяжонланиш мумкин эмаслигини биларди. Аста бориб тирсагидан беозор тутди-да, энди кетайлик, ота, деди. Раҳимов унга эътироз билдирмай бирга ташқарига чикди.

Икки бети одамлар билан тўлган кўчадан ўтишаркан, Раҳимов бир нарсага ҳайрон эди. Водовозлар олдига одамлар ғужғон ўйнарди. Биров пакир кўтарган, биров шиша банкада, биров косада сув олиб ичарди.

Шавкат Раҳимов, нима, сув йўкми, нега водовозларда сув ташияпсизлар, деб сўради.

— Биласизми, бу сувларни қаёқдан опкелтиряпмиз? «Қайнар»дан. Бизнинг сувларни ичиб бўлмайди. Ғўзага сеп-

ган дориларимиз ариқлардаги сувларни заҳарлаб ташлаган. Ҳатто молларни ҳам сувдан узоқроқ жойдан ҳайдаб ўтамиз.

— Водопровод ишга тушди, деган хабарни газетада ўқиган эдим шекилли.

— Тўғри, газетада шунақа хабар чиққанди. Аммо халқ контроли комитети ўртоқ Маҳкамов топшириги билан қулоқ бошидаги қувурни пломбалатиб қўйган. Текширяпти. Битта хўжалик учун тўқсон километр ердан сув олиб кепти, бунга палон пул, палон километр қувур кетган, деб кавлаштириб ётишипти.

Раҳимовнинг астойдил жаҳли чиқиб кетди. Боя Мирвали ўтирган мажнунтол тагидаги сўрига бориб ўтирди. Расулбек пилдираганча келиб бир чойнак кўк чой билан уч-тўртта пиёла қўйиб кетди. Раҳимов ғазаб билан Маҳкамовга қаради.

— Бу қанақаси?

Маҳкамов бу ишга аралашмаганини айтди.

— Мирвали, дўстим. Билиб-билмай гапираверманг-да. Водопровод пломбаланганини мен ҳам шу бугун эрталаб эшитдим.

— Чақиринг, ўша халқ контроли комитетининг раисини!— деди Раҳимов ўзини босолмай.

Учовларидан ташқари қишлоқ хўжалиги министри Тўхтабоев бор эди. Раҳимов Маҳкамовдан пахта теримига тайёргарликнинг боришини суриштирарди.

— Эртадан колхозчиларга то теримгача дам берамиз. Тўйи бори тўйини қилиб олсин. Истагани Самарқандга, истагани Шаҳрисабзга борсин. Пахтадан бу йил кўнглимиз тўқ. Планни опчиқиб кетамиз.

Биринчи Маҳкамовнинг гапини бўлди:

— Ўтган йили ҳам шунақа дегандингиз. Ҳаммадан кейин аранг планни опчиққансиз. Бир минут ҳам ишни бўшаштирмаслик керак. Мана, ўртоқ министр билан Сурхондарёдан қайтишда сизга қўниб ўтамиз. Демак, далада колхозчиларни кўрмас эканмиз-да! Районларда кенгашни ким билан ўтказамиз? Илтимос, одамларга йигирма бешинчидан кейин дам беринг. Шундоқ қилинг.

Маҳкамов, хўп, айтганингизни қиламиз, деди. Шу пайт аланг-жалаң бўлиб халқ контроли комитетининг раиси келди. У нимага чақирилганини билмас, сал ўзидан чўчиброқ келарди. Бу одам паст бўйли, озғин бўлишига қарамай худди қўйлагининг ичига тарвуз ташлаб олгандек бесўнақай корин солган қирқ беш ёшлардаги кўнғиз мўйловли йигит эди. У келиб гуноҳ қилиб қўйган боладек жавдираб турарди. Раҳимов

столдаги пахта гулли пиёлалардан бирини олиб Мирвалига берди.

— Ариқдан бир пиёла сув олиб унга беринг. Ичсин!

Мирвали унинг айтганини қилди. Йигит сувни ичишни ҳам, ичмасликни ҳам билмасди.

— Нега ичмаяпсиз, йигит? — деди Раҳимов.

— Ошқозонимда язва бор. Қайнатилмаган сув ичолмайман. Унинг устига ариқ суви заҳарланган.

— Халқ қаердан сув ичяпти? — деб сўради Раҳимов.

— «Қайнар»дан водовозда ташиб келтиряпмиз.

— Водопроводларинг йўқми?

— Бор, — деди йигит. — Суви тўхтатилган. Қурилишда алдамчилик, ўгрилик бўлган. Шунинг учун пломбалатиб кўйганмиз. Текширяпмиз.

— Сувни очиб кўйиб текширса бўлмайдими? Ё қувур ичидаги сув текширишга халақит берадими?

Йигит жавоб беролмади. Ерга қараб тураверди. Раҳимов жаҳдига чидолмай ўрнидан туриб кетди.

— Шунча одамни сувсиз кўйиш, бу нима деган гап эканини биласизми? Халқ сувсизликдан қийналиб кетибди-ку. Шунча одамни сув ташиб келиб эплаб бўладими? Бу ғирт душманлик-ку. — У зарда билан Маҳкамовга қаради. — Нега индамай кўйиб бердингиз? Ҳозир сувни очинглар. То сув келгунча мана шу жўмрак олдидан қимирламай ўтираман. Сув келгандан кейин, ўз кўзим билан кўриб, кейин кетаман. Бу одамни муҳокама қилинглари. Жазо беринглари. Аяманглари. Мана шунақа одамлар халқни ҳукуматдан норози қилади. Булар душмандан баттар, зараркунандадан ҳам ёмон... Боринг, боринг, сувни очинг. Бу ишни кавлаштирманг Мен руҳсат берганман. Жўнанг!

Йигит дор тагига кетаётгандек оёқлари чалишиб борарди.

Аслини олганда водопровод масаласи унчалик мураккаб масала эмасди. Мирвали бунақа контролларнинг ўнтаси бўлса ўнтасини ғижимлаб ташлашга қодир эди. Қулоқ бошига чиқиб пломбасини этигининг пошнаси билан битта босганда учириб юбора оларди. Қани, унга таъна қиладиган биронта мард топилармикин. Йўқ. Мирвали пайтдан фойдаланмоқчи бўлиб, атайин бўштоблик қилган. Шундай қилиш керакки, шу арзимаган масаладан Маҳкамов Раҳимов олдида довдираб қолсин. Гап эшитсин. Ана шунда Мирвали хумордан чиқади. У аллақачон то қувур бошигача уч жойга рацияли «Жигули» обориб кўйган. Трубкани олиб буюрса буйруқ рацияма-рация ўтиб қулоқдаги одамга етади. Пломбани юлиб ташлайди. У шундай қилди. Биринчининг кўзи олдида трубкани олиб буйруқ берди. Бирон ўн беш минут ўтар-

Ўтмас ховуз тепасидаги водопровод крани илонга ўхшаб вишиллай бошлади. Бирон қирқ минутлар ўтиб кран зарда билан зангли сув пуркай бошлади...

Раҳимов ўзини лоҳас сеза бошлади. Уёқ-буёққа юриб, лоҳасликни тарқатмоқчи бўлди. Боши айланиб, босган қадами мўлжалга тушмади.

— Мирвали, доктор борми? Қон босимимни бир ўлчаб кўйсин. Сал кўтарилганга ўхшайди.

Мирвали врачга одам юборди. Сал ўтмай оппоқ чамадонча кўтарган оқ халатли қиз келди. У совхоз профилактика-ториясининг врачси Седона эди.

Биринчи энгини шимариб, билагини тутиб берди.

Седона ниҳоятда кўҳлик қиз эди. Аёлларга унча хуши йўқ Раҳимов ҳам унга маҳлиё бўлиб қолди. Мирвали-ку, ундан кўзини узмасди. У Седонанинг битта холи чап ёноғида, яна биттаси томоғида, яна биттаси қаерида экан, деб ўйларди. Ахир, Седона — уч хол деган маънони билдиради-ку!

Шу топда Мирвалининг ўша учинчи холни жуда-жуда кўргиси келди.

Седона Раҳимовнинг билагидан тасмани бўшатар экан:

— Ташвишланманг, қон босимингиз жиччагина кўтарилипти, холос. Биз томонлар баландлик, ҳар қандай одамнинг ҳам босими ошади,— дея уни юпатди.

У шундай деб чамадончадан қандайдир таблетка олди. Раҳимовга узатмоқчи эди, раҳбарнинг ёрдамчиси илдамлик билан қўлидан олди. Таблетка устидаги ёзувни ўқиб, қайтиб берди.

— Бундан ўзимизда бор.

Ёрдамчи машинага бориб таблетка олиб келди. Раҳимов уни тилининг тағига ташлаб, бир минут жим қолди.

Овқат келди. Жиндак тамадди қилиб олганларидан кейин Раҳимов Маҳкамовга деди:

— Энди биз Тўхтабоев билан Сурхонга ўтиб кетамиз. Бойсунда область раҳбарлари кутиб туришипти. Митингга қатнашолмаймиз. Раҳмон Маҳкамович, митингда Марказий Комитет номидан, Олий Совет ва Министрлар Совети номидан, шахсан менинг номимдан шу оғир дамларда район аҳлига ҳамдард эканлигимизни изҳор қилинг.

У шундай деб ўрнидан турди.

— Ота, шунча йўлдан келиб бир пиёла чойимизни ичмай кетасизми? Нариги боққа овқат буюрганман. Бирга тамадди қилайлик.

Раҳимов қолишга кўнмади. Адирда бурқсиб турган дори хидидан лоҳас бўла бошлаган, тезроқ кетақолсам, деб гапни

қиска қилишга уринарди. У дори сепилган далаларда юришдан кўрқарди.

Машина филга ўхшаган бахайбат тошлар оралаб ўтган йўлдан кетаркан, Рахимовнинг хаёлига бир гап келди. Обком секретари митингда гапирганда «...хаммамиз учун ҳурматли...» деса халқнинг энсаси қотмасмикин, эрмак қилиб кулмасмикин...

XVIII

Толибжон умрининг буёғини шу тоғларда, болалиги қолган қишлоқда яшаб ўтказишга қарор қилди. У жаҳонни кезди. Денгизлар, тоғлар, саҳролар ошди. Шохона меҳмонхоналарда яшаб кўрди. Лекин шу кичкинагина, азим тоғлар пинжига суқилган она қишлоғидек қадрдон жойни кўрмади. Шу ер менинг сўнгги бекатим, деди. Куёви ҳовли этагига пойдевор қўйиб, буёғига чоғи келмаганиданми, қўли тегмаганиданми, ташлаб қўйган уйни битказмоқчи бўлди. Бугун икки ҳафтадирки, у жиянларини ёнига олиб гувала думалатдиради.

Бу қишлоқ одамларининг ажиб яхши одатлари бор. Биров иморат бошласа кўни-қўшнилари ялпи хашарга чиқишади. Ҳар куни битта қўшни об-овқатни бўйнига олади.

Толибжоннинг иморатга уннаганидан хабар топган қўшнилари арраю пойтешаларини кўтариб келаверишди. Бири ходаларнинг пўстлоғини шилади. Бири пойтеша билан тўсин чопади.

Кун ёйилиши билан Толибжон онасини ўрик тагидаги чорпояга ўтказиб кўяди. Кампир Толибжоннинг энди ҳеч қаёққа кетмаслигидан, шу кураётган уйимизда иккимиз яшаймиз, деб айтганидан ниҳоятда хурсанд. У ичида, ў, болама, мен буёғига қанча яшардим, сенинг бошингни икки қилсам, шу уйда кўпайсанг, деяпман-да, дерди. Аммо Толибжон уйланмоқчи эмас, умр кетди. Эндиги топилган ҳамроҳни ярим йўлда ташлаб, бахтиқаро қилиб кетиш номардлик, деб ўйларди.

Дарднинг келиши осон, кетиши қийин. У докторларнинг гапларини унчалик эламаган эди. Тоғ ҳавоси, тоза сув таранг тортилган асабларини аста қўйиб юбораётганини ўзи ҳам сеза бошлаган эди. Шу уй битса Тошкентдаги уйимни топшириб, кўч-кўронларимни олиб келардим, деб ўйларди. Қишлоқ совети раисининг кабинети ёнида каттагина хона бор экан. Китобларимни шу жойга олиб келсам. Қишлоқ болалари баҳраманд бўлармиди...

Толибжон яқин ўттиз йилдан бери китоб йиғарди. Ўғлим вояга етганда ўқийди, деб ният қилганди. Салкам йигирма минг китоб кимсасиз уйда чанг босиб, сарғайиб ётибди. Шуларни қишлоққа совға қиламан. Яхшигина кутубхона бўлади.

Унинг дилида ниятлари кўп эди. Эндиги қолган умрини она қишлоғининг болаларига бағишламоқчи. Уларни ўқитиб оламини танитмоқчи. Бу қишлоқ болалари учун бирдан-бир идеал — Штирлиц билан Раж Капур, холос. Болаларни китобга ўргатиш керак. Токи улар ишчи кучи бўлиб эмас, онгли, катта жамиятнинг билагон аъзолари бўлиб етишсинлар. Уларни ҳозирги туриш-турмуши фақат жисмоний меҳнатдан бошқага ярамайдиган қилиб кўяди.

Кунларнинг бирида Толибжон дўсти Мирвалидан, — ўртоқ, болаларнинг ўқиши чаток-ку, ўқитувчиларинг ҳеч балони билмайди, уларинг на газета ўқийди, на китоб, улар тарбиялаган болалар ким бўлиб етишади? — деб сўраганида, Мирвали хандон ташлаб кулган эди.

— Нима, ўқиб профессор бўлармиди? Ёзиш-чизишни, ўқишни билса бўлди-да. Ундан юқорисини билса, кетиб қолади. Институтда ўқийман, деб шаҳарга талпиниб қолади. Битта ўқиган сенми, кетиб қолдинг-ку. Бошингга ташвиш тушмаса қайтиб келмасдинг. Булар ҳам шунақа-да. Менга ишчи керак, олим эмас, ишчи. Илми бўлса тоғда эчки боқадими? Маълумоти бўлса пода кетидан чангга беланиб юриб, бўйнига кўза осиб хонадонлар олдидан «ошҳалол» деб чақириб юради-ми? Илми бўлса тили чиқади. Агар менга қолса тоғ ораларидаги қишлоқларда: ўрта мактабларни ёпиб, бошланғич мактаб қилиб кўярдим. Саводи бўлмаса катта бўлганда аноним ёзолмайди, билдингми?! Афсуски, бунақа қилолмайман-да, замон кўтармайди.

Бу гапларни юртнинг отаси, давлат миқёсида иш юритадиган Мирвали айтаётганига Толибжон ишонмаганди. Қизикчилик қиляптими, уни лақиллатяптими, ё кўнглидаги гапни айтяптими, билолмаганди.

Мирвали ҳеч кимдан ҳайиқмайди. Истаган ишини қилаверади. У, ҳукумат бу тоғларни менга берган, деб ўйляпти шекилли. Йўқса бунчалик ҳоким бўлиб кетмасди.

Кампир сўрида ўтирволиб усталарни гапга солади. Уларни кўрмаса ҳам овозидан танийди.

— Ҳой, сен Эгамбердимсан? Невара-чевараларинг тинч-омон юриптими? Қизинг кепқолганди. Кетдими ё ўтириптими? Жўнатвор, қиз деган чиқиб кетган уйига бегона бўлади.

— Кетган, кетган, эна, — дейди Эгамберди.

— Бинойи бўпти. Энди келса киритма. Чиккан киз чигирикдан ташқарида, шу гапни биласанми? Хотининг раҳматли ҳалимдаккина, паришталиккина эди. Уйланмадингми?

— Ёшим ҳам кетиб қолди. Уят бўлар.

— Унака дема. Дунё шу. Кетган кетди. Энди қайтиб келмайди. Ётаринг бор, тураринг бор. Яна ўзинг биласан, бошинг болишга етганда пешонангга битта уриб қолмагин, дейман-да.

Кампир долчин чойини хўплаб узоқ тин олади. Яна усталарнинг гангур-гунгур гапларига қулоқ солади. Гапга аралашгиси келади. Ўзини тутади. Охири бўлмайди.

— Ғупромиддин. Ҳой, Ғупромиддин! Илгарилари кириб, бирпас-яримпас гаплашиб ўтириб чиқиб кетардинг. Нега дарагинг йўк?

Олтмиш ёшлардаги жикқак чол тешасининг сопини белбогидан ўтказиб сўрига келади. Омонатгина ўтириб кампирдан ҳол-аҳвол сўраган бўлади.

— Кампир эна, хотин уч-тўрт кун ол кетдим, ол қолдим, деб кўрқитди. Шунга андармон бўлиб киролмадим. Долчин чойингизни хумори тутиб туради. Қани, битта қуйинг.

Кампир чой қуйиб узатади. Неча марталаб айтган гапларини яна бошлайди. Ғупромиддин кўнгли учун бу гапларни биринчи марта эшитаётгандек, ҳа-я, шунақами-я, деб ўтираверади.

— Барака топкур хотининг кичкиналигида жуда жиккилдоқ эди. Битта гап айтганга ўнтани кўндиради.

Ғупромиддин бошини силкитиб-силкитиб ку ади.

— Э, энаси тушмагур-а, биззи хотин ёшли. да бир гапга ўнни кўндирса, қариганда ўтгизни кўндиради. Унга битта гап айтгину орқангга карамай қоч.

— Бай, бай, бай, — дейди кампир, — ҳалиям қолмапти-да, шу одати ўлмагур. Ҳай майли, умридан барака топсин. Ишқилиб, худо сенга тўзим берсин. Чидайсан-да, чидамай қаёққа ҳам борардинг. Шунча неварачевара, эвара...

— Қалампирдек заҳар гапларига ўрганиб қолган эканман. Касал бўлганда кўрқиб кетдим. Икки кун тилдан ҳам қолди-да, бояқиш. Қарғишларим ижобат бўлдими, деб ўзимни-ўзим койидим. Жа жонимдан ўтказворганда тилинг кесилсин, деборган пайтларим бўлганди. Тавба қилдим, худойим, тавба қилдим, деб нола қивордим. Хайрият, тили чиқди. Ҳозир бинойидек мени қарғаб ётибди.

— Отангни онасини эслайсан-а? Катта бувингни айтяпман.

— Ҳа, биламан. Эслайман. Элас-элас эслайман, жуда қариб қолган эдилар.

— Ҳа, балли,— дейди кампир.— Ўша катта бувингни бобонг Макридан опқочиб келганди. Ҳусн деганинг ой десанг ой, кун десанг кун эди. Соч деганинг ерга тегарди. Қишлоқ қизлари томга чиқиб, қалдирғочдек тизилиб олиб уни томоша қилишарди. Раҳматли тирик бўлганда юз ўттиздан ошарди. Худонинг қудрати билан болалари ўзига ўхшамади. Отасига ўхшаган қаншари пастроқ бўлишди.

— Энажон, энди борай, иш қолмасин.

Ғупромиддин шундай деб ўрнидан турди. Кампир ўтириб-ўтириб яна зерикди. Ким биландир гаплашгиси, кимгадир йиғилиб қолган гапларини айтгиси келди. Охири чидамай овоз берди:

— Долимбо-е, нима қиялсан, битта чой ичиб кет. Пой-тешада болор чопавериб белларинг қотиб кетгандир. Кела-қол!

Атрофдаги усталар Долимбойга қараб илжайишди: бор, борақол, очертинг келди.

Долимбой пойтешани қалин пайрахалар устига эҳтиёт қилиб қўйиб, сўрига келиб ўтирди.

Кампир чойнак тагида қолганини силқиб қўйди. Долимбойга узатди. Кейин, Толиб-е, чой опке, деди. Нимадан гап бошлашини билмай бир оз турди. Ниҳоят гапини топди.

— Долимбой, кичкина қудангни мелиса деб эшитдим. Ростми? Мелисалик ҳам яхши ҳунар. Ёнида тўппончаси бўлса, яна нима керак. Келининг мўмин-қобилгинами, ё мелисани қизиман, деб қайнонасини тоқчага чиқазиб қўй-яптими?

— Йўғ-э,— деди уста Долим.— Бу қиз куда аянинг олдинги эридан. Дадаси сартарош бўлган. Қудачиликни ўша билан қилдик. Даромади яхши. Бутун районда ундан бошқа суннат қиладиган сартарош йўқ. Топиши яхши.

— Ундоқ бўлса, дуруст. Беш-ўн йилдан буён тоғда ўғил бола кўп туғияпти. Бу ҳам бўлса қудангни ризқи-да. Сенга худо бериб қопти. Ҳозир ўтириб ҳисобласам, мани ҳисобимда сан бу йил олтмиш иккига кираркансан. Келаси йили пайғамбар ёшига кирасан. Мовлуд ўқитасанми?

— Йўғ-э,— деди уста Долим,— замон кўтармайди. Ёшлигимда комсомол бўлганман. Гап тегарди.

Кампир лабларини бурди.

— Ҳеч бўлмаса Кийиксовди энама б... нима ата. Жон... сўй.

Х... арчилар Д...

— Хо, уста бува, караб колдик-ку!

Долимбой ўрнидан туриб кетаётганда кампир жавради:

— Бирпас гаплашгани ҳам қўйишмайди-я.

Остонада мункайиб ўтирган чол ёнбошига қўйиб олган пачоқ пакирдан қийшиқ-қинғир михларни олиб болга билан тўғриларди. У қорин солганидан мункайиб ўтиришга жуда-жуда қийналарди. У, кампир мени ҳам чакириб қолармикан, жиндаккина белимни ёзиб олардим, деган ўй билан тез-тез овоз чиқариб қўярди: «Ҳой болалар, чойга қаранглар, пайраха олдида гугурт ўйнаманглар, оёқ остидаги гувалаларни четга олиб қўйинглар».

Кампир уни овозидан танимади. Бу ким бўлди экан, деб ўйлади. Охири чол чидамай кетди:

— Кампир эна, шунча овоз бераман, нега мени чакирмайсиз?

Кампир овоз келган томонга қаради.

— Кимсан? Танимайроқ турибман. Овозинг нотаниш.

— Ахир, мен Раззоқ буқачиман-ку.

— Овозинг ўхшамайди-ку.

Раззоқ буқачи ўрнига бошқа биров жавоб қилди:

— Ичавериб овози шунақа бўлиб қолган. Кечаси уйга келганда болалари овозидан танимади, аввал девор нахрасидан караб, дадасилигини билиб, кейин эшик очишади.

— Вой омон бўлгур-э. Ўзинг арак ўлғирни сувдек ичардинг-да, шу ичишинга воҳлигина ўлиб кетарсан, деб ўйлаган эдим. Хайрият, жонинг қаттиқкина экан. Кел, келакол, битта чой ичиб кет.

Пўстлоқ шилиб бели қотиб кетганларга алам қилди.

— Ҳў, пияниста номард, беочирт ўтдинг-а, энди мени навбатим келган эди.

Кампир Раззоқ буқачига чой узатди.

— Уруш йиллари хўпам қутирганидинг-а. Ўлигини битта буқанинг бўйнига ташлаб олгандинг. Битта гунажинга қўйишга юз сўм олардинг. Элигини ўзинг еб, элигини буқангга едирардинг. Сани бошингдан ўтган гаплар шундоқкина эсимда турипти. Бир чеккадан айтиб берайми?

Улар орасида ўтаётган гапларга қулоқ солиб турганлар, «айтинг, айтинг, кампир эна, бизга оғиз очирмайди, сиз айтинг», деб туриб олишди. Раззоқ буқачи ўзини уёқ-буёққа ташлаб кўрди-ю, бўлмади. Кампир чой хўплаб гапга тушиб кетди:

— Шу десанг, Раззоқвой, сан уйланганингда «Рўмолим» пластинкаси энди чиққан йили эди. Тўғрими? Тўйингда ҳовлига патифон опчиқиб ўн етти марта қўйиб эшитганмиз. Ўша хотининг тўйдан етти кун ўтмай қочиб кетган эди. Ундан

кейин паландаралик битта жувон хотин олдинг. Ўша йили пилла тутганларга бахмал бериш расм бўлганди. Ўша хотининг яхшигина, соғломгина эди. Бир ойга қолмай ранги саргайиб, оқсоқланиб қолганди. Сал кун ўтмай оламдан ўтиб кетди. Қанақа дарди борлигини ҳеч ким билмай қолди. Ундан кейин Работ меш томондан қиз олдинг. Кўхликкина эди. Ўшанда Охунбобоев билан қувалик теримчи Шакархон Мўминова деган жувоннинг суврати газетада чиққанди. Келини юзини ҳеч ким кўролмади қолганди. Тўйнинг эртасига-ёқ чиркиллаганича сеп-сидирғасини ҳам ташлаб Работ мешга пиёда додлаб, қочиб кетганди.

Уста Долим гапга аралашди:

— Кампир эна, бу ярамас кунига иккита кирпининг шўрвасини ичади. Бедананинг тухумини хом ютади. Кассоблардан ошнаси кўп. Кўчқор сўйган куни ўқдек учиб боради.

Кампир пихиллаб қолди.

— Тағинам Або Муслими соҳиб қирон бўлиб кетмаган экансан-да!

Бу гаплардан ҳашарчилар қотиб-қотиб қулишарди. Раззоқ буқачи пешонасини уқалаб, терга пишиб, индамай ўтирарди. Кампир худди китоб ўқиётгандек, унинг таржимаи ҳолини аниқ қилиб айтарди.

— Шундан кейин сени танийдиганлар қиз бермай қўйишганди. Яна уч бор уйландинг. Биттаси ўлди, биттасини ота-оналари аравага ётқизиб олиб кетишди. Биттасини эрта саҳарда ўзини сувга ташлаётганда ушлаб олишди. Бечора қоронғи тушиши билан қўшниларикига чиқиб кетганча эрталабгача уйга қайтмасди. Охири у ҳам кетиб қолди. Кейин кимга уйлангандинг? Ҳа, эсимда, бир ёши ўтганроқ яккабоғлик яллагини олувдинг. Ўшанда озиб-тўзиб, деворларни ушлаб, ҳассага таяниб, пашшаларга таланиб юргандинг. Хайрият бу хотинингнинг жони қаттиққина экан. Яшаб кетдинг. Шунга уйландингу пенсияга чиқмасанг бўлмай қолди.

Усталардан бири овоз берди:

— Нима бало, кампир хола, қишлоғимизди исравишни ўйросимисиз? Ҳамма гапни китобга ёзгандек биласиз-а.

— Биламан-да, кўз ўлгур бундоқ бўлгандан кейин, ўтган-кетганларни эслаб ўтираман. Ҳаммаси ёдимга келади. Бирави бор, бирави урушда ўққа учиб кетган, биравлар гирикчилик, деб тўрт тарафга тарқаб кетган.

У яна Раззоқ буқачига ўгирилди.

— Хўш, хотининг қалай? Невараларга қоришиб ўтирип-гани?

— Ҳа, энди ўтирмай қаёққа ҳам борарди. Аммо-лекин

пардоз-андоз ўшандоқ. Қошидан ўсма, юзидан упа аримайди. Хотин кишининг юзи бир нурагандан кейин пардоз тутмай кўяркан. Қари артистларга ўхшаб терисини тортдирса бошқа гап. Масжид бузилса меҳроби қолар дегандек асли хуснидан пича бор. Шўхлиги ҳам ўзига яраша.

Усталар гап қотишди:

— Букачи баъзи-баъзида уйдан қочиб чиқиб кечалари самоварда ётиб юради.

Кампирнинг ичи ёлғизликдан гип бўлиб қолган экан. Ҳамқишлоқлари билан гаплашиб роса дилини ёзди. Толибжон эса ҳашарчиларнинг бир ота-онанинг боласидек аҳилликларига, онасининг улар билан очик, ўз жигаридек гаплашишига қараб юраги тўлқинланиб кетарди. Дунёнинг ҳеч ерида бунақа аҳил одамларни кўрмаганди. Яхши-ёмон кунларда бир-бирининг пинжига кириши, биттасининг дардига ҳаммасининг жони оғришига, биттасининг қувончига ҳаммаси баббаравар яйраб кетишига ҳайрон бўлиб қолган эди.

У ҳаётида ана шундай қувончли, нурли, беозор, ҳузур-ҳаловатли дамларнинг кўпроқ бўлишини, узоқ бўлишини истарди.

Кампир ўтирган сўрига офтоб келиб қолди. Толибжон кўтариб айвонга обориб қўяй, деса кўнмади. Қадрдон ҳамқишлоқларидан бир кадам бўлса ҳам нари кетгиси келмасди.

— Болам, уйдан Зайнабнинг соябонини опчиқиб бер. Тутиб ўтираман. Нега чарчарканман, болам. Сан ота юртингга келиб ватан тикасан-ку, мен чарчайманми? Бу ҳашарчилар кўз олдимда ўсган болалар. Овозини эшитса ота-оналари эсимга тушади. Уларни тирик кўргандек бўламан. Чарчамайман, болам.

Дарҳақиқат, ҳозир ҳовлини тўлдириб ҳашар қилаётган чолларнинг олди олтмишдан, кети элликдан ошган кишилар эди. Кампир улар туғилганда ўттиздан ошган, юрса ер титрайдиган полвон хотин эди. Гурсиллатиб кетмон чопарди. Тоғдан бурни ерга теккундек бўлиб ўтин орқалаб келарди. Толибжоннинг отаси қирга буғдой сепарди. От-улов бўлмай қолганда шу хотин қоп тўла донни елкалаб пилдираганча келаверарди. Мана шу чоллар ўша пайтда тўрт-беш яшар бола эдилар. Улар кампирнинг кўзи олдида ўсиб одам бўлишди. Қанчаси урушга кетди. Келмаганларининг уйларида азалар очилди. Қанчаси бахт излаб аллақаяқларга изғиб кетиб қолди. Мана шу қолганлари кампир учун бениҳоя қадрли, азиз кишилар эди. Кампир уларнинг барини сенлаб гапирарди. Назарида ҳали ҳам болаю тез-тез тергаб турмаса бўлмайдиган туюлади. Шу топда биронтасини койигиси келди.

— Хой, Абдумажид. Нима бало, хотининг одамгарчиликдан чиқиб қолганми, дейман. Бодомгулнинг маъракасида ров кўриниб ров йўқ бўлди.

Абдумажид пўстлоқ шилаётган ўроғини ёнига қўйиб жавоб қилди:

— Бола-чақа кўпайгандан кейин эркакдир, хотиндир одамгарчиликдан чиқиб қоларкан. Бечора Хайрбодга тушган қизиникида. Ой-куни яқин. Қизининг қорнига қулоғини тутиб ўтирипти.

Кўча тарафда машина гуриллаб, тўхтади. Остонада Расулбек кўринди. Иши тигиз экан шекилли, ўтиргани кўнмай Толибжонни етаклаб ташқарига олиб чиқди.

— Ака, Тошкентга зудлик билан боришингиз керак экан. Катталар телефон қилишди.

— Ким телефон қипти? Қаерга боришим керак экан? — деди ҳайрон бўлган Толибжон.

— Унисини билмадим. Мирвали билади. Эрталаб воҳли Мирвалига учрашармишсиз. Машина бераман, бориб келади, деб айтди.

Толибжон Тошкентдагиларга қаёққа кетганини айтмаган эди. Буёқдалигини қайдан билишди экан?

Расулбек эрталаб олиб кетишини айтиб орқасига қайтди.

Ўша кеча она-бола алла-паллагача ухлашолмади. Она ўз ўйи билан, Толибжон ўз ўйи билан банд эди. Толибжон эндигина ҳаловат топганимда яна иш билан оёқ-қўлимни боғлашмасмикин, деб ўйласа, кампир шу боламнинг бошини икки қилмасам, у дунёда дадасининг юзига қандоқ қарайман, деб ўйларди. Кампир охиратга ишонарди. Чолим билан юз кўришганимда, шу боламни зурёдсиз ташлаб келдингми деб таъна қилишидан кўрқаман, дерди. Майли, Тошкентга бориб келсин. Шу уй битиши билан биттасини ўраб-чирмаб олиб бераман. Кўзим тиригида шу ишни қилишим шарт...

Эрталаб Расулбек Толибжонни олиб кетди. Идора олдидаги чорпояда Мирвали чой ичиб ўтирарди. У тахминан бўлса ҳам Толибжонни нимага чақиртирганларини биларди. Ёдгорлик очилган куни Биринчи Лукмоновга таънадек қилиб, шу иш билан шуғулланинг деганди. Толиб хўжайинга негадир ёқмай қолган. Унга панд берганларнинг бири бўлмасин тагин? Мирвали ким бўлишидан қатъий назар, Биринчи ёмон кўрган одамни ёмон кўриши, яхши кўрган одамни яхши кўриши керак эди. У бир онанинг бағрида ўсган бўлишига қарамай, Толибжонга ҳам панд бериши мумкин. Кўпдан олинса жилва қилган иккинчи «Олтин Юлдуз» анча бери келиб қолган пайтда, Толибжон экан-ку, ундан яқинроқ жигарини ҳам кўрбон беришга тайёр. Нима бало ҳам сир бой бермай яхши...

ликча кузатай, бориб келгандан кейин нима гаплиги маълум бўлади, қайтиб келармикин? Келмаслиги ҳам мумкин. Биринчининг газабига дучор бўлганларнинг қанчаси қаёққа кетганини ҳеч ким билмайди. Толиб нега шу пайтгача Биринчи билан ораси бузуклигини айтмади? Агар унчалик жиддий бўлмаса, орага тушарди-ку.

Расулбек билан Толибжон келишди. Мирвали дўстини кўлтиқлаб боққа томон бошлади. Ичкарига киришганда унинг кўзига тик қараб сўради:

— Тўғриси айт. Аммо яширма. Шавкат Раҳимович билан ораларингда қандай гап ўтган? Орага тушса бўладиган гап бўлса бирга борай.

Толибжон унга ялт этиб қаради.

— Нима, мени у чақирганми?

— Йўқ,— деди Мирвали.— Иккинчи чақирган. Билишимча, Раҳимовнинг сенга тоқати йўқроқ бўлса керак. Нима бўлган?

Толибжон гапни нимадан бошлашини билмай бир-икки кадам юриб тўхтади.

— Очигини айтайми? Мен уни область конференциясида танқид қилганман. Атрофини лаганбардорлар билан тўлдириб юборганини, қариндош-уруғларини юқори лавозимларга ўрнатаётганини, пахтачиликда кўзбўямачиликка йўл қўяётганини очик-ёруқ қилиб айтганман. Агар билсанг, чет элларда сарсонун саргардон бўлиб юришларимга ўша нутқим сабаб бўлган. Ҳалигача алаmidан чиқмайди. Мени кўришга кўзи йўқ.

— Нега шу гапларни менга айтмадинг?

— Айтсам, сен ҳам мендан тониб кетардинг. Ахир, сен унинг соясисан-ку. Бу кучанишларинг, кекириб юришларинг, зўравонликларинг, давру давронларинг ҳаммаси ўшанинг орқасидан. Сен яхши одам эдинг. Сендақа ишбилармон, хўжаликни бошқаришда тенг келадиган одамни кўрмаганман. Ҳеч ким қилолмайдиган ишларни дадил бажара оласан. Сен обком секретари бўлишга ҳам, министр бўлишга ҳам ярайдиган одамсан, факат жоҳиллигинг бор. Манманлигинг бор. Қўлингда камчининг бўлмаса ишлаёлмайсан...

Мирвали унинг гаплари қанчалик аччиқ бўлмасин, тишини-тишига қўйиб эшитиб турарди.

— Яна гапир! — деди у.— Сендан бошқа ҳеч ким бунақа гапни айтишга менга бетлаёлмайди. Майли, сен гапир!

— Айтаверайми? Агар орқангда Раҳимов турмаса, сен жуда майда одам бўлиб қоласан. Сени зўриқтираётган, кўпиртираётган шу одам. Шунини яхши билиб қўйгинки, сен суянган тоғнинг таги нураб қолган. Наҳотки, ақлинг етмайди! Раҳимов кунини бетлаётганини билиб авваллари озор

берган кишиларининг кўнглини олишга уриняпти. Уларга унвонлар, орденлар олиб берапти. Эрта-индин йиқилсам шулар орасига тушаман, чўкиб ташлашмасин, таъна тошларини отишмасин, деб шундай қияпти. Кўзингни оч, у бир бало бўлса сен яккамохов бўлиб коласан. Болалигимиз, бирга ўсган-лигимиз хурмати, ёшликда қилган орзуларимиз хурмати, дилимдаги гапларнинг барини айтаман. Кейин айтиш имкони бўлмайди. Тошкентга мени бекорга чақиртирмаган. Тунов кунги митингда унинг кўзи менга тушганди. Ранги бир оқариб, бир кўкарди. Кетяпман. Балки энди дийдор кўришиш насиб қилмас. Бошинг тошга текканда, мени йўлдан қайтарадиган дўстларим қаёқда эди, деб ўкиниб ўтирма. Кўлимдан келса сени бу йўлдан қайтарардим. Энди қайтариб бўлмади. Йўл бошига бориб қопсан. Яна озроқ юрсанг, тубсиз жар ёқасидан чиқасан. Гапларим қанча оғир ботса ҳам чидайсан. Азбаройи жоним ачигандан гапиряпман. Сен юрт тепасига чиқиб олдинг. Энди уларни тепкилаяпсан. Кўл остингда ишлайдиганлар ходимлар эмас, куллар. Биласанми, кўчада келаётганингда ўйнаб юрган болалар ҳам уйларига қочиб кириб кетадилар. Отанг тенги чоллар икки букилиб салом берадилар. Бу сени хурмат қилганидан эмас, кўрққанидан. Улар қанча кўркса, сен шунча хузур қиладиган бўлиб қолгансан. Билмадим, буёғи нима бўлади? Хулласи, бир-биримизни энди учратолмасак керак. Мободо ўлмай қайтиб келгудек бўлсам, сени тополмайман, сен излаб борсанг, мени тополмайсан. Икковимиз ҳам йўк бўламиз.

Мирвалининг вужуди қақшаб кетди. Толибжон у тўғрида эмас, бошқа Мирвали тўғрисида гапирётгандек бўлди. Ўша бошқа Мирвалини ёмон кўриб кетди.

— Менга қара, келганингдан бери изимни санаб юрган экансан-да.

— Кўрқма! Сени айблайдиган ҳужжатларим йўк. Кўнгил сезган нарсалар билан айблаб бўлмайди.

— Хўш, кўнглинг нималарни сезган экан? — деди алам билан Мирвали.

— Кўрқма, деяпман-ку! Билиб турибман, мени у овозим келмайдиган жойларга жўнатади. Қаерга бормай, яхши бир кадрдоним, жигарим қотилга айланиб қолган, деб афсуснадоматлар чекиб юраман. Ҳеч бўлмаганда бу томонларга ўн йилгина олдин келганимда, сени уриб-сўкиб бўлса ҳам, ёқангдан бўғиб, судраб бўлса ҳам тўғри йўлга бошлардим. Бу йўлдан қайтарардим. Сенда буюк арбоб бўладиган талант бор эди. Минг афсуски, боши берк кўчанинг охирига етиб қолдинг. Энди қайтариб бўлмайди. Хўп, энди мен кетай. Сендан фақатгина битта илтимосим бор. Менинг учун бир

марта амалингдан фойдалан. Иккита юк машинаси бер. Тошкентда сал кам йигирма минг китобим бор. Шуни олиб келай. Қишлоғимизга кутубхона қилиб берай. Болалар ўқисин, одам бўлсин.

Мирвали юзини тескари ўгириб туриб, хўп, деди. Кейин шарт ўгирилиб зарда билан деди:

— Шу тилинг бўлса, қайга борсанг ҳам рўшнолик кўрмайсан. Биз икки хил одам бўлиб кетган эканмиз. Ишқилиб қаерга борсанг ҳам омон қайт. Қайтганингда кўксимда иккинчи «Олтин Юлдуз» бўлади. Мен ҳали узоқ яшайман. Биласанми, аламли гапларингни чидаб эшитдим. Бошқа одам шу гапларни айтганда тилини шартта кесиб ташлардим. Сени тилингни кесолмайман. Кўзларингда ёшлигим яшаяпти. Сенинг бу туриш-турмушинг менинг ёшликдаги ўт-олов, ҳали ҳаромга қўл урмаган пайтларимни эслатади. Ёшлигимни, поклигимни бир марта ўлдирганман. Энди сенда қолган бўлагини ўлдиролмайман. Энди бор, кет! Яхшиликча ажрашайлик.

Толибжон афсус-надоматлар билан боғдан чиқиб кетди. Чинор тагига келганда нима қилишини, қаёққа боришини билмай туриб қолди. Сояда кутиб турган рацияли «Жигули» шофёри унинг олдига келди.

— Хўжайин буюрдилар. Ҳозир сиз билан гаражга борарканмиз. Орқамиздан иккита юк машинаси Тошкентгача бораркан. Юкларингизни опкелармиш.

Толибжон бир сўз демай машинага чиқди.

* * *

Эртаси кечга яқин, офтоб терскай томонга ўтган маҳалда Зайнаблар эшиги олдида икки юк машинаси билан янги, оқ «Волга» тўхтади. Бир машина борти китоб, иккинчиси ҳар хил рўзғор буюмлари, шкафлар, кўрпа-ёстиқ, кийим-бошлар билан тўла.

«Волга»ни Толибжоннинг ўзи миниб келганди. Осмондан тушдим, ердан чиқдим, бирпасда қишлоқ болалари кўчани тўлдиришди. Улар «Толиб тоғам кўчиб келдилар, Толиб тоғам кўчиб келдилар» деб чуғурлашарди. Уларнинг қувончи чексиз эди. Иморат қураётган усталар ҳам ишларини ташлаб ташқарига чиқишди. Улар энди Толибжон бутунлай шу ерда қолмоқчи эканига ишонган эдилар. Болалар бўлак-бўлак қилиб боғланган китобларни айвонга таший бошладилар. Кексалар ўрин-кўрпаларни, шкафларни олиб киришарди.

Кампир сўрида пичирлаб ўтирипти. Толибжон унинг олдига келиб юкларини олиб келганини айтганда, у: билиб турибман,

деди. Кейин Толибжон ташкарига чикиб «Волга» багажнигидан иккита тугун кўтариб келди. Бу жиянларига, Зайнабга, онасига совгалар эди. Сўрига ўтириб тугунларни еча бошлади. Икки катта тугунда ҳаммага етадиган кийим-кечаклар бор эди. Кейин у машинадан болалар велосипедлари, самокатлар олиб жиянларига таркатаверди. Шу пайт унинг кўзи ҳеч нарсага парво қилмай остонада мунгайиб ўтирган Азизбекка тушди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Шодлигини, болалигини йўқотган бу боланинг аҳволи юрак-бағрини ўртаб юборди.

Айвоннинг шифтигача китоб қалашиб кетди. Шкафларни қўйишга жой қолмагандан ток сўри тагига қўйишди.

Раззоқ букачиникидан тоғорада устида янги ёпилган иссиқ нони билан ош чиқди. Ҳашарчилар қўлларини ювиб, сўрига, кампир атрофига чўкка тушиб ўтиришди. Ош устида гап китоб тўғрисида кетди.

— Шу китобларнинг ҳаммасини ўқиганмисиз? — деб сўрашарди.

— Лукмони Ҳаким ҳам шунақа кўп китоб ўқиб олим бўлган эканлар.

— Китоб ўқиган одамларни садағаси кетай, ўқиб-ўқиб сўгин начайли бўлишган.

— Э, нимасини айтасиз, бу китоб дегани юкқанга юкаркан. Мана, Муқим тароқчини ўғли Тошкентдек шахри азимда беш йил ўқиб келиб, мактаб болаларини раз-два қилиб югуртириб юрипти. Шу юкмагани-да. Шожалил утилчини ўғли олти ойгина ўқиб елкасида погону белида тўппонча билан келди. Бу юкқани-да. Уйига ҳеч қўли қуруқ келмайди. Кимсан, Шомовлон мелиса. Шу бола мелиса бўлиб келди-ю, кишлогимизга нур киргандек бўлди. Тўй бўлса у келмагунча қозон очилмайди. Ўзиям мияси бутун бола бўлган. Қалласи тўла илм. Газеталарни шариллатиб ўқиб ташлайверади. Ҳукуматнинг энг ишонган одами. Сир сақлашни биледи. Бир куни телевизор кўриб ўтиргандик, кириб қолди. Шунда, Шомовлон, начайлик болам, менга бир нарсани тушунтириб бер, бошқа шаҳарда туриб гапираётган манави қиз қандоқ қилиб бу шаҳардаги телевизорда пайдо бўлиб қоляпти, деб сўрадим. Ақллигини қаранг: бобой, сиз бунақа нарсаларга аралашманг, бу давлат сири, ҳаммага айтилавермайди, дейди. Ўшанда унга қойил қолганман.

Толибжон бу содда ва лекин беғубор кишиларнинг ўзларидек беғубор суҳбатларига қулиб-қулиб қулоқ солиб ўтирарди.

Кеч кириб, эртага синчга гувала уришни маслаҳатлашиб

хашарчилар тарқалишди. Толибжон дастурхон йиғиб, уёқ-буёқларни супуриб юрган Зайнабни чақирди:

— Синглим, буёққа кел. Айтадиган гапларим бор.

Зайнаб супургисини ташлаб акасининг ёнига келиб ўтирди. Толибжон ўрнидан туриб ташқарида қолган машинасига калит солиб очди-да, жигарранг дипломат олиб, қайтиб келди.

— Зайнаб, мана шунда анча пул бор. Сенга.

У шундай деб дипломатни очди. Пачка-пачка пулларни олиб синглизининг олдига ташлайверди.

— Омонат кассада эди. Ҳаммасини қайтариб олдим. Ўн етти минг сўм. Бу пуллар керак бўлмайдиган жойларга кетяпман.

Кампир сергакланди.

— Кетасанми? Қаёққа?

— Узоқ жойга, энажон. Ким билади, қачон қайтаман. Зайнаб, синглим, сизлардан бошқа кимим бор. Машинани сенинг номингга ўтказишга ишончнома ёзиб, тасдиқлатиб келганман. Болаларинг катта бўлганда минар. Китобларни қишлоқ советига берасан. Орқадаги хонани кутубхона қилишади. Мирвалига айтганман. Иложи бўлса ўзинг кутубхоначи бўл. Бу китобларни ўттиз йилдан ортиқ йиққанман. Студентлик пайтимда арзимаган стипендиямдан чегириб йиққанман. Бу пулларни кассага қўй. Болаларинг институтларда ўқисин. Пулларни ўшанда, зорикмасликлари учун сарф қил.

Толибжоннинг бу гаплари худди васиятга ўхшарди. Кампир кўнгли бир нарса сезгандек, унсиз йиғларди.

— Бошингни икки қилмоқчийдим. Ўзинг мени тупроққа кўярсан, дегандим. Пешонам курсин, мунчаям шўр бўлмаса.

Болалар ҳовлида қувонч билан самокат, велосипед миниб кийкиришарди. Қўшни болалар уларга ҳавас билан қараб туришарди.

— Вой акажоним-эй, ўзингизга буюрмаган пулни мен нима қиламан. Олиб кетинг, бирон кунингизга яраб қолар,— деб кўзидан мўлт-мўлт ёш оқизиб йиғларди Зайнаб.

— Пул керак бўлмайдиган жойга кетяпман, дедим-ку сенга. Олавер. Сенинг болаларинг менинг ҳам жигарим-ку. Тортинмай олавер. Анави сандиқда тикилмаган сархил матолар бор. Чет элларда юрганда танлаб-танлаб олганман. Қизларингга сеп қиласанми, келинларингга атаб кўясанми, ўзинг биласан.

Она-бола, ака-сингил алла-паллагача ухламай гаплашиб ўтиришди. Велосипедни минолмай йиқилавериш чарчаган болалар ҳар ер-ҳар ерда дўмбайиб ухлаб қолишди. Толибжон онасини кўтариб ўрнингга қайтиб ўтириб ётқизиш қўйди. Ўзи ташқарида

чикиб остонада ой нурига фарқ бўлган пастликларга тикилиб ўтираверди. Нариги ҳовли остонаси бўш. Азизбек кириб кетибди.

Хаммаёқ жимжит. Сой шовуллайди. Енгил эсган шаббодада япроқлар беозор сассиз тебранади.

Толибжон эрта азонда бу ҳаловат масканини тарк этади. Ўтлар чақнаган, одамлар бир-бирига пичоқ санчаётган, ўқ узаётган томонга кетади. Ким билади, у томондан қайтиш насиб қиладими, йўқми?

Кеча уни Иккинчи бошлиқ Рибников қабул қилганди. Совет Иттифоқи билан дўст Афғонистонни бир-бирига туташтирадиган кўприк қурилишига боришини, бу топширик партия топшириғи эканини айтди. Толибжон бу кўприкни билади. Термиз билан афғонларнинг Ҳайратон вилоятини иккига ажратиб оқаётган Аму устига қуриляпти. Буни «Дўстлик кўприғи» деб аташган. Толибжон ўшаққа бориши керак экан. Бу бир гап эканини Толибжон яхши билади. Кўприк лойиҳаси аллақачон тузилган, қурилиш ҳам ниҳоясига етай деб қолган. Уни Афғонистоннинг безовта районларида портлатилган кўприкларни тиклашга юборишяпти. Фақат тўғриси айтишмаяпти-да.

У Рибников олдидан чикиб келаётганда қабулхонада Жайронани учратган эди. У ичкарига кириб кетатуриб, гапим бор эди, Толибжон ака, пастда пича кутмайсизми, деб илтимос қилди.

Жайрона Рибников олдида узоқ турмади. Йигирма минутлар чамаси вақт ўтмаёқ қайтиб чикди. Боя кабинетга кириб кетаётганда чехраси яшнаб турган эди. Энди қандайдир асабийроқ кўринарди.

Улар сўзсиз юриб тўғридаги Гагарин ҳайкали ўрнатилган парк хиёбонидан боришарди.

Анҳорнинг нариги томонидан футбол ишқибозларининг ўқтин-ўқтин ҳаяжонли қийқириклари эшитилиб турарди. Жайрона гап бошлади:

— Толибжон ака, дарбардарлик яна бошимизга тушяпти-ку. Индамай кетаверамизми?

Толибжон елкасини қисиб қўйди.

— Сизни-ку билмайман, аммо мен бунақа адолатсизликка чидамайман. Ахир, мен аёл кишиман. Умрим ўтиб кетяпти. Ҳеч ким буни ўйламайди. Рўзғор қилсам, бола-чақа орттирсам, дейман. Мени ҳеч кимим йўқ. Детдомда ўсганман. Дугоналаримнинг уйларига борганимда болаларини кўриб ҳавасим келади. Бегона юртларда дарбадар кезаверсам, қачон бир рўзгорнинг бошини тутаман. Эртами, индин умр ҳам ҳу.

деганича ўтиб кетади. Қарирман ҳам. Гўдаклигим «Болалар уйи»да ўтгани етмагандек, қарилигим ҳам «Кексалар уйи»да ўтадимми? Ана шуниси алам қилади.

— Қаерга юборишяпти? — деди Толибжон.

— Ливанга. Сизни-чи?

— Афғонистонга, — деди Толибжон.

— Мен бормайман, деб қатъий жавоб қилдим. Борасан, дейди. Коммунистсан, бўйин товлашга ҳаққинг йўқ, дейди. Бормайман, эрга тегаман, дедим.

Толибжон жуда чарчаган эди. Жайронанинг тирсагидан олиб ҳорғин бир товушда деди:

— Жайронахон, иккита юк машинаси мени кутяпти. Қишлоққа рўзғор анжомларини жўнатаман. Келинг, кечқурун кўришайлик. Хоҳланг меникига келинг, хоҳланг сизникига борай. Аммо сизга дастурхон ёзолмайман. Кутадиган одам ҳам йўқ.

Жайрона юришдан тўхтади.

— Меникига келинг, Толибжон ака. Ичим тўлиб кетган. Тўкиб соладиган одамим йўқ. Сиз аҳволимни биласиз. Ҳеч бўлмаса сизга айтай.

У шундай деб сумкасидан қоғоз олиб телефон номерини ёзиб унга берди. Аввал телефон қилинг, ўзим бориб олиб келаман.

Иккови орқага қайтишди. Жайрона оппоқ «Жигули» эшигига калит солиб очди-да, Толибжонни ўтиришга ундади.

Толибжон уйга келганда шофёр йигитлар сабзи тўғраб ош ҳаракатини қилишаётган экан. У рацияли «Жигули» миниб келган шофёрга ошдан кейин қайтиб кетишга рухсат берди. Ўзини диванга ташлаб бир зумда ухлади қолди. Йигитлар ош пишганда уни уйғотишди. Кеч кириб, офтоб ўчай-ўчай деб турган пайт эди. Жайронага телефон қилди. У ўн беш-йигирма минутлардан кейин боя қўйиб кетган жойдан олиб кетишини айтди. Толибжон янги кўйлак кийди. Йигитлар ҳар қанча қисташса ҳам овқатга ўтирмади. Унинг иштаҳаси бўғилган, кўнглига ҳеч нарса сиғмасди. Жайрона аёл боши билан бўлаётган адолатсизликка исён кўтаряпти. Бу бўлса эркак боши билан мутелик қияпти. Шу топда у ўзини ўзи ёмон кўриб кетди. Қишлоқда яшаб, озмунча адолатсизликларни кўрдими? Равшанбекнинг ғойиб бўлиши, неварасининг армиядан келишига атаб букача боқаётган ногирон аёлнинг унсиз йиглаши, Бодомгул фожиаси... шуларнинг барини ўз кўзи билан кўрди. Ғиринг демади. Фақат бугун эрталаб Мирвалига бир-икки аччиқ гап айтди, холос. Унинг ўрнида Жайрона бўлганда чидаб туро-

лармиди? Бу бўлса, икки оғиз танкид учун ўн тўрт йилдан бери азоб тортади. Юртма-юрт дарбадар кезади. Ҳамма нарсадан жудо бўлди. Хотинидан, ўғлидан...

Кўзига остонада ер чизиб ўтирган Азизбек кўриниб кетди.

Жайрона «Яшил гумбаз» чойхонасининг рўпарасидаги олти қаватли уйда турарди. Уч хонали уй ниҳоятда дид билан безатилган. Ҳаммаёқ ораста. Толибжон, ивирсидадиган ёш бола бўлмагандан кейин, шляпасини бир томонга, костюмини бир томонга ирғитадиган эркак киши бўлмагандан кейин, қандай қилиб ивирсиқ бўларди, деб ўйлади. Сервант япон, хитой, француз, бовар сервизлари билан тўлган. Чехларнинг рангли биллур идишлари электр нурида чакнаб кўзни оларди. Зал-уйнинг бир деворини эрон гилами эгаллаган. Гилам ўртасида Жайронанинг рангли фотопортрети. Ўртадаги столда фақат икки кишига етарли ширинликлар, сабзавотлар. Ўртада «Камус» деб аталган француз коньяги. Толибжон ўзининг соддалигидан ўкинди. Э, нодон, аёл кишининг уйига кетяпсан, бир бойламгина гулдаста олмайсанми, у ҳам бўлмаса битта духи олсанг бўлмасмиди?!

— Жайронахон, умримда ёлғиз аёл кишининг уйига бормаганман. Гул олишга ҳам ақлим етмапти.

Жайрона хандон ташлаб кулди.

— Тажрибангиз йўқ-да. Бу масалада ҳали норастансиз. Балоғатга ҳам етиб қоларсиз.

Жайронанинг эғнида ҳаворанг юпқа халат. Бадани ҳар хил тасмалардан холи бўлганидан бутун вужуди тўлганиб турарди. Толибжон назарида эртақлар оламига тушиб қолгану дунёда тенги йўқ бир пари атрофида парвона бўлаётгандек.

Жайрона бир лаган варақи олиб чиқди.

— Бошқа овқатдан умид қилманг. Бори шу.

Уйни ажиб хушбўй варақи ҳиди тутиб кетди.

— Келинг, шу аламларга биттадан коньяк ичайлик.

У шундай деб «Камус»нинг тиқинини суғура бошлади. Очди. Қадаҳчаларга тўлдириб қуйди.

— Қани, Толибжон ака. Икковимиз учун. Тошларга урилиб ёрилмаган, ҳеч кимга эгилмаган бошларимиз учун. Нопоклик аралашмаган машаққатли ҳаётимиз учун, бундан буён ҳам худди шундай яшашимиз учун. Олинг, ака!

Толибжон кўпдан бери ичимликни оғзига олмаган. Шу бугун ичгиси келиб турган эди. Айни муддао бўлди. Сесканмасдан, афтини бужмайтирмасдан ичиб юборди. Аввалига гап гапга қовушмай турган эди, учинчи қадаҳдан кейин

«индамас» Толибжон ҳам тилга кирди. Жиндак қизишиб олган Жайрона дадиллашди.

— Толибжон ака, эртага бориб отказ қилинг. Бормайман деб очиқ айтинг. Ҳеч нарса қилишолмайди. Сиз чарчаган, дам олиши керак бўлган одамсиз. Мажбуран юборишга ҳақлари йўқ.

Толибжон бошини сарак-сарак қилди.

— Сизга бир гапни айтайми? Бормасам, мени ўлим кутади.

Жайрона унинг гапларига тушунмади. Ҳайрон бўлиб оғзини очганча қараб қолди.

— Бормасам, барибир Раҳимовнинг югурдаклари авария қилибми, бир бало қилиб мени гумдон қилишади. Сиз қолсангиз, бошқа гап. Сизга ҳеч ким қасд қилмаган.

— Мен бир муҳим операцияни охирига етказмай ҳеч қаёққа кетолмайман. Сиз ўзимизникисиз. Айтсам бўлади. Умримда қилаётган ишимни бировга айтмаганман. Айтиб бўлмасди ҳам. Шу бир ишни сизга айтаман. Тоғда икковимиз учрашиб қолганимиз эсингиздами?

— Эсимда,— деди Толибжон.— Укангизни кўриб келаётган эдингиз. Телестудия машинасига чиқазиб юборгандим.

— Ўшанда жуда муҳим, ҳаддан ташқари хавfli операцияга нуқта кўйиб келаётгандим. Келинг, биттадан ичайлик, бу ёғини шундан кейин айтаман.

Яна бир қадахдан ичишди. Жайрона тоғдаги саргузаштларини шошилмасдан айта бошлади. Толибжон бу гапларга ишонишини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмасди. Унинг ҳар гапига наҳотки, наҳотки, деб луқма ташлаб турарди. Шу топда Жайрона унинг кўзига бениҳоя жасур аёл бўлиб кўринарди.

— Мен дўстингизни пайига кўпдан тушганман. Бу одам ҳар қандай амалдорни пулга сотиб оладиган, бениҳоя шафқатсиз, икки қўли қонга беланган жаллод. Мен қўлимдан келганини қилдим. Уёғини ўзлари давом эттиришади. Олган суратларни, тош қалъанинг планини, унга олиб борадиган йўл картасини, видеодаги қизлар суратини министр Лукмоновнинг ўз қўлига топширдим. Яна бир гап эсимдан чиқай дебди. Видеодан олган суратлардаги қизларни суриштирдим. Учасининг сурати область газеталарида босилган экан. «Фалон исмли, бўйи ундоқ, ранги мундоқ бедарак йўқолган қизни қидирамиз», деб ёзилган.

Толибжон афсуслангандек, унга қараб турарди.

— Нега менга ғалати қараяпсиз, Толибжон ака? — деди ҳайрон бўлган Жайрона.

— Шунча меҳнатингиз бекор кетибди-ку, синглим. Ахир

Мирвали билан Лукмонов ака-укадек кадрдон-ку. Хар якшанба куни Лукмонов вертолётда келиб Мирвали билан кийик овлайди. Энди мендан кўра сизнинг ҳаётингиз хавф остида экан. Лукмонов сиз тайёрлаган ҳужжатларни Мирвалига кўрсатмаган, деб ўйлайсизми? Йўқ. Аллақачон кўрсатиб бўлган. Мирвали энди сизнинг пайингизга тушади.

— Наҳотки Лукмонов шу ишни қилса?

Жайрона ўрнидан туриб уёқдан-буёққа асабий юра бошлади. Ўзидан-ўзи тинмай жаврарди:

— Биз қайси мамлакатда яшаяпмиз? Кимга ишонса бўлади? Кимга ишониш керак? Бу маразлардан қачон қутуламиз?

— Оз қолди, синглим. Яна озроқ сабр қиласиз. Мамлакатимизда ҳали шунақаям ўзгаришлар бўладики, Марксни, Ленинни яхши билган кишилар бўладиган ишларни ҳозирдаёқ кўриб туришипти. Жуда кўп арбоблар супуриб ташланади. Жуда кўп қилинган ишлар бошқатдан бошланади. Одамлар ҳаммасини кўриб, билиб туришипти. Фақат айтишолмаяпти. Бугун кўтариб юрган кўп шиорлар бекор бўлади. Ленинча демократияни бузаётган жуда катта амалдорлар шармандаларча олиб ташланади. Жиндак сабр қилинг, жуда оз қолди, синглим.

— Нима учун яшадим? Неча бор ўлим билан юзма-юз келиб чап бердим. Саҳролар кездим, бўронларда изгидим! Нима учун? Мана шу бир ҳовуч амалпарастларнинг шоҳона ҳаётини таъминлаш учунми? Бир йигитнинг бағрини обод қилиб рўзгор тутиш кўлимдан келмасмиди? Мана шу хувиллаб ётган уйда бир ўзим шумшук бўлиб телевизорга тикилиб ўтираман. Йўллар азоби энди унутилди, деганимда яна олис сафарга жўнатиб юборишмоқчи. Бу уй ўлгур яна хувиллаб қолади. Ёш умримни ким учун, нима учун ўтказдим? У генерал экан-ку, ундан катта билан ҳам олишишга ярайман. Дунёда Кремль бор. Ҳақиқатни ўша ердан топаман...

...Мана ҳозир Толибжон сойнинг шовиллашига кулоқ солиб Жайронани ўйляпти. Унинг дил-дилидан отилиб чиққан аччиқ фарёдлари кулоқлари остида янграб турипти.

Толибжон икки тиззасига тиралиб ўрнидан турди. Дарвоза йўқлигидан кўчада қолган машинаси эшикларини бир-бир тортиб кўрди-да, остона ҳатлаб ичкарига кирди. Айвон чироғи ёқиб қолган экан. Атрофида капалакчалар, чивинлар айланяпти. Кенжа жияни самокатни қучоқлаганча ухлаб ётибди. Толибжон энгашиб устига кўрпа тортиб қўйди. Ҳаммаёқ жимжит. Олам уйқуда.

Толибжон учун бу она юртидаги сўнгги оқшом эди.

XIX

Мирвали нотинч эди. Бугун у суйанган тоғларнинг бири кулади. Лукмонов хизмат вазифасини суиистеъмол қилгани ҳамда порахўрлиги учун ишдан олинди.

Пора олганлиги исбот қилинган одамнинг аҳволи нима бўлишини Мирвали яхши билади. Албатта жиноий жавобгарликка тортилади. Лукмонов тилига пишиқ одаммиди? Бошига қилич келганда ҳам сукут сақлай оладими?

Кечагина Мирвали ундан ўз устидан тушган хужжатларни сотиб олган, кўзи олдида ёндирган эди. Ўзи очикдамикин? Бир бобой ҳукумат тилидан шундай деган эди: «Йиққандан кўркма, егандан кўрк. Йиққанини оламиз, еганини ололмаймиз». Аммо Лукмонов емаган, йиққан эди. Олдириши аниқ.

Одам боласининг иши бир юришмаса, кетма-кет юришмас экан. Лукмоновнинг ишдан олинishi Мирвалини қил кўприк устида муаллақ ушлаб турарди. У Лукмонов билан сўнгги марта учрашганда: хотиржам бўлинг, устингиздан манави хатларни ёзганлар бу ёруғ жаҳонда тирик юрмайди, деганди. Лукмонов ваъдасини бажаришга улгурмади. Мирвалининг рақиблари жазосиз қолди. Улар кимлар эди? Бу бир Лукмоновгагина маълум. Уларнинг яна бош кўтармасликларига энди ким кафил бўлади?

Мирвалининг дар-дунёси қоронғи бўлиб юрган шу кунларда саратонда чақмоқ чаққандек яна бир бокеа уни тамоман гангитиб қўйди.

У телевизор орқали бериладиган кўрсатувларни унча хушламас эди. Ҳаммаси ўзим билган гаплар, деб ўйларди. Аммо «Время» инфорацион программасини албатта кўрарди. Мамлакатнинг бир кунлик сиёсий ҳаёти шу эшиттиришда акс этади. Мирвали каерда бўлса ҳам — тоғу тошларда юрган пайтларда ҳам чўпонлар ўтовига кириб «Время»ни кўрарди.

Бугун у тоғда хуморбостига ов қилди. Аксига олиб биронта паррандани уролмади. Бекорга ўқ сарф қилиб боққа қайтиб келди-ю, ечинмай каравотга ўзини ташлади. Уйку келмади. Кўзига Лукмонов кўринаверди. Уёққа ағдарилди, буёққа ағдарилди, охири тажанг бўлиб ўрнидан турди.

Ёз кунлари узун, кеч кириши қийин. У нима қилишини билмай телевизор кнопокасини босди. Энди «Время» бошланган экан. Диктор «Экономика экономияли бўлиши керак» деган эшиттиришни олиб борарди. Мирвали ҳайрон бўлди. Экономика дегани маълум нарса, экономия дегани-ку. Қанақа қилиб экономияни эконом қилиб бўлади? Майли, катталар бир нарса-

ни билмаса айтармиди? Бу гапни пахтакорларнинг меҳрибон отаси айтганлар. Жуда доно гап бўлса керагу мен тушунмаётган бўлишим мумкин, деб ўйлади Мирвали.

Икки фан доктори иқтисодни қандай қилиб иқтисод қилиш (яъни, тежамкорликни тежаш) кераклигини йигирма минут тушунтиришди. Барибир тушунтиришолмади. «Время» нинг ярим вақтини исроф қилишди, холос. Ана шундан кейин...

Мирвали учун даҳшатли воқеа юз берди. Диктор қиз пахтачиликни ривожлантиришда энг юқори кўрсаткичларга эришганликлари учун Ўзбекистон ССРдан палончи ва палончиларга иккинчи марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони бериш тўғрисида СССР Олий Совети Президиумининг Фармонини ўқиб эшиттирди. Экранда Шавкат Раҳимовнинг қилўтмас дўсти, кейин «олисни кўзлаган» механизатор аёл сурати пайдо бўлди.

Мирвали худди телевизорга михлангандек қимирламасди. Балки шу дақиқаларда у мутлақо нафас ҳам олмагандир. У учинчи одамнинг номи чиқишини кутарди. Бу одам Мирвалининг ўзи бўлиши керак эди. Йўқ. Унинг номи чикмади. Сурати ҳам кўринмади. У ўзидан ўзи сўрарди: ростдан мени айтишмадими ё гангиб қолганимдан эшитолмадимми? Ундок бўлса, суратимни кўрардим-ку! Демак отахон, ҳаммамиз учун хурматли отахон, ўғлим, ўғлим, деб лақиллатиб, ўз дўстини қўллаган. Ҳар гал кўришганда у Миралининг «Олтин Юлдуз» тақилган кўкрагига бармоғини теккизиб туриб: шу битта жой бўш турсин, иккита қиламиз, деб ишонтирарди-ку!

Мирвали иккинчи «Олтин Юлдуз»га олиб борадиган сўқмоқлардан эсон-омон ўтган эди. Бу пасти-баланд, кескин бурилишлари бор, тубсиз жарларни кесиб ўтган сўқмоқлардан юриб келиш осон бўлмаганди. Бу сўқмоқларда қанча хавф-хатар, қанча тўқнашувлар бўлган. Бу сўқмоқларда қанча қурбонлар қолган. Иккинчи «юлдуз» сўқмоқлари борса келмас, борса гумон сўқмоқлар эди. Мирвали отахоннинг қачонлардир номардлик қилишини сира хаёлига келтирмаган эди. Шунақа ҳам андишасизлик бўладими? Ахир, пахтакорларнинг меҳрибон отасига бюст қуйилганда унга сарфланган қимматбаҳо металдан ярмидан кўпини Мирвали берган эди-ку. Наҳотки, ўша металнинг данакдеккинасига унинг ўзини раво кўришмади.

Шу топда Мирвалининг вужудида ваҳший бир куч ғалаён қиларди. Кимнидир отиб ташлагиси, кимнидир қўллари қақшаб оғригунча дўппослагиси, нималаргадир ўт қўйиб юборгиси келарди. Унинг шу топдаги аҳволи тоғу тошларда наъра тортиб юрган шернинг қафасга бехос тушиб қолган

пайтини эслатарди. Мирвали еру кўкка сиғмасди. Бакиргиси., югургиси, бошини деворларга ургиси келарди. Умр бўйи айтганини қилдирган, бир оғиз сўзига ўнлаб одам баббаравар лаббай деб турган, эрталаб уйғонганда кексадир, ёшдир саломга келадиган, сув деганда одамлар дарёни бошлаб келадиган Мирвалининг умрида биринчи марта танг аҳволга тушиши эди. Демак, дунёда ундан ҳам қудратли, зўр одамлар бор экан. Биттаси отахоннинг қилўтмас дўсти, биттаси «олисни кўзлаган» анаву...

Мирвали меҳмонхонада дам олаётганда боғда тик этган товуш эшитилмасди. Биров кирмасди ҳам, чиқмасди ҳам. Боғдаги дастёрлар оёқ учида юришар, шивирлаб гаплашишарди.

У кечалари ёлғиз ётишдан кўрқарди. Тунлари бирон жойга борадиган бўлса, машинада оёгининг тагига қирқма кўшоғиз милтиқ ташлаб кўярди. Ухлаётганда тез-тез чўчиб уйғониб кетарди-да, шошиб ёстиқ тагига қўйган пистолетини ушлаб кўрарди. Назарида кимлардир уни таъқиб килаётганга, дарахтлар панасидан кимлардир уни нишонга олиб турганга ўхшайверарди.

Унинг нотинч ухлаши, кечалари довдираб ўрнидан туриб кетиб, қўлида пистолет билан дераза олдига келиб ташқарини кузатиши бежиз эмасди. Область прокурори, милиция органлари неча марталаб уни қамокқа олишга чоғланишди. Ҳар гал ордерга имзо чекиб, энди қўлга оламиз, деб турганларида албатта Иттифоқнинг энг мўътабар газеталаридан бирида у тўғрида — ажойиб ташкилотчи Мирвали тўғрисида сал кам бир саҳифалаб мақола босиларди. Прокурор ҳам, милиция органлари ҳам доғда қолаверардилар.

Конун органлари бу ишларни Раҳимовдан яшириб тайёрлашарди. Уни қўлга олиб, жиноятини бўйнига қўйиб, кейин хабар қилишни мўлжаллашарди.

Область прокурори қамокқа олиш тўғрисида кечаси ордерга имзо чекди. Терговчилар, машинисткалар, секретарлар, ҳатто кабинетларни йиғиштирадиган фаррошлар ҳам кетиб бўлгандан кейин ордерга имзо чекди. Оператив группани тўплаб эрталаб уни қўлга олиш тўғрисида ўта махфий бир шароитда топшириқ берди.

Бу хабар ўша заҳотиёқ Мирвалининг қулоғига етди. Тошкент йўлига тўрт енгил машина жўнатди. Пана жойларда пусиб туришни топширди. Ўзи тонг саҳарлаб совхоз машинасида доvon орқали Самарқанд, Жиззах оралаб йўлга чикди. У орқасидан милиция машинаси кузатиб келаётганини биларди. Кескин қайрилишларда тошлар панасида пусиб турган бошқа машинага ўтиб олганини милиция ходимлари

билмай қолардилар. Улар аввалги машина орқасидан қувиб кетаверардилар. Етиб олганларида адашганликларини билиб Мирвали алмаштирган машинани изига тушишарди. У эса то Тошкентга етгунча яна учта машина алмаштиришга улгурарди. Шавкат Раҳимов рухсатсиз операция бошлаган министрни койиб, прокурорга танбеҳ бериб, ордерни бекор қиларди.

Мирвали совхозга қайтиб келгандан кейин албатта область прокурорига телефон қилиб, «салом бердик, ака» деб эрмак қиларди. Охири шу бўлдики, Раҳимов менинг рухсатимсиз Мирвалини безовта қилманглар, деб республика прокурори билан ички ишлар министрини огоҳлантириб қўйди. Лекин Мирвали бунга ҳам қаноат қилмасди. Барибир ҳеч бўлмаганда суиқасд қилишади, деб доим хавотирда яшарди.

Шавкат Раҳимов кўп жиҳатдан Мирвалига бойланиб қолганди. Тадбиркор, тилига пишиқ, ҳар қандай сир ичида қолиб кетадиган Мирвали билан ўзаро олди-бердилари бор эди.

Ҳар йили олтинчи март куни Раҳимов Москвадаги кадрдонларининг хотинларига махсус самолётда совға жўнатарди. Мебель фабрикасида ясатилган қутичаларда Ўзбекистоннинг энг сархил мевалари, Бухоро зардўзлари тайёрлаган тилла кавушлар, бриллиант кўзли узуклар, отрезлар бўларди. Бу нарсаларни тайёрлаш фақат, фақат Мирвалигагина топшириларди. Раҳбар ходимларнинг туғилган кунларида, юбилейларда ҳам Раҳимов совға жўнатарди. Чирчиқдаги қийин эрийдиган металллар заводида тайёрланган пўлат ғўлачалардан Шаҳрисабзда пичоқ ясатиш ҳам Мирвалига топшириларди. Узоқ-яқиндан Раҳимовнинг дўстлари кўп келарди. Тоғлардаги дачаларда кутиш ҳам унинг гарданида эди. Пахтакорлар отасининг куёви — генерал билан Раҳимов дўст тутинган эди. Куёвни у тез-тез Тошкентга чорлаб турарди. Куёв ов ишқибози эди. Мирвали кўп қийинчиликлар билан бу тоғларга ўргатган қийикларни у қийратарди. Ҳар куни бўлмаса ҳам кунора Мирвали Раҳимовнинг меҳмонларини кутади. Бир кунда тўрт-беш марталаб меҳмон кутган пайтлари ҳам бўлган.

Уни бу хизматлари учун Раҳимов ниҳоятда кадрлайди. Устидан тушган шикоятларни оқибатсиз қолдиради. У тўғрида оғиз очган одамни раҳбарлик лавозимида узоқ ишлатмасди. У Мирвалига сирини бериб қўйган эди. Раҳимов омон экан, Мирвалига ҳеч ким тик келолмасди.

Шунинг учун ҳам Мирвали бу тоғларда эркин бургутдек қанотини кенг ёзган эди.

Булардан ташқари у Раҳимовга нима ёқади-ю, нима ёкмай-ди, яхши биларди. Отахоннинг шону шавкатга тўймаслиги ҳам унга аён эди. Шунинг учун ҳам нукул ёқадиган ишларни ўйлаб топарди. Биринчининг одатдаги воҳага сафари пайтидан фойдаланиб қоларди.

Довондан ошиб Китоб томонга кетган текис йўл ёқасидан чап томонга бурилишда иккита посёлка барпо қилган. Уларга ҳали ном берилмаган, Раҳимовнинг навбатдаги сафари пайтида қишлоқ оқсоқолларидан эллик чоғли чолни йўл ёқасига чиқазиб қўйди. Раҳимовнинг яхши бир одати бор эди: кексалар билан омонлашмасдан ўтмасди. Буни Мирвали билади. Раҳимов тушган машина чоллар олдида тўхтади. Шавкат Раҳимов улар билан бирма-бир қўл олишиб сўрашиб чиқди. Менда қандай хизматларинг бор, отахонлар, деб сўради.

Бир чол Мирвалининг имоси билан олдинга чиқди.

— Шу бир илтимос билан йўл пойлаб турган эдик. Илло-билло йўқ демайсиз,— деди чол.

— Айтаверинг, отахон. Бўладиган иш бўлса бажонидил...

— Биз учун кўп ишлар қилдингиз, болам. Аммо биз сиз учун ҳеч нарса қилолмадик, ҳисоб. Мирвали шу йўл ёқасига иккита чингилин посёлка қуриб қўйди. Ҳалигача номи йўқ. Оқсоқоллар маслаҳатлашиб шу посёлкаларга қизларингизни номини берсак, биттасини, Дилором, биттасини Гулшан деб атасак, дегандик. Илло-билло йўқ демайсиз. Йўқ, десангиз дилимиз оғрийди.

Шавкат Раҳимовнинг юзида сохта бир хижолатлик сезилгандек бўлди. Мирвалига маъноли қараб қўйди. Бу қараш, сендан чиққан иш бўлса керак-да, дегани эди.

Мирвали пайтдан фойдаланиб қолди:

— Бобойларнинг илтимоси ерда қолмасин, ота, хўп, денг,— деди.

У сира қўймадинлар, қўймадинлар-да, дегандек «зўрға» рози бўлди.

Шу воқеадан кейин Мирвали унга илгаригидан ҳам яқинлашиб кетган эди.

Мирвалининг бу «фидойилиги» иккинчи юлдузга олиб борадиган сўқмоқлардан бири эди. У бунақа сўқмоқларнинг қанчасини босиб ўтди. Отахонга чап бўлган не-не арбобларни оёқдан йиқди. Махсус «мирзо»лари қўли билан қанчалаб думалок хатлар ёзди. Мирвали Раҳимовнинг олис ва ўрта масофага урадиган ракетаси эди. Бугун у шунча хизматларини оёқости қилди. Иккинчи юлдузни ўз одамнинг кўксига қадади. Бу юрт устида депсиниб юрган, айтган

жойидан кесадиган, кўзлаган мақсадига ўша заҳоти етмаса жазавага тушадиган Мирвалини кутуртириб юборган эди.

У меҳмонхонанинг чех плиталари билан безатилган зиналарининг икки поясини бир қилиб, отилгандек пастга тушди.

Ариқ бўйида балиқ тозалаб ўтирган ошпаз Абдулазиз унинг вазоҳатини кўриб, эсанкираб қолди. Мирвали унга, опкел, деб бақирди. Абдулазиз нима опкелишини билади, югуриб ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай бақалоқ шишали француз коньяги билан бир тарелка хусайни узум кўтариб чикди. Мирвали коньяк тиқинини очолмай кўп уринди, яна хизмат борми, деб тўғрисида қўл қовуштириб турган Абдулазизга бақирди:

— Даюс, очиб чиксанг ўласанми!

У шундай деб шишани унга улоқтирди. Абдулазиз чаққонлик билан илиб олди. Белбогига осилган қиндан пичоғини суғуриб бирпасда тиқинни чиқарди.

Шу пайт столдаги телефон зарб билан жиринглади. Абдулазиз трубкани олгани кетаётганда Мирвали мени йўқ деб айт, деди.

Абдулазиз трубкани олди.

— Йўқлар. Ишонмайсанми? Йўқ, деяпман-ку. Нима? Шунанқами? Ҳозир айтаман, — у трубканинг оғзини қорнига босиб туриб Мирвалига деди: — Тошкентдан ўртоқ Раҳимов сўраётган эмишлар.

Мирвали алам билан қичқирди:

— Раҳимов экан-ку, ундан каттаси бўлсаям йўқ, деворсин!

Абдулазиз коммутатордаги қизга худди шундай, деб айтди-да, трубкани шарақлатиб жойига ташлади. Мирвали шишага энди қўл узатган эди, яна телефон жиринглади. Абдулазиз трубкани олди.

— Топмасанг бўлмайди, деб айтаётган эмишлар. Қайда бўлса ҳам топиб келинглар, деяётганмишлар.

Мирвали ҳафсаласизлик билан ўрнидан турди. Истар-истамас трубкани олди-да, қўполгина қилиб алё, деди. У тарафдан, ҳозир улайман, деган овоз келди.

— Мирвалимисиз? Ўғлим, хафа бўлмай ўтирибсизми? — Бу Раҳимовнинг овози эди. — Хафа бўлманг. Бу гал бўлмаса, янаги гал бўлади. Мен ҳам догда қолдим, ўғлим. Душманларингиз кўп экан. Охири дақиқагача рўйхатда учинчи бўлиб турган эдингиз. Душманларингиз панд бериб қўйди. Хат ёғдириб юборишди. Иложини қилолмай қолдим. Мен бор эканман, бу иш албатта бўлади. Сиз ўкинмай ишингизни қилаверинг.

Мирвали тилга кирди:

— Шундай дейсизу, ота, дўст-душман олдида бошим эгилиб қолди.

Раҳимов анча вақтгача индамай турди. Кейин қувончли бир гап айтмоқчидек дадил сўзлай бошлади:

— Қўйинг, бошингизни эгманг. Униси бўлмаса буниси, дейдилар. То у нарса бўлгунча бошқа нарса билан хурсанд қилмоқчиман. СССР Олий Совети депутатлигига бўшаб қолган битта жой бор. Сизни ўша ўринга шошилиш сайлаворамиз. Шу беш кун ичида кўкрагингизда депутатлик нишони бўлади. Менинг бу гапларимни табрик ўрнида қабул қилаверинг, ўғлим. Менга қаранг, бунақа аразлаб, ковоқ-димоғини осилтириб юриш сизга ярашмайди. Эртага мен қўш қаҳрамонни табриклагани бораман. Сиз ҳам бир келиб табриклар қўйсангиз ёмон бўлмасди. Қолган гапларни ўша ерда гаплашамиз. Бўптими? Лекин дилингиз оғриганини асло сездирманг Хандон-хушон бўлиб кўрининг.

Мирвали бирдан совиб қолди. Раҳимов одамни сеҳрлашни биларди. Гугурт чакса ёнаман, деб турган Мирвали бўшани қолди.

Отахоннинг бу ишдан ўкинаётгани шундоққина билиниб турарди. У ҳам чорасиз қолган эди.

Луқмоновнинг шундай нозик пайтда ишдан олингани ишнинг белига тепди, деб ўйларди Мирвали. Бир ҳисобдан унинг тахминлари тўғри эди. У ўзига қарашли, Раҳимовга алоқадор кишилар тўғрисида ёзилган хатларни пойтахт томонга ўтказмасди. Мирвалининг рақибларини йўлдан олиб ташламоқчи эди. Улгуролмади. Энди шикоят хатлари пойтахт томон дарёдек оқиб кетяпти.

Мирвали шу пайтгача рақиб деб тахмин қилиб юрган ҳамқишлоқларининг таъзирини беришни дилига тугиб қўйди.

Эртага иккинчи «юлдуз» билан табриклар учун бориши керак. Ўзига қолса асло бормасди. Унинг ризқини юлиб кетган бу айёрни кўрарга кўзи йўқ эди. Энди бормай иложи йўқ. Раҳимов ўртага тушиб қолди.

Нима қилсин? Қуруқдан-қуруқ бораверсинми? Ҳар ким ўз обрўсига яраша иш тутиши керак. Гилам оборса чол назарига илмайди. Магнитофон оборай деса чол одам уни нима қилади? Тилла соатми? У ҳам бўлмайди. Арзимаган нарса. Шундай нарса оборсинки, Раҳимовнинг қулоғига етсин. Яқин одамларимни ҳам кадрляпти, десин. Эгасини сийласанг итига суяк ташла, деб бекорга айтишмаган.

Иккинчи «юлдуз»га аввал очган сўқмоқларни ўт босди. Энди янги сўқмоқлар очиш керак. Қўш қаҳрамон Раҳимовнинг энг яқин дўсти. У нима деса, шуни қилади. Сўқ-

мокни унинг остонасидан бошлаш керак. Шунда у тўппа тўғри қўшалок «юлдуз»га оборади.

Мирвали ўйлаб-ўйлаб анчагина мушкул, аммо эпласа бўладиган бир йўл топди...

Эрталаб Мирвалининг буйруғи билан Эралини оти билан чакириб келишди.

Эрали қандайдир маросим бўлса керак, Мирвалининг мана шунақа отларимиз, мана шунақа чавандозларимиз бор деб мактангиси келган бўлса керак, деб ўйлаганди. Шунинг учун ҳам кўксига ҳамма орден-медалларини такиб, бошида янги гилам дўппи эгнига охорли олача тўн кийиб келган эди.

Лекин Қора Бахмал негадир ўйноқламас, бошини хомуш эгганича битта-битта босиб келарди. Чавандозлар, от сезгир жонивер, ўзини нималар кутаётганини билиб туради дейишади. От хўрсинса фалокат юз беради, хўрсинган отни баҳридан ўтиш керак дейишарди. Баъзи чавандозлар отлари хўрсинса сўйиб юборишарди.

Қора Бахмал хўрсингани йўқ. Фақат у хомуш. Қандайдир кўнгилсиз ҳодисани сезиб турганга ўхшарди Отининг бу ҳолатидан Эралининг руҳи тушди.

Мирвали машинага суяниб, қўлидаги навдани пичок билан кертиб ўй-ўйлаб турарди. Эрали унга яқин келиб отдан тушди. У билан икки қўллаб кўришмоқчи бўлди. Мирвали негадир қўлидаги навдани ҳам, пичокни ҳам ташламай тирсагини тутказди. Бу нима қилгани? Чавандозни писанд қилмаганими ё калласи ниҳоятда жиддий бир гап билан бандлигиданми? Эралининг кўнгли ўксиди. Давраларда бировга гап бермай, ўз таъбири билан айтганда, бошидаги дўпписи тушиб кетса пул бериб бирозга олдирадиган яккакифт чавандозга шунақа муомала қиладими? Боласи тенги гўдак шу ишни қиладими?

Эрали ўзига еткулик мағрур эди. Бир кўнгли унинг қўлини силтаб ташлаб, шартта оркасига ўгирилиб, отга камчи босиб кетворсаммикан, деб ўйлади ҳам. Шайтонга ҳай берди. Бир сир бордирки, Мирвали бунақа муомала қиляпти. Қани, кўрайчи, буёғи қанақа кўчаркин, деб ўйлади Эрали.

— Келдингизми? — деди Мирвали унинг феъли айниб турганини сезиб.— Биз билан бирон пиёла чой ичишдан ҳазар қилмассиз, чавандоз.

Бу қандок гап бўлди? Ғалати-ку, дея дилидан ўтказди Эрали.

— Гап бундок, чавандоз. Сизни ҳурмат қилишимни биласиз Қаерга борсам сизни пропаганда қиламан. Пенсиянгизни ҳам орага тушиб ҳамманикидан баланд қилиб берганман. Томоркангизни совхоз тракторида ҳайдатиб беряпман

Қандокки мажлис бўлса фронтовик, деб президиумга чиқазаман. Ёдгорлик очилишида сизни эл танисин, катталар назарига тушсин, деб атайин отлар парадини ташкил қилдим. Шуларни биласизми?

- Биладан, биладан, аканг айлансин.

— Мен билмайсиз, деб юрган эдим. Раҳмат биларкансиз Неча ёшга кирдингиз, оксоқол?

Етмиш олтига,— деди Эрали ҳайрон бўлиб.

- Ёшингиз ҳам кетиб қопти. Йигитларга ўхшаб жикиллаб юриш энди ярашмайди. Ёшингизга ярашиқли иш қилинг. Энди бўлди отдан тушинг, оксоқол.

- Ҳали кўпқарига яраймиз, укагинам Унча-мунча йигитга белимизни бериб қўймаймиз,— деди Эрали ерга қараб — Агар хўп десанг шу жойда, ҳозирнинг ўзида бир беллашмаймизми?

Унақа қуруқ гапни қўйинг. Бўладиган гапдан гапла шайлик. Бола бўлиб сиздан бирон нарса сўраганманми?

— Йўқ. Ҳамма нарсаси бут, тўқис бадастир одамсан Мендан ниманиям сўрардинг.

— Борди-ю, сўрасам, йўқ демай берасизми?

Эрали ўйланиб қолди.

— Бераман. Жонимни сўрасанг, ол. Уйимни сўрасан ол Фақат белимдаги пичоғимни, никоҳимдаги хотинимни минган отимни сўрама. Қолган нима бўлса, бари сеники.

Мирвали унинг сўнги сўздан кейин айтар гапини йўқотди. Энди очикчасига гаплашиш пайти келди, деб ўйлади.

— Борди-ю, шу минган отингизни сўрасам-чи?!

Эрали бошини сарак-сарак қилди.

— Одам боласи ўз фарзандини бировга берадими? Тўғри, кўп болалилар баъзан бефарзандларга раҳми келгандан, шу ғарибнинг хонадонида ҳам гўдак овози келсин, деб беради. Жонидан суғуриб беради. Аммо якка фарзандлилар ўлақолса бунга кўнмайди. Қора Бахмал менинг биттаю битта фарзандим Бунақа гапни бир айтдинг, иккинчи озингга олма

— Борди-ю, мажбур қилсам-чи?

Эрали истехзо билан кулди.

— Гитлар тирилиб келганда ҳам ололмайди

- Э Гитлерни қўйинг. У йўқ бўлиб кетган нарса Мен мажбур қиламан.

Унда,— деди газаб билан Эрали,— ўртага пичоқ аралашади.

Кўчанинг нариги бетида Жаъфар бошчилигида уч-тўрт йигит бўлаётган воқеани кузатиб турарди Булар Мирвали

нинг йигитлари эди Директорнинг сўзига кирмаган ҳар хил «йгво» гап тарқатадиганларни унинг буйруғи билан тоғ ора-ларига обориб калтаклаб, чала ўлик қилиб ташлаб келишарди

Мирвали ўрнидан туриб, бош эгиб этирган Эралининг тепасига келди.

— Пичоғингиз ёнингизда туратурсин. Бодринг арчиб ейиш-га керак бўлади. Сиз ҳали менинг совунимга кир ювмапсиз Мен битта гапираман. Иккита гапиришга мажбур қилманг Ёруғ дунёни зимистон қилиб қўяман

Мирвали шундай дея туриб, Насим полвонга имо қилиб қўйди Тўрт йигит унинг қўлидан қайириб ўзига қаратди Эрали инграб юборди Қариб кучдан қолган бу одам тўрт дивангирга бас келолмасди. Эрали Насим полвонга ғазаб билан қичқирди:

— Номард. Бир гадодек ночор бола эдинг Отангни ўлиги уйда ётганда қўшнима-қўшни изғиб, қарз сўраб юргандинг. Шунда отангни мен ўзим кўмгандим. Маърака-ларида кадбони* бўлиб хизматини қилганман. Бор буд-шудим-ни сарфлаганман. Хой Жаъфар, сенга нима бўлди? Кимга итъялоқлик қиляпсан? Даданг онангга уйланганда ҳеч ким ўғрига миёна рав* бўлишга унамаган. Мен ўшанда миёна рав бўлганман. Қўлимни қайирма, номард!

Чинорга боғлаб қўйилган Қора Бахмал безовталаниб Эралига қараб талпинди Оёғи билан ер тимдалаб тупроқни орқага ота бошлади.

— Обор! — деди Мирвали амирона.— Йўқот кўзимдан!

Тўрт йигит куч билан Эралини судраб кетди Мирвали уларга қичқирди:

- Уёққа эмас манавиёққа!

XX

Мирвалининг «Волга»си Темурланг дарвозасидан ўтгач, Санзор сойини ёқалаб тезликни пасайтирди. Унинг орқасидан келаётган юк машинаси бортида бошига дастурхон ёпиб бўйнидан танғиб қўйилган Қора Бахмални Насим полвон билан Жаъфар қўш жиловда икки томондан тортиб ушлаб келишарди

Йўлга чиқишаётганда кўпни кўрган, кўп тегирмонлардан бутун чиққан Насим полвон, отнинг кўзини бойлаб қўйиш

* Кадбони кайвони (дастурхончи меҳмон кўтадиган одам)

** Миёна рав кудалар билан олди-берди қиладиган, икки ўртада иш битирадиган одам.

керак. йўлни кўрса қайтиб келади деб айтган эди Шунда Мирвали унинг елкасига қоқиб, яшавор Қиз полвоннинг ўғли эски от ўғриси-дан, биласан деганди Биринг от ўғриси, биринг хўкиз ўғриси-дан. Жаъфар дадангга тенг келадиган ўғри бўлмаган. Азим ўғри деса Самарқанддан Душанбегача ҳамма танирди. Хозирги ўғрилар ҳам ўғрими? Зўр ўғрилар ўтиб кетган.

Мирвалининг бу гапларидан иккови ҳам ғурурланиб кетдилар.

Насим полвоннинг отаси ҳам катта полвонлардан эди Макритлик Низом полвон деса ҳамма танирди. У Ургутда бўлган катта бир курашда номардлик қилди-ю, назардан қолди Макритда бош кўтариб юролмай Деновга кўчиб кетди У ердаги номдор полвонлар уни даврага тортишмади

Ургутдаги курашда Панжакентдан келган бир аёл полвон даврага чиқиб мардинг бўлса ўртага чик, деди

У ниҳоятда келишган, чиройли, ўттиз беш ёшлардаги жувон эди. Шу билан кураш тушай, йиқилсам ҳам армоним йўк, деганлар кўпайиб қолди. Жувон қандоқки полвон ўртага тушса, икки давра айланганда елкасини ерга босаверди Жиззахлик, яккабоғлик, шахрисабзлик полвонлар биринкетин йиқилаверди.

Низом полвон даврага чиқиб йиқилган полвонларни ҳақорат қилди.

— Аёл кишидан йиқилган номардлар. Кураш тўшишни сенларга кўрсатиб қўяман.

У шундай деб худди бургут қанотини қоқётгандек икки қўлини икки томонга силкитиб давра айланди Аёл полвонни ўртага тушишга ундади.

Жувон орқасида тўлғаниб турган икки ўрим сочини бошига чамбарак қилиб танғиди-да, яна ўртага тушди

Олишиш бошланди. Низом полвон унга қўл узатганда у шундай зарб билан силтаб ташлардики гўё қўли тирсагидан узилиб чиқиб кетадигандек бўларди.

Даврани тўрт айланишди ҳамки жувон ёнбош бермади Қайтага Низом полвонга чил бериб ёнбошга отиб юборди Бориб устидан босмоқчи эди, Низом полвон чакқонлик билан ўрнидан туриб кетди. Жувон рақибининг заиф жойини билиб олганди. Низом полвон ёнбошга ярамас экан. Жувон яна бир марта унинг икки қўлидан силтаб тортиди-ю ўнг оёғи билан унинг чап оёғини қоқиб юборди. Низом полвон гурсиллаб ерга йиқилди. Жувон босди. Низом полвоннинг бир елкаси ерда, аммо чап елкасини ердан бир қарич қаланд чшлаб турарди. Жувон, ё Момо Ҳаво деди ю унинг

чап елкасидан боса бошлади. Шунда Низом полвон жирканч бир ишга кўл урди.

Тирсаги билан жувоннинг кўкрагини эза бошлади. Бор кучи билан, жон аччиғида эзди. Шунда нимадир бўлди. Жувоннинг кўкрагидаги аллақандай томир узилди. Жувон инграб юборди. Ерда бир елкаси билан ётган Низом полвоннинг устидан турди. Кўкрагини чангаллаб даврадан чиқаркан унга қараб ғазаб билан деди:

— Ризки як бачам хўрди-я, номард! (Бир боламнинг ризкини единг-а, номард!)

Ана шундан кейин Низом полвоннинг номи Қиз полвон бўлиб кетди. Давраларда ўртага тушса, чик, чик даврадан, аёллар билан курашга ярайсан, Қиз полвон билан курашмай-миз, деб чиқазиб юборадиган бўлишди.

Мана шу Насим полвон ўша Қиз полвоннинг яккаю ягона ўғли эди.

Мирвали тўғри гапни айтган эди.

Ҳақиқатан ҳам бу атрофдан Азим ўғрига тенг келадиган ўғри чиқмаган. Яккабоғ билан Қайнар ораси эллик километрлар бор. Азим ўғри бир кечаси Яккабоғдан ўнта хўкиз ўғирлаб келади. Унинг кечаси хўкиз хайдаб келганини ҳеч ким кўрмаган. Лекин ҳамманинг гумони шундан эди.

Азим ўғри кечқурун номозшомни Қайнар масжидида ўқиганини ҳамма кўрган. Эрталаб азонни ҳам шу масжидда ўқиганига гувоҳлар бор. Қандок қилиб бир кечада эллик километр уёкка бориб эллик километр буёкка хўкиз хайдаб келиши мумкин?

Астини олганда, Азим ўғри номозшомни ўқигану Яккабоққа елдек югуриб кетган. Тонг сахаргача хўкизларни хайдаб келиб, адир оркасига яшириб, яна азон номозига етиб келган.

Одамларнинг айтишларига караганда, Азим ўғри эллик-олтмиш килоли кўйни елкасига олиб қочганда чўпонлар қувиб етишолмас экан.

Азим ўғри ўлганда онаси шундай деб йиғлаган экан:

Кечаси юриб мол топган

Азимў, боламў

Кундүз ётиб ел топган.

Азимў боламў.

Мана шу Жаъфар ўша Азим ўғрининг кенжа ўғли эди. Насим полвон билан Жаъфар Мирвалининг энг ишонган кишилари. Ур деганини уришарди, теп деганини тегишарди. Кун пешиндан оққанда улар шаҳар бўсағасига етиб келиш-

ди. Мирвали шофёрга машинани тўхтатишни буюрди. Ўзи пастга тушиб орқадан келаётган юк машинасини кутиб турди. Машина худди унинг ёнгинасига келиб тормоз берди. У каби-нага бўй чўзиб:

— Сизлар шаҳарга кирманглар, айланма йўл билан бориб чорраҳада мени кутиб туринглар,— деб буюрди.

«Волга» шаҳарга кирди. Унинг юкхонасида устига ҳўл латта ёпилган гулдаста бор эди. Мирвали сувсизликдан барглари сарғая бошлаган сердарахт парк олдида машинани тўхтатди. Ялангликдаги баланд мармар супача устига ўрнатилган Шавкат Раҳимовичнинг бронза бюсти офтобда яркираб турарди. Мирвали юкxonани очиб гулдастани олди. Лентасига «Хаммамиз учун ҳурматли бўлган партия ва жамоат арбобига Мирвали Рихсиевдан» деб ёзилган гулдастани авайлаб обориб мармар супача устига қўйди. Катта ҳайкаллар пойига гулдаста қўядиган раҳбарларга таклид қилиб турди-да, аста ертига қайтди.

Шавкат Раҳимов ҳар келганда машинани шу парк олдида ўтказар, ўз бюстига ўзи махлиё бўлиб ўтарди. Шунда бюст супачасида гулдаста борми, йўқми, деб назар ташларди. Агар бор бўлса, шофёрига буюриб, бориб билиб кел-чи, ким қўйган экан, дерди. Мирвали унинг бу хил одатини яхши биларди. Шавкат Раҳимов бугун буёққа келади. Гулдастага кўзи тушади. Ким қўйганини билади. Шунда унинг Мирвалига икxлоси ўн чандон ошиб кетади. Бу йигит унга янада кадрдон, янада вафоли бўлиб туюлади. Мирвали бир устоз ёзувчи айтгандек, эртага кичишадиган жойини бугун қашлаб қўярди. Мана бу ҳам иккинчи юлдузга олиб борадиган сўқмоқнинг бир бекати бўлади.

Насим полвон билан Жаъфар уни чорраҳада кутиб туришарди. У келиши билан машина бортини очиб тахтадан кўприк қилишди. Қора Бахмални аста етаклаб ерга туширишди. Унинг кўзидан боғични ечиб олишганда кучли энтикиб бошини силкитди. Ўзини қўярга жой тополмай туёқ қоқа бошлади. Мирвали, хо жонивор, хо жонивор, дея унинг бўйинларини силай бошлайди. От сал тинчигандек эди.

— Сизлар энди орқага қайтинглар. Пасткашлик қилиб пассажир олиб ўтирманглар,— деди Мирвали.

Насим полвон сал ранжигандек бўлди.

Юк машинаси орқага қайтди. Мирвали Қора Бахмалга миниб олди. От ўйноқлаб уни устидан иргитиб ташламоқчи бўлар, аммо кўп отларни бўйсундирган, умри от устида ўтган Мирвалининг жилов тутган қўллари чўяндек қаттиқ эди. У от устида туриб шофёрга деди:

— Сен сал туриб, шошилмай колхоз боғига бор. Аммо мендан олдин етиб борма. Хўпми?

Шофёр, тушундим, дея бош кимирлатиб қўйди.

Мирвали отга қамчи босмади. Икки тиззаси билан оҳиста нукиб қўйди. Қора Бахмал бўйнини гажак қилиб, ёлларини силкитиб асфальт йўлни тарақлатиб юриб кетди.

Колхоз боғи даравозаси олдида машиналар қалашиб кетган эди. Республиканинг деярли ҳамма областлари номери қўйилган машиналар бор эди. Улар орасида икки-учта «ТНО» «СНО» сингари белгилари бор «Чайка» машиналари ҳам турарди.

Мирвали отини гижинглатиб дарвозадан ичкарига кирди. Олди фонтанли ховуз ёқасидаги шийпонда одам кўп. Нознеъматларга тўлган дастурхон атрофида ўтирганларнинг аксарияти қахрамонлар, депутатлар эди. Қўш қахрамоннинг ўғли — тўладан келган, кўринишидан ниҳоятда ўзига бино қўйганлиги билиниб турган йигит зиёфатни бошқарарди. Қайсидир тезкор рассом алақачон қўш қахрамоннинг портретини иккита юлдузи билан ишлаб улгурипти. Бўйи салкам икки метр келадиган портрет шийпонга чиқаверишдаги аркка осиб қўйилган. Қўш қахрамоннинг ўғли кўлида қадах билан нималардир деб турган эди, боққа отда кирган одамга зарда билан бир каради-ю, чимирилган қошлари ёзилиб, жойига келди. Беихтиёр вой-бў, деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди ўтирганларнинг ҳаммаси баб-баравар ўгирилишди.

Мирвали улар томон булутдек от устида силкиниб келарди. Ошхона томондан келаётган қўш қахрамон унинг истиқболига чикди. Мирвали чакқонлик билан ўзини эгардан олди. У билан ота-болаларча кучоқлашиб кўришди. Кейин от жilовини унга гутқазиб, икки кўлини ковштирганча: от қуллук бўлсин, деди. Қўш қахрамоннинг ўғли ошхона томонга қараб, испанд кетир, деб кичкирди.

Бирпасда от атрофини одамлар ўраб олишди. Бир йигит хокандозда тутуни чикиб турган исирик кўтариб келарди. У от атрофида айланиб тутатиб, қайтиб кетди. Ота-бола бу ажойиб совгадан ўзларида йўқ шод эдилар. Қўш қахрамон Мирвалининг қўлларини қисиб раҳматлар айтди.

Кайф қилиб қолган меҳмонлар (уларнинг деярли ҳаммаси қахрамон раислар эди), шу отни бир минсам, деб ният қилардилар. Бир ўктамроғи шартта узангига оёқ тираб эгарга минди. Қора Бахмал орқа оёқларини баробар силкиб уни устидан иргитиб ташлади. Йиқилганни ношуд санаб самарқандлик раис эгарга минди. От уни ҳам улоқтириб ташлади. Кайф устида бас бойлашга тушишди. Ким шу отни миниб, боғни бир айланса унинг олган «Олтин Юлдуз»и ҳалол дейиш-

ди. Бирок Қора Бахмал биронтасининг эгарда узок ўтиришига йўл бермади. Минганини отиб ташлайверди. Бирининг оёни бирининг кўли, яна бирининг бели лат еб, четга чикди.

Кечга якин областга Раҳимов келгани, ҳозир у гўристонга, дадасининг қабрини зиёрат қилгани ўтиб кетгани тўғрисида хабар етди.

Кайф қилиб қолганлар хушёр тортишди. Дастурхон йиғилиб бошқатдан ёзилди. Кайфи кўпроқ ошиб қолганларни беш этагидаги ётоққа етаклаб обориб қўйишди Зўрнинг нафаси тегирмон юргизади, дегандек Раҳимовнинг областга келгани тўғрисидаги хабарнинг ўзиёқ одамларнинг кайфини тарқатиб юборган эди.

Кун ботишга якин «ЗИЛ» енгил мишинаси шийпон олдига келиб тўхтади. Раҳимов машинадан тушиши биланок қўш қахрамонга рўпара келди. Уни бағрига босиб, узок қўйиб юбормади. Дил-дилдан уни муборакбод қилди. Қўш қахрамоннинг кўзларидан сизиб чикқан қувонч ёшлари кичкинагина юзидан оқиб узун, пастга осилган мўйловларини ҳўл қилди.

– Мартабанг бундан ҳам зиёда бўлсин. Отанга қилмаган яхшиликларни қилдинг. Болаларингни роҳатини кўр. Мендан қайтмаса болаларимдан қайтсин. Юртдан қайтсин.

У шундай деб дўстининг бағридан чикди-да, чўнтагини қавлаб дастрўмол излай бошлади.

Раҳимов ёлғиз келмаганди. Унинг ёнида унга чинакам оталик қилган, мана шу юқори поғоналарга чиқишида раҳнамо бўлган устози Ҳаким Нарзиқулов ҳам бор эди. Раҳимов бу одамдан умр бўйи миннатдор эди. Яхши-ёмон кунларида уни йўқлаб турар, кўп сафарларга бирга олиб юарди.

Қўш қахрамон йўл бошлаб меҳмонларни шийпонга таклиф қилди. Олдинда Раҳимов, ундан кейин бошқалар кўтарила бошлашди. Ҳамма унга якинроқ жойга ўтиришни мўлжалларди.

Қахрамоннинг ўғли кўп ичиб қўйганидан анча довдираб қолган эди. Отаси уни четга қақириб, ўзингизни тутинг, ўғлим, ичкилик топилади, бу кунлар топилмайди, деб танбех берган бўлди.

Бунақа маросимларда Мирвали ўзини қандай тутишни биларди. Юқорига интилмасдан, пастрокдан жой олди. Раҳимов тўрдаги юмшоқ креслога ўтирар экан, меҳмонлар орасидан кимнидир кидира бошлади. Кўзи Мирвалига тушди.

— Буёққа, буёққа, Мирвали,— дея уни ёнига қақирди.

Мирвали шундай бўлишини биларди. Кўпчилик ўртасида обрў билан юқорига чиқишнинг гашти бошқа, деб ўйларди

Бир вақтлар, бундан йигирма йиллар чамаси олдин Мирвали Тошкентда такси тутолмай трамвайга чиққан эди. У энди уч тийин тўлаб билет оламан, деб турганда юкори томондан, Мирвали, билет олманг, сиз учун ҳам мен олдим, деган овоз келди. Қараса, асли Пастдаргомдан бўлиб, кейинчалик Омонқўтонга келиб қолган эзма сартарош чол. Мирвали уни жинидан ҳам ёмон кўрарди. Жуда тамагир одам. Унга ноилож, раҳмат, деб қўйди.

Шу уч тийин учун Мирвали бу одамга яқин йигирма йилдан бери қуллуқ қилади. Министрлар, генераллар билан гаплашиб турган пайтида шу чол кўчанинг нариги бетида кўриниб қолса, у билан бориб кўришишга мажбур бўлади. Тўй-ҳашам-ярда ҳам бошқалар қолиб, аввал унга салом беради. Мабодо тасодифан уни кўрмай қолса ёки саломлашишни унутиб қўйса, чолнинг ўзи эсига солади:

— Сббо Мирвали-е, Тошкентда юрган пайтларимиз хўп замонлар экан. Унда ёш, кучга тўлган бўз бола эдингиз. Юриб кетаётган трамвайларга бир сакраб, чиқиб олаверардингиз.

Мирвали қутуламанми йўқми бу чолдан, дея ноилож кўришгани қўл узатарди.

Мана ҳозир уни Раҳимов ёнига ҳурмат билан чакиряпти. Ҳамманинг кўзи олдида ўрнидан туриб, ёнидан жой кўрсатяпти. Нега? Негаки, Мирвали унга «катта трамвай» билети учун уч тийин эмас, уч миллиард тийин тўлаб қўйган. Чакирмай кўрсин-чи!

Раҳимов ҳайкал пойига Мирвали қўйган гулдастани кўрган, унга ҳурмати чиндан ўн чандон ошиб кетган эди. Мирвали юзида, кўзларида ранжигани сезилмасди. Ўтирганлар Раҳимовнинг унга бу қадар ҳурматини ўзларича баҳолашарди. Унинг иккинчи юлдуз ололмай қолганидан хабардорлар: кўнглини кўтариш учун шундай қияпти, деса, бу гапдан хабари йўқлари, умуман, Раҳимов уни қаттиқ ҳурмат қилади, дерди. Аммо ичи қуйиб ўтирганлар «бу тоғли босмачи Раҳимовнинг оғзини мойлаб қўйган», деб гумон қиларди.

Ҳамма Раҳимовнинг оғзини пойларди. Охири у минерал сув қуйилган қадахни кўтариб, гап бошлади.

У пахтакорлар отасининг Тошкентга тарихий келишида республикада олиб борилаётган ишлардан хурсанд бўлганини, азамат ўзбек халқи бу йил давлатга топширадиган беш ярим миллион устига яна ярим миллион пахта беришга кодир эканини ишонч билан айтганини гапирди. Бу гапни Мирвали унинг оғзидан учинчи марта эшитиши эди. Биз ўз ички имкониятларимизни чамалаб чиқдик. Бу йил ҳосилнинг чўғи баланд. Устозимиз топшириғини шараф билан адо этиш имконига

эгамиз. деганда меҳмонлар қўлларидаги қадахни қўйиб, қар-
сак чалиб юбордилар. Раҳимов сўзини давом эттирди: «Шу
ярим миллион тоннани ўн уч областга бўлиб бердик. Ҳар
областга атиги салкам қирқ минг тоннадан тўғри келади
холос»

Шу пайт шийпон олдида барваста комат, ёши етмишдан
ошган бўлишига карамай, қадди расо ёзувчи пайдо бўлди.
У ўз очерклари билан танилган, телевизорга тез-тез чиқиб,
эзмаланадиган, асли шу ерлик Тўхтамиш Масафоев эди. Рес-
публиканинг қайси районида қаҳрамон чиқса, бу менинг
хизматим, «очерк»ларимнинг кучи деб гапириб юрарди.

Масафоев юбилейларда тўй эгасини юрт олдида даст
кўтариб қўярди. Бу унинг: кўрдинларми, ёшим етмишдан
ошган бўлса ҳам ҳали кучим кўп, дегани эди. У ана шу ода-
тини килиб қўш қаҳрамонни даст кўтариб, икки айлангириб,
дарров ерга қўймади. Икки минутча кучаниб кўтариб турди.
Қийқирик, чапак бўлиб кетди. Тугундан ўзи қайсидир кол-
хоздан кийиб келган тўнини олиб унга кийдириб, белбоғ
бойлади.

Раҳимов Масафоевни чап ёнидаги жойга чақирди. Бунақа
пайтларда Масафоев жуда суюлиб кетарди. Агар биров хай-
хай, деб турмаса бу раҳбарни ўзим тарбия қилганман, иш
ўргатиб шу мартабаларга етказганман, дейишда ҳам тоймас-
ди. Унинг бу одатини ҳамма биларди. Шу топда ишқилиб у
сўзга чиқмаса гўрга эди, деб юрак ховучлаб туришарди. Йўқ,
у гапирмаса бўлмасди. Ҳатто телевизорда ўлчоғли вақт бўли-
шига карамай, бир соат гапирганди. Тўғри, телеоператорлар
у ўн минут гапиргандаёқ шартга узиб, бошқа граммага
улаворишган эди. Аммо Масафоев бундан хабарсиз, телека-
мерага караб жаврайверганди. Масафоев ўрнидан туриб жуда
эркаланиб, тантикланиб сўз бошлади:

— Бу юрт менинг юртим. Бу ердаги азаматлар менинг
юртдошларим. Бу юрт жонажон Ўзбекистонимизга қанчадан-
қанча арбоблар етиштириб берган. Мана бугун шулардан
бири, ҳаммамиз учун ҳурматли бўлган кадрдон ҳамюртимиз
даврамизда ўтириптилар. Мен бу арбоб укамизни жида бала-
чалигидан биламан. У жида кичкинача бала эди. Қўш хўкиз
қўшилган аравачада Чўтир Чашмага чиқинди таширди. У шу
даражада кичкинача эдики, бошидаги қир қалпағи тагидан
бошчаси кўринмай кетарди.

Қўш қаҳрамон илдам келиб унинг кулоғига нимадир деди.
Унинг башарасида: нима, хато гап айтяпманми, деган бир
ифода пайдо бўлди. Раҳимов кип-қизариб, кўзини яширишга
жой тополмасди. Ҳамманинг дами ичига тушиб кетди. Маса-
фоев ҳамон жаврарди:

— ...Кичкинача пайтларини эслайман. Қоп-қора бала эди Мол бокқани чиққанда бошқа балаларга қўшилмай яримта қотган нонни сувга ботириб тут талқон билан еб китоб ўқирди. Бир кун келиб шу бала...

Тўхтамиш Масафоев гапни орқа-ўнгига қарамай айтаверадиган доводирок ва лекин, ўз ишига пишиқ одам эди У Душанбе шаҳрида бўлган бир митингга сўзга чиқиб икки халқни бир-бирига душман қилиб қўйишига оз қолганди

Қўш қаҳрамоннинг зардаси қайнаб кетди:

— Тўхтамиш, дўстим, шундан бошқа гап йўқми? Қўйинг ўзингизга муносиб гапларни айтинг.

Масафоев евқасини қисиб, «интерисний» деди-ю ўтирди

Шундан кейин давра совиб кетди. Қўш қаҳрамоннинг ўғли даврани кизитиш учун довруғи кетган Оллоберди Гелдиев деган артистни ўртага тортди. Унга кўпдан бери Раҳимов билан гаплашиб, халқ артисти унвони олиб беришни ваъда қиларди. Бугун уни атайлаб Раҳимовга кимлигини кўрсатиб қўй, деб олиб келган эди. Оллоберди оғизга тушиб қолган таланти драма артистларидан. Шавкат Раҳимович унинг довруғини эшитган, аммо ўзини кўрмаган эди.

Қаҳрамоннинг ўғли ўртага чиқиб:

— Ҳозир сизларга бўлғувчи Ўзбекистон халқ артисти Оллоберди Гелдиев Отелло бўлиб беради,— деб эълон қилди.

Оллоберди бир дам устки лабини сўриб шифтга қараб турди-да, қаддини сал букиб, икки қўлини олдинга чўзиб, Отелло монологини бошлади. «Рўмолча... О, Дездемона, сен уни йўқотдинг ё бировга бера қўйдинг, тенгсиз балоларга... Бу рўмолчани икки юз йил куёшни кўрган бир лўли хотин жазавага тушиб тўқиган...»

У ўзини унутиб, бутун вужуди билан, юрак-бағри билан ҳабаш Отеллога айланиб кетганди. Бу монологни бир дам кўз юмиб эшитган одам қандайдир область театрининг артисти эмас, ўша машҳур Аброр Ҳидоятлов ўқияпти, деб ўйларди.

Тўхтамиш Масафоев шунчалик гавдали, девкомат бўлишига қарамай шу топда мулзамликдан ўзи айтгандек «кичкина бала»дек бўлиб қунишиб ўтирарди.

Раҳимов узоқ ўтирмади. Мирвалини қўлтиклаб семон йўлкада бирпас кезиб юрди. Унга нималардир деди. Жуда жиддий гап бўлса керак, Мирвали бир сўз демай астойдил кулок соларди. Яна шийпон олдига келишди. Шу пайт кутилмаган бир ҳодиса юз берди. Ошхона орқасидаги толга боғланган Қора Бахмал арқонни узиб йўлкага чиққан эди. У бегона жойга ўрганолмай бетоқатланар, асабий пишиқларди. Бошини силкиб уёқдан-буёққа семон йўлкани тарақлатиб югурарди.

Икки йигит чопа келиб унинг жиловидан тутишди. Қора Бахмал бўйин бермай, силтаб ташларди.

Раҳимов отни таниди. Бу от қайдан келиб қолди, деб сўради То қўш қаҳрамон жавоб бергунча Мирвалига таънали қараб олди. Мирвали бундай пайтларда ўзини йўқотмасди.

Қора Бахмалнинг бобоси ҳам шу ерлик эди Ота юртини кўрсин, деб атайлаб олиб келгандим,— деди.

Раҳимов айтмоқчи бўлган гапини унутди. У Мирвалини қаттиқ койимокчи эди. Бу от ҳам ҳамшаҳар экани унинг аллақасерига иликкина теккандек бўлди. Кўнглидан: «Бу юртнинг жониворлари ҳам бошқача» деган ширин ўй ўтди.

Ўша «Тоҳир ва Зухра» киносида Тоҳир минган отнинг невараси бўлади.

Мирвалининг бу гапидан кейин Шавкат Раҳимович, э шунақами, деб юборганини билмай қолди. У шундай дея туриб йўқотган гапини топди.

— Дўстим,— деди қўш қаҳрамонга.— Отни қайтариб юбор. Ўз оғайнисини икки марта қаҳрамон қилди, деб иғво қиладиган ғанимларга гап топилмасин. Ёшинг бир жойга бориб қолган одамсан. Барибир от минолмайсан. Ундан ташқари, бу отнинг овозаси жуда узокларга кетган. Телевизорда кўрсатилган. Кўй, гап-сўзга қолмайлик. Шундай бўлсин. Энди менга рухсат

Қаҳрамон уни машина олдиғача кузатиб бораркан, озрок ўтирсанг бўларди, деди

— Катта опани кўрмаганимга ҳам анча бўлган. Бирров кириб кўриб чиқай.

Кўчада ГАИнинг иккита машинаси, область раҳбарлари уни кузатишга шай бўлиб туришарди.

Қўш қаҳрамон раҳбар дўсти билан хайрлашар экан, қилган яхшиликларини яна бир марта айтиб кўзёши қилиб олди

У боққа қайтиб кирганда меҳмонларнинг олди кайф қилиб, алжиб қолишган эди. Бир қисми машинасига ўтириб жўнамоқчи бўлиб турганди. Ҳар келганида эзмаланиб ҳеч кимга гап бермай узок ўтирадиган «очеркчи» Масафоев кўпчилик ўртасида изза бўлганидан, Раҳимов мен билан дуруст гаплашмади, деб кўнгли ўксиб, акасиникига кетиб қолган эди.

Раҳимовнинг қўш қаҳрамонга, отни қайтариб бериб юбор, дегани Мирвалига оғир ботди. Раҳимов айтган гапни бажармаслик мумкин эмас. Аммо совғани қайтариб олиб кетиш Мирвали учун ўлим билан тенг эди.

У катта бир гуноҳ қилиб қўйган одамдек, қўш қаҳрамонга ботинолмайроқ қаради

Менга жавоб берсангиз кетай

- Бемаҳал бўлиб колди-ку. Қолинг, ётиб эрталаб кетасиз.

Эрталабга мажлис чақириб қўйганман,— деб ёлғонлади Мирвали.— Бормасам бўлмайди.

Унинг ёлғон гапираётганини қаҳрамон ҳам билиб турарди

— Майли, ундок бўлса. Отни нима қиламиз?

— Сизга атаб олиб келгандим. Қолсин.

Қўш қаҳрамон афсуслангандек деди:

— Иложи йўқ. Эшитдингиз-ку, Шавкатжоннинг нима деганини. Мени ҳам балога қўйманг. Олиб кетинг

Мирвалининг тишлари ғичирлаб кетди.

— Оладиган биронта ишқибоз одам бўлса текинга бериб кетардим.

Қўш қаҳрамон келди-кетдини кутиб чарчаган, шу топда Мирвали билан гаплашиб туриш ҳам унга малол келаётган эди.

— Бу отни кимга берсангиз ҳам бизнинг юртимиздан ташқаридаги одамга беринг.

Унинг бу гапи камчи ургандан баттар бўлди.

— Бўпти,— деди Мирвали ғижиниб.

— Кечаси оборасиз. Ҳеч ким кўрмайди. Ҳозир юк машинасини чақираман. Обориб ташлайди.

Мирвали ёлғонлади:

— Юк машинаси бор. Аккумулятор заводига совхоздан юк машинаси келган. Бизни кутиб туриштипти. Ўшанда олиб кетамиз.

Мезбон рози бўлди. Мирвали бениҳоя мулзамлик билан отга минди. Жилов силтаб дарвоза томонга йўртдирди.

Кўчада ўзининг «Волга»си кутиб турарди. Эгардан тушмай шофёрига буюрди.

— Бетонкага чиқиб, мени кутиб тур!

У шундай деди-ю, отга икки марта аччиқ-аччиқ камчи босди. Эркалатишларга, силаб-сийпашларга ўрганган Қора Бахмал кутилмаган бу бедодликдан сапчиди. Устидаги чавандозни силкитиб туширмоқчи бўлиб, орқа оёқларини баробар силкитиб, гоҳ ўнг ёнбошига, гоҳ чап ёнбошига отмоқчи бўлиб иргишларди. Аммо Мирвали эгар кўрган чавандозлардан эди. Унинг чўяндек қаттиқ қўллари жиловни шундай куч билан тортардики, от бўйни тескари тортилган камондек орқага эгилай-эгилай дерди.

Қора Бахмал итоат қилишга мажбур эди. Эгардаги суворий жиловни қаёққа тортса, ўша томонга йўл соларди.

Шаҳар кўчалари жимжит. Эл бир уйқуни уриб бўлган. Яқин орадаги парранда фермасидан раста бўлган инкубатор хўрозларининг манқа қичқиритишлари эшитиларди.

Мирвали чамаси ярим соат от йўрттириб бетон йўлга чиқди.

Шофёр «Волга»нинг чирогини ўчирмай уни кутиб турарди. У машина ёнига келгандан кейин эгардан тушиб, ичадиган ниманг бор, деб сўради. Шофёр багажникдан бир шиша «Ок лайлак» деган коньяк билан бир бош узум олиб капотга қўйди.

— Оч. Тиқинини чиказиб бер, деяпман!

Шофёр шиша оғзидаги кизил кўргошин қалпоқчасини тиши билан олиб ташлади. Мирвали шишанинг ўзидан карнай қилиб кулкуллатиб ича бошлади. Афти буришмасдан, энтик масдан бир ичишда шишани яримлатди. Ҳозиргина артилиб ялтиратиб қўйилган капотда турган бир бош хусайни узумни гижимлаб оғзига тиқди. Бармоқлари орасидан оккан узум сувлари қўйлак ёкаларига томди. Бирпас нафасини ростлагандан кейин худди боягидек қилиб колганини ичди. Бу гал газак қилмади. Кухлаб, ичидан оловдек қайноқ нафасини чиказиб, ўша заҳоти тунги муздек чўл хавосини ютди. Кейин кўлидаги шишани улоқтирди. Бетон йўлга бориб тушган шиша чил-чил бўлиб кетди. От чўчиб орқага чекинди. Унинг жиловы Мирвалининг чап кўлида эди. У ҳам силтаниб олдинга мункиб кетди. Тун қора, от қора. Кўройдинда фақат отнинг пешонасидаги ўсма баргидек ингичка узунчок оппок кашкаси кўриниб турарди.

Мирвали от ёлларини силади. Қуймучига шапиллатиб уриб қўйди. Юзини юзига қўйиб эркалатмоқчи бўлди. Бадбўй коньяк ҳидидан беҳузур бўлган от бошини силкитди. Сал нари сурилиб ёнбоши билан Мирвалини беҳос туртиб юборди.

Мирвали ғазабга келди. Шу аблаҳ от бўлмаганда бугун бунчалик изза бўлмасдим, шарманда бўлмасдим. Бугун йиғилган пашмалак раислар мени кўролмади, кўришга кўзи йўқ уларнинг, шулар олдида шарманда бўлдим-а, деб фарёд уриб юборгиси келарди. Ҳаммасига шу ярамас от айбдор.

Мирвали ғазабга келди. Жилов учини кафтига икки ўраб каттиқ қисди. Кейин алам билан отнинг бошига, юз-кўзи аралаш икки-уч марта аччиқ камчи босди. Бу ногаҳоний зарбадан эсанкираган от сапчиб кетди. Аммо Мирвалининг метин қўллари жиловни қўйиб юбормади. Алам устида отни аямай савалайверди савалайверди. Охири от зарб билан орқага чекина бошлади. Қалкиб кетган Мирвали оёқда туролмай юзтубан йиқилди. Шунда ҳам жиловни қўйвормади. Уни от бетон йўл устида судраб кетди. У қорни билан судралиб бораркан, тинмай сўқинарди. Охири жилов кўлидан чиқди. Шошиб ўрнидан турди-ю, йўл ёкасидан катта бир тошни олиб Қора Бахмалга қараб отди. Тош унга тегдими, тегмадими — билолмади Чунки қора от қоронғуликда кўринмай қолган эди. Фақат аста узоқлашаётган туёк товуши эшитилиб турарди.

Шофёр ғазабдан титраб турган Мирвалининг олдига келди.

— Тутиб келайми?

— Йўқ,— деди у катъий.— Кетсин сволоч. Бўриларга ем бўлсин! Суяқларини шоқоллар ғажисин!

У гандираклаб-гандираклаб келиб, машина эшигини очди. Орқасига оғиб кетди. Агар шофёр ушлаб қолмаганда чалқанчасига йиқилиши, бирон кор-ҳол бўлиши аниқ эди.

Мирвали маст эди. Нима қилаётганини, нима деяётганини билмасди. Шофёр уни суяб орқа ўриндиққа чиқазиб қўйди. Эшик ташқарисида колган икки оёғини букиб ичкарига итариб киргизди. Бу пайт Мирвали жуда хунук хуррак бошлаганди.

У шу ухлаганича сахар пайти, ҳали тонг ёришмай уйғонди. Боши зиркираб оғрир, томоғи қакраб кетганидан ютиномасди. У ҳали ҳам машинада ётибман, деб ўйлаган эди. Караса ўзининг боғидаги меҳмонхонада оппоқ чойшаб устида тупроққа қоришган кийимлари, этиги билан ётибди. Мункиб-мункиб ўрнидан турди.

Боғ чироғи ўчмаган, ҳаммаёк кундуздек ёп-ёруғ эди. У чайқалиб-чайқалиб дераза олдига келди, ташқарига бош чиқазиб, Аблаз, деб чақирди. Ҳовуз бўйида чопонини бошига ёстик қилиб ётган ошпаз Абдулазиз бошини кўтарди.

— Чой опкел!

— Чой усталда, сочикқа ўраб қўйганман.

— Бошқатдан дамла!— деди Мирвали афтини буриштириб.

— Яқинда дамлаб ўраб қўйгандим.

Мирвали орқасига қайтиб сочикқа ўралган чойнакни очди. Ҳали қайноқ, қўл куйдирарди. Пиёлага қуйиб ҳўпламоқчи бўлди. Эпполмади. Оғзига иссиқ нарса олиб бўлмасди.

— Аблаз!— деди яна.

Абдулазиз югуриб келди.

— Этикни торт!

Абдулазиз ерга ўтириб олиб, этикларни тортиб чиқазди.

— Ваннани ёк!

— Ёқиб қўйганман.

— Мастава қил.

— Масава тайёр. Гурунчини солсам бўлди.

— Чўмиламан. Кийим-бошларимни тайёрлаб бер.

— Майка, труси, янги пайпоқ, сочик опкириб қўйганман,— деди Абдулазиз.

Мирвали уни калтаклашга бирон асос тополмай, ноилож ваннахонага кириб кетди.

Абдулазиз тупроққа қоришган этикни ариқ бўйига ўтириб олиб обдан ҳўл латта билан ишқалади. Кейин уларни зина олдига қўйиб маставага гурунч солгани ошхонага кирди.

Мирвали ваннахонада узоқ қолиб кетди. Охири қип-қизил бўлиб, каттакон сочикни паранжига ўхшатиб бошига ёпиб чиқди. Бу пайт Абдулазиз мастава кўтариб кираётган эди.

Мирвали сочикқа ўралиб ўтириб, бир-икки қошиқ мастава ичган бўлди. Оғзига олганини ютолмади. Томоғини оловдек куйдирди.

— Аблаз, бўлмаяпти-ку!— деди у зорланиб.

— Бир пиёла арақми, коньякми, кўзингизни чирт юмиб туриб ичиб юборсангиз тинчийсиз. Давоси шу.

— Шунақами,— деди у афтини буриштириб.— Ундай бўлса опкел!

Абдулазиз сервантни очиб ундан бир шиша коньяк билан пиёла олиб кўйди. Мирвали кўли қалтираб шишани очди. Қуяётганда димоғига кўланса коньяк хиди урилиб башараси бужмайиб кетди. Пиёлани оғзига олиб бориб, нафас олмай шимирди. Ичи ёниб кетгандек бўлди. Сочик билан оғзини елпиди. Оҳ уриб юборди.

— Менга қара, Аблаз. Телефонларни чиқазиб кўй. Боққа одам кирмасин. Ким сўраса йўқ, деб айт. Расулбек келса уйғонгунимча жилмай, кутиб ўтирсин. Уқдингми?

Абдулазиз, уқдим, деди.

Ана шундан кейин Мирвали сочикни диванга улоқтириб боя ётган каравотга эмас, оҳорли чойшаб ёзилган бошқа каравотга ўзини ташлади.

— Пардани тушириб кўй.

Абдулазиз дераза пардасини тушириб кўйди. Кейин оёқ учида юриб чикиб кетди.

Юлдуз сўқмоқларида сарсон кезган «тоғлар султони» уйкуга кетди.

XXI

Обкомнинг қора «Чайка»си харсанг тошлар пинжига сукилган кафе олдида тўхтади.

Бу жой ниҳоятда сўлим, баҳаво эди. Пассажир автобуслари шу жойда бир дам тўхтаб ўтарди. Ҳайдовчилар қизиқ кетган моторларни совитиб, сувларини алмаштириб олишарди. Пассажирлар эса пастликдаги магазинга ёпирилиб киришар, бир қисми кафега кириб чой, кабоб буюришарди.

Кафе орқаси чуқур жар. Унда тоғдан қуйилиб келаётган Омонқўтон сойи оролчалар ҳосил қилиб оқади. Сойнинг нарёғида юксалган адирлар баҳайбат тош силсилаларига уланиб кетади.

Кафеда биронта бўш жой йўқ. Кабобпазларнинг, чой ташувчиларнинг кўли-кўлига тегмайди.

Аmmo «Чайка»да келганларга юкорига, ичи кавак бўлиб кетган чинор тагига алоҳида жой қилинган. Ясатилган стол атрофига тўкима стулчалар қўйилган. Оппок халат кийган ўрта яшар мезбон яқин икки соатдан бери йўлга тикилиб ўтирипти.

Бу ерда ишлайдиган, яшайдиганлар бунақа меҳмонларни кўп кўришган. Айниқса худди шу «Чайка»да келадиган меҳмон қанақа лавозимга мўлжалланганини сира адашмасдан айтиб бера олишарди. Агар райкомга янги секретарь тайин қилинадиган бўлса, албатта шу «Чайка»да келарди.

— Райком Қодировнинг куни битибди-да,— деди «Чайка»га караб бир чойхўр.

— Тўғри айтасан, янги газета олиб келишяпти. Буни ҳам Мирвали бир кунда ўқиб ташлайди.

Ҳамманинг кўзи меҳмонларда эди. Ёши олтмишларни қоралаб қолган, қўл ҳаракатларидан, юриш-туришларидан, одамларга нописанд қарашидан илгари катта лавозимлар жilовини ушлагани билиниб турган киши ҳурматли китобхонларимизга таниш Ҳожимурод Холматов эди. Нурмат тоға тоғ ўнгириларига яланғоч хайдаган, сарсон-саргардон қилганидан буён бу томонларга келмай қўйган эди. Унинг бу жойларни кўрарга кўзи йўқ эди. Мана, тақдир тақозоси билан яна келяпти. Келяптию бўлиб ўтган воқеани эсламасликка тиришиб, йўл-йўлакай фикрни алаҳситадиган нарсаларни ўйлаб келяпти.

Мезбон махсус тайёрланган кабобни чўғи лангиллаб турган кўрага тера бошлади. Кела-келгунча машинада ўтиравериб бели котиб кетган Ҳожимурод уёқдан-буёққа юриб, чигилини ёзмокчи бўлди. Пастликдаги магазин очик эди. Ҳозиргина жўнаб кетган автобус бу ерни гавжум қилиб турган пассажирларни олиб кетган. Магазинда одам йўқ эди. Ҳожимурод нималар бор экан, деб ичкарига кирди. Пештахта орқасида ёшгина сотувчи йигит кичкинагина эговча билан тирноғини қириб ўтирарди.

Ҳожимурод дурустроқ бирон нарса бормикин, деб дўконни эринмай айланиб чиқди. Кўнглига ўтирадиган мол кўринмади. Бир маҳал қулоғига жуда узоқдан аллақандай куй эшитилгандек бўлди. Бу куй унга таниш ва кадрдон эди. Ҳожимурод аланглаб куй таралаётган жойни қидира бошлади. Пештахта устидаги катталиги бир сўмли сўлкавойдек соатга кўзи тушди. Куй шу соатдан таралаётган эди. Ҳожимурод унга яқин борганда куй тинди. Соатни қўлига олди. Уёқ-буёғини қаради. Унинг соатга ҳавас билан қараётганини кўрган сотувчи йигит «японники» деди. Ҳожимурод уни қулоғига

тутди. Чиқиллаб турипти. Ху, тоза тош устида дирғизлаб ётган пайтида ҳам билагида худди шунақа чиқиллаб турганди.

— Яхши соат. Точний юради. Музыка чалади. Кечаси ўзидан нур чиқазади. Ойни, йилни, ҳафталарни ҳам кўрсатиб туради. Ёнидаги кнопкани босиб кўйсангиз, звонок чалиб уйғотади.

Ҳожимурод сотувчи йигитга қаради.

— Неча пулга олгансиз?

Йигит қўл силтади.

— Сув текин. Битта бризент туфли, битта каламинка шим, битта суруп кўйлаққа алмаштириб олганман. Пулга чакса, жами ўттиз беш сўмга етмайди. Оғайниларим, сотасанми, деб ҳол-жонимга кўйишмади. Биттаси беш юз сўм берди. Сотмадим.

— Қонунни биласизми,— деди Ҳожимурод.— Ўғирлик молни сотиб олган одамга ҳам статья бор. Сиз ўғирлик молни сотиб олибсиз.

— Йўғ-э,— деди кўрқиб кетган йигит. «Чайка»да келган бу одам прокурор эмасмикин, министр эмасмикин, деган ўй бир лаҳза кўнглидан ўтди.— Менга туппа-тузук одам сотган эди.

Ҳожимурод соатни йигитнинг қўлига берди.

— Ҳозир сизга ўғирлик эканини исбот қилиб бераман. Битта кичкина пичоқча учини ёнбошидаги улоқ жойига тикинг. Орқа қопқоғи очилади. Унга «1969 йил, 50 ёш. Ҳ. Холматовга» деб ёзилган. Қани, очинг!

Йигитча боя тирноқ кириб ўтирган эговчанинг учи билан қопқоқни очди. Очди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Ҳожимуродга савол назари билан қаради.

— Қаёқдан билдингиз, ака? Сал кам икки ойдан бери бу соатни тутаман. Муни қарангки, қопқоғини очиб кўрмабман.

— Э, укагинам-э, ахир бу соат меники эди. Йўқотиб юрган эдим.

У шундай деб ёнидан қизил муқовали гувоҳномасини олиб узатди. Унда «Ҳожимурод Холматов» деб ёзилган эди.

Йигит соат қўлдан кетганига аниқ ишонган эди. Аммо Ҳожимурод мардлик қилиб ёнидан битта эллик сўмлик чиқазди-да, йигитчанинг олдига ташлади.

— Осон қутулдингиз, укагинам. Сизни милицияга бериб юбориш ўрнига пул беряпман. Олинг, иккинчи бунақа иш қилакўрманг. Сиз савдо ходимисиз. Қонунни яхши билишингиз керак.

Ҳожимурод шундай деди-ю соатни олиб ташқарига чиқиб кетди. У иримчи эди. Иш бошлайдиган районга биринчи қадамни босиши билан бир умрга йўқотган нарсасини топди.

Демак, ишлари яхши бўлади. Бирок, Мирвали. У билан тил топиб кетармикан? Не-не райком секретарларининг бошини еган бу жоҳил сал бўлса ҳам унга ён берармикан? Аммо Хожимурод ҳам кўпни кўрган, пихи қайрилганлардан эди. Кеча «юқорида» бўлган суҳбатда, Мирвали билан тил топиб ишланг, деб тайинлашган эди. Катта ака, дадил бўлинг сизни ёлғизлатиб кўймайман, ёрдам бериб тураман, деб ишонтирганди. Лекин барибир у киши ҳам Мирвалининг гапини гап дейди. Шундоқ бўлгандан кейин шу ярамас билан нон-қатиқ бўлишим керак. Яхши гап билан илон инидан чиқади, дейишади-ку. Уни инидан чиқазаман. Ҳиндиларга ўхшаб сурнай чалиб ўйнатаман. Сен илон бўлсанг, мен мушукман. Орқамни пайғамбарлар силаган. Тоғдан ташласанг ҳам тўрт оёғим билан тушаман.

Хожимурод кабоб чайнаб ўтираркан, Мирвалини ўз томонига оғдиришни ўйларди. Икковимиз бир ёқадан бош чиқазиб ишлаймиз, бу томонларга фақат сен учун келдим, юқорида бешта районни айтишди, танла, дейишди. Мен сен бор бўлганинг учун шу районни танладим, дейман. Ишларингга аралашмайман, шу хўжалик сеники, вақти-вақти билан ҳолимдан хабар олиб турсанг бўлгани, дейман. Бунақа гап кимга ёқмайди? Ёғдек эриб кетар. Вақтики келиб битта чигил жойини топиб ушлаб олганимдан кейин, жилови қўлимда бўлади.

Хожимурод игнанинг тешигини кўзойнаксиз кўрадиганлардан эди. Олдидан келсанг қопадиган, орқасидан келсан тепадиган ўжар хўжалик раҳбарларини бўйсундирган, бўйин бермаганларини қайириб ташлаган, қаерда ишламасин ҳукмини ўтказган эди. Аввалига ҳалимдек мулоим бўларди Кейин силлиққина бўлиб рақибларининг пинжига кирар, оғрийдиган жойини пайпаслаб топгач, худди ўша жойига зарба берарди. У раҳбарликнинг мураккаб стратегиясини эгаллаган, пишиқ одам эди.

Мирвали бошқача рақиблардан эди. Сал бўш келса ҳап қилади-ю, ютади қўяди. Хожимурод ишни унга суяк ташлаб кўришдан бошлашга аҳд қилди.

Аммо Мирвали пленумда унинг номзодини қувватлаб сўзга ҳам чиқмади, овоз ҳам бермади. Одамлар унинг атрофини ўраб, янги, кутлуғ лавозим билан табриклаётганларида Мирвали индамай ёнидан ўтиб кетаверди.

Хожимуроднинг келишидан Мирвалининг дили оғриган эди. Раҳимов яна сўзида турмади. Исроилнинг жанозасига келганда райком секретарлигига у айтган кишини юборишга ваъда қилган эди-ку! Нима бўлди? Отахон кетма-кет унинг хоҳишини қайтаряпти. Орага бирон ғаламис тушмадимикин? Мирвали яхши билади, Раҳимов қилғиликни қилиб қўйиб, ё

бугун ё эртага эрталаб унга албатта сим кокади. Қилган ишининг аҳамиятини тушунтиради. Ўз дўстини иккинчи марта қахрамонликка кўтарганида ҳам худди шундай қилганди. Шу топда у Раҳимовдан қаттиқ хафа бўлди. Еган оғиз уялар, деб юрганди. Энди уялмай кўйганга ўхшайди. Майли, у юборган одамни шунақа ҳам маймун қилиб ўйнатайки, чапак чалсам йўрғалаб ўйинга тушиб кетадиган бўлсин.

У шундай ўйлар билан райком биносидан чикди. Уёқ-буёққа аланглаб машинасини қидираётган эди, обком секретарининг ёрдамчиси ёнига келди.

— Мирвали ака, ўртоқ Маҳкамов сизни сўраяптилар. За-
рур гаплари бор экан, биринчининг кабинетига кирармишсиз.

Мирвали унга нима деб жавоб беришини билмай ўйлашиб туриб қолди. У Маҳкамов билан кўпдан бери чап келиб юрипти. Лекин бегоналар олдида уни хуш кўрмаслигини сездирмасди. Нима қилсам экан, кетаверайми ё қайтайми, деб ўзидан ўзи сўради. Кириш керак. Кирмасам, гап илашиб Раҳимовга боради. Юборган одамимга борган кунёк, иш бошла-масданок ғайирлик қилипти, дейди.

Мирвали истар-истамас яна райкомга кирди-ю, иккинчи қаватга кўтарилди. Биринчи секретарнинг кабинетида Маҳкамовдан ташқари, бюро аъзолари ўтиришарди. Мирвали кирганда Маҳкамов ўрнидан туриб кутиб олди. У Мирвалининг сўзга чиқмаганидан, номзод учун овоз бермаганидан анчагина хавотирга тушганди. Мирвалига ёкмаган райком секретари бемалол ишлаёлмаслигини биларди. Янги секретарь унга ёкмаганини пленум қатнашчилари сезишган эди.

— Бир пиёла чойимизни ичмай кетмоқчимидингиз? Сиз чой қилиб бермасангиз ҳам биз қилдик. Ҳозир чиқиб очик хавода пича тамадди киламиз,— деди у бўш курсини суриб уни ўтиришга ундар экан.

Икковининг ҳозирги муомаласини ташқаридан кузатаётган одам албатта Мирвалини обкомнинг биринчи секретари, Маҳкамовни қандайдир бирон совхознинг директори деб ўйлаши аник эди.

Маҳкамовнинг шундай қилишига сабаблар кўп эди. Иккови тез-тез тўртишиб қолишар, ҳатто сен-менгача боришган пайтлари ҳам бўларди. Бу хил келишмовчиликлар юқорига, Раҳимовга етиб борарди. Шунда Раҳимов Мирвалига танбеҳ бериш ўрнига Маҳкамовни тартибга чақирар, қўл остидаги хўжалик раҳбарлари билан тил тополмасликда айбланиб қолаверарди. Ҳамма вақт Мирвали «ҳақ» чиқарди. Ана шунинг учун ҳам Маҳкамов унга ялтоқланишга мажбур эди.

Кўпчилик бўлиб райком ҳавлиси четидаги келди-кетди

учун қурилган икки хонали меҳмонхонага тушишди. Бу ерда ортиқча ҳашамсиз дастурхон тайёрланган эди. Маҳкамов Ҳожимуродни кўлтиқлаб тўрға олиб ўтди-да:

— Шу жой сизники. Энди сиз мезбон, биз меҳмонмиз. Ҳимматингизни кўрсатинг,— деди.

Ҳожимурод меҳмонларни ўтиришга таклиф қилар экан, Мирвалига қаради.

— Сиз манавиёққа ўтинг,— Мирвали у суриб қўйган курсига ўтирди.— Ўртоқлар, мен янги одамман, деб айтолмайман. Ҳаммангизни танийман. Хизмат юзасидан тез-тез учрашиб турганмиз. Районни ҳам биламан. Ҳамма хўжаликларни бўлмаса ҳам кўпини кўрганман. Айниқса, дўстимиз, машҳур пахтакор, ажойиб ташкилотчи, номи Иттифоққа машҳур Мирвали Рихсиев раҳбарлик қилаётган хўжаликни жуда яхши биламан. Мен албатта Мирвалидек инсонлар билан ишлашдан завқланаман. Унинг хўжалиги бир мактабки, унда мана мен деган хўжалик раҳбарлари ўқиса арзийди. Ўйлайманки, Мирвали мени ҳам шу ажойиб мактабнинг бир ношуд талабаси деб билади.

Мирвали унинг гапини бўлди:

— Ҳожи ака, ўзингиз академиксиз. Биздақаларнинг кўпига дарс берасиз.

— Аксияда фарғоналикларни ҳам қочирасиз, Мирвали-жон,— деди Ҳожимурод.

Самарқанддан то Бойсуннинг Сайробигача бу ерликлар аскияни аксия, кинони кино деб айтарди.

Гапнинг буёғи ҳазилга айланиб кетди. Мирвали Ҳожимуроднинг ялтоқланишидан ундан чўчиётганини сезди. Кўнглида «сен билан тил топмасам ишлолмас эканман, йўриғиндан чиқмайман» деган гап ётганини Мирвали аллақачон сезган эди. Бу «газета»ни ҳам жуда тез ўқиб ташлашига ақли етди.

Гапдан гап чиқиб, Маҳкамов янги секретарга уй топилгунча бирон дурустроқ жой кераклигини ўртага ташлаб қолди. У шундай дея туриб Мирвалига қаради.

— Меҳмонхонангизда беш-ўн кун яшаб турса...

Маҳкамовнинг гапи оғзида қолди.

— Бўлмасов. Қелди-кетди кўп жойда қийналиб қоладилар. Меҳмонхона бир қарвонсаройдек гап. Ҳали муҳбирлар, ҳали киночилар, ҳали олимлар, ишқилиб бирон кун одамсиз турмайди. Дача узоқлик қилади. Иссиқ-совуқларидан хабар оладиган одам йўқ. Агар хўп десалар Чорчинорга жой қилиб беришим мумкин. У ерда яхши пазанда Нурмат тоға деган киши бор. Зериктирмайди.

Мирвали шу гапни айтдию ер остидан Ҳожимуродга қаради. Унинг бир қоши кўтарилиб, лабининг чети пир-пир уча бошлади. Мирвали атайлаб Нурмат тоғани тилга олди. Нурмат тоға унинг кўшайдаси. Ўлаколса унга рўпара келмайди.

— Йўк, йўк, ўрток Маҳкамов, Самарқанддан катнаб турарман. Ахир, меҳмонхонадан бирон люкс олиб берарсиз.

— Узоқлик қилмасмикин?— деди Маҳкамов.

— Ҳеч гапмас. Машинада йигирма минутлик йўл.

Шу билан уй тўғрисидаги гап тугади. Ҳожимурод иш бошламай туриб Мирвалининг биринчи зарбасига дуч келганини сезди. Сир бой бермади.

— Мирвали укам,— деди у сунъий бир самимийлик билан ва йўлда ўйлаб кўйган гапларини тилига чиқарди,— бу жойга сизга ишониб келганман. «Юқорига» чақиринганда бешта районни айтишди. Хоҳлаганингни танла, дейишди. Мен атайин сиз бор районни танладим. Сиз билан бўлсам ишлаш осон кўчишини билганимдан шундай қилдим. Кўлни-қўлга бериб бир ишлашамиз, бўптими?

«Ҳа, тулки» деди ичида Мирвали унинг гапларини кўнгил учун тасдиқларкан.

У идорага қайтаркан, бир ҳисобда бу галварсининг келгани дуруст бўлди, гуноҳи кўп одам, тили кисик, бунақаларнинг бурнидан ип ўтказиб етаклаб юриш осон, бошқа биронта жангариси келгандан шунинг ўзи дурустга ўхшайди, деб ўйлади. Лекин уй масаласига келганда Мирвали ҳақ эди. Нима қилади бегонани хонадонига олиб кириб. Уйдаги сирни кўчага чиқазиб нима қилади. Агар Ҳожимурод шу ерда яшаса кўп сирлардан воқиф бўлиши мумкин. Бунақа одамларга сал узоқроқдан муомала қилган дуруст.

У идорага кириб гаражга телефон қилди. Хашак ўримида нечта сенокосилка, қанча пресслаш машинаси ишлаётганини суриштирди.

— Ўрилган хашаклар қуриб тобига келган. Дарров прессламаса ёмғирда қолади. Омборда ўн икки ўрам сим бор. Ҳаммасини тоққа олиб кетсин. Менга қара, сенокосилкалар кечаси ҳам ишласин. Ҳозир ой тўлишган. Игна тушса топиб бўлади. Эрталаб ўзинг бош бўлиб, уларга овқатли харажатларни олиб борасан. Ёнилғи узилиб қолмасин. Битта бензовоз жўнат. Тушундингни? Шофёрларинг ишни ташлаб тоққа мумё қидиргани чиқиб кетмасин. Агар ушлаб олсам, онасини учкўрдондан кўрсатаман. Бўпти. Айтганимни қил.

Трубкани шақиллатиб ташлади. Расулбек чой олиб кирди. У Мирвалининг кўзига тик қараёлмай, нимадандир ташвишланиб фотоаппаратини ўйнаб турарди. Мирвали дарров сезди.

— Нима бўлди? Нега кўзингни олиб кочасан, ўғрилиқ қилиб қўлга тушган одамга ўхшаб.

Расулбек кўрка-писа деди:

— Анави пакана ревизор яна келди. Энди область халқ контролидан қоғоз олиб кепти. Бухгалтерияни титкилаяпти.

— Ташвишланма,— деди Мирвали.— Товуққа ўхшаб титкилайверсин. Хемирилиқ чатоқ тополмайди. Яна нима гап?

Расулбек айтмоқчи бўлган гапини тилига чиқазолмай чайналди.

— Гапирсанг-чи! Тил-забонинг борми, нима бўлди?

Насим полвонингиз яна қовун туширди. Аввалги куни Эралини қамаб қўй, деб буюргандингиз. Бу аҳмоқ камашга қамаб, қалитни ёнига солганча ошналари билан Самарқандга кетворипти. Эралини қамаб қўйгани бугун эсига тушиб, ҳал лослаб қайтиб келди. Очиб қараса, икки кун овқатсиз, тўшаксиз, сувсиз ётган Эрали жинни бўлиб қопти. Одам танимайди. Бу ҳам етмагандек сиз аввалги куни олиб кетган Қора Бахмал қочиб кепти. Эралини шунақаям ялаяптики, асти қўяверасиз. Эрали уни ҳам танимаяпти. Яқинига келса уриб ҳайдаяпти.

Мирвалининг зардаси қайнаб кетди.

— Ҳаммангни замбаракнинг оғзига солиб отиш керак, сволочлар! Полвоннинг ўзи қани?

— Эралини кўриқлаб юрипти. Мен боя жиннихонага телефон қилгандим. Ҳозиргина, сиз келишингиздан беш минутча олдин «Тез ёрдам» кишлоққа ўтиб кетди. Ҳа, айтганча, оз бўлмаса эсимдан чиқай деган экан. Тошкентдан телефон қилишди. Бугун Москва телевизори «Время»да сизни кино қилиб кўрсатар эмиш.

Шу пайт «Тез ёрдам» автобусчаси кетма-кет сирена чалиб ўтди. Унинг орқасидан Қора Бахмал югуриб борарди. Мирвали хушини йўқотганча қараб қолди.

Қаранг-а, Қора Бахмал йўлни топиб кепти-я! Ахир, унинг кўзларини бойлаб олиб боришган эди-ку. Ажаб!

Мирвали Қора Бахмалнинг бобоси Қора Лочинни эслади. У ҳам неча минглаб километр йўл босиб фронтдан қайтиб келган эди. Одам боласи вафодорликни отдан ўрганиши керак экан, деб ўйлади.

Телефон зарб билан жиринглади. Мирвали шошилмай трубкани олди. Телефончи қиз:

— Область билим жамияти раисининг иши бор экан. Нима деб жавоб қилай,— деб сўради.

— Йўқ экан деб айт,— деди Мирвали ва ду-дутлаб турган трубкани этигининг қўнжига уриб ниманидир ўйлаб кетди.

Жайрона Лукмоновнинг Мирвали билан яқин эканини билмасди. Шунинг учун ҳам тоғлар орасидаги яширин меҳмонхона тўғрисидаги ҳужжатларни унга берган эди. Жайрона шу иш юзасидан жинойий иш кўзғалишини кўп кутди. Ҳамон жимжит. Бу орада Лукмонов ишдан бекор бўлди.

Жайронанинг хатоси ўша ҳужжатларни министрлик канцеляриясида қайд қилдирмагани. Энди Лукмонов бунақа ҳужжатларни олмаганман, деб тонса тонаверади.

У эрталаб ички ишлар министрлигига борди. Министр қабулхонасида узок кутиб ўтирмади. Министр столдаги қабулга ёзилганлар рўйхатига кўз ташлаб Жайронанинг фамилияси тўғрисига I рақамини қўйган эди. Уни биринчи бўлиб қабул қилди.

Жайронани у яхши танирди. Кремлда Давлат хавфсизлиги комитети ва ички ишлар министрлиги ходимларига орден-медаллар топширилганда, Жайрона билан ёнма-ён ўтирганди. Ўшанда капитан Жайрона Ҳакимова жанговар Қизил Байрок ордени, у эса медаль олганди. Бу жасур кизнинг чет элларда қилган ишлари тўғрисида ҳам унча-мунча биларди.

— Келинг, капитан,— деди у ўрнидан туриб истикболига чиқаркан.— Марҳамат, ўтиринг! Соғ-омонмисиз? Ҳали ҳам ўшандек, бундан етти йил олдин кўрганимдексиз. Ўзгармабсиз. Қулоғим сизда, синглим.

Жайрона гапни чўзиб ўтирмай, асл мақсадга кўчиб кўя қолди:

— Бундан бир ой олдин собиқ министрга Мирвали Рихсиев тўғрисида, унинг тоғдаги яширин ишратхонаси тўғрисида ҳужжат топширган эдим. Шу ишнинг нима бўлаётганини билишга келдим.

Министр ҳайрон бўлди. Лукмонов иш ўтказаетганда бунақа ҳужжатни бермаганди. Бўлимга топширганмикин? Шундай ўй билан стол ёнбошидаги кнопокани босди. Ёшгина лейтенант йигит кирди. Министр Жайронага юзланди:

— Қайси ой, қайси кунлиги эсингизда бормиди?

— Эсимда. Июнь ойининг йигирма еттинчи куни, соат тўртдан ўн минут ўтганда.

Министр унинг разведкачиларга хос хотирасига қойил қолиб, илжайиб қўйди.

— Махсус ҳужжатлар қайд қилинадиган дафтардан шу ҳужжатни қидиринг. Кимда ва қай аҳволдалигини билинг!

Лейтенант честь бериб чиқиб кетди. У ўн беш минутлардан кейин қайтиб келди:

— Ўртоқ генерал, бунақа хужжат ҳеч қайси рўйхатда қайд қилинмаган. Бўлимларни ҳам суриштирдим. Йўқ. Ҳеч ким билмайди.

— Сизга жавоб,— деди министр.

Лейтенант яна честь бериб чиқиб кетди.

Генерал тинмай столни чертар, нима қилишини билмай хижолатдан қип-қизариб ўтирарди.

— Хайронман. Қаяқда бўлиши мумкин...

У ростдан берганмидингиз, деб сўролмади. Бундай дейиш, менга тухмат қияпсанми, деган билан баробар эди.

— Биламан,— деди қатъий ишонч билан Жайрона.— Лукмонов хужжатларни йўқ қилган. У Мирвали Рихсиевнинг ошинаси, кадрдони. Мен бу хужжатларни неча бор ўлим билан олишиб, қанча хавфу хатарлар чанғалида туриб йиққан эдим. Мени Лукмонов билан юзлаштиринг. Нима қилганини менга ўзи айтсин.

— Иложи йўқ,— деди министр.— У ҳозир Москвада. Тергов берапти.

— Ана, ёнингизда тўппа-тўғри Москва билан гаплашадиган телефон. Айтинг, суриштиришсин. Бу қандай гап, шундай идорадан хужжат йўқолса. Нима қилайлик? Чет эл шахсий детективларига ўхшаб мустақил иш олиб борайликми? Унда сизларнинг нима керагингиз бор?

Министр унга нима дейишини билмай чайналарди:

— Синглим. Сабр қилинг. Москвага, Лукмоновни тергов килаётган ўртоққа айтаман. Хужжатни суриштиради.

Жайрона министр олдидан таъби хира бўлиб чиқди. У ўйларди: хужжат йўқолганига чидаш мумкин. Уни қайта тикласа бўлади. Аммо Лукмонов менинг хужжат йиққанимни чиндан Мирвалига айтган бўлса-чи? Унда у изимга тушиши аниқ. «Жигули»сини ҳайдаб бораркан, бирдан Толибжонни кўргиси келди. Унинг бирдан-бир дилтортар одами шу Толибжон. Оғир, босиқ, ҳар бир гапини ўлчаб гапирадиган бу одам унга кўпдан ёқарди. Кўнглининг аллақасерида меҳрми, ҳурмати ё муҳаббатми — билиб бўлмайдиган бир ҳис яшарди. Бу бахтсиз, омадсиз йигитга нисбатан пайдо бўлган ачиниш, раҳм-шафқат ўрнини муҳаббат деб аталмиш бир туйғу эгаллай бошлаганини анча пайтгача сезмай юрарди. Мана, бугун беш кундирки, у Толибжонни севиб қолганига икром бўлди. Ёлғиз пайтларида қулоқларига овози эшнтилиб турадиган, кўзига кўзлари қараб турадиган бўлиб қолганди.

Бироқ Толибжондан садо чиқмасди.

Жайрона машинани йўл четида тўхтатиб телефон будкасига кирди. Меҳмонхонага телефон қилди. Трубкани ҳеч ким олмади. Кейин у қайтиб хиёбонни ярим доира айланиб,

«Ўзбекистон» меҳмонхонаси олдида тўхтади. Толибжон мажнунтол тагидаги скамейкада газета ўкиб ўтирарди.

Жайронанинг ундан биринчи сўрагани, нима янгилик, деган гап бўлди.

— Қачон кетишим ҳали номаълум. Бир-икки ойга чўзилиши ҳам мумкин, дейишяпти.

— Бўлмаса нима қиламиз? Хонангизга кирамизми ё бизникига борамизми? Бизникига борақолайлик. Иккаламиз бирон овқат қиламиз. Гаплашадиган гап кўпайиб қолди. Сизнинг маслаҳатингиз керак. Министрнинг олдидан келяпман. Хужжатлар йўқолган. Шу билан жинойт изини йўқотишмоқчи. Ахир, фотонегативлар, калит қолипиди менда-ку. Илтимос, бизникига борайлик.

Жайрона ундан шунақаям бир чиройли илтимос қилардики, эркаланиб, тантикланиб, кўзаларини сузиб сўрарди. Атайин шундай қилаётгани йўқ эди. Табиий, ўз-ўзидан шунақа бўлаётганини билмасди.

Толибжон йўқ деёлмади. Тунов куни унинг уйига борганда жуда хаваси келганди. Ҳаворанг халат ичида тўлғанаётган танасига, елкаларида силкиниб ўйнаётган ёзиқ сочларига, шиппакни оёқ учига илиб, хонадан-хонага чопиб ўтишларига маҳлиё бўлиб қолганди. Беихтиёр очилиб қолган ёқаларини йиғиштириб тузатаётган пайтда беҳаёларча қарашдан ўзини тийган дамлари тез-тез эсига келиб турарди. Толибжон бу қизнинг бутун хатти-ҳаракатлари билан, қилаётган ишлари билан, ҳар бир айтган гаплари билан унинг мунгли ҳаётига жиндек бўлса ҳам қувонч бағишлашга уринаётганини сезиб турарди. Бу қиз унга ўзини фидо қилаётган эди. Буни Толибжон чет элларда учрашган пайтларидан билади. Унда хотини боласи бор эди. Жайрона унга қанчалик меҳр билан қарамасин, у оилалик киши бўлгани учун кўнгул мувозанатини бузишни истамасди. Энди-чи? Қайси бир ёзувчи, парранданинг ҳам эркаги сайрайди, деганди. Толибжон Жайронанинг аёл боши билан севги изҳор қилишини кутяптими? Толибжон машинада, унинг ёнида кетар экан, шу бугун тилимининг учидаги гапларни айтишга, деб аҳд қилди.

Уйга келишди. Иккови худди эр-хотинлардек бири пиёз, бири гўшт тўғраб овқатга унашди. Қозон бошида ҳам гаплари тугамасди. Бири олиб, бири қўйиб гапиришарди. Шунда бирдан Толибжон ўзини тутолмади. Қўли беихтиёр Жайронанинг сочларини чангаллади. Силади. Жайрона унга монелик қилмади. Энгашганча тураверди. Шунда дастурхон устига Жайронанинг икки-уч томчи кўз ёши тушди.

— Толибжон ака,— деди у ёшли кўзларини яшириб,—

шу дамларни қачондан бери кутардим. Биласизми, икки ойдирки, ётсам ҳам, турсам ҳам кўз олдимдасиз. Мен тенги қизларнинг олди тўрт болали бўлди. Мен умр бўйи кимнидир қидирдим. Энди билсам, сизни қидирган эканман.

Толибжон ички бир тўлқин юрагидан суриб чиққан сўзни айтди:

— Сизни бахтли килолармиканман? Ахир, мен умр бўйи таъқибда яшаётган одамман. Қийналиб колмасмикинсиз?

Жайрона бош чайқади. Тўзиқ сочлари елкаларида елпичдек селпиниб бир бўлаги кўкраги устига тушди. Чиройли елкалари очилиб, ёмғир ювиб ўтган боғнинг беҳисидек ғалати эркак зотини маст қиладиган, ҳушини ўғирлайдиган, қонун тақиқлаб қўйган тақдирда ҳам энгашиб бир ҳидламаса бўлмайдиган «жаннат» бўйи анқиб кетди. Толибжон ўзини тутолмади Жайронанинг белига қўл юбориб ўзига тортди. Очилиб елкаларидан, бўйнидан ўпа бошлади.

Толибжон эрталаб уйғонганда ёнида Жайрона йўқ эди Ёнидаги ёстикдан ҳамон ўша беҳи ҳидига ўхшаш «жаннат» бўйи келиб турарди. Толибжон ҳузур қилиб кўзини юмди. Жайрона нариги хонада уни уйғотиб юбормаслик учун шиппакни оёқ учига илиб юрар, нонушта тайёрларди. Толибжон кўпдан бундай ҳузур, бундай ҳаловатни кечирмаганди. У шу топда худди туш кўраётгандек, уйғониб кетишдан кўрқиб ётарди. Охири ўрнидан турди. Ювингани чиқиб кетаётганида, Жайрона елкасига оҳорли сочиқ ташлади. Унинг бу иши ҳам Толибжоннинг юрагини бир тўлқинлатиб қўйди.

Жайрона нонуштага қуймоқ тайёрлаган экан, Толибжон мактаб-мактаб ея бошлади.

— Ҳали шошманг,— деди Жайрона.— Қуймоқ ҳам кўнглингизга тегар. Ахир, мен қуймоқдан бошқа овқатни билмайман. Полуфабрикат магазинидан музлатилган чучвара, гувалача қилиб тайёрланган котлет, ёғли хамир, чўзиб қўйилган лағмонларни опкелиб пишириб юрган одамман. Ош дамлашнику, мутлако билмайман. Палов эркаклар иши, дейишади, тўғрими?

Толибжон оғзида қуймоқ бўлганидан гапиролмай, бош кимирлатиб тасдиқлаб қўйди.

— Ундан кейин-чи, Толибжон ака, пирог, торт тайёрлашни биламан. Ичингизда ўйлаётгандирсиз, ҳеч балони билмас экан, деб. Мен бечора бунақа нарсаларни қайдан билай. Детдомда ўсдим. Институт ётоғида умрим ўтди. Қолгани юртма-юрт кезиш...

Толибжон унга аллақандай меҳр билан қаради. Жайрона буни сизди.

— Демак, таъна қилмайсиз. Агар сиз хоҳласангиз, кулинария курсига кириб ўқийман. Азбаройи сизнинг оғзингизга ёқадиغان овқатларни ўрганиш учун.

Толибжон меҳр-муҳаббат акс этиб турган кўзларига боқиб, гоҳ кошларини кериб, гоҳ чимириб, гоҳ лабларини гўдакларча чўччайтириб, энтикиб-энтикиб гапираётган жувоннинг офтобли кунлари кўпроқ бўлиши учун жону жаҳонини сарф қилишга ҳам тайёр эди.

Бахтли дамлар кўз очиб юмгунча ўтиб кетади. Толибжон билан Жайрона бир-бирларини ялаб-юлқаб асал ойининг бир ҳафтасини ўтказиб юборганларини билмай қолишди.

Энди уёқ-буёқдан, дунёнинг ишларидан ҳам гаплашиб ўтирадиган вақт келди. Кечкурун телевизор кўриб ўтиришганда Жайрона ярми ҳазил ярми чин қилиб, сиз курашга ярамас экансиз, битта зарбадаёқ гангиб қолар экансиз, деди.

Толибжон ҳайрон бўлди.

— Хўш, хўш? Қани, эшитайлик,— деди у ҳам ҳазилга олиб.

— Область конференциясидаги нутқингиз учун бутун умрингизни қувғинда ўтказаяпсиз. Сизни коптоқ қилиб уёқдан-буёққа тепишяпти. Сиз бўлсангиз, ақалли бирон марта ҳақлигингизни исботлашга уриниб кўрмадингиз. Ё айтган гаплингиз асоссизмиди?

Толибжон ундан бунақа таънани кутмаганди. Қачондир, кимдир айтиши керак бўлган бу гапни Жайрона айтди-кўйди.

— Мени кечиринг, Толибжон ака. Сиз билан тақдиримни боғладим. Энди ҳаётингизга бефарқ қаролмайман. Шу пайтгача тақдир шамоли сизни гирдобларга ташлаб айлантириб юрди. Сиз ўз қобиғингизга кириб ҳамма нарсага бефарқ қараб яшадингиз. Сарсонликларнинг ҳамма хилини кўрдингиз, айрилиқлар қадингизни букди. Нима учун? Шу биргина мажлисдаги гапингиз учунми? Тоғда ёдгорлик очилганда сиз одамлар орасида эдингиз. Кузатиб тургандим. Раҳимов сизга жуда ёмон караш қилди. Сизни кўрарга кўзи йўқлигини ўшанда билгандим. Нега курашмайсиз? Нега ҳақ эканлигингизни исбот қилишга журъат қилолмайсиз?

Толибжоннинг боши эгилиб қолди. Жайрона ўрнидан туриб унинг бошини кўксига босди.

— Келинг, бирга курашайлик. Биз ҳақмиз-ку, ахир. Мана, кўрасиз, ютиб чиқамиз. Шунча қаллобликларни кўриб туриб индамасак, қанақа коммунист бўлдик. Ахир, дунёга ўн марта келмаймиз-ку! Икки кундан кейин Москвага кетаман. Лукмонов йўқотган хужжатларни тикладим. Тўппа-тўғри раиснинг қўлига бераман. У киши мени танийди. Менга исмим ёзилган пистолет совға қилган Илтимос, Толибжон ака, бунақа

бўшашманг. Бўлган гапларни коғозга туширинг. Москвага олиб кетаман.

— У гаплар эскиб кетди,— деди Толибжон.— Энди Раҳимовнинг қўли узун.

— Йўк, йўк, унақа деманг.

Жайрона унинг бошини кўксидан қўйиб юбориб, ичкарига кириб кетди. Ичкарида сейфнинг дараиглаб очилгани, ёпилгани эшитилди. Жайрона қалин бир папка кўтариб чикди.

— Мана,— деди у папкани столга тапиллатиб ташларкан.— Сизга яна фактлар керакми? Очинг, ўкинг! Қайси область қанча пахта топширгани, қанчаси росту қанчаси ёлғонлиги аниқ кўрсатилган. Область пахта трестларинини раҳбарлари йилига қанча юз мингдан даромад қилаётганлари, йилига темир йўлларда пахтаси йўк қанча вагон қатнагани аниқ кўрсатилган. Магазинлардан бирон метр чит ё сурп топиб кўринг-чи. Тополмайсиз. Тўқимачилик саноатига пахта ўрнига пул кетяпти. У ердан чит ўрнига қуруқ қоғоз келяпти. Йўк пахта учун республика йилига салкам бир миллиард сўм пул олади. Бу пулларнинг катта қисми раҳбарларга, хужжатларни расмийлаштирганликлари учун тегиб, қолган қисми область, район раҳбарлари, хўжалик бошлиқлари ўртасида тақсимланади. Биласизми, республика ҳеч қачон беш ярим миллион тонна пахта етиштирмаган. Бу гапларни Раҳимов билмайди, деб ўйлайсизми? Тоғда юрган чўпон боланинг ақли етган нарсага Раҳимовнинг ақли етмайдими? Етади. У оқимга тушиб қолди. Энди мутлақо тўхтатолмайди. Тўхтатса, ўзини оқизиб кетади,— Жайрона папка боғичини ечиб, ичидаги қоғозларни олиб Толибжоннинг олдига ташлади.— Бу хужжатларда биронта ёлғон йўк. Мен буларни жонимни хавфга қўйиб битталаб йикқанман. Буларни синчиклаб ўкинг. Кейин ўтириб маслаҳатлашамиз. Эр-хотин қўш хўкиз, дейдилар. Кемага тушганнинг жони бир. Нима бўлсак, икковимиз баробар бўламиз. Ёзиш сиздан, тегишли жойга етказиш менадан. Бошингизни кўтаринг, Толибжон ака. Одам деган сал исёнкорроқ бўлиши керак.

Толибжон папкани кўтариб Жайронанинг иш кабинетига кириб кетди. Стол лампасини ёқиб қоғозларга кўз югуртира бошлади. Бу папкада ҳар хил маълумотлардан ташқари, йигирмага яқин фотосурат ҳам бор эди.

Жайрона яна битта қалин папкани столга қўйиб кетди. Толибжон папкани очди. Унда ўн чоқли магнитофон кассетаси ва уларга ёзилган овозларнинг қоғозга туширилган русча ва ўзбекча текстлари бор эди.

Жайрона залда ўтириб хоккей репортажини томоша қиларди. Матчнинг учинчи бўлими энди бошланган эди. Бир

махал Толибжон сочлари хурпайиб чикиб қолди Унинг сочларини чангаллаб ўқигани шундоққина билиниб турарди.

— Бу даҳшат-ку! Бу разолат-ку! Саратонда яғринини куйдириб гўза чопган, музлаган кўсакни чангаллаб хирмон уйган пахтакор кафанга зор бўлиб ўлиб кетсаю бир сиким ярамаслар, ёнида партбилети бўлатуриб чўнтагини миллионларга тўлдирса... Вой, биз қайси замонда яшаймиз? Наҳотки, шунчалик виждонсиз бўлиб кетганмиз? Минбарлардан туриб поклик ҳақида, юртга фидойилик ҳақида, ҳалоллик ҳақида оғиз кўпиртирадиганларнинг қилаётган ишларини қаранг! Шулар ҳам одамми? Отиш керак, дорга осиб керак бу ярамас виждонсизларни. Ана шулар ҳар бир жинояти учун орденлар олишган. Халқ уларни депутат қилиб сайлаган. Биз қаёққа қараб ўтиргандик? Тақдиримизни кимлар қўлига топшириб қўйган эдик?!

Жайрона боя қандай қизишиб гапирган бўлса, энди Толибжон ундан ўн чандон ортиқ қизишиб гапирарди. У чет элларда юриб, келганда ҳам тоғу тошларга чикиб кетиб, бу ишлардан беҳабар экан. Сал бўлмаса республика ленинча курсдан четга чиқай деб қолганини энди билаётган эди.

Жайрона телевизорни ўчириб ўрнидан турди.

— Хўш, эндиям жимжитлик кидириб юраверасизми?— деди яқинига келиб.

Толибжон қўл силтади. Унинг бу нотинч XX асрда жимжитлик кидириши телбалик эканига аллақачон ақли етиб қолган эди.

— Хўш, қалай?— деди Жайрона.

Толибжон:

— Даҳшат, қабоҳат, аблаҳлик,— деб жавоб қилди.

— Энди ҳам жим турасизми?

— Йўк!— дея катъий жавоб берди Толибжон.

— Москва билан гаплашаман. Ҳозирча ҳеч қаёққа кетмайсиз. Шу ишни бирёқли қилганимиздан кейин майли, боринг Толибжон қолган ҳужжатларни ўқигани яна кабинетга кириб кетди.

Ўша куни тонг отгунча кабинетда чирок ўчмади. Жайрона икки марта кўк чой дамлаб столга қўйиб, чикиб кетди.

Эртасига яна тонготар чирок ўчмади. Толибжон шу ҳужжатлар асосида СССР Давлат хавфсизлиги комитети раиси номига хат ёза бошлаган эди.

Уч кундан кейин Жайронани у Тошкент аэропортидан Москвага кузатиб қўйди. Шу билан келин-куёвнинг асал оғзи поёнига етган эди.

Толибжоннинг танидаги бир неча йиллардан бери ҳукм суриб келаётган мудроқлик тарқай бошлади. Унинг яшагиси.

шу пайтгача йўқотган йилларини қайта тиклагиси келарди. У эрта тонг туриб, спорт кийимини кийиб, уй атрофида тўрт-беш марта югуриб айланадиган одат чиқазди. Югуришдан келиб душда муздек сувда ювинар, то бадани қизариб кетгунча дағал сочикда ишқарди.

Шундай тонгги югуришларда у ҳовлидаги скамейкада мудраб ўтирган бир кишига кўзи тушди. Жуда таниш туюлди. Қаерда кўрган эканман, дея ўйлаб лифтдан олтинчи қаватга кўтарилди. Энди уйга кириши билан эслади. Бу кўзига таниш кўринган одам Мирвалининг махус соқчиси Насим полвон эди. У бу ерда нима қилиб ўтирипти? Менга айтадиган гапи борми ё Мирвали бирон иш билан менга юборганми? Ундоқ деса Мирвали унинг бу уйда яшашини мутлақо билмайди-ку!

Эртасига яна югуриб қайтаёганда худди ўша скамейкада қотмагина бир йигитни кўрди. У олтинчи қават деразасидан кўз узмасди. Толибжон уни ҳам таниди. У Жаъфар эди. Мирвали ракибларини мана шулар қўли билан йўқ қилади. Толибжоннинг миясига ярқ этиб бир гап келди: улар Жайронанинг жонига қасд қилиб келганлар!

Тахминлари тўғри эканига энди иқрор бўлди. Демак, Луқмонов яширин ишратгоҳ тўғрисидаги хужжатларни Мирвалига берган. Энди у Жайронани йўқ қилмагунча тинчимайди.

Толибжонни ваҳм босди. Жайронани қандай қилиб огоҳлантириш мумкин. Зора ўзи Москвадан телефон қилиб колса.

Толибжон деразадан қаради. Скамейкада Насим полвон билан Жаъфар гаплашиб ўтиришарди. Улар Жайронанинг Москвага кетганидан беҳабар бўлсалар керак. Уйдан чиқишини кутишяпти. Кеча ва бугун Толибжон улар олдидан ўтганда унга эътибор беришмади. Эътибор берганлари тақдирда ҳам танишолмасди. Одам кийим билан одам. Ярим яланғоч одамни таниб олиш осон эмас, албатта.

Толибжон ётоқ чироғини ёқмай деразадан яна пастга қаради. Скамейкада папирос чўғи йилтирарди. Демак, улар кетишмаган. Кутишяпти. Улар то Жайронани бир ёкли қилмагунча Мирвалининг кўзига кўринишолмайди.

Мирвали битта гапирарди. Бир гапни икки марта қайтармасди. Айтганини қилмаганларнинг ҳолига вой эди. Ана шунинг учун ҳам келган йигитларнинг бири ухлаганда, иккинчиси уйғок, йўл пойлаб ўтирарди.

Толибжоннинг кўзи илинган экан, телефон жиринглашидан уйғониб кетди. Тумбочкадаги соат уч яримни кўрсатиб турарди. Толибжон трубкани олди. Бу Жайрона эди. Москвага яхши етиб борганини, раис билан учрашганини, хужжатларни топшириб эртасига яна кирганини айтди. Бўлган гапларни телефонда айтиш мумкин эмаслигини Толибжон тушунарди.

Шунинг учун ҳам нима дейишди, деб сўрамади Фақат қачон қайтишини сўради. Жайрона эртага иккинчи рейс билан учиб келишини айтиб, малол келмаса кутиб олсангиз яхши бўларди, юқларим кўп, ётоқдаги тошойна тортмасида «Жигули»нинг калити бор, аэропортга миниб чикинг, деб илтимос қилди. Унинг бу гапи Толибжон учун айна муддао эди. Толибжон бу ерда унга суиқасд тайёрланаётганини айтмади. Жайрона овқатдан кийналаётганингиз йўқми, деб сўради. Кейин, сизга ажойиб плашч олдим, Финляндияники, деди.

Толибжонга умрида биров бирон нима олиб бермаган эди. Эсини танибдики, ишлаб кам-кўстини ўзи қилади. Студентлик йилларида дам олиш кунлари мардикор бозорига чикарди. Кечкурунлари мактабда қоровуллик қиларди. Унча-мунча рассомликка қўли келишганидан, яқин колхозларга чиқиб клубларни безар, шиорлар ёзиб чойчақа ишларди.

У умрида биринчи марта, сенга палон нарса олдим, деган гапни эшитиши эди. Ўпкаси тўлиб кўзларидан ёш чиқиб кетди. Жайрона кейин нима деди, эслолмади. Толибжон хикиллаб трубкани жойига қўйди.

Пастда, қоронғида ҳамон папирос чўғи йилтирарди.

XXIII

Салиманинг илмий иши поёнига етди. Энди машинкага берса бўлади. Бу ёғи ёз ҳам оёқлаяпти. Қор тушиши билан бу томонлар хувиллаб қолади. Кимсасиз тоғ оралиғида яшаш осон эмас, албатта. Илгари шу илмий иши учун яшашга мажбур эди. Кийиклар бўлса тоққа қўйиб юборилган. Уларни кузатиш ҳам кийин бўлиб қолган. Асқаралининг ҳам ёши кетиб куч-қувватдан қола бошлаган. Етар, шунча тоғу тоғларда санғиш. Энди тинчгина «қарилик гаштини» суриб ўтирадиган пайт етди.

Салима уч-тўрт кунга Тошкентга бориб келадиган бўлди. Асқарали уни «Москвич»да катта йўлга чиқариб қўйди.

— Мошни тоққа олиб кетинг. Уйда очдан ўлмасин, — деди Салима.

Асқарали хотинининг айтганини қилди. Қайтишда уйга кириб бурчакда ҳуриллаб ётган Мошни кўтариб чиқди.

Мошнинг тўрттала боласи болалик қилмади. Ота қони голиблик қилди. Ёввойи бўлиб кетди. Улар ҳали кичкина пайтларида ҳам на Салимага, на Асқаралига ўрганишди. Эркалатмоқчи бўлиб қўл узатганларида хунук миёвлаб, тимқалашга шайланиб турардилар. Сутдан чиқишлари биланоқ қочиб кетишди. Мош қолаверди.

Ана, шундан бери: Мош хомуш. Ташқарига кам чиқади. Уй ичида бурчакка сукилиб хуриллагани-хуриллаган.

Аскарали машинани чодирнинг олдгинасида тўхтатди.

Бу ерда газ балони, икки камфоралик плита, учта пакир Чодир ичида йиғма стол ва стуллар. Тепага тошфонарь осилган. Столда батареяли иккита фонарь. Спидола радиоси дурбин.

Алюмин косага совиб қолган шўрвадан сузиб Мошнинг олдига кўйди. Мош очикқан экан, шапиллатиб ича бошлади.

Пастда, шағал тўкилган йўлда машина қораси кўринди. Бу совхознинг факат директор билан Расулбек минадиган оқ «Нива»си эди. Аскарали аввалига, мени излаб келишяпти, деб ўйлаб, караб турди. Машинадан у турган жой кўринмасди. «Нива» бахайбат тошлар панасида бир кўриниб, бир кўринмай келарди. Тахминан икки юз метрларча наридаги пастликда машина тўхтади. Ундан Мирвалими, Расулбекми тушди. Узоқдан кимлигини билиб бўлмасди. Аскарали чодирга кириб, дурбин олиб чиқди. Қаради. Мирвали экан. У икки кўлини белига тираб гилдиракка ҳайрон караб турарди. Аскарали дурбинни гилдиракка тўғрилади. Ели чиқиб, пучайиб копти. Аскарали карашиб юборай, деб энди чоғланиб турган эди, машинанинг эшиги очилиб бир аёл тушди: Седона.

У ўтган йили Самарқанд мединститутини тугатиб келган, асли Варганзедан эди.

Аскарали уни яхши танирди. Бир куни селда қолиб шамоллаганда профилакторияга бориб, унга банка кўйдирган эди.

Седона авжи ширага тўлган балоғат йилларини кечирарди. Қишлоқ йигитларининг кўзи унда. Эркак зоти борки, унга бир карамай, бирон хуш ёқадиган гап айтмай ўтолмасди. Бўй йигитлар соппа-соғ бўлсалар ҳам ўзларини хасталикка олиб томир ушлатишга киришар, қанчадан-қанча байту ғазаллар айтиб уни эритишга уринишарди. Бу хил муомалалар Седонага ёқарди. Ўзининг хусни-малоҳатидан, яккаю яғоналигидан ғурланарди.

Аскарали, тоғда бирон чўпон касал бўлиб қолгану Мирвали уни ўшаёққа олиб кетаётган бўлса керак, деб ўйлади. Шу топда бориб унга ёрдам берсам, ғаши келмасин, деб пастга тушмади.

Мирвали дамкрат кўйиб орқа гилдиракни олиб, бошқасини кўйди. Кейин Седонани машинага чиқазиб йўлига кетди.

Тоғларнинг тунги манзараси бениҳоя чиройли бўлади. Чанг-тўзондан, турли заводлардан, машиналардан кўтарилади-гап газлардан холи. Юлдузлар пиёладек-пиёладек бўлиб кўринадди. Улар жуда яқин, худди қўл узатса етадигандек. Қараган одамнинг кўзи қамашади. Аста эсаётган шаббода ўт-ўлан-

ларни сяджиб, анвойи ислар олиб келади. Чигирткалар, чирил доқлар бири олиб, бири кўйиб хониш қилади. Чалқанча тушиб ётган одам албатта чексиз фазода сузиб юрган Ер йўлдошини кўради. У лип-лип қилиб тоғнинг бу томонидан у томонига ўтиб кетади. Ундан кейин тоғу тошларни ларзага солиб реактив самолёт ўтади. Шундай пайтларда уяларда мудраган қушлар чирқиллаб юборишади. Бўрилар улийди. Шундоққина оёғинг тагидан тулкилар камон ўқидек югуриб ўтади.

Кун ботишга яқин ўтган вертолёт кечаси соат ўн иккиларда қайтади. Кон излаб бурғилаётган геологлар партиясига озик-овқат, асбоб-ускуна, портлатиш анжомлари олиб бориб қайтади. Баъзан сокин тоғ кечасини безовта қилиб портлаш товушлари эшитилади. Унинг овози ўнгирларда акс садо бериб, узок айланиб юради. Охири тошларга бош кўйиб жимиб қолади.

Аскарали ана шундай ҳам сокин, ҳам нотинч тоғ оқшомларини севиб қолган эди. Армиянинг кўчманчи ҳаётини йигирма йиллаб кечирган офицер учун бу ҳаёт умрининг энг ноёб дақиқаларидан эди. Аскарали роҳат қилиб, мириқиб яшарди.

Осмоннинг ярмини қора девор бўлиб тўсиб ётган тоғ тизмалари орқасидан шошилмай бир чети синган ликопчадек ой кўтарилди. Бирданига атроф — тошлар, гиёҳлар қумуш рангга кирди.

Аскарали Мошни тиззасига ўтқизиб, уни сийпаларкан, ўй ўйларди. Уруш йиллари, ундан кейинги олис ҳарбий округларида кечган умри кўз олдидан бир-бир ўтарди. Ҳаёт уни эркалатмади. Ёши мана, бир жойга етиб қолди, фарзанд кўрмади. Эр-хотин бир-бирларига термилиб, умрни ҳам ўтқазиб кўйишди. Хотини у қайга борса ёнида бўлди, безовта ҳарбий умрига шерик бўлди. Охири у армия хизматидан бўшади. Салима энди ўтроқ яшаяпмиз, ёшлигимда орзу қилган ниятимни амалга оширай, деб ўзини илмга урди. Бола-чақа бўлмагандан кейин нима биландир шуғулланиш керак. Аскарали ўзини асалари билан овутса, Салима кийиклар билан овунарди.

Ой тепага келганда Аскарали чодирга кериб тўшакка чўзилди.

Жимжит. Гиёҳлар шитирлайди. Шамол чодирни силкитади. Мош хуриллайди.

Барибир Аскаралининг кўзи илинмади. Ҳаёли ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа олиб кетаверди. У асосан ўтмишни ўйларди. Йигирма йиллик ҳарбий хизмат уни болалик ўртоқларидан, қариндош-уруғларидан узиб қўйганди. Ҳарбий хизматдан бўшабдики, мана шу тоғларда кезади.

Аслида у камгап, бировга аралашмайдиган одам эди. Атрофда бўлаётган воқеалардан беҳабар эди. Даврнинг шиддатли шамоллари у кезиб юрган тоғ ораларига етиб келмасди.

Салима туфайли баъзи-баъзида илмий ходимлар билан бирон даврада учрашиб коларди. Ҳанда ҳам гапга аралашмас кўпроқ уларнинг суҳбатига жимгина кулок соларди.

Аскарали ётиб ётолмади, туриб туролмади. Ҳали тонг ёришмасданок чодирдан ташқарига чикди.

Аскарали Мирвалига қойил қолиб юрарди. Шунча ғайрат шунча шижоат қайдан пайдо бўлган бу одамда, деб унга ҳавас қиларди. У тўғрида ҳар хил иғво гаплар ҳам бўлиб турарди. Унча-мунчаси Аскаралининг ҳам кулоғига кирганди. Кимнидир урипти, кимнингдир хотинига тегишипти, кимнидир йўк қилиб юборипти...

Аскарали бу гапларни кўролмайдиганлар тарқатган, деб ўйларди. Тўғри, унинг қаттиққўллиги бор. Шундай қилмаса, бунақа катта хўжаликни бошқариб бўладими. Бировни сўкади, бировни уришади, бировнинг бошини силайди. Юз минглаб гектар ерга экин-тикин қилиш, шунча одамнинг бошини бир ерга қовуштириш — унча-мунча одамнинг қўлидан келадиган иш эмас. Шу биттагина совхознинг ери катта иккита район ерига тенг келади. Мирвалидан бошқа киши буни эплотмайди. Йигит эмас, олов у! Агар у армияда хизмат қилганда албатта ё генерал, ё маршал бўлиб кетарди.

Офтоб тошларга тушиб шабнам кўтарила бошлади. Арилар уядан чиқиб ғувиллаб қолишди. Аскарали жомга кўйилган пакирдаги асални очиб қаради. Хайрият, чумоли таламапти. Чумоли ўтмасин, деб жомга сув қуйди. Флягадаги асал қопқоғини очиб қаради. Яхши турипти. Яна қопқоғини зичлаб ёпиб қўйди.

Чодир безовта силкина бошлади.

Аскарали ташқарига чикди. Осмонни қора булут қоплаб келарди. Шамол ўт-ўланларни чайқатар, ёввойи жийда шохларини буйдаларди. Ўнгирларда кўтарилган гирдибод хас-хашакларни чир айлантириб осмони фалакка олиб чиқиб, қўйиб юборарди. Тоғ-тошлар тепасида хазонлар, хашаклар уяси бузилган қушлардек безовта айланарди.

Аскарали ташқаридаги нарсаларни чодир ичига олиб кира бошлади. У флягаларни олиб киришга улгурмай шатир-шутир қилиб жала бошланди. Ҳаммаёқ қоп-қоронғи бўлиб кетди. Қора булутлар орасида қиличдек ялтираб чакин чақа бошлади. Бир неча дақиқадан кейин тоғу тошларни ларзага солиб момақалдирок гулдиради.

Бехосдан бошланган жала селга айланди. Залворли тош-

ларни ҳам қулатгудек сел ёнбағирлардан қуйилиб кела бош-лади

Замбуруғ қоя қўлтиғида икки автобусга тенг келадиган бир това тош ярим белидан ташқарига чиқиб турарди. Ким билади, бу тош неча минг йиллардан бери шу алпозда турганикин? Юкоридан қуйилиб келаётган сел эллик метрча баландликдан шу тошга зарб билан уриларди.

Илгари сел йўли шу тошнинг нарёғида эди. Шағалу кумларни суриб келаётган оким йўлини тўсиб қўйганидан сел энди шу тош тепасидан ҳар қандай ғовни суриб ташлайдиган куч билан қуйилиб келади.

Асқаралининг назарида тошнинг бош томони пастга мун киётганга ўхшаб туюлди. У яна диққат билан тикилиб қараган эди, тошнинг ўрнидан анча жилиб қолганини сезди. Сел суриб келган қора тош гулдурос билан пастга қулади. Пастга оға бошлаган тошга урилди-ю уни жойидан қўзғатиб юборди. У ўнгир томонга сон-саноксиз тошларни суриб ваҳима билан қулади. Замбуруғ қоянинг бир томонини ўпириб, кенглиги ўн беш метр келадиган камар очиб қўйди. Камарга лойқа сув кириб ҳайвонларнинг суяқларини ювиб пастга оқиза бошлади.

Асқарали брезент плаш ёпиниб бу даҳшатли манзарани киприк қокмай кузатиб турарди.

Илдизи билан қўпорилган қари чинорлар, арчалар пастга сурилиб туша бошлади.

Табиатнинг бу телба ўйини ўн минутдан сал ортиқ давом этди. Қўрғошиндек қора булутлар Ойқор тоғлари томон ўтиб кетди. Осмоннинг этаги очилди. Офтоб ҳам юз кўрсатди.

Бутун олам бир дамгина жимиб қолди. Қушлар чуғурламас, ҳайвонлар ҳам овоз бермасди.

Асқарали шунча тоғ кезиб бунақа кучли селни кўрмаганди. Неча минг йиллардан бери қимирламай турган Замбуруғ қўлтиғидаги баҳайбат тошни қулатиш юзлаб портлатгичнинг ҳам қўлидан келмасди.

Чодир шамолда силкиनावериб, боғланган темир қозикларни қийшайтириб юборган эди. Асқарали қозикларни ўнглаб бошқатдан қокди.

Ўнгирлар, тоғ этаклари туманга чулғанди. Саратон офтоби бир зумда тошларни қиздириб буғ қўтарарди. Ҳаммаёқ оппоқ туман пардасига ўралиб қолди. Асаларилар ҳамон уядан чикмай, хатто ғўнғилламай тек туришарди. Асқарали ташқарида қолиб шалаббо бўлган шолчани тош ўстига ёйиб қўйди. Чодир ичида миқ этмай ётган мушук ҳамон ташқарига чикмай хурпайиб кўзларини юмганча хурилларди.

Аста эса бошлаган шамол туманни суриб пастликларга

олиб кетди. Аскарали беихтиёр Замбурўг қоя тагида очилган камар томон кета бошлади. Ёлғизоёк йўлларни шағал қум босган. Чуқурликларда шох уюмлари калташиб ётарди. Тошлар орасида эчки, қўйларнинг жасадлари кўринарди. Бирининг оёғи, бирининг боши тошлар орасида синкилганча қолган. Аскарали қанча эчки ўлиғи оқиб келганини санаб борарди. То Замбуруқкача ўн тўртта эчки, икки қўй ўлиғини кўрди. Камарга ўн метрча йўл қолганда Аскаралининг кўзи тошлар орасидан бир бурчи чиқиб турган темир қутига тушди. Нима экан, деб яқин борди. Тошларни олиб, қути атрофидаги шағалларни сўриб ташлади.

Пўлат сандиқ, Сейф. Ҳайратдан серрайиб туриб қолган Аскарали уни ўнглаб қулфи очикми, ёпиклигини билмоқчи бўлди. Бир томони нам қумга ботиб турганидан ўнглаёлмади. Ҳарчанд уринса ҳам кучи етмади.

Атрофга аланглаб сел оқизиб келган шох-шаббалар орасидан бир ҳодачани танлаб олиб пўлат сандиқ тагидан қумларни сура бошлади. Охири тағи очилди. Аскарали ҳодачани унинг тағига суқиб бор кучи билан босган эди, сандиқ кўтарилди. Уни яна бир кучаниш билан ўнглади. Сандиқ қулф эди. Аскарали уни кўтаришга урғиниб кўрди, тахминан юз килога яқин шекилли. Жойидан қўзғатолди-ю, аммо кўтаролмади.

Бу сандиқ қайдан келиб қолган, кимники? Унинг ичида хужжатми, бойликми, буни Аскарали билмасди.

Бир вақтлар Улуғбек хазинаси яширилган бу тоғларда яна қанчадан-қанча хазиналар бор экан, деб ўйлади Аскарали. Мана шундай тасодиф бўлиб Улуғбек хазинаси ҳам бир кун топилиб қолса ажабмас.

Аскарали сандиқ устига шох-шабба ташлаб орқасига қайтди. Уёқ-буёқни сарамжон қилиб бўлгач, бу воқеадан милицияни хабардор қилмоқчи бўлди. «Москвич»и устидаги ёпқичини олаётганда мотор гуриллаганини эшитди. Пастга қаради. Сел бузган йўлда силкиниб-силкиниб директорнинг «Нива»си келарди. Кеча ўтиб кетганича энди келяпти деб ўйлади Аскарали.

У «Москвич» ёпқичини чала қанганича қолдириб пастга югурди. Тошлардан-тошларга сакраб бораркан, қўл ҳаракати билан Мирвалини тўхташга ундарди. Мирвали уни кўрди шекилли, сел олиб кетган омонат кўприкдан эллик метрча берида машинани тўхтатди.

Аскарали то пастга тушгунча у машинадан чиқиб кутиб турди.

— Нима гап? Тинчликми? — деди Мирвали.

Аскарали машина ичига қаради. Орқа ўриндикда Седона гужанак бўлиб ўтирипти.

— Нима гап? — деди яна бояги гапини такрорлаб Мирвали. Асқарали уни тирсагидан ушлаб четга тортди. Худди биров эшитиб қоладигандек шивирлаб, бўлган воқеани айтиб берди.

Мирвали ғалати аҳволга тушди. Нима дейишини билмай бирпас гарангсиб туриб қолди.

Мирвали ҳар қандай танг аҳволдан жуда тез ўнгланиб оларди. Тез фикр қилар, тез хулоса чиқазарди.

У Асқаралини кучоқлаб олди.

— Биласизми, майор. Сиз мени шармандаликдан саклаб қолдингиз. Мен оз бўлмаса партбилетимдан ажралардим. Эл-юрт олдида шарманда бўлардим. Шу шармандаликдан мени сиз қутқардингиз. Бу сейфни бундан етти кун олдин идорадан ўғирлаб кетишган эди. Қидирмаган жойим қолмагани. Бировга айтишга ор қилардим. Унда партбилетим, орденларим, депутатлик нишоним. «Олтин Юлдуз»им бор эди. Яна аллақанча олий Советдан келган ҳужжатлар бор эди. Дардим ичимда, куйиб-ёниб юргандим. Сизга минг раҳмат, майор. Илтимос, бу тўғрида бировга оғиз очманг. Мен бадном бўлиб қоламан Энди қиёматлик ака-ука бўлайлик. Минг раҳмат сизга. Мен ҳам сизга бир яхшилик қиламан. Анави машинада ўтирган жононлардан қўйнингизга солиб қўяман.

Асқарали сесканиб кетди. Бу нима? Астойдил айтяптими? Ё йўқотган нарсаси топилганидан севиниб довлдираптими?

Седона пастга тушди. Унинг бир қулоғида зирак йўк, сочлари тўз-тиган, бўйнининг бир-икки жойи кўқарган эди. У гандираклаб келарди

Асқарали нафрат билан юзини тесқари ўғирди.

— Майли, — деди Мирвали. — Қани, кетдик.

Седона пастла қолди. Улар иккови тошларга тармашиб юқорига чиқа бошлашди. Мирвали тоғларда юриб баланд-баланд чўққиларга чиқиш машини обдан эгаллаган эди. У осонликча тепага чиқиб олди. Асқарали ҳансираб қолди.

Улар тошдан-тошга сакраб Замбуруғ қоя томон кетишди. Асқарали боя ташлаб қўйган шох-шаббаларни олиб ташлади. Мирвали сандиқ тепасига келиб энгашди. Қимирлатиб кўрди. Бирон ери пачок ҳам бўлмапти. Фақат қирилиб бўёғи шилиниб темири кўриниб қопти, холос.

— Директор, қандоқ қилиб олиб кетасиз?

— Эплаймиз, — деди Мирвали. — Арқонми, симми борми?

— Машина багажнигидан тросни олиб келайми? — деди

Асқар ли.

Мирвали бош ирғаб, майли ишорасини қилди.

Асқарали кетди. Мирвали у кетиши билан сандиқни яна қимирлатиб кўрди. Ичига сув кирмадимикин, дея ташвишлан-

ди. Агар калити ёнида бўлганида ҳозир очиб кўрарди. Афсуски, калит идорадаги бошқа сейфда.

Бу сандиқ ичи пулга, олтину марваридларга тўла эди. Ундан ташқари, пачка-пачка юз сўмликлар, долларлар бор эди. Мирвали бу сандиқни беш йил олдин шу жойга яшириб, гор оғзига тошларни қалаштириб ташлаган эди. Ҳар йили бир келиб сандиқни очар, қоғоз пуллар айниб қолмади-микин, деб текшириб кўрарди. Бугунги сел горнинг ярмини ўпириб, сандиқни ҳам пастга окизиб тушган эди.

Аскарали сим аркон кўтариб келди. Арконнинг икки учини сандиққа белбоғ қилиб бойлаб икки кишилашиб судрай бошлашди. Сандиқни то Аскаралининг чодирини олдига судраб келгунча икковлари ҳам ҳолдан тойишди.

— Менга қаранг майор. Энди бир иш қиласиз. Сандиқни машинангизнинг орқасига бойлаймиз. Пастга прицеп қилиб олиб тушамиз. Кўркманг, машинага шикаст етмайди. Агар бирон жойи шикаст еса, шу бугуноқ гаражга олиб бораман. Саккизта мойи артилмаган «Жигули» турипти. Хоҳлаганингизни миниб кетаверасиз.

Аскарали унинг бу гапига кулибгина қўя қолди. Севиниб кетганидан нима деяётганини билмай довдираяпти! Бу нарсалар топилмаса бечора чинакамига шарманда бўларди. Шунинг учун нима қилсам хурсанд бўларкин, деб шошяпти. Менга ҳеч нарсаси керакмас. Шу қувончи менга кифоя! Аскарали шундай деб ўйларди.

Ноинсоф ўғрилар, пулини ол, молини ол, наҳотки орденларини олсанг. Ялтиратиб тақиб юролмасанг, нима қиласан олиб? Партбилетини олишдан нима наф кўрасан? Депутатлик нишонини-ку, бирон нимага ишлатолмайсан. «Олтин Юлдуз» керак бўлиб қолдимми?

Аскарали шунча юрт кўргани билан ниҳоятда тўғри, содда одам эди. Ҳеч қачон кинғир ишларга дуч келмаган, соф яшаб, соф меҳнат қилиб юрган бир ҳарбий одам эди. Шунинг учун ҳам Мирвалининг ҳамма гапларига чиппа-чин ишонган эди.

Мирвали сим арконни «Москвич» юкхонаси тагидаги илгакка бойлади. Аскарали моторга ўт бериб то қизигунча бир дам кутиб турди. Кейин аста-секин юргизиб пастга қараб эна бошлади. Сандиқ шагаллар устида судралиб, ўзи билан хас-хашакларни тўдалаб борарди. Мирвали энгашиб хашакларни олиб ташлар, йўлда учраган каттароқ тошларни олиб четга иргитарди.

Шу алпозда ортикча қийналмай сандиқни пастга тушириб олишди. Мирвали «Нива»ни оркалатиб юргизиб сандиққа тўғрилади. Кейин сим арконни чиқазиб ўз машинасининг орка эшигини очди. Орка ёриндик оркасидаги кичкинагина юкхо-

нага сандикнинг сифиш-сигмаслигини чамалаб кўрди. Сигади, деган хулосага келди.

— Кани, майор, бир карашиб юборасиз-да.— У шундай деб яна машина ичида кимирламай ўтирган Седонага деди:— Доктор, сиз ҳам тушинг, аргамчига қил қувват, дегандек фойдангиз тегиб қолар.

Седона тушди. Уч кишилашиб сандикни кўтара бошлашди. Сандик оғир, уни ердан бир метрча баландга кўтариб қўйиш осон эмасди. Мирвалидек азамат йигит ҳам терга пишиб кетди.

Сандик юкхонага бемалол сиғди. Мирвали кўйлақларига илинган чангларни қоқаркан, Аскаралига Седонани имлаб кўрсатди.

— Хўш, майор, нима қиламиз. Иштаҳангиз қалай?

Аскарали ер остидан Седонага каради.

У профилакторияга бориб банка кўйдирганда бу гўзал, фариштадек беғубор қизга ҳавас билан боккан эди. Энди унинг кўнглида қандайдир ҳам ачиниш, ҳам йирганиш бор эди.

— Хўп, майли, ўртоқ директор.— деди Мирвалига қўл узатиб.— Яхши етиб олинг.

Мирвали кетар олдида унга, шу гап шу ерда қолади-я, дея тайинлади. Аскарали, хотиржам бўлинг, директор, деди.

У бир одамни бахтсизликдан, бадномликдан сақлаб қолгани учун ўзини ниҳоятда енгил сезарди.

* * *

Район маданият саройи олди гавжум. Столларга оппок дастурхон ёзиб, турли ширинликлар, хилма-хил шишаларда шарбатлар сотишарди. Морожнийчи олдида болалар ўралашарди. Йўл икки юк машинаси билан тўсилган. Ўткинчи транспортни ён кўча томонга ўтказиб юборишарди. Беш-ўнта парад формаси кийган милиционерлар келди-кетдига хушёр қараб туришарди. Аскарали аввалига Раҳимов келган бўлсалар керак, деб ўйлаганди. Махсус сайлов округидан СССР Олий Совети депутатлигига номзоди кўрсатилган бўлғуси депутат билан учрашув маросими бўлаётган экан. Аскарали машинасини четда қолдириб, саройга кирди. Одам кўп. Президиумда обком секретари Маҳкамов, райком секретари Хожимурод Холматов, Мирвали Рихсиев ва яна беш чоқли одам бор эди.

Бундан икки кун аввал Мирвали махсус округ сайловчиларига СССР Олий Совети депутатлигига номзоди қўйилишига розилик ёзиб юборган эди. Мана, бугун у ўз сайловчилари билан учрашяпти. Ҳозиргина райкомнинг янги секретари ишончли вакил сифатида Мирвалининг таржимаи

долини сайловчиларга бирма-бир гапириб берди. Аскарали ириши билан сайлов округининг раиси: «Депутатликка номзод Мирвали Рихсиевга сўз берилади», деб эълон қилди.

Мирвали президиум столига бағрини бериб ўтирганидан Аскарали унинг кўксигаги орденларини кўрмаган эди. Уч Ленин ордени, Октябрь революцияси ордени ва яна уч Меҳнат Қизил Байроқ ордени электр нурида чакнаб кетди. Орденлар тепасида Республика Олий Совети депутатлиги нишони, унинг энди «Олтин Юлдуз».

Мирвали аста минбар ёнига келди. Залга узок қараб турди-да, бир йўталиб олгач, гап бошлади:

— Кадрли, кимматли юртдошларим. Мени шунчалик иззат қилиб, мамлакатимизнинг энг олий органи СССР Олий Совети депутатлигига номзод қилиб кўрсатганликларинг учун мингдан-минг раҳмат. Ҳозир мен сўз айтиш олдидан залга қарадим. Ўтирган ака-укалар, опа-сингилларнинг ҳаммасини танир эканман. Мен танимайдиган бирон одам йўқ экан. Сизлар ҳам мени танийсизлар. Нималар қилганим, нималар қилаётганим ва нималар қилмоқчилигим сизларга қафтда тургандек аён. Мен шу ерда туғилиб, шу ерда яшадим. Кўзларинг олдида ўсдим. Бутун кучимни, ғайратимни мана шу тоғларга сарф қиляпман. Оддий табелчиликдан раисликка, раисликдан директорликка кўтарилдим. Кичкинагина бир колхозни қудратли, кўп тармоқли совхозга айлантирдим. Мен колхозга раис бўлган йилим атиги уч юз йигирма қўй, қирқ иккита сиғир, етти юз ўттиз эчки бор эди. Ҳозир қорамолнинг ўзи тўққиз мингга етди. Қўй ўн етти минг бош. Эчки етмиш мингдан ошиб кетди. Тўрт юз эллик гектар ер саксон минг гектарга кенгайди. Ҳозир совхоз йигирма бир миллион сўмлик маҳсулот етиштиради. Совхоз ишчи-хизматчиларининг саксон етти проценти янги, ҳамма қулайликлари мавжуд уйларда яшайди. Ҳамма уйга водопровод киритилган. Уни тоғ чўққисигаги кўлдан тортиб келганмиз. Совхоз марказида стадион, профилактория, поликлиника қишин-ёзин, мунтазам ишлаб турибди... Албатта иш бор жойда нуқсонлар ҳам бўлади. Бировни акам деб, бировни укам деб, бировни отам деб, бировни опам деб ишга солиш керак. Ўзингиз биласиз, биз тоғликлар сал жангарироқ бўламиз. Шунга яраша муомала қилмасак бўлмайди. Баъзан қаттиқроқ тегиб қўйган пайтларимиз ҳам бўлади. Бунинг учун узр.

Мирвали президиум столига қўл чўзиб пиёладаги совиб қолган чойни бир хўплаб қўйди.

— Яна нималарни айтай? Мен айтсам мақтаняпти, дейишларинг мумкин. Мен давлатга сотадиган жун, тивитни айтмай қўяқолай. Тоғлардан ўриб олган хашакнинг ўзидан

бир ярим миллион даромад оламиз. Икки йилдирки, совхозда меҳнатга жалб қилинмаган аёл қолмади. Бунга кампирлар, беморлар кирмайди. Аёллар ҳозир эрларидан кўп даромад оляптилар. Тивит фабрикаси ишга тушди. Оренбург рўмолларидан қолишмайдиган тивит рўмоллар ишлаб чиқаряпмиз. Хом ашё ўзимиздан чиқади. Фабрикани яна кенгайтириш ниятидамиз. Эчкилардан тараб олинган тивитларнинг ҳаммасини ўзимиз қайта ишлаб маҳсулотга айлантирамиз. Хулласи, бизда рўзгори танг одам йўқ. Ҳамма тўқ, тўкис яшайди. Бир масала кўп йиллардан бери халқимизни қийнаб келарди. Ўзингизга маълум, Дукат халқи Қоплонбоп сойидан сув ичади. Бутун воҳа халқи ёз ойларида Қоплонбопга тўпланади. Уч ой сайил бўлади. Ўн минглаб одам кечасию кундузи саратонда дам олади. Соёга минг турли ахлатлар окизилади. Ана шунинг учун ҳам дукатлилар турли юкумли касалликларга дучор бўлишади. Бу йил сайил мавсуми тугаши билан Қоплонбоп соёига қувур ўтказа бошладик. Энди соё салкам бир километрли қувурдан ўтади. Қоплонбоплилар учун алоҳида лотокдан сув берамиз. Ҳозир иш охирлаб қолди. Яна бир ҳафтадан кейин дукатлиларга шаффоф тоғ суви боради. Энди улар юз йиллардан бери қийнаб келаётган хасталиклардан халос бўладилар... Агар мана шу қилинган ишларга менинг жиндеккина камтарона меҳнатим сингган бўлса, сиз азиз юртдошларим олдида юзим ёруғ, виждоним пок, деб биламан. Қолган умримни ҳам жонажон Ватанимиз шон-шухратини оширишга, партиямизнинг иқтисодий сиёсатини ҳаётга тадбиқ қилишга, сиз азиз халқимнинг бахт-саодатига сарф қилишга тайёрман.

Мирвали қарсақлар остида жойига бориб ўтирди. Ундан кейин совхознинг илғор чўпони, тивит фабрикасининг илғор тўқувчиси ва мактаб ўқитувчиси сўзга чиқиб, ажойиб ташкилотчи, меҳрибон раҳбар Мирвали Рихсиев номзоди учун овоз беришга чақиришди.

Аскарали бир варақ қоғозга, «Ҳурматли ўрток Рихсиев, сизга айтадиган ниҳоятда зарур гапим бор, ташқарида кутиб тураман», деб ёзди-да, ўрнидан туриб президиум столига қўйиб келди. Холматов хатга кўз югуртириб, Мирвалининг олдига қўйди. У хатни ўқиб, жойига шошилмай бориб ўтираётган Аскаралига қаради.

Маҳкамов йигинни энди ёпганида қўлида радиокарнайиб билан қирган ГАИ инспектори эълон қилди:

— Ўн етти-йигирма бир ТНБ машинасининг хайдовчиси, ўз машинангиз олдига келишингизни сўрайман.

Бу Аскаралининг машинаси эди. У шошиб ташқарига чиқиб кетди. Боя ҳаёл билан машинани маданият саройининг хов-

лисига кирадиган дарвоза олдига кўндаланг қилиб қўйиб кетган эди. ГАИ инспектори унга танбех берди.

Асқарали машинани четга олгунча раҳбарлар ўз машиналарига ўтириб жўнаб кетишди. Фақат Мирвали Рихсиевгина аланглаб уни қидирарди.

Асқарали машинадан тушиб унинг олдига борди.

Мирвали сал ташвишлироқ кўринарди. У хатни олгандан кейин минг хил хаёлга борди. Сейфни судраб тушаётганларини битта-яримта кўрган бўлса Асқаралини қийин-қистовга олдимикан, деган ўй миясига ўрнашган эди.

— Нима гап, тинчликми?— деди у сал асабий бир аҳволда.

— Тинчлик, тинчлик, ўртоқ Рихсиев. Машинага сим арқон боғлаётганингизда калитингиз тушиб қопти.

Мирвали ичида хайрият-е, деб юборди. Бугун эрталаб «Волга»ни минаман деб калитини тополмаганди. Ноилож учрашувга ҳам «Нива» миниб келганди.

Мирвали Асқаралининг садоқатига қойил қолди. Уни бир хурсанд қилгиси келди.

— Биласизми, дўстим. Хозир идора орқасидаги икки қаватли уй олдига боринг. Бирга овқатланамиз. Гаплашиб ўтирамыз. Шунча вақтдан бери сиз билан бир пиёла чой ичмаган эдим. Вақт-соати бугунга тўғри келибди. Бўпти, орқама-орқа келаверинг. Ўша ерда сизни кутиб тураман.

У шундай деб «Нива»га ўтирди-ю гуриллатиб хайдаб кетди.

Асқарали етиб борганда Мирвали машина олдида уни кутиб турарди. У Асқаралини эргаштириб иккинчи йўлакдаги еттинчи хонага бошлаб кирди. Улар коридорга киришлари билан манти қозондан чиқаётган хушбўй буғ хиди димокларига урилди.

Понбархат халат кийган Седона уларни ажиб бир хуш табиат билан кутиб олди.

Бу уйни Мирвали Седонага яқинда берганди. Биринчи йўлакдаги уйни олишга Седонанинг ота-оналари, бу уй бехосият, Бодомгул ўзини осиб қўйган, деб кўнишмади.

Мирвали уни гараж механиги Кузьма Денисовичга бериб, унинг уйини зудлик билан ремонт қилдирди-да, Седонани кўчириб киргизди.

Уй жиҳозлари ҳам ўша-ўша. Бирон нима ўзгармаган. Бодомгулдан қолган қийим-бошларни ҳар кимларга бериб юборган. Фақат тошойна тортмасидаги тақинчоқларни олиб қолган. Ўша Бодомгул тақиб юрган шода-шода, ўртасида бир қатор дури бор марварид Седонанинг бўйнида. Узуклар ҳам, тўғнағичлар ҳам Седонада.

Седона Мирвалининг машинаси пастда тўхташи биланок манти қозонни газга қўйган эди.

Улар катта зал уйга киришди Дастурхонда ноз-неъматлар унча кўп эмасди. Вазада Москвадан олиб келинган конфетлар. Бир вазада ҳусайни узум. Каттагина тарелкада ва-рақи. Ўртада икки-уч шиша боржом. Бир тарелка чакки.

Седона чой кўтариб кирди. Мирвали чалоб қилмадингизми, деб сўради. Седона, ҳозир, деди-ю коридордаги холодильник эшигини очиб сопол кўзача олди. Уни Мирвалининг олдига қўйиб кетаркан, боғичи ечилиб кетган халатини ўнгламоқчи бўлди. Оппок сонлари очилиб кетди. Гавдасини тескари ўгириб туриб боғични бошқатдан боғлай бошлади.

Асқарали Мирвали ҳақида ўйларкан, зап ишбилармон, меҳнаткаш йигит-ку, аёллар масаласида бежилов экан, деб қўйди. У Бодомгул воқеасини ҳам эшитган эди. Унинг ўша ишк ўйини фожиа билан тугаганини ҳам биларди. Ҳали Бодомгулнинг тувроғи совумаи янгисини топибди. Бирон марта рўзғор кўрмаган, не-не йигитлар кўзини куйдирган бу тамтам қиз унинг тузоғига тушиб қолганига сира тушунолмасди. Балки уйланмоқчидир, деб ўйлади. Бу Мирвали қандок одам? Турган-битгани сир. Кимлигини, нималигини билиб бўлмайди. Биров уни энг буюк одам деса, бошқаси энг пасткаш дейди Қайси бири тўғри? Ажаб, бир танда икки одам!

Асқарали ана шундай ечиб бўлмас чигал ипни чувалаштириб ўтирарди. Седона яримлаб қолган арман коньягини столга қўйиб кетди.

— Тўхтанг,— деди Мирвали.— Оғзи очилган коньякни меҳмонга қўйиб бўлмайди. Бутунини олиб чиқинг.

— Қўйинг,— деди Асқарали.— Барибир мен ичмайман. Машина минаман.

Мирвали қўлини силтади.

— Йигитлар кузатиб боришади.

— Умуман, ичмайман. Умримда оғзимга олмаганман.

— Вой-бў,— деди Мирвали.— Сизни уруш кўрган одам, деб ким айтади.

Мирвали ҳам ичмади. Шишани нари суриб қўйди. Манти жуда хушхўр бўлган экан. Асқарали тортинмай мақтаб-мақтаб еди. Овқатдан кейин икки пиёла чой ичиб ўрнидан турди.

— Энди менга жавоб беринг, директор. Тоғда ҳамма нарсам очик-сочик қолган, борай.

Мирвали ортиқча қаршилиқ кўрсатмади. Пастгача кузатиб тушди.

У кетгач, Мирвали хомуш тортиб қолди. Хонага кириб диванга ўзини ташлади-ю, ўй ўйлаб кетди.

— Бу одам ким? Агент эмасмикин? Пайимга тушган-

лардан бири эмасми? Текшириб кўриш керак. Синаш, синаш керак.

Ошхона томондан Седонанинг шакир-шукур қилиб идиш-товоқ юваётгани эшитилиб турарди. Мирвали кўйлак ёкаларини ечиб кўксини силади.

Седона ишларини битириб ётоққа ўтиб кетди. Кейин сочларини тараб икки қулоғининг тагига атир шишасинини қопқоғини тегиза-тегиза Мирвалининг ёнига келиб ўтирди.

Мирвали унинг қўлтиғидан қўлини ўтказиб ўзига тортди — Кўйинг!— деди Седона астойдил ўпкалаб.— Кеча мени анави асалчига совға қилиб юборишингизга оз қолди-я.

Мирвали Седонанинг уйдан кечаси соат бирларда чиқиб кетди.

Седона эрталаб профилактория эшигидан кираётганда бегона бир хотин олдидан чикди.

— Марваридлар кулук бўлсин. Бу кўчма марварид энди сизга тегдими? Ундан Бодомгулнинг ҳиди келмаяптими? Эҳтиёт бўлинг, кечаси ечиб ётинг. Ухлаганингизда бўғиб кўймасин.— У шундай деди-ю, йўлида кетаверди. Седона унинг орқасидан анграйганча қараб қолди.

XXIV

Эрталабдан бери Замбуруғ қоя тепасида вертолёт айланади.

Мирвали ГАИга телефон қилиб, вертолёт сизларникими, деб сўраганда, йўк, деб жавоб қилишди. Мирвали геологларники бўлса керак, деб қўяқолганди. Тушга якин яна битта вертолёт ўтди. У тоғ тепасида айланиб юрмади. Геологлар бурғилаётган томонга қараб кетди. Аввалгиси ҳамон гоҳ баландлаб, гоҳ пастлаб айланиб юрипти. Мирвали мўмиё ўғрилари бўлса керак, деб гумон қилди.

Альпинистлар чиқолмайдиган баландликдаги мумиёларни учувчилар қийратишини Мирвали биледи. Ушлаб олсам, нақ она сутини оғзидан келтираман, деб юрарди. Аммо уларни кандок қилиб ушлайди. Тоғларда учадиган вертолётлар бир идорага қараса бошқа гап эди. Минздравники бошқа, геология министрлигиники бошқа, ГАИники бошқа. Қайси биридан гумон қилса бўлади. Ҳатто бир куни Мирвали тоғ йўлида кета туриб пастлаб учиб юрган вертолётни қирқма милттиги билан отиб туширмоқчи бўлиб чоғланганди-ю, катта жанжалга айлашишини ўйлаб бу шахдидан қайтганди.

— Бу аблаҳлар тоғларни ҳам оёқости қилиб юборди,— деб тажанг бўлди Мирвали.

Аммо вертолётнинг фақат бир жойда айланиши уни тавишга сола бошлаган эди. Унинг тоғ камаридаги яширин меҳмонхонаси Замбуруғ қоянинг орқасида. Шунини кидираётган бўлмасин тагин. Мирвалининг кўнглини гумон босди. У кеча ўша меҳмонхонага бориб Седона билан маишат қилганди. Видеонинг, телевизор билан кассеталарни чех ва немис сервисларини қоғоз қутилаларга жойлаб уйига олиб келган Энди гиламларни олиб кетса бас. Ундан кейин бу меҳмонхонага оёқ босмайди. Бахридан ўтади.

Токка қор тушиши билан геологлар кўч-кўронларини кўтариб, мавсумни тугатиб, қайтиб кетишарди. Асбоб-ускуналарини совхоз хўжалик омбори ҳовлисидаги бир хужрага жойлаб қўйишарди. Мирвали бир кунимизга яраб қолар, деган ўй билан партия бошлиқидан ўн-ўн бешта механик портлатгич олдириб қўйганди. Шу топда унинг кўнглига бу меҳмонхонадан қутулиш керак, деган ўй келди-ю омборчига, ўша портлатгичдан тўрттасини олиб келишни буюрди. Кейин Расулбекка телефон қилиб, бир ошли харажат билан етиб кел, деб тайинлади.

Расулбек айтганини қилиб «Нива»га харажатларни жойлаб олдига келди.

— Токка борамиз, рулга ўзинг ўтирасан. Мен жуда чарчаганман. Бир мириқиб дам олиб келамиз,— деди Мирвали.

— Мен қолсам, хўжайин, тоғ орқасидан бугун келдим. Уч кундан бери уйга борганим йўқ.

Мирвали унга бир ўқрайиб қараган эди, гапи оғзида қолди. Фақат Седона ҳам борадими, деб сўраёлди.

Унинг бу гапи Мирвалига ёқмади. Кўзига бундан ўн беш кунлар чамаси аввалги учрашув кўриниб кетди.

Мирвали тоғдаги чўпонларни уқол қиласан, деб Седонани тоққа олиб кетди-ю чўпонлар олдига олиб бормай йўлни ишратхона томонга бурди. Директорнинг кўнглида бундай кабиҳлик борлиқидан беҳабар Седона у бошлаган томонга индамай кетаверган эди. У олиб қирган ўй чўпонлар уйига ўхшамасди. Шохлар яшайдиган, унча-мунча одам хаёл қилса ҳам кўз олдига келтиролмайдиган, эртақлардагина бўладиган жой эди. Седонанинг юрагини ваҳм босди. Тоғ оралигидаги одам топмас ёрлар ичига жойлашган бу шохона саройдан қочиб қутулиш қийин эди. Кеч кириб қора тун бошланган. Кимсасиз тоғ орасида Мирвали билан икковларидан бўлак зог йўқ эди. Аёл боши билан бу девдек кишига тенг келолмасди у

Седона қанчалик монелик қилмасин, унга таслим бўлди. Мирвали ўшанда кўпдан билгиси келган унинг учинчи холи икки кўксининг ўртасидан сал пастроқда эканини билди.

Седона жавдирар, ёшли кўзлари ундан шафкат тиларди.

Мирвали тун ярмидан оққанда ётоқхонадан чикиб, зал уйнинг чироғини ёкди. Минерал суви ичиб бир оз ором олмоқчи бўлди. Ётоқдан Седонанинг алам билан йиғлашини эшитди-ю бакирди:

— Йиғлама! Йиғлокиларни ёмон кўраман. Бўлмаса тур, кет! Ҳозир эшикни очиб бераман. Тўрт тарафинг қибла!

Седонанинг овози тинди. Мирвали ётоққа кириб электрни ёкди. Чойшабга бурканган Седонанинг елкалари силкинар, аммо овоз чиқаргани кўрқарди. Мирвали каравот четига ўтириб унинг елкаларини силади.

— Менга кара. Олдинда икки йўл, биттасини танла. Бири шу тоғлар орасида қолиб қузғунларга ем бўлиш, бири мен билан бўлиб шоҳи-атласларга бурканиб, олтину бриллиантларга безаниш. Танла!

Седона индамади.

— Мен билан бўлсанг маликалардек яшайсан. Зорлик нима, муҳтожлик нима, билмайсан.

Мирвали унинг устидаги чойшабни очиб ташлади. Седона ғужанак бўлиб олган, оппоқ мрамардек тани дир-дир титрарди. Мирвали уни елкасидан тортиб ўзига қаратди.

— Менга кара! Кара, деяпман! Мен билан бўласанми? Айт. Ё ҳа де, ё йўқ де. Йўқ, дедингми ёш жонингга жавр киласан.

Седона:

— Ахир, хотинингиз бор-ку,— деёлди ҳикиллаб.

— Гапни айлантирма.

Седона эшитилар-эшитилмас, алам-изтироб билан, ҳа, деди.

Ана шундан кейин Мирвали қайтадан ечиниб унинг ёнига ётди...

Расулбек ҳамма ишлардан хабардор эди. Мирвали ни-майки иш қилган бўлса шу Расулбек кўли билан қилганди. Тоғнинг нариги томониغا эчки ҳайдатишга ҳам Расулбек ишбошилиқ қиларди. У томондагилар билан пул олди-бердиларга у аралашмасди. Фақат Равшанбекнинг ҳалокатидан кейингина Мирвали пул ишларига уни аралаштирадиган бўлди.

Мирвали Расулбекни кадрлайди. Мўмайгина қилиб пул беради. У Мирвалига кўшилиб кам бўлмади. Авваллари оддийгина бир фотограф эди. Энди у бир-икки юз минг пулли бўлди. Самарқандда данғиллама уй курди. Жиянининг номига «Волга» олиб қўйди. Еди-ичдиси совхоз бўйнида. Шунинг учун ҳам унга соядек эргашган. Ўл, деса ўлади, тирил деса тирилади. Унинг яхши, дўндик аёллардан

таниши кўп. Тошкент томонлардан келадиган азиз меҳмонлар учун топиб кел, дедингми, айтган гапинг тугамай хозир қилади «Березка» ва чек магазинларида ўз одамлари бор. Мирвалининг саксон мингдан ортиқ пулини долларга, франкка алмаштириб берган. Москвадан келадиган мухбирларга совға қилиш учун Швейцария соатлари, япон магнитофонларини Чияли бозоридан топиб келади. Шунақа нарсалардан аллақанчасини Мирвали эҳтиёт шарти сейфда сақлаб қўйган. Расулбек ана шунақа унга зарур одам эди. Аммо бошига қора кун келганда бу бола чидармикин? Аввал бирон қаттиқчилик кўрганмикин? Мирвали ана шуни билмасди.

Хозир иккови тоғ йўлида жимгина кетишяпти. Мирвали ўз ўйлари билан банд Расулбек кеча Хожи ака билан бўлган суҳбатни эслаяпти.

Ҳожимурод райкомга биринчи секретарь бўлиб келди У Расулбекнинг эски кадрдони. Бир вақтлар иккови ака-ука бўлиб, кўп ишлар қилишган. Бўни Мирвали яхши билади. Шунинг учун ҳам бундан бир ҳафта олдин Расулбекка шундай деган эди:

— Билиб қўй, яхши бузоқ бўлиб икки онани эмаман, десанг, бу дунё билан хайрлашавер. Бу ердаги гапни уёққа ташийман, деб овора бўлма. Ҳожимурод ким бўпти? Бугун райком, эртага ҳеч ким. Агар билсанг, у менинг қўлимдаги ўйинчоқ. Шуни эсингдан чиқарма.

— Ўлибманми, хўжайин. Сиз билан бўлиб ёмон бўлмадим-ку. Хиёнат қилади, деган гапни кўнглингизга келтирманг. Ҳожи акалар мен учун бир марта еб бўлинган овқат. Бу ёғига у билан замонасозлик қилиб гаплашаман.

Мирвали қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Оббо фалокат-э, ёмонсан. Ишинг битгандан кейин отанг бўлса ҳам уч пулга сотворасан. Шу ишингга борман-да. Бир кун эмас, бир кун мени ҳам теппа-текинга сотворасан. Гап қайтарма. Худди шунақа одамсан. Сени пиринг йўқ. Виждонинг ҳам йўқ. Пиринг ҳам, виждонинг ҳам пул. Тўғрими? Тўғри де, аблах.

Расулбек тилар-тиламас, тўғри, деди.

— Битта гап айтсам майлими?— деди у.— Сиздан салгинам бор. Сизга, ошналарингизга қанчалаб дўндикларни топиб берганман. Аммо сиз биронта сарқитингизни ол, демадингиз. Седонага менинг ҳам кўнглим кетиб юрган эди. Ризқимни киркдингиз, хўжайин.

Мирвали нима дейишини билмай унга қаради. Бу боланинг ҳамма гапдан хабари бор. Ер тагида илон қимирласа билади, аблах! Мана шунақалар билан ишласанг арзийди

Айтадиган гапнинг оғзингдан чикмай нима демокчилигингни биледи

— Седона хали-бери сарқитга чикмайди. Сенга айтадиган бошқа гапим бор. Тош меҳмонхонага энди келмаймиз Кеча видеоларни олиб кетганман Гиламларни сен йиғиштириб ол Сенга бердим. Битта ош қилиб еймизу уй билан хайрлашамиз. Орган хид олган. Кунни билан вертолёт нимага учаётганини биласанми? Шу жойни кидиришяпти Топиб бўпти Видео ёмон нарса. Ўшани қўйдингми, дарров уларнинг аппарати топади. Шунинг учун олиб кетдим.

— Тўғри айтасиз, хўжайин. Самарқандда, Шаҳрисабзда ҳам чет эл фильмларини қўяётган видеоларни қўчада машинада юриб топишяпти Аппарати дарров биларкан.— У машинани секинлатиб, Мирвалига қаради... Эрталаб тоғини нарғидан одам келганди,— деди ташвишланиб.

— Пулни олиб кептими?

— Ҳа. Аммо энди эчки ўтказмай туришлар бирон ой сабр қилайлик, совхозни ОБХСС босди, уларни тинчитгандан кейин қолганларини оламиз деб кетди.

— Пул қани?

— Машинамни бағажнигида қолган.

— Аҳмоқ, пулни машинада сақлайсанми?— деди танбех оҳангида Мирвали.— Менга бермай нима қилиб олиб ўтирипсан?

— Олиб кирай, десам партком билан ўтирган экансиз

— Машина қасқда?

— Бокка олиб кириб қўйганман.

Яна жим кетишди. Узоқдан арчазор кўриниши билан Расулбек йўлни чап томонга солди. Чунки илгариги йўлни портлатиб бекитиб қўйишган эди. Расулбекнинг ўзи портлатганди. Сабабини сўраганда Мирвали ишинг бўлмасин деб гапни қалта қилган эди.

Мирвали Жайрона қочиб кетгандан кейин йўлни портлатиб бошқа томондан йўл очган эди. Вертолёт билан кидириб топишолмаётгани ҳам шундан бўлса керак.

Бу йўлдан Расулбек хали юрмаганди. Шунинг учун ҳам у машинадан тушиб, рулни Мирвалига берди-да, ўзи орқага ўтирди

Ҳар бири гувала қатталигидаги тошлар сочилган бу йўлда «Нива» дан бошқа машина юролмасди. Ҳатто «Нива» ҳам баъзан тортолмай, қучаниб аранг ўтарди.

Машина тепаликка бир қучаниб чикди-ю бирланига пастликка қараб шўнғиди Пастликда бир тегирмон сув ёйилиб оқарди Бу сув тошлар орасига кириб арчазорга етганда

яна юзага чиқарди. Сув шу қадар тиник эдики тагида сузиб юрган балиқлар шундоққина кўриниб турарди.

Машина арчазор оралаб мехмонхона олдидаги ялангликдан чиқди. Расулбек чакқонлик билан ирғиб, пастга тушди-ю гор оғзини беркитиб турган тош деворни кучаниб ўнг томонга итара бошлади. Бўйнига осилган фотоаппарат саланглаб унга халақит берарди. Девор тагидаги темир ғалтак қалдираб ниҳоят гор оғзи очилди. Узун тош коридордан гугурт чакиб темир эшик олдига келишди. Расулбек икки жойдан калит солиб даранглатиб эшикни очди. Деворга қўл чўзиб электрни ёқди. Ичкари йиғиштирилмаган, ўрин-кўрпалар айқаш-ўйқаш бўлиб кетган эди. Идишлар ҳам столда чала ейилган овқати билан қолган. Ерда синган пиёла, тўнтарилган рюмка ётарди. Гилам устида нимадир йилтиради. Пиёла синиғининг парчаси бўлса керак, деб ўйлаган эди Расулбек. Йўк, аёллар зираги экан. Энгашиб олди.

— Буёққа бер,— деди Мирвали.

Расулбек зиракни унга узатди.

Мирвали Расулбекка шу гап шу ерда қолсин демади. Расулбекнинг гап ташимаслигини биларди.

— Аввал гиламларни йиғиб машинага олиб чиқ. Кейин овқатга уннайсан.

Расулбек қўлидаги гўшт, тўғралган сабзи солинган тўрвани ошхонага киритиб қўйди-да, гиламларни йиғишга киришди.

Бу гиламларни Расулбекнинг ўзи топиб келган эди. Расулбек то гиламларни йиққунча Мирвали пиёз арчиб, гўшт тўғраб турди. Расулбек жуда чакқон йиғит эди. Бирпасда тўртта гиламни тахлаб коридорга олиб чиқиб қўйди.

— Оёқ остида ётмасин, машинага олиб чиқиб қўй,— деди Мирвали.— Оббо, аппарат ўлтурни бўйнингдан олиб қўйсангчи. Ухлаганда ҳам бўйнингга осиб ётасанми дейман.

Расулбек, хўп-хўп деди-ю, бўйнида аппарат билан гиламларни ташқарига олиб чиқа бошлади. То тўртта гиламни машинага жойлаб бўлгунча терлаб-пишиб кетди. У қайтиб келиб ошхонадаги жўмракни буради. Аввал жиғаранг зангли сув оқиб, кейин тиниклашди. Расулбек жўмракка оғзини тутиб сув ичди. Бу сув тоғдан келаётган ариқдан қайириб қувур орқали тортиб келинган эди. Ташқаридан қувур кўринмасди. Устига шағал тўкилиб кўздан яширилган эди.

Мирвали диванга чўзилди. Расулбек қозонга ёғ ташлаб овқатга уннаб кетди. Мирвали озроқ ётди-ю яна ўрнидан турди. Ташқарига чиқиб машинадан битта халтада нимадир кўтариб келди. Бу механик портлатгич солинган халта эди. Халтани диван орқасига қўйиб ошхонага чиқди. Қизиётган ёғдан чиқаётган оппоқ тутунда Расулбек аранг кўринарди.

— Менга қара, Бек, деди Мирвали — Мен озроқ миз
ғиб оламан. Ёғ ҳиди кирмасин, деб эшикни беркитиб кўя
ман, бўптими? Ош пишганда уйғотарсан

Расулбек хўп дея бош ирғаб кўйди

Мирвали эшикни ичидан беркитиб халтадан портлатгич
тарни олди Тўртталасининг ҳам механик милларини учдан
ўттиз минут ўтган вақтга тўғрилаб, бирини диван тагига
яна бирини ванна тагига тиқиб кўйди Яна иккитаси бор
Қайга кўйсам экан, деб бир дам ўйланиб турди Яна ичка-
рига кирди Қопқоғига ёқут ўрнатилган қадимий ён соатини
олиб каради Жавондан битта коньяк олиб Расулбекнинг
олдига чиқди.

— Ха, хўжайин, ўхламабсиз-ку — деди қозон кавлаётган
Расулбек

— Уйқум келмачи. Кел, мана шў шишани бўшатайлик
Охирги марта ичишимиз бу жойда.

— Унақа деманг хўжайин, худо хоҳласа ҳали кўп ке
ламиз бу жойга.

— Айтганинг келсин Манави бўлаётган «шамол-тўполон»
лар сал босилсин, кейин келармиз

У шундай деб шишани очди Иккита пиёлага тўлдириб
кўйди

Қовурилган гўштдан ол

Расулбек тарелкага тўрт-бешта жаз ташлаб столга кўйди

— Қани ол Бек Мен сени астойдил укам деганман
Сен ҳамма сиримни биласан Сендан сир яширмаганман
Сени ўзимдек биламан. Ол, ол укагинам

Расулбек уни ҳеч қачон бунақа меҳрибон бир вазиятда
кўрмаганди Хайрон бўлди.

Иккови ичиб юборишди. Мирвали кетма-кет яна кўйди

— Энди мен жиндек туриб ичай бўлмаса ошни бузиб
кўяман, — деди Расулбек

— Ичавер, бузмайсан. Шовла қилиб кўйсанг ҳам евора-
миз Шу бугун жуда табиатим яхши Ичгим келяпти, дўстим

Расулбек унинг бу хил кайфиятини СССР Олий Совети
депутатлигига номзоди кўрсатилгани сайловчилар билан
ўчрашувдан қолган хурсандчилик деб ўйлади. Шў хурсанд-
чиликка шерик бўлиш учун иккиланмай пиёлани кўтарди

— Сизнинг бу дунёи оламда соғ-саломат яшаб юришин-
гиз учун. Орқангиздан эргашиб биз ҳам тирикчилик қилиб
юришимиз учун, — деди

— Биласанми, — деди Мирвали Расулбекнинг елкасига кў
лини кўйиб. — Мен сахий одамман, шўни биласанми?

— Биладан, хўжайин

Тоғнинг нарғидан қанча пул келди?

Саксон минг хўжайин,— деб жавоб қилди Расулбек
— Шу пулларнинг ҳаммасини сенга бераман Ол Менин давлатимда яйраб қол.

Расулбек ўзини йўқотиб қўяй деди

— Йўғ-э, хўжайин, жуда кўп-ку

— Олавер, меники ўзимга етади... Ташқарига чикиб пича кийик ўти териб келаман. Қон босимим кўтарилипти Шу коньяк ўлгурни ичмай дейману яна бўлмайди-да Қон босими бор одамга коньяк бўлмайди, арақ дуруст

У шундай деб тўрва кўтариб ташқарига чикиб кетди

Хаво яшнаб турарди Мирвали икки елкасини орқага кериб ҳузур қилиб нафас олди Атрофга аланглаб бегонанинг назари тушмасин деб тош деворни қалдиратиб суриб, ғоғозини беркитди Чўнтагидан бояги ён соатни олиб қаради Унинг совгага олган, исми ёзилган соатлари Расулбек «Березка»дан олиб келган электрон соатлари кўп эди Уларни тутмасди Бу ён соат унга ота кадрдон бўлгани учун доимо ёнида олиб юрарди

Мирвали пастдан туриб ишратхона тепасида икки томондан эгилиб турган қояга қаради. Бахайбат тошлар шундоқки тепасида соябондек турарди. Мирвали тошларга тирмашиб тепага чиқди Механик портлатгичнинг биттасини ўнг томондаги харсанг тагига, яна биттасини чап томондаги тош тагига тикиб қўйди

У пастга қайтиб тушиб ариқда бет-қўлини ювиб дастрўмолига артди Машина ёнига бориб ўн беш минутлар чамаси вёк-бвёкларни безовта томоша қилиб турди. Кейин кабинага ўтирди-ю машинани гуриллатиб ҳайдаб кетди.

У арчазордан чиққанда соат учдан йигирма олти минут ўтганди. Яна уч минутдан кейин мехмонхона портлайди Мирвали моторга га-з берди Машина шагалларни суриб, тепаликка чиқди-да, сув кечиб пича юргач, боя Расулбек рулни берган жойга келди Бу пайт соат учдан йигирма саккиз минут ўтганди Мирвали мехмонхонадан тахминан тўрт юз метрча нарига бориб қолганди. Машинани тўхтатиб пастга тушди. Соат учдан йигирма тўққиз минут ўтди. Мирвалининг бир кўзи соатда, бир кўзи тошлар орқасидан учлари кўришиб турган арчазорда. Соатнинг секунд стрелкаси олти рақами устидан ўтаётганда Мирвали икки кафтини юзига тортиб, облоҳу акбар, деди. Шу пайт даҳшатли портлаш бошланди. Кетма-кет портлаш тошларни осмонга отди. Тоғ ораликларида қулқни қар қиладиган хунук акс садо айланиб юрди. Бир зумдан кейин яна ҳаммаёқ жимжит бўлди-қолди

Расулбек ҳам кетди. Мирвали учун у энди ортиқча эди Кейинги икки-уч йилда Мирвали нимаики қилган бўлса ҳам-

масига шу Расудбек шохид. Тоғ ортига ўтказилган эчкилар дан тортиб мана шу меҳмонхонада бўлиб ўтган ишларгача у билади. Вақтики келиб, ахвол танг бўладиган пайтларда албатта у оғзидан гуллайдди. Энди унинг яшашга ҳаққи йўқ эди.

Мирвали қачондир йўлига тўғанок бўладиган битта гўвоҳдан кутулганидан енгил нафас олди.

У дарров йўлга чиқмади. Бемахал портлатишдан хайрон бўлган чўпонлар шу топда бу томонга қараб туришипти. Озрок вақт ўтказиб йўлга чиқиши керак.

Шу пайт у сайловчилар овоз бериб бўлганмикин, деб хаёлидан ўтказди. Кўзига маданият сароёни кираверишига илиб қўйилган портрети кўриниб кетди. Бу суратни Расулбек олган эди. Кўкси тўла орден. «Олтин Юлдуз».

Сурат тағидаги алвонга: «Халқ номзоди Мирвали Рихсиевга яқдиллик билан овоз берамиз!» деб ёзилган.

Мирвали боя битта хатога йўл қўйганини билиб қолди: меҳмонхонада Расулбек ечиб қўйган костюм чўнтагидан машинасининг калитини олиши керак эди. Олмапти. Богда қолган унинг машинаси бағажнигида пул турипти. Қандок қилса бўларкин? Бир йўли топилиб қолар, деб ўйлади Мирвали.

Яна соатни олиб қаради. Учдан қирқ уч минут ўтипти. Энди кетса ҳам бўлади. Йўлга тушди. Шундоққина дўнг айланиб сув бўйига бурилганда пастдан икки пакирда сув кўтариб чиқаётган Аскаралига йўлиқди.

Бу одам селда оқиб тушган унинг нўлат сандигини топган эди. Мирвали айтган баҳоналарга ишонмаслиги мумкин. Одам боласининг сир сақлаши қийин. Мирвалининг кўнглида ёмон, жуда ҳам ёмон ният туғилди...

Аскаралининг пастдан то йўлга чиқиб олишигача етти-саккиз кадам қолди. Машина тезлиги соатига олтимиш километри кўрсатиб турипти. Яна озрок газ бериш, етмиш километр тезлик олиш керак.

Аскарали йўлга чиқиб олганда машина ундан эзлик қаламча узоқликда эди. Мирвали яна газ берди. Аскарали чўчиб қадамини тезлатди. Пакирдаги сув чайқалиб, унинг тез юришига монелик қиларди. Мирвали унга етдим, деганда у пакирни ташлаб, ўзини четга олди. Мирвали рулни кескин буриб юборган эди, Аскаралини том бўйи тошга қапиштириб қўйди.

Мирвали машинани дарров орқага қайтармади. Аскаралини қисиб тураверди. Охири орқага тисарилди. Аскарали шундоққина ёнбошига йиқилди. Мирвали унга қайрилиб қарамади.

Бурилишда атайин кўприкдан ўтмай машинани сувга солди. Сув машина салонигача чиқди. Мотор ўчиб қолишидан кўрқиб

дарров яна киргокка чикди. Шиддат билан оқаётган тоғ суви машинага қўнган губорларни ювиб кетган эди.

Шу бугун, ярим соат ичида Мирвали икки гувоҳдан халос бўлганди. Бунақа омад келган кунлар жуда кам учрайди, елкамдан оғир юк ағдарилиб тушди, деб ўйлади.

У магнитофон тугмасини босди. «Ўхшайди-ку» кўшиғи янграб кетди. Мирвали кайф билан бошини тоғ уёқка, тоғ буёқка ташлаб, қўшиқдан сел бўлиб борарди.

Икки кишининг ҳаёти бандидан қирқилган шундай пайтда қўнгли қўшиқ истагани унинг учун ғайритабиий бир ҳол эмасди.

Бухоро амирининг жаллоди ҳам зиндонда одам сўйиб чиққандан кейин чаккасига гул тақиб кетавераркан.

Нихоят боққа келди. Абдулазиз сўрида Мирвали тўғри-сида мақола чиққан «Сельская жизнь» газетасини ўқиб ётарди. У Мирвалини кўриши билан ўрнидан сапчиб турди.

— Овқат-повқатинг борми?

— Бор, бор. Сузиб чиқайми?

— Давай!— деди Мирвали.

У шундай деб тол тагида турган Расулбекнинг «Жигули» сига қаради. Абдулазизнинг овқат сузиб келгунича сабри чидамай Расулбекнинг машинаси олдига борди. Багажникка калит солиб кўрди, тушмади. Қайтиб келиб гаражга телефе килди.

— Гаражда нечта «Жигули» бор?— деб сўради.

У тарафдан учта хусусий, еттита ҳали ҳеч кимга бе рилмаган «Жигули» бор, деган жавоб бўлди.

— Ҳаммасининг калитини йиғиштириб кел

Абдулазиз дастурхонга овқат қўйди. «Халқ номзоди» Мирвали Рихсиев ҳаддан ташқари очикқан эди, ҳеч қаёқка қарамай бирпасда овқатни шапиллатиб еди. Устидан икки пиёла чоғ ичиб ўрнидан турди. Гараж бошлиғи бир шода калит билан келиб келарди.

— Бўлди, сен кетавер,— деди Мирвали унинг қўлида калитларни олар экан.— Бир оздан кейин Аблаз опчиқиб беради.

Гараж бошлиғи кетгач, Мирвали қўлидаги калитларни багажник қулфига бир-бир солиб кўра бошлади. Биттаси тушди.

У багажникдан қоғоз қоп олиб ичига қаради. Юз сўмлик, эллик сўмлик пачкалар. Яна бир кичикроқ қоғоз пакетда ҳам йигирма минг атрофида пул.

— Аблаҳ,— деди Мирвали.— Саксон минг, деб мени лакиллатган экан. Йигирма мингни ўмариб қўйган экан-да.

У багажникни ёпиб яна қулфлаб қўйди. Қоғоз қоп билан

пакетни меҳмонхона зинасидан кўтариб чиқар экан, Аблаз, деб чақирди. Югуриб келаётган Абдулазизга калитларни олди — Гаражга олиб кириб бер.

Меҳмонхонада пулни санаб, жами юз минг эканлигига қаноат ҳосил қилгач, қопни қаравот тагига тикиб ўзини тўшакка олди. У бугунги кунидан бениҳоя хурсанд эди.

* * *

Салима институтнинг РАФ машинасида келди. Эшик берк эди. Уй атрофини айланиб, Мош, Мош, деб чақирди. Мушук келмади. Демак, Асқарали уни олиб кетган, деб ўйлади Салима.

У шунча йўл юриб келган шофёрни овқатлантириб кейин жавоб бермоқчи эди.

— Акангизни олдига олиб бориб кўясиз энди, иним. Ўша ерда ризқимизга яраша егулик топилиб қолар.

Машина Замбуруғ қоя томон йўл олди. Куз кириб тоғ салқин бўлиб қолган эди. Машина орқасида чанг кўтарилмасди. Йўл ёқасида онда-сонда учраб қоладиган дўлана тупларида барг қолмаган. Шохларидаги шигил мевалар кип-қизил бўлиб кўзни олади. Кийик ўтлар қуриб, қовжираб қолган. Тошларнинг офтобрў томонида ёввойи қаптарлар икки қанотларини ёзиб қўқрақларини кизиган шағалга бериб ётишибди Шундоққина ёнларидаги илон пўстларига бепарво қарашади. Ўн чокли тошбақа йўлни кесиб ўтяпти. Шофёр уларни кўрмади шекилли, босиб ўтиб кетди. Салима орқа ойнадан қаради. Тошбақаларга ҳеч нарса қилмапти. Шофёр кўрган, атайин босиб ўтган экан.

— Нима деб ўтирипсиз, — опа, — деди. — Самосвал босиб ўтса ҳам ҳеч бало урмайди. Бир марта семон ортилган самосвал тошбакани босиб ўтганди, ўлдиёв, деб кабинадан тушиб қарасак, ҳеч нарса бўлмагандек пилдираб кетяпти.

Йўлга тош қулапти. Ўтиб бўлмайд қолди. Шофёр нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турган эди, тепаликдан устига бир қоп анзур пиёз ортилган эшакни етаклаб бир чол тушиб келаётганини кўрди. Чол улар ёнига келганда ўзи гап бошлади:

— Жўлни тас басқан. Сувдан кешиб ўтингиз. Аржағи тоза жўл.

Шофёр унга раҳмат айтиб машинани тисариб сал орқага берди-да, пастликка қараб юргизди.

Сув тиниқ эди. Тонг суви шундоғам тиниқ бўларди. Айниқса куз кириб янада тиникипти. Тагидаги тошлари санаса бўладиган даражада аниқ кўринади.

Машина сувда озрок юргандан кейин яна юкорига — йўлга чикиб олди. Чол айтганча йўлнинг бу томони текис эди. Машина силкинмай равон борарди. Чамаси икки километрча юрганларидан кейин тепаликда Аскаралининг чодирини кўрди.

— Етдик, опа.

Шофёр шундай дедию Аскаралининг «Москвич»и очган сўкмоқдан юкорига энди кўтарилаётган эди, ўн беш чокли ёввойи мушук мотор товушидан чўчиб тўрт тарафга тиракайлаб коча бошлади.

Шофёр билан Салима пастга тушишди.

Ёввойи мушуклар орасида Мош ҳам бор эди. У оғзида тишлаб кетаётган бир парча гўштни ерга ташлаб ўгирилиб қаради. Салимани таниди. Яна гўштни тишлаб у томонга кела бошлади. Бошқа мушуклар тошлар тепасида уларга жуда хунук қараб туришарди.

— Ха, ўлгир, юрибсанми? Ўз тирикчилигинг ўзингга қолдими?

У шундай деб унинг бўйинларидан силади. Ёввойи мушуклар яна боя қочган жойларига ёпирилиб кела бошладилар. Шофёр бу ерда нима бало бор экан, эчкими, қўйми ўлган бўлса ёввойи мушукларга ем бўляпти шекилли, деб ўйлади-да, ўша томонга юра бошлади. Ёввойи мушуклар одам шарпасидан яна қочишди.

Салима Мош билан овора эканлигидан, шофёрнинг қайтиб келганини сезмаганди. Унинг ранги ўчган, қалт-қалт титрарди. Ияги силкиниб, гапиролмай қўли билан мушуклар қочган тарафни кўрсатарди.

Салима ҳайрон. У нима деяпти? Нима бўлди ўзи?

У шофёр кўрсатган томонга юраётган эди, билагидан ушлаб тўхтатди.

— Борманг, борманг,— дея олди зўрға.

Салима тўхтади.

— Акам,— деди титраб-қақшаб шофёр.— Ўлиб ётибди...

Салима унинг гапини охиригача эшитмади. Ўша томонга ўқдек отилиб кетди. Орқасидан Мош ҳам югурди. Шофёр бормади. Боришга юраги бетламасли. Бир оздан кейин Салиманинг аламли қичкириғи бир эшитилди-ю тинди. Бошқа овоз чикмади. Шофёр шошиб ўша томонга борди. Салима ўзидан кетиб йиқилган, Мош ҳамон гўшт чайнаётган эди.

Аскарали ёнбоши билан ётиб қолган. Унинг кекиртаги, кўкраги, қорни ғажилган.

Бундай пайтларда эркак одам дадилроқ бўлади. Шофёр ўзини ўнглаб олди. Салимани кўтариб четга олиб тошга суяб ўтқизишга қўйди. Нима қилишини билмай бир дам ўйланиб

турди-да, илдамлик билан орқасига қайтиб машинага ўтирди. Келган йўлидан жадал кетди.

Орадан бирон соат ўтиб чўпонларни бошлаб келди. Бир чўпонни совхоз идорасига хабар беришга юборди.

Салима ҳамон кимирламай тошга суюнганча ўтирипти. Мош шапиллатиб гўшт чайнайди. Чўпонлар ҳам нима қилишларини билмай анча вақтгача серрайиб туриб қолишди.

Бир чўпон, опани юзига сув сепинглар, деди.

Йўл ўртасида иккита пакир ётарди. Биттасида сув олиб келишди. Салиманинг юзига сепишди. Салима уйқудан уйғониб кетгандек чўчиб кўзини очди. Оёгига ишқаланаётган Мошни тегиб юборди. Мош норози бир овозда миёвлади. Аскаралининг устига чопон ёпиб кўйишди. Ҳеч кимдан садо чикмасди.

Мирвали «Нива»да участка милицияси билан келди. Жасаднинг бетини очиб қаради. Аскарали кеча кўкрагидан машина сиқиб энтикиб-энтикиб жон таслим қилганда очиқ қолган кўзлари ҳамон ўшандайлигича юмилмай турарди. Мирвали унинг бетини ёпди. У кўп ўлимларни кўрган, мурдадан чўчимайдиган бўлиб кетганди.

— Мушукларни кириб ташлаш керак. Яқиндан бери тоғда одамхўр мушуклар пайдо бўлган. Бу ўшаларнинг иши,— деди чўпонларга қараб.

Чўпонлар унинг гапини тасдиқлашди.

— Мушук инсонга дўст бўлмайди,— деди биттаси.

— Мушукларни нияти ёмон бўлади. Боланг ўлсин, тиззангда ўзим ўтирай деркан.

Салима гўшт чайнаётган Мошга ўқрайиб қаради. Ўрнидан туриб ердан тош олиб унга жон-жаҳди билан отди. Тегмади. Мош қочди. Баланд тош устига чиқиб бағрини берганича, уларга ёмон тикилиб тураверди.

— Чодирдан кўрпа олиб тушиб ўранглар,— деди Мирвали. Кейин Салиманинг олдига келиб ҳамдардлик билан деди:— Опажон, қандоқ қиламиз. Пешонасига тоғ-тошларда ўлиш битилган экан. Чидамай иложимиз йўқ.

Салима индамади. Ахир, шунча йил бирга яшашди. Бирон марта бири-бирини сен демади. Армия ҳаётининг мураккаб йилларини бирга баҳам кўришди. Аскарали хизмат қиладиган қисм қайга кўчса Салима ҳам бирга кўчди. Бирон кун уни ёлғиз ташлаб кетмади. Аччиқ-чучук унларни бирга татиди. Фарзандсизлигидан куймасин деб унга боладек эркаланди. Эрмак бўлсин, деб мушук боқди. Қайга борса олиб юрди. Мана шу мушук унинг кўксини ғажиди. Тилка-пора қилди.

Шу топда Салиманинг кўзи олдидан бутун умри бирмабир ўтди. Ана энди тамом. Тоғ-тошлар орасида Аскарали умр йўлини тамом қилди.

... Юқоридан кўрпа олиб тушишди. Аскаралини ўраб РАФ машинасига олишди.

— Опажон. Сизлар кетаверинглар. Бу ерда қолган юкларни ўзим жўнатаман. Машинасини ҳам хайдаб олиб бориб берамиз. Совхоздан жанозага одам жўнатаман. Кам-кўстингиз бўлса айтинг, тортинманг...

Мирвалининг гапи оғзида қолди. Салима биргина «рахмат» сўзи билан унинг гапини бўлиб қўйганди.

— Мана шу мушукни йўқотинглар. Шунни кўрмай.

Хамма тепада тошга бағрини бериб ётган Мошга қаради. У одамларга ёмон тикилиб турарди. Участка милицияси ёнидан тўппончасини чиқазиб уни мўлжалга ола бошлади.

Мирвали унинг қўлини қокиб ташлади.

— Тўппонча билан уриб бўлмайди. Шошмай тур.

У шундай дедию машинадан қирқма кўшоғиз милтикни олди. Қўндоқни елкасига тираб туриб иккала тепкинни баробар босди. Тоғ-тошлар гумбурлаб кетди. Мош пастга юмалаб тушди. Икки-уч марта оёқ қокдию жим бўлди.

Баданга игнадек санчиладиган кеч кузги тоғ шамоли эсди. Тепада эгасиз қолган чодир силкинди.

РАФ жўнаб кетди. Чўпонлар орқадан маъжос қараб қолишди. Мирвали ҳеч кимга қарамай машинасига ўтираркан, орқасига ўгирилди.

— Боринглар энди. Тоғда қанча мушук бўлса барини отинглар. Битта қолмасин. Қанча ўк сарф қилсанглар мен тўлайман.

У йўлда кетаркан, ўз қилмишини мушукларга тўнкаб юборганидан мамнун эди. Аскаралининг ўлимини энди одамлар ҳеч қимдан гумон қилишмайди. Одамхўр мушукларга тўнкайверишади.

Қўнгли хотиржам бўлган Мирвали магнитофон тугмасини босди. Алиматов сатода «Чўли ирок»ни ижро этарди. Мирвали дарров ўчириб қўйди. Бу қўй унга Аскаралининг очик қолган кўзларини эслатаётганга ўхшарди.

XXV

Мирвали ўзида йўқ шод эди. Сайлов комиссиясининг раиси билан секретари унинг СССР Олий Советига тўксон саккиз процент овоз билан депутат қилиб сайлангани тўғрисидаги хужжатни олиб келишди. Бундай хушxabарни олиб келганликлари учун икковларининг ҳам билакларига электрон соат тақиб қўйди.

У Қопленбоғга бориб қувур ётқизаётганлардан хабар олмоқчи бўлиб турган эди. Боришдан айниди. Ҳали замон

муборакбод қилгани одамлар келиб қолиши мумкин. Бокқа дастурхон тайёрлатиш керак. Бугунги ишларни телефонда битказса ҳам бўлади, деб ўйлади у

Қоплонбоп ҳозир остин-устун бўлиб кетган. Олтита экскаватор, бешта бульдозер қувур устига тупроқ тортяпти. Элликка яқин самосвал тупроқ ташияпти. Ҳаммаёқ чанг тўзон. Мирвали шунинг учун ҳам эски кителини, брезент этигини кийиб йўлга чиқишга тайёрланиб турганди.

Мирвали меҳмонхонага кириб кийимларини алмаштира бошлади. Абдулазиз оқ кителини дазмоллатиб туфлисини артиб, ялтиратиб қўйган эди. У ўзини ойнага солиб кител ёқасидаги Республика Олий Совети депутатлиги нишонига кўзи тушди. Назарида бу нишон жуда кичкина, жуда ожиз кўринди. Чиказиб олиб темир сандиққа ташлаб қўйди. Энди у СССР Олий Советининг депутаты. У қандайдир республика аҳамиятига эга одамлар билан ёнма-ён ўтирмайди. Бундан буюн Москвада, Кремлда маршаллар, Иттифок министрлари Ленин мукофотида сазовор бўлган академиклар, қўш қаҳрамон космонавтлар билан ёнма-ён ўтиради.

Абдулазиз хонага кириб Расулбекнинг хотини келганини айтди.

— Нима иши бор экан?— деди Мирвали нохушланиб Кейин сал юмшади.— Ҳозир чиқаман, кутиб турсин.

У чикқанда Расулбекнинг хотини сўри лабида омонатгина ўтирарди. Директорни кўриб ўрнидан турди

— Эрингиз қаёқда юрипти? Саёқлиги ҳеч қолмади-қолмади-да!

Аёл юзини яшириб жавоб қилди:

— Тўрт кундан бери қаёқдаликларини билмайман. Бунақа одатлари йўқ эди. Қаёққа кетсалар, айтиб кетардилар.

Мирвали хотинни юпатмоқчи бўлди.

— Юргандир санкиб. Келиб қолар, сиз унчалик ваҳима қилаверманг. Ана, машинаси шу ерда турипти. Бирон ўртоғи билан Самарқандда, Шаҳрисабзда сурат олиб юргандир Келиб қолади. Сиз ваҳима қилманг. Келади.

Аёл ҳардамхаёл бўлиб, чикиб кетди. Мирвали Расулбекнинг қайтиб келмаслигини, манави муштдеккина бўлиб кичрайиб кетган хотиннинг умри энди тул ўтишини билатуриб, эти сесканмади.

Абдулазиз то дастурхон тузатгунча Мирвали идорага кираверишдаги эшик олдида курси қўйиб арз билан, иш билан келганларга муомала қила бошлади. Уни кутаётганлар унчалик кўп эмасди. Гараж қоровули бетоқатланиб турарди

— Ҳа, нега ишни ташлаб буюқда юрибсан?— деди Мирвали унга ўдағай таб.

Қоровул соясидан ҳам кўрқадиган одам эди Унинг ўдагай-лашидан ўзини йўқотиб қўйди.

— Хўжайин, шу, шу, десангиз. Шу... Бизди машина довоннинг нарёгида, шу, радиатори тешилиб, шу, қолиб кетибди Қанақа машина?— деди ҳайрон бўлиб Мирвали.

— Ҳозир Тошкент томондан, шу... келаётган шу бир «Жигули» гаражга келиб шундоқ деди.

— Қанақа машина, деб сўраяпман?

— Шу... асалчининг юкини Тошкентга, шу, олиб кетган машина, шу...

— Нега менга айтасан? Гараж мудирига айт.

— Шу, хотини тўлғоқ тутиб, шу, балнисага олиб кетганди

— Бўпти. Бош механикка айт, ўзи битта янги радиатор олиб, бориб ўрнатиб, бирга олиб келсин. Бор, шундай деб айт Қоровул, шу, деб яна нимадир демоқчи эди, Мирвали қўл силтаб, кетавер, ишорасини килди.

«Дилором» посёлкасининг домкоми русча, ўзбекча, татарча аралаштириб деди:

— Свит юк. Трансформатор перегарит иткан. Артезиандан сув қачат итми. Пилорама ишламай... Битонамишалка..

— Бўлди, бўлди, тушундим,— деди Мирвали.

У ёнидаги табуреткага қўйилган, сими узун телефон трубкасини кўтариб бош инженерни улашни сўради.

— Ўзингмисан? Менга қара. «Дилором»да трансформатор куйипти. Дарров одам юбор. Шу бугуноқ тузатсин. Кечга томон ўзим ўтиб, текшириб кўраман. Всё!

У шундай деб трубкани шараклатиб жойига ташлади Ҳассасини иягига тираб ўтирган чолга қаради.

— Хизмат, ота? Нима гап бўлди? Ҳеч тинчлик йўқ экан-да Неварангиз икки йилгина турмада ётиб қелса ақли кирарди Ҳадеб ўртага тушавераманми?

— Болам, ўзинг ҳам шўх бўлгандинг. Қуйилиб қолар Иккита боласи бор. Қамалиб қолса, келин кетиб қолади. Унда битта ўзим сўппайиб қоламан.

— Бўлмайди, отам. Официантни урипти. Буфетчининг жавонига шиша отиб аллақанча арақ-коньякларни, идиш-товокларни синдирипти. Икки юз қирк сўмли нарса синдирган. Ўттиз сўмли ичиб пулини тўламаган. Хўш, буларни ким тўлайди? Тўлаганда ҳам официантни ургани учун жазоланади.

Чол бошини эгганича ночор бир алпозда индамай ўтирарди. Охири у бош кўтариб:

— Болам. Ёрдам қил. Қўли узун одамсан. Даданг билан ўртоқ бўлганман. Мени беш кунлигим борми, йўқми, азобда ўлиб кетмай. Шу ишни тўғрила. Отанг айлансин,— деди. Шундай дея туриб кўзларидан мўлт-мўлт ёш оқа бошлади

Мирвали бу чолни аслида яхши кўрарди. Шу чол унга ладасининг суратини топиб берган. Болалигида Самарқандга бориб иккови бирга олдирган суратини Мирвалига берган

Мирвали ўйланиб қолди. Бугун у ниҳоятда хурсанд. Бунақа хурсандчиликнинг садақаси ҳам бўлиши керак-да. Ота кадрдоним учун бир яхшилик қилсам, қилибман-да, деди-ю ёнини кавлаб учта юз сўмлик олиб, чолнинг қўлига берди

— Манавини буфетчи билан официантга беринг

У шундай деб трубкани олди.

— Милиция бошлиғини улаб қўй.

Бир оздан кейин симнинг нарёғидан жавоб келди.

— Акоповмисан? Мен Рихсиев... қалайсан? Э, раҳмат Тўксон саккиз процент. Иш бор жойда бировга ёқасан, бировга ёқмайсан. Ҳеч бўлмаса икки процентгина душманинг бўлади-да. Э, оғайни, анави безори Тўлаганни қўйиб юбор. Ўзимиз жазосини берамиз. Биласан-ку, совхозда ўртоқлик судимиз борлигини. Ўзимиз жазолаймиз. Э, тўлайди, тўлайди Шу бугунок тўлайди. Ҳозир қўйвор. Гап битта. Хўп, хўп Айтаман. Ўзлари олиб бориб беришади. Албатта семизидан-да.— У шундай деб трубкани жойига ташлади.— Боринг ота Битта қўйга туширдигиз Бугун ўнг ёнбошим билан тургандим ишингиз битди Ўғлингизни ҳозир қўйворади. Пулни бошқа нарсага ишлатиб қўйманг. Дарров олиб бориб беринг

Чол йиғлаб-йиғлаб дуо қилди.

Мирвали боятдан бери безовталаниб турган чорва комплексининг мудирига қаради:

— Сен нима иш билан келдинг?

— Кеча ўзингиз айтган эдингиз-ку, эрталаб кел, деб.

Мирвали нимага чакирганини эслаёлмай бир дам индамай туриб қолди. Кейин жаҳл билан ўрнидан туриб кетди

Аблаҳ одам экансан. Нима, мени телевизорнинг мини-атюрасига чиқазмоқчимисан? Ферма ҳовлисига оёқ босиб бўлмайдиган бўлиб кетибди-ку. Энг камида саксон тонна гўнг уйилиб ётибди. Ҳидидан кўчадан одам ўтолмайди. Атроф хонадонларни пашша талаб ётибди. Нима қилиб савлатга йиғиб ўтирибсан? Нега жўнатмайсан?

— «Белорусь» тракторларини Қоплонбонда, қувур ёткизишга ишлатишяпти.

— Нима, ота-бобонг гўнгни тракторга ортанми? Ҳозир гаражга бориб ўнта тележка оласан, жами ходимларингни қўлига белкурак бериб, кечгача тележкаларга юклатасан. Эрталаб азонлаб хабар оламан. Гўнг уйилиб ётган асфальт ерни шланкада сув билан ювиб, йилтиратиб қўясан. Бор, кетавер. Шошма, гўнглари хамма отделенияларга баробар таксимла Бири олиб, бири қолиб кетмасин.

Ўрта ёшлардаги кўзойнакли йигит унга бир қороз узатди.
У совхоз марказидаги ўрта мактаб директори эди.

— Бу нима?— деди Мирвали энсаси қотиб.

— РайОНОнинг буйруғи. Мени ишдан бўшатипти.

— Жуда тўғри кипти-да Аллақачон орқанга тепиб хай даш керак эди.

— Нима гуноҳ қилдим, ўрток директор?— деди у хайрон бўлиб.

— Улар нима деб бўшатганини-ку билмайман, мен бўшатсам, ифвогар, деб бўшатардим. Ана энди вақтинг кўп бўлади. Шошилмай думалок хатларни ёзаверасан. «Муштум»га ёзасанми, «Крокодил»га ёзасанми, вақтинг бемалол етади. Бор, арзинг бўлса облОНОга бор. Маориф менга бўйсунмайди. Бўйрук беролмайман.

— Депутатимиз бўлганингиз учун келгандим.

— Мендан бекор умид қипсан. Агар мен аралашсам ишнинг баттар чаппасига кетади. Бор, кетавер.

Мирвали дилида, овоз бермаганлардан биттаси албатта шу бўлса керак деб ўйлаб қўйди.

Мактаб директори идора ёнидаги икки қаватли уйда турарди. Мирвали бу ярамасдан биратўла қутулиб қўяколай деб ахд қилди.

— Менга қара, сенга бир ҳафта срок. Бошқа жой топ. Уйини бўшатиб қўй, ўзи шундоғам мутахассисларга уй етишмаяпти.— деди.

Йигит бошини эгганича кета бошлади. Мирвали орқасидан, аблаҳ, деб тиззасига бир мушт туширди.

Сайлов натижасини энг аввал Ҳожимурод билган. Аммо у на телефон қилади, на қорасини кўрсатади.

Бу одамнинг ичи мўрқондан ҳам қора, депутат бўлганимга қўйиб кетяпти, деб ўйлади Мирвали.

Кейинги пайтларда Ҳожимурод жуда ўзини қўйиб юборди. Райкомликнинг ҳавосини олиб, катта-кичикни писанд қилмай қўйди. Майда хўжаликларни аста-секин эмишга тушганди. Аммо Мирвалига тиши ўтмай, нима қилсам тилини қисиб оламан, деб пайт пойларди.

Бугун табрикламагани Мирвалининг нафсониятига тегди. Шошмай тур, сени бир маймун қилиб ўйнатай, деди-ю телефон трубкасини кўтарди.

— Оксокол, бормисиз,— деди у.— Жуда соғингириб қўйдингиз-ку. Битта гап бор. Телефонда айтиб бўлмасам ҳам айта-вераман.

Ҳожимурод, қани, қани, деб гапнинг давомини кўтарди.

— Нурмат тоға масаласи..

Ҳожимурод Нурмат тоганинг отини эшитиши билан кани, кани, демай қўйди.

— ...Тошкентга бораман, машина беринг, деб олдимга кепти. Тошкентда нима киласиз, отахон, десам, Шавкат Раҳимовга учрайман. Ҳамма гапни окизмай-томизмай айтаман, дейди. Ҳой, бу шахдингиздан қайтинг, десам, агар ўттиз минг сўмни шу бугун...— Мирвали ён соатини олиб қаради.— Шу бугун соат бирда олиб келиб бермаса, Тошкентга кетавераман, дейди.

Ҳожимурод жимиб кетди. Шиша идишнинг жириглагани, сувнинг шилдирагани эшитилгандек бўлди. Валидол ичяптиёв, деб ўйлади Мирвали. Эринмай кутиб тураверди. Охири Ҳожимуроднинг овози келди:

— Бирон ой сабр қилсин, шунча пулим йўк.

— Менам шундай дедим, кўнмаяпти.

Бўлмасам бундок қилайлик,— деди Ҳожимурод хаста говушда.— Сиз қарзга бериб туринг. Кейин суришиб кетамиз.

— Биринчидан,— деди Мирвали,— умримда бола бўлиб шунча пул ушламаганман. Ойликка қараб қолган одамман. Аккинчидан, шунча пул бўлгани билан сизга бериб бўлмайди. Олиб курортга қочиб кетасиз. Нима қилсин, Ҳожи ака? Нурмат оға Тошкентга кетаверсинми? Хулласи, соат биргача уни ўшлаб тураман. Уёғига кучим етмайди.

Мирвали шундай деб трубкани жойига қўйди. У қилган шидан ниҳоятда хурсанд эди. Ҳожимурод ўлса ҳам соат иргача шунча пулни тополмайди. Бу томонларда биров нга пул бермайди.

У яна ярим соатча келди-кетди билан гаплашиб, ўрнидан урди. Шу пайт совхоз идорасига олиб келадиган йўл бошида икравтобус кўринди. Бу кинохроника машинаси эди. Мирвали ёнидан кадрдон соатини олиб қаради. Соат ўн бир ярим ўпти. Бу автобус Тошкентдан қаймаҳал йўлга чиққан экан, деб кўнглидан ўтказди. Бу пайт автобус унинг олдига келиб ўхтаган эди. Ундан режиссёр билан оператор тушди. Мирвали улар билан кадрдонларча кучоклашиб кўриша бошлади.

— Ҳа,— деди Мирвали ҳайрон бўлиб,— шу бугун йўлга чиққанмидинглар?

— Кеча йўлга чиққандик, Мирвали ака, Жиззахда тунаб олдик. Кино битди. Бир нусхасини олиб келяпмиз. Клубинда ўзингизга кўрсатмоқчимиз.

Улар бошлашиб бокка киришди. Абдулазиз дастурхон заб қўйган эди. Киночилар учун сал орқароққа жой қилиш-буюрди. Тўрт-беш киши бўлиб югур-югур билан бирпасда й қилиб уларни таклиф қилишди.

Йигитлар йўлда роса ичишган бўлса керак, ковоқлари салқиб, оғизларидаги гаплари уқаланиб кетаётган эди. Мирвалининг имоси билан дастурхонга икки-учта шиша келтириб қўйишди. Режиссёр олинг-олингни кутмай, шишани очиб пиёлага қуя бошлади. Бу галги келишида у ўзини жуда эркин сезарди. Ийманмасди. Чунки Мирвали ҳар қанча харажат қилса арзийдиган, уни тарихдан-тарихга олиб ўтадиган рангли кино олиб келган. Энди унинг эркалигини ҳам Мирвали кўтаради.

— Идора ходимлари қай маҳал тушликка чиқади?— деб сўради режиссёр.

— Иккида,— деди Мирвали.— Нима эди?

— Клубда фильмни кўрсатсак. Механик борми? Агар йўқ бўлса ўзимизда механик бор.

Мирвали телефон трубкасини олиб телефончи қизга, идора ходимларининг ҳаммаси соат иккида клубга киришларини айт, деб тайинлади.

Машина олдида нимадир қилаётган шофёри Мирзажонни чақириб, киномеханикни топиб кел, деб буюрди.

Тушлик пайтида саксон чоқли одам клубга тўпланди. Чирок ўчиб, экранда тоғлар кўрина бошлади. Бургут учяпти. Олисдан учиб келаётган бургут яқинлашиб бутун экранни эгаллади. Музика баланд пардага кўтарилди. Экранда «Куёш фарзанди» деган ёзув пайдо бўлди. Яна тоғлар, шаршаралар, бир учи тоғлар орасига санчиладиган асфальт йўллар, дарё устида учаётган ўрдақлар, чексиз далалар, булутдек чанг кўтариб тоққа ўрлаётган эчкилар...

Экранда Мирвалининг юзи. У завқ билан куларди.

Машина тоғ йўлида. Рулда Мирвали.

Мирвали чўпонлар қуршовида. У янги туғилган кўзичокни кўтариб, унга меҳр билан қараб турипти.

Мирвали ер сураётган бульдозер кетидан чангга беланиб боряпти. У ветеран чоллар даврасида.

Мирвали Тошкент аэропортида ўзбек пахтакорларининг отасига нон-туз тутяпти.

У чамандек очилган пахтазорда кезиб юрипти.

У иш кабинетида. Тун. Соат миллари учни кўрсатяпти. Мирвали ҳамон олдида чўт қўйиб нималарнидир ҳисобляпти. Соат миллари бешни кўрсатмоқда. Мирвали совхоз картаси ёнида нималарнидир ўйлаб турипти. Соат миллари олтида. Тонг оқариб келмоқда. Мирвали дераза пардасини кўтариб ташқарига қараб турипти. Тоғлар боши оқариб келяпти. Мактабга кетаётган болаларнинг қувноқ товушлари эшитиляпти. Унинг юзида табассум...

Поёни кўринмайдиган асфальт йўлдан эчки юклаган сон-саноксиз машиналар ўтмоқда.

Мирвали Олий Совет мажлиси минбариди нутқ сўзламоқда.

У тонг маҳал тоғ йўлида пиёда кетмоқда. Унинг қаршисидан офтоб чикапти. Гўё у сал фурсатдан кейин куёш билан учрашадигандек...

Экранда тоғлар, шаршаралар, эчки подалари, йилки уюрлари, серкатнов тоғ йўллари, чексиз пахтазорлар...

У куёшга қараб турипти.

Музика авж пардага кўтарилади.

Залда чироқ ёнганда ҳамма гур этиб унга қаради. Мирвали ҳаяжонини яширишга уринар, аммо лабининг таноби кочиб, ҳадеб илжайрди.

Совхоз ходимлари бирма-бир келиб уни ҳам ажойиб фильм, ҳам депутатлик билан қутладилар. Мирвали режиссёр билан операторни бағрига босиб раҳматлар айтди.

— Мана шу фильм лентаси сизга биздан эсдалиқ, — дед я режиссёр.

Шу куни кечгача боғда зиёфат бўлди. Режиссёр бугун Тошкентга қайтишлари кераклигини айтганда Мирвали кўнмади. Эрталаб Дарғом кўпригигача ўзим кузатиб кўяман, деб олиб колди.

Кечга яқин меҳмонлар Чорчинорга кўчишди. Одамлар кўзидан сал нарироқда маишат қилганлари дуруст. Мирвали Насим полвонни чақириб нималарнидир тайинлади. Кечга томон Насим полвон учта тугунча кўтариб келди. Мирвали иккови меҳмонхонага кириб у олиб келган нарсаларни кўздан кечиришди. Режиссёрга тройка костюм. Операторга плаш. Ёрдамчисига костюм. Мирвали режиссёрга атаб олинган тройканинг костюми чўнтагига қоғозга ўроғли бир пачка юз сўмлик солиб қўйди. Кечкурун совхозда иш соати тугагандан кейин бир ўзи клубга кириб, фильмни яна томоша қилди. Клубдан қайтиб чиқаркан, бу фильмни мамлакатнинг деярли ҳамма кино-театрларида, бадий фильм олдидан намойиш қилишади, деб ўйлади. Телевизорларда кўрсатишади. Авваллари у тўғрида газеталардангина биладиганлар энди ўзини кўрадилар. Мирвали мамлакатнинг энг атоқли кишиларидан бири эканлигини биладилар. Бу фильмни суратга олган режиссёр билан операторга ҳар қанча қилса арзийди. Чунки шу фильм орқали унинг номи авлоддан-авлодга ўтади...

Боя режиссёрга аталган костюм чўнтагига солган пул кам эмасмикин, деб ўйлади. Операторга ҳам жиндек атасам бўларкан. У боққа киргандан кейин бурчакдаги пўлат сандикни очиб бир даста пул олди. Операторга икки минг, ёрдамчисига минг сўм ўраб солиб қўйди. Режиссёрга аталган костюм катига

битта электрон соат, хотинига атлас, қизига кичкинагина — папирос кутусидек келадиган магнитофон солиб, тугиб қўйди. Ана энди улар албатта рози бўлишади. Бу одамлар ҳаммавақт керак бўлади. Улардан буюм аямаган маъкул.

Эрталаб Мирвали «Волга»да Чорчинорга борганда меҳмонлар аллақачон нонушта қилиб бўлишган эди. Мирвали совғаларни улар олдига қўйди. Шофёрга тўн, дўппи қўйди. Киномеханикка тўн билан Шаҳрисабз пичоғини берди.

— Камига қарздормиз, оғайнилар,— дея уларга куллуқ қилгандек бўлди.

Насим полвон микроавтобусга бир коробка пиширилган гўшт, нон, тўрт-беш шиша арақ билан коньяк солиб қўйди.

Мирвали уларни то Омонқўтонгача кузатиб орқага қайтди. Кийиксовди момо ҳайкали олдидаги супачада бир жиннисифат одам ўтирарди. Бу ким бўлди экан, деб ўйлади Мирвали.

У машинани тўхтатиб олдига борди. Соч-соқоли ўсиб кетган, кийимлари жулдур бу одам Эрали чавандоз эди. Ундан сал нарида ҳайкалнинг соя томонида Қора Бахмал кўксини ерга бериб ётарди. Эралига одам яқинлашганидан у сергаланиб кулоқларини диккайтирди.

— Ҳа, қарвон, нима қилиб ўтирибсиз?— деди Мирвали унга яқин келиб.

Эрали индамади. Мирвалининг башарасига узоқ қараб турди, танимади.

— Мен Мирвалиман, Эрали.

Эрали унга яна қаради, барибир танимади.

Мирвали унинг ақлдан озганига энди ишонди. Уни яна гапга тутмоқчи бўлди.

— Яхши юрибсизми, чавандоз?

— Билмадим,— деди Эрали.

— Мен Мирвалиман. Рихсиев Мирвали.

Эрали унга узоқ қараб турди-да, бошини сарак-сарак қилди.

— Мирвалини Бодомгул чақириб олиб кетган. Иккови Етим кишлокдаги мозорда ётишипти. Кеча бориб Бодомгулнинг арвоҳига қуръон бағишлаб келганман. Мирвалига қуръон бағишламадим. У ёмон одам. Мени ўлдирган. Мен ўлиб қолганман. Мирвали мени кўмишга битта гўрли жой бермади. Ҳалиям кўмилмай юрибман.

Эрали шундай дедию шартта туриб сояда ётган Қора Бахмал олдига келди. От ўрнидан турди. Эрали чакқонлик билан унга минди-ю, икки тиззаси билан отни ниқтаб, пастликка қараб елиб кетди. Унинг жулдир кийимлари шамолда ҳил-пирарди.

Мирвалининг бугунги кўрган ҳузур-ҳаловатлари ҳам бир бўлди-ю, Эрали билан учрашуви ҳам бир бўлди.

Энди у совхоз маркази томон эзилиб, аъзойи бадани қақшаб келарди.

Кўзига Бодомгулнинг қабри кўриниб кетди. Нахотки бир кун келиб мен ҳам шу кунга тушаман, деб ўйлади Мирвали, нахотки...

У ҳеч қачон ўлим тўғрисида ўйламасди. Шу топда ичгиси келди. Биронта дилтортар кадрдони билан ҳасратлашгиси, дардлашгиси келди. Аммо энди унинг дилтортар кишилари қолмаганди.

Ҳамма нарсам бор, фақат ўртоғим йўқ. Бўлмагани ҳам дуруст, деб ўйлади Мирвали.

Бокқа кириши билан райкомга телефон қилиб Ҳожимуродни сўради. Котиба ўртоқ Холматовни область касалхонасига олиб кетишган, инсулт бўлиб идорада йиқилиб қолдилар, деб жавоб қилди.

— Қачон?— деди Мирвали.

— Кеча кундузи соат бирларда,— деб жавоб қилди котиба.

Ўзим ҳам худди соат бирларда бирон фалокат бўлади, деб ўйлагандим, Нурмат тоғанинг ўттиз минг сўми ҳали уни не-не балоларга гирифтор қиларкин, деб дилидан ўтказди Мирвали.

XXVI

Ўзбек пахтакорлари отасининг ўлими Шавкат Раҳимовни довдиратиб қўйди. Шу одам уни минг бир балодан асраб юрарди. Қўлининг узунлиги ҳам, тилининг бурролиги ҳам шу одам туфайли эди. Энди у йўқ. Шавкат Раҳимович унинг мотамидан қон босими кўтарилиб қайтиб келди. Келди-ю, даволанишга ётди. Докторлар олдига одам қўйишмас, ташқаридан бирон нохуш гап топиб келса беморнинг аҳволи ёмонлашади, деб шундай қилишар эди.

Лекин ташқарида унинг қулоғига етса аҳволини ёмонлаштирадиган воқеалар шиддат билан ривожланиб борарди. Пахтакорлар отаси ўрнига тайин қилинган раҳбар ўта жиддий, талабчан, адолатли одам эди. Шу пайтгача аввалги раҳбар оқибатсиз қолдирган шикоятларни ҳафсала билан, бирма-бир ўргана бошлаган, шу шикоятлар юзасидан комиссиялар тузилиб, жойларга жўнатилаётган эди.

Ҳамма учун ҳурматли Раҳимовнинг ётган ерида ичини ари таларди. Унинг Бухородан кўнгли нотинч эди. Янги раҳбар унга биринчи зарбани Бухородан туриб бермоқчи.

Москвада пленумдан кейин янги раҳбар у билан жуда жиддий гаплашди. Унинг ҳар бир гапи ўқ бўлиб юрагига қадаларди.

— Навбатдаги сиёсий бюро мажлисларининг бирида ҳисобингизни эшитамиз, тайёрланинг, — деди.

Раҳимов шу гапдаёқ тамом бўлганди. Дунё кўзига қоронғи бўлиб, кўксини чангаллаганча раҳбар ҳузуридан чиқиб кетганди. У Толибжон Усмоновнинг хати янги раҳбар қўлида эканини яхши биларди.

Мана, у тўшакда ётибди. Ташқарида ўнлаб комиссия синчковлик билан иш бошлаб юборган. Раҳимовнинг суяган тоғлари бир-бир қулай бошлаганди. Бухорода, Қашқадарёда у қўйган раҳбар ходимларнинг аллақанчаси вазифасидан олиб ташланди. Эртага уларнинг аҳволи нима бўлишини бошқалар билмаса ҳам унинг ўзи билади-ку.

Раҳимовнинг уйқуси қочган. То саҳаргача шифтга тикилиб, ўй ўйлайди. Кўзини юмса тушига аллақандай тушуниб бўлмайдиган, афти-ангори нотайин кимсалар кирарди.

Одамлар диққат бўлганларида ичкилик билан, ёки папирос чекиб хумор босишади, шунда ҳам диллари ёзилмаса хотин-халақ билан кўнгилхушлик қилишади. Аммо Раҳимов ичмасди, чекмасди, аёллар оғушига ўзини отмасди.

Уйда бирон нимадан диққат бўлиб қолса, иш кабинетига кириб оларди-да, эшикни беркитиб, дилини ёзиш учун столга ҳамма орденларини териб томоша қиларди.

Мана, еттита Ленин ордени. Шунчасини на маршал Жуков, на Рокоссовский, на Хрущев олган. Мамлакатда еттита Ленин ордени олган шу Раҳимовнинг ўзи эди. Қўш «Олтин Юлдуз». Октябрь революцияси, Меҳнат Қизил Байроқ, Қизил Юлдуз, Хурмат белгиси...

Бу орденлар унинг эртанги қора кунларини ёритолармикин? Ахир унинг ўзи йиғинларда, ҳеч қандай орден гуноҳкорни жазодан сақлаб қололмайди, деб неча марталаб айтган-ку. Демак, бу мукофотлар унинг ўтмиши, холос.

Докторлар радиони ўчириб қўйишган, газеталарни кириштишмас эди. Раҳимов неча кундирки, ташқи оламдан узилиб яшарди. Яқинда ишдан олинган обком секретари ўзини чавақлаб ташлаганини у ҳали эшитгани йўқ. Раҳимов ана шу одамдан хавотирда эди. Мабодо у камалиб қолгудек бўлса Раҳимовнинг аҳволига вой эди. Лукмонов қачон ўзини отаркин, деб кутарди. Одамларни қийнаб, сўроқ қилган камераларда энди ўзи ётибди, бир вақтлар ҳар бир сўзидан титраб турадиган соқчилар энди уни қоронғи коридорлардан ҳайдаб, сўроққа олиб чиқишяпти.

Раҳимов ётавериб диққат бўлиб кетди. Докторларга гоҳ зуғум қилиб, гоҳ яхши гапириб стационардан чикди.

Унинг биринчи эшитгани Даминов ўзини чавақлаб қўйибди, деган гап бўлди. Иккинчи эшитгани Бухоро обкомининг секре-

тари камалди, тинтилганда икки ярим миллион сўм пул ва юз йигирма саккиз кило олтин, бриллиант, жавохирлар топилди, деган гап эди.

Раҳимовнинг бир илигига болта тушгандек бўлди.

Эртасига уйғониб, пахта тозалаш саноати министри камокка олинди, деган хабар эшитди.

Агар Раҳимов касалхонада ётмаганида бу ишларнинг бир қадар йўлини тўсиб турган бўларди. Энди уни тўхтатишнинг иложи йўқ. Жин кўзадан чиқиб кетди. Қайтариб кўзага киришиб бўлмайди.

Раҳимовнинг тили шунчалик боғланиб қолган эдики, нима қияпсизлар, иш қандок кетяпти, деб сўролмасди. Комиссия Москвадан, Раҳимов уларнинг ишига аралашолмасди. Ким билади, балки унинг ўзи тўғрисида ҳам иш кетяптими?

Иттифоқ аҳамиятига эга бўлган раҳбарлардан бири шарқ мамлакатларига кетатуриб Тошкентга қўниб ўтди. Раҳимов уни кутиб олди. Ярим соатдан кўпроқ гаплашиб қолишди. Шунда у Раҳимовга:

— Хушёр бўлинг, дўстим. Сиёсий бюрода албатта жисобтингиз кўрилади. Анча хунук гаплар бор, — деб юрагига ваҳима солди.

Раҳимов жуда сиқилиб кетди. Ўйлаб-ўйлаб, эртага шанба, индинга якшанба, шу икки кун Мирвалининг тоғларида қандак овлаб дилимни ёзиб келай, деб ният қилди.

Эрта саҳардан ортиқча ҳашамсиз, ГАИнинг кичкинагина «Жигули»си етакчилигида тоққа қараб кетди. Қора «Зил» енгил машинасининг орқа ўриндиғида қунишиб, ғарибгина бўлиб бораркан, у бу томонларга охириги марта келаётганини билмасди.

Ҳаво очик эди. Ноябрь этагига қор илашмади. Фақат тоғ бошларига бир-икки марта элаб ўтди, холос.

Ҳар йили ноябрь бошларида Тахти қорача довоини қор босарди. Мана ноябрь оёқлапти хамки, қор йўқ.

Албатта кузнинг бунақа келиши дехқоннинг муддаоси. Олд колхозлар йиғим-теримни тугатиб, шудгорга тушиб кетишган. Ишнинг кўзини биладиган миришкор боғбонлар тоқларини кесган бўлсалар ҳам валишдан туширганлари йўқ. Қиров есин, хашорат тухуми ўлади, деб булдуруқчи қировни кутиб туришипти.

Мирзачўл билан Жиззах совхозларидан ҳали студентлар қайтгани йўқ. Бу ерларнинг пахтаси бир-икки дўл еб, неча марталаб қайта экилган эди. Кечки пахталар энди очилапти. Республика пахтаси тўқсоннинг тепасида.

Машина тоғ оралиғидаги илонизи йўлдан текис борарди. Ёз бўйи турнақатор қатнайдиған машиналар ҳозир сийрақлашиб қолган. Онда-сонда учраб қоладиган хонадонлар мўрисидан тутун чиқяпти.

Пастликда Омонқўтон сойи жилдираб оқяпти. Чўқкидаги қорлар муз қотган, энди баҳоргача эримайди.

Сой бўйидаги сайхонликда эллик чоқли киши прожектор ёқиб нимадир қияпти. «Кино олишяпти», деб ўйлади Раҳимов. Август ойидан бери шу ерда кўп серияли телефильм олишарди. Раҳимов ёзда икки марта ўтганда ҳам уларни кўрганди.

Мирвали уни тоққа кўтарилиш жойида кутиб турарди. У эҳтиёт чорасини кўриб, ўн чоқли беформа милиция ходимларини боғнинг ҳар ер-ҳар ерига соқчиликка кўйган эди. Улар боғ яқинида биронта машинанинг тўхтаб ўтишига рухсат бермасди. Ҳар куни тонг отгандан то қоронғи тушгунча олма, кийик ўтишанзур пиёзи, асал сотадиган болаларни ҳам қувиб, довоннинг пастига тушириб юборишган эди.

Раҳимовнинг машинаси боғ дарвозаси олдида тўхтади. Боя юқорида кўтарилишда, устига тобут торган юк машинасини қувиб ўтган эдилар. Раҳимов ўз ўйлари билан бўлиб унга эътибор бермаган эди. Ўша машина ҳозир улар олдидан ўтяпти. Тобут ёнида қора рўмолли аёлга Раҳимовнинг кўзи тушди. Мирвали ҳам то машина бурилиб кетгунча қараб турди.

— Ким бўлди экан? — деди Раҳимов Мирвалига қараб.

Мирвали дарров жавоб бермади. У айни Шавкат Раҳимович келган пайтда тобут ўтганидан ижирғанди. Ўз қурбони тўғрисида нима дейишини билмай бир зум довдиради. Охири ўзини ўнглаб жавоб берди:

— Марҳумни сиз танирдингиз, ота. Толибжон Усмонов деган йигит.

Раҳимов сесканиб кетди. У Толибжонни чет элларга қувди. Мана шу тоғлардан ҳам ҳайдатди. Мана, энди туғилган қишлоғига ўлиги келяпти.

— Тобут бошидаги хотиними? — деб сўради Раҳимов.

— Шундай бўлса керак, — деди Мирвали. — Жайрона деган интуристда ишлайдиған қиз бор эди. Назаримда, Усмонов шунга уйланган чиқар.

Раҳимовнинг вужуди титраб, лабларигача кўқариб кетди.

У Толибжоннинг ўзи тўғрисида нимаики билган бўлса ҳаммасини ёзиб, хотини орқали Москвага жўнатганини биларди. Бугун унинг бошига тушган жамики савдоларни мана шу иккови қилган эди. Сиёсий бюрода ана шу Усмоновнинг хати асосида муҳокама қилишади.

Раҳимовнинг кўксига тоғ ҳавоси тегиб, сал табиати равшан

тортган эди. Атайин килгандек орқама-орқа тобутнинг келиши ва шу тобутда ётган мархум унинг энг ашаддий душмани, тепасида мотам тутиб келаётган аёл ундан ҳам хавфли душман экани яна дилини хира торттирди.

«Қаёққа борсам орқамдан бир дилсиёхлик эргашиб юради», деб дилидан ўтказди Раҳимов.

Урушдан кейинги йилларнинг бирида маршал Жуков машинада Москва яқинидаги чорбоғидан қайтарди. Йўлда тобут ортилган аравага дуч келади. Тобут устидаги ёстикчага «Берлинни олгани учун» медали қадалган. Ёнида солдат пилоткаси. Қора кийинган бир кампир тобутни кучоқлаб, йиғлаб боряпти. Бошқа ҳеч ким йўқ. Жуков машинани тўхтатишни буюради. Пастга тушиб бошидан фуражкасини олади-да, тобут кетидан аста юра бошлайди. Йўл-йўлакай учраганки одамлар маршалга кўшилиб тобут кетидан бораверади. Арава то қабристонга етгунча кўчага одам сиғмай кетади.

Маршал Жуков ўшанда Берлинни бирга олган қахрамон аскарини сўнгги йўлга кузатиб қўйган эди.

Раҳимов нега тобут орқасидан бормади? Неге уни сўнгги йўлга кузатиб қўймади?

У бундай қилолмасди. Чунки ҳозир тобутда ётган мархум — унинг аскарлари эмас, ўнлаб қурбонларидан бири эди.

Одатда узоқ ётиб вафот қилганларни махсус хирург коринини ёриб, докторлар қўйган диагнознинг тўғри, нотўғрилигини текшириб кўради. Баъзан у кунига етти-саккиз ўликни ёриб кўради. Бу унинг кундалик хизматига айланиб кетган. Шунинг учун ҳам у ёрилган жасад тепасида бемалол чой хўплаб, пирожками, бирон нимани кавшаб ишини қилаверади.

Раҳимовда ҳам шунга ўхшаш инстинкт пайдо бўла бошлаган эди. Ўзининг ташаббуси билан ишлардан қувилган, сарсон-саргардонликлардан кейин оламдан ўтган рақибларининг қабри тепасида бемалол нутқ сўзлай оларди. Алвидо, кадрдоним, дейиш унга ҳеч гап бўлмай қолганди.

Ҳозир у Толибжоннинг жасадини олиб ўтган машина кўздан йўқолгунча пича дилхун бўлиб турди-ю, дарров бу дилхунлик ўрнини бошқа — кўнглини овловчи, туйғуларини эркалатувчи овунчоқ эгаллаб олди.

У шунақа тез ўзгарувчан одам эди. Ҳислари ҳисларини, сўзлари сўзларини тез инкор қила оларди.

Шу топда Раҳимов энг ашаддий рақиб оламдан ўтганидан, энди у ҳеч қачон унга тош отолмаслигидан севинаятганмикин? Йўқ! У севинолмасди. Толибжон тобут ичида ётиб ҳам унга зарба бероларди.

Унинг жони кетди. Раҳимовнинг йигирма йил ичида қил-

ган каллобликлари, давлат, партия ва халкни алдаганликлари тўғрисидаги хатлари тирик эди. Раҳимовнинг уйқусизликлари, безовта тушлари, ўзини қайга қўйишини билмай телбанамо юришлари ана шундан эди.

У тобут кетидан шунинг учун ҳам мотамсаро бош эгиб боролмасди.

Раҳимов дарвозадан кираркан, Мирвалига шарт қўйди: — Ишдан, бўлаётган воқеалардан гапирмайсиз. Шу ташвишлардан қочиб келяпман.

Унинг соқчиси олдинга ўтиб атрофга зийрак назар ташлаб борарди.

Боғ ичи жимжит. Мажнунтоллар, чинорлар баргини тўкиб бўлган. Фақат арчаларгина кўм-кўм эди.

Қайрағочларнинг яланғоч шохларидаги қуш уялари хувиллаб қолган.

Ҳаво тоза. Осмон булутсиз, беғубор эди. Чўққиси оппоқ калпоқ кийган то'этаклари ҳали киш бўронларини, изгиринларини кўрмаган Кузги бугдойлар гугурт чўпи бўйи бўлиб қор кўртасини кутиб ётибди.

Раҳимовнинг ёшлиги қир этакларида ўтган. Бу манзаралар унга қадрдон эди. Бугдой киёк тортган паллаларда қирларга чиқиб кетгиси, ўша жойларда қолган беозор, беғам болалиги билан учрашгиси келарди.

Шу топда хандон писта мағзидек оч яшил адирларга қараб: «Қор керак, қор бўлмаса буларни қиров қакшатиб кетади», деб қўйди.

Боғда ҳеч ким йўқ. Фақат хизматчилар ошхона томонда овоз чиқазмай, оёқ учида юришарди.

Раҳимов қўйган шартдан Мирвали ҳайрон эди. «Ишдан гапирмасам, нимадан гапираман?»

Мирвали умрида биронта китобни охиригача ўқимаган. Илм-фандан, санъатдан беҳабар одам. У олимлардан Мичуринни биларди. Билгани шу эдики, тувакда қандайдир ўсимлик кўкартирган, деб эшитган холос. Санъаткорлардан раққосаларни биларди. Чунки уларнинг кўпига ишқибозликлар қилганди. Ёзувчилардан фақат ўзи тўғрисида очерк ёзганларни танирди. Бошқа нимани гапиради? Тоғларда қилаётган ишлариними? Қоплонбоп сойини қувурдан ўтказганиними? Афтидан бу гаплар сира қизиқтирмайдиган кўринади.

Мирвали ўйларди. Нима бўлди? Унинг дўпписи тор келиб қолмадимикин? Нега у ўзини қўярга жой тополмаяпти? Наҳотки ахволи шу даражада танг бўлса? Ё кунни битиб қолдимикин? Шунақага ўхшайди. Унда иккинчи «Олтин Юлдуз» нима бўлади? Эчкига жон қайғи, қассобга мой қайғи, дегандек, Мирвали шу танг пайтда юлдузни ўйларди.

Хозир у Раҳимовни қандоқ қилиб хурсанд қилса экан? Қизик-қизик латифалар айтиб берсинми? У билган латифаларнинг ҳаммаси одобсиз, уятсиз латифалар. Уларни бунга айтиб бўлмайди. Мўйдин қизикдан эшитган ҳикоялардан айтсинми? Бу ҳикояларни айтиш учун артист бўлиш керак. Мирвали келиштириб айтолмайди.

Раҳимов ҳам ўйлаб борарди. Ўзим-ку, бир ҳафтадан ортик касалхонада якка ётиб диққинафас бўлган одамман. Нега буёққа ёлғиз келдим. Биронта суҳбати ширин дўстим билан келсам бўлмасмиди? Масалан, қорақош академик дўстим. Ҳар бир гапимга: ҳай-ҳай, офарин, офарин, деб турарди. Ҳар қалай у хушсўз, сафарга ярайдиган одам. Ҳамшахарим очеркчи Масафоев қандоқ? Йўқ, у сафарга ярамайди. Ҳар бир гапида орден сўраётганга ўхшаб туради. Тамагир одам. Яқинда яхшигина лавозимга ўтказган дўстимни боғлаб келишим мумкин эди. Бирок у ҳаддан ташқари димоғдор. Юриш-туриши, гап-сўзидан дохийлик даъво қилаётгани биланиб туради. Унга ҳамманинг кўзи тушадиган лавозим берди. Келган йилиёқ кўксига орден тақди. Унвон олиб берди. Депутат қилди. Лауреат қилди. Шунча мартабаю унвонларга эришди. Барибир миннатдор бўлмаяпти. Кўзи оч унинг. Тўймайди. Отаси ҳам шунақа баднафс, шайтон одам эди. Уни Осим шайтон дейишарди.

Унинг икки кўзи мен ўтирган креслода...

Раҳимов бундоқ ўйлаб қараса, биронта ҳам дилдорлар ўртоғи, кишиси йўқ экан. Йўлдан кўшилган ҳамроҳ — ҳамроҳ бўлмас, деганлари рост чиқди. Ўзини яқин олиб, атрофида гирдиқапалак бўлиб юрганларнинг бари йўлдан кўшилганлар. Болалик дўстлари қаёқда? У ўзига ҳеч қачон бунақа савол бермаганди. Студентлик йилларида унинг қанчадан-қанча кадрдон дўстлари бўларди. Қизлар билан учрашишга борганда бир-бирларининг кийимларини кийиб кетаверишарди. Бир бурда нонни бўлиб ейишарди. Эртага ким бўламиз, дея тонготар баҳс қилишарди. Қани у йигитлар? Қанчаси урушда ўққа учиб кетди. Айниқса Ҳамдамжон дегани унга жуда меҳрибон эди. Отаси жума намозини Самарқандда ўқиш учун қишлоқдан отда келарди. Намоздан кейин ётоққа келиб, топган-тутганини ўғлига берар, баъзан булар икковини эргаштириб Регистонга олиб борарди, думба-жигарга тўйдирарди. Отаси ташлаб кетган пулни иккови келаси жумагача сарфлаб, яна йўлига кўз тикиб ўтиришарди. Ҳамдамжон ажаб сахий бола эди. У билан ака-ука тутинган, икковимиз бир кунда уйланамиз, деб аҳд-паймон қилишган эди.

Стипендия бериладиган кунлари университет олдидаги бульварни лўлилар босиб кетарди. Ўтганки студент бор, этагидан тортиб, фолдингни кўрай, деб ёпишиб олишарди. Индамай ўтиб кетадиганларни орқасидан ҳа, галастугинга... ҳа, попаратка сочинга... — деб сўкишарди.

У пайтда кишлокдан келган йигитчалар содда, гўр эди. Баъзилари лўли олдида тиз чўкиб, кафтига пул ташлаб, фол очтиришарди. Ҳатто ўқитувчилардан баъзилари ҳам шундай қилишарди.

Бир куни лўли кампир Шавкат Раҳимовнинг этагидан ушлади. Ҳарчанд уринса ҳам кўлидан кутулолмади.

— Ўтер!! Сене манглаенга осмоннинг етти камалаги тегиб турепте. Қане, садакасине ташла! Яна ташла! Бахтенгдан, икболенгдан айтаман. Кечаси хурус ду бора кичкирганда осмонларга кара! Шоҳизинда бобо Сомон йўлидан ўтаделар. Мен ~~ётаганг~~не чирт юмеб, юзингни осмонларга тут. Шундай

— Ширтга подшо бўласан. Қолган умренгне ҳаммаси тахти раърабси таде.

...Кў атрофини ўраб турган болалар бири ишониб, бири ишонмай, тарқаб кетишди. Шавкат Раҳимов Ҳамдамжонга билдирмай ўша кечаси хўроз икки кичкирганда ховлига чикди. Кўзини чирт юмиб осмонга юзини тутди. Уйку карахтлигиданми, лўлининг гапи таъсир қилганданми, кўзига соқолли чол кўрингандек бўлди. Кўринган чолнинг башараси тутундан ясалганга ўхшарди. Бир тарқаб кетарди, бир пайдо бўларди.

Раҳимов ўрнига кириб ётганда ҳам ўша соқолли чол кўринаверди.

Эрталаб турганда ҳамёток студентлар, кани, турақолинг, пошшойи олам, дарсга кечикмайлик, дея эрмак қилишганди.

Ҳамдамжон фронтдан бир оёғини йўқотиб келди. Қўлтиктаёкда юриб, туғилган юрти Ургутда ўқитувчилик қилди. Бу орада Раҳимов поғонама-поғона кўтарилиб, ҳамма учун ҳурматли киши даражасига етди. Ҳамдамжон деган инвалид дўстим бор эди, деб эсламади. Ҳатто, ундан келган хатга ҳам секретари жавоб ёзди. Яна хат келди. «Дўстим, чап оёғим қорасон бўлипти. Докторлар бунисини ҳам кесамиз, дейиш-япти. Дурустрок докторхонада ётишимга ёрдам берсанг», деб ёзипти. Бу хатни у ўқимади. Ёрдамчиси маъносини айтиб берди. Шунда у «Самарқанд облздравига, ёрдам кўрсатилсин» дея имзо чекканди.

Шу топда Раҳимов Ҳамдамжонни эслади. Тирикмикан? Оёғини кесишганмикин?

Яна қандай дўстлари бор эди? Ўйлаб-ўйлаб эслолмади. Ким билади, эслашга арзимайди, деб ўйладими?

Кани энди, ўша студентлик йиллари қайтиб келса. Нурли, беғубор тонглارни орзиқиб кутган йиллар қайтиб келса. У йилларнинг эртаси жуда жозибали, жуда порлоқ эди. Энди-чи? Энди у эртадан нимани кутади? Унинг эртаси мавҳум, қоронғи эди. У ўз эртасидан қўрқарди. Шу бугун яшаб турган дамлари узок чўзилишини истарди. Ёстиққа бош қўйиш энг оғир, машаққатли иш эди.

Раҳимов байрам парадларини қўл силкитиб табриклаётганда, маъракаларда қарсақлар садоси остида минбарга кўтарилаётганда, беихтиёр унинг келажагини башорат қилган лўли хотинни, сомон йўлида кўринган башараси ноаниқ соқолли чолни эсларди.

У ирим-чиримларга, ҳар хил афсоналарга ишонмасди. Лекин ёмон туш кўрган куни кечгача ланж бўлиб юрарди.

Ёш кетиб, лавозим ҳам поёнига етай деб қолган шу кунларда у сал бошқачароқ эди. Олтин тахтда ўтириб, кўчада, ёмғирда шалаббо бўлиб эшак миниб кетаётган бир ғарибга ҳазаси келган подшога ўхшарди. Бу ғарибнинг қорнидан бомқа ташвиши йўқ. Эртаси ҳам, индини ҳам худди шунақа ўтади.

Раҳимовнинг ёшлигига қайтиб кетгиси келди. Болалигини соғинди. Шон-шавкатлардан, урра-урралардан, ҳайю ҳаваслардан кечиб болалиги ўтган кўчаларда юргиси келди.

Энди бунинг иложи йўқ. У жуда юқорилаб кетган эди. Бу баландликдан ҳеч ким ўз оёғи билан тушмаган. Қулаган, йиқилган...

Хуллас, Раҳимов дилимни ёзаман, деб келиб баттар диққат бўлди. Тушликдан кейин пича дам олай деб ётоққа кирди. Ётиб ётолмади. Ўтириб ўтиролмади. Озроқ мизғиган экан, тушига дадасининг отаси Ҳалим бобо кирипти. У Чўтир Чашма бўйида, кўлида бир коса сув ушлаб, имлаб чақиряпти.

— Шунини ичгин, яхши бўлади. Бу сув минг дардга даво, — деётган эмиш.

Раҳимов унга томон интилармишу оёғини ердан узолмасмиш. Ҳалим бобо ҳамон, кел, кел, бўтам, деб тинмай чақирармиш...

У куч билан оёғини ердан узмоқчи бўлган эди, уйғониб кетди.

У ҳеч қачон бобосини тушида кўрмасди. Ҳатто ўнгида ҳам бирон марта эслаб қўймаганди.

Ўлган одамнинг тушда чақирishi беҳосият бўлади, дейишади. У бунақа гапларга ишонмасди. Лекин ҳозирги ҳолати, руҳий кечинмалари ҳар бир нарсадан маъно чиқазишга мажбур қиларди.

— Ҳалим бобо мени ёнига чақиряпти.

Ўз гапидан ўзи чўчиб ўрнидан турди. Электр печ билан мўътадил иситилган хона ичида ҳаво етишмаётган эди. Ташкарига чикди. Булутларга санчилган муз чўккилар, бир вақтлар долаю чучмўмалар яшнатган ёнбағирлар, ёзи билан тошқин сувлар йўлини тўсиб чарчаган тошлар энди гариб, файзсиз бўлиб кўринарди.

Атрофни қуршаган тоғлар баҳайбат тош тобутдек эди. Уни ҳар дам бағрига чорлаб, юр, юр, сени абадиятга олиб кетамиз, деяётгандек эди. Арчаларнинг сокин туришлари, яланғоч новдаларнинг титрашлари унга алвидо деяётгандек...

Раҳимов жуда сиқилиб кетди. Сўрида оёғини ликиллашиб ўтирган Мирвали томон юраркан, бирдан-бир шў бола менга вафо қияпти, у мард, чапани, мен учун ўлимга ҳам тик боради, деб ўйларди. Шу топда Мирвалига унинг меҳри товланиб кетди.

— Ўғлим,— деди у Мирвалининг олдига келгач.— Энди мен ~~тегақдай~~ ай. Ҳеч нарса кўнглимга сиғмаяпти.

— Шунча йўл босиб келдингиз, озроқ дам олинг. Жуда чарчабсиз, отахон. Қиш фаслидаги тоғ ҳавоси асабларингизни ёзади. Қолинг, тунда машина фарасини тушириб кийик овлаймиз. Йигитларни тоққа чиқазганман. Кун ботиши билан кийикларни пастга ҳайдашади. Эрталаб мўмиё кидирамиз. Ёввойи асалари уяларини топамиз. Каклик овлаймиз, қолинг, ота. Эртага оддих. Шаҳарда нима қиласиз? Мени кечирингу... айбга буюрмангу истасангиз яхши дўндик қизларни олиб келаман. Кўнгил ёзасиз.

Раҳимов бош чайқади. Кетаман, деб туриб олди.

— Ўғлим, сизнинг олдингизда бир гуноҳим бор. Иккинчи «юлдуз»ни кўксингизга тақолмадим. Бу армон дилимда кетади. Мен ҳам учинчи «юлдуз»га етолмасам керак. Ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Сизни ҳимоя қилолмасам керак. Шунча пайтгача ҳимоя қилдим, энди кўлим калталиқ қиладиганга ўхшайди. Жангарилигингизни ташланг. Одамлар билан келишиб ишланг. Биламан, душманларингиз кўп. Бир кун эмас, бир кун қўллари баланд келади. Шунда аттанг деб бармогингизни тишлаб қолманг. Аблаҳ Лукмонов номардлик қилди. Ўзини ўзи бир бало қилишга улгирсин, деб камокқа олдирмай юрдим. Ҳеч нарса бўлмаётгандек маҳалла маъракаларига чиқиб, ош еб юрди. Охири қамалди. Қамокда ўлгиси келган экан. Ким билади, терговда нималар деб жавраётган экан? У иродасиз, жони ширин одам. Албатта кимгадир тухмат қилади. Яхшиям сизга ўхшаган мард йигитлар бор. Ана шуларга суяниб иш қилган одам доғда қолмайди.

Мирвали унинг гапини тасдиқлади:

— Бўғзимизга пичоқ қадалганда ҳам бировни сотиш йўқ, ота, хотиржам бўлинг.

— Биламан. Сиз тоғ боласисиз. Тоғ болалари мард келади.

Раҳимов машинага чиқаётиб орқасига ўғирилди. Бир дам ўйланиб туриб ортига қайтди-да, Мирвалини бағрига босганича узоқ вақт кўйиб юбормади. Елкаларини силади. Икки кўзига тикилиб туриб, бир гап айтди:

— Кўзларингиз беғубор, тиник. Сиз ҳеч қачон дўстни сотмайсиз.

У шундай деди-ю шитоб билан машина эшигини очиб, ўзини ичкарига олди. Ҳар галгидек машина ичида туриб қўл силтамади. Индамай орқа ўриндикнинг бир бурчагига ғужанак бўлиб ўтириб олди.

Машина кетди. Пастликка энадиган қайрилишдан ГАИ машинасининг сиренаси анча пайтгача эшитилиб турди.

Бирдан Мирвалининг юрагига оғир, жуда ҳам оғир бир мунг чўкди. Бу мунг шу қадар оғир эдики, Мирвали икки панжаси билан кўкрагини чангаллаб туриб бир оҳ урди. Ичида қайноқ нафас отилиб чиқди. Бу нафас бўғзини куйдирди.

— Тамом!— деди у ўзига ўзи.— Мени душманларига ўқ қилиб отди. Рақибларини қўлим билан бўғди. Унга бир марта кўз олайтирганларнинг қанчадан-қанчаси тўғрисида имзосиз хатлар ёздирдим. Шу хизматларим эвазига майда-чуйда хавф-хатарлардан асраб юрди. Мени ўғлим, дерди-ю, барибир орқамда одами бор эди. Мен ер тагида илон қимирласа биладиганларданман. Ҳаётинг қил устига келиб қолганда энди менадан мадад кутяпсанми? Мени сотмайсан, демоқчи. Бозорим чаққон бўлган кун учраган харидорга сотганим бўлсин. Одамларга шумшук бўлиб сенлар учун давлат йиққанмидим? Барини олдинг. Олмоқнинг бермоғи ҳам бор, деган гапни билмайсанми? Беришинг номаълум бўлган «юлдуз» учун ҳамма топганими шилиб олдинг. Сотмайсан эмиш...

Мирвалининг кўзига дунё коронғи бўлиб бокқа қайтиб кирди. Арча тагидаги скамейкада муштани ёстиқ қилиб ухлаб ётган шофёрини бир тепиб уйғотди.

— Кечаси билан томма-том изғиган дайди мушукдек мунча ухлайсан. Тур, машинани юрғиз!

Уйқудан чўчиб уйғонган шофёр аввалига нима бўлаётганини билмай гангиб турди-да, кўзларини ишқаб машина томон кетди.

Мирвали Етим қишлоққа бориши керак. Намози асрда Толибжоннинг жанозаси ўқилади. Бормаса кампир энасининг дили оғрийди.

Ўликнинг чангали қаттиқ бўлади. Толибжон ўлди. Лекин унинг панжалари Шавкат Раҳимовнинг томоғидан қаттиқ қисганича қотиб қолганди.

Мирвали келганда жанозага одам тўпланиб бўлган эди. У машинадан тушиши билан тумонат иккига айрилиб унга йўл очди. Ёшлар четга чиқишди. Кексалар қўл ковуштириб салом беришди.

Ҳамма жим. Мирвали эшик олдида турган Насим полвон билан Жаъфарга хунук бир қараш қилди. Иккови ҳам кўзини яширолмай қолишди.

Ичкаридан Зайнабнинг фарёд уриб йиғлаши эшитиларди.

— Рўшнолик кўрмаган акагинам! Ёруғ жаҳондан номнишонсиз кетган акагинам! Сизни сарсон-саргардон қилганларнинг гўрдан гўрга тушганини кўрмасам армоним ичимда кетади, акажон!..

Мирвали ховлига юраги бетламайроқ кирди.

Онаси айвонда тебраниб-тебраниб ўтирипти. Супа лабида Жайрона бошини икки кафти орасига олганча кимирламайди. Елкаси муттасил силкинади. Унинг ўнг кўли тирсагигача дока билан танғилган. Зайнабнинг сочлари тўзғиб кетган. Икки тиззасига телбаларча шапиллатиб уриб, ховлининг у бошидан-бу бошига додлаб бориб келади.

Эшикдан кириб серрайиб турган Мирвалини кўрди-ю Зайнаб унга ўзини отди.

— Вой Мирвалижон, норингиздан жудо бўлди! Ёнгинангизда савлат тўкиб юрса бўлмасмиди! Энди нима қиласиз, биттагина суянчиғингиз ташлаб кетди. Бу дунёдан рўшнолик кўрмай кетди.

Мирвали нима дейишини билмасди. Унинг дийдаси қаттиқ, унча-мунчага кўзига ёш келмасди.

— Бўлди, бўлди, синглим. Ўзингни тут. Бир ўлим ҳаммамизнинг ҳам бошимизда бор.

Мирвалининг овозини эшитиб Жайрона бошини кўтарди. Унга шундай карадики, Мирвали бир қадам орқага чекинганини ўзи ҳам сезмай қолди. Жайронанинг икки кўзидан ўк отилиб унинг кўксига қадаладигандек эди. Мирвали унинг бу қарашига тоб беролмади. Кўзини олиб қочди.

Мирвали бурилиб кўча тарафга қараб юраркан, тўхтади:

— Зайнаб, кам-кўстинг бўлса тортинмай айт. Ниманг кам, нима керак?

Зайнаб унинг гапига қулоқ солмай, яна дод солганича уёқдан-буёққа асабий бориб кела бошлади.

Мирвали ташқарига чикди. Това-гошларда ўтирган чоллар яна ўрниларидан туришди. У қўл силтаб ўтираверинлар, деган ишора қилса ҳам чоллар ҳассасага кўкрак қадаб тураверишди.

Мирвали улар қаторига бориб ўтирмай машинаси томон кетди. Насим билан Жаъфар унга эргашди. У машина эшигини очиб рация трубкасини кўтариб яна жойига ташлади. Гуноҳ-корона қўл ковуштириб турган Жаъфар билан Насим полвонга еворгудек ўкрайиб каради.

— Сен аблаҳларни киндигингдан отиш керак. Икковингни ҳам паймонанг тўлганга ўхшайди. Менга панд беришдан бошқага ярамай қолдиларинг.

Жаъфар бети қаттиқ, андишани билмайдиганлардан эди. Мирвалининг ишончига кирдим, нимани хоҳласам қилавераман, деб ўзини қўйиб юборган эди.

— Энди, бизда нима айб, хўжайин. Кечаси, ҳаммаёқ қоронғи бўлса. Юриб турган машинадаги одамни мўлжалга олиш осон бўптими?

Насим полвон гапга аралашди:

— Машина уч марта тўнтарилди. Иккови ҳам тамом бўлди, деб ўйлаган эдик. Анави хотиннинг жони қаттиқ экан, ҳеч бало бўлмапти.

Унинг гапини Жаъфар илиб кетди:

— Уларнинг «Жигули»сини аэропортдан кузатиб келдик. Икки машина билан ўртага олиб сиқиб келавердик. Бир томондан Насим ака, бир томондан мен машинани ёндош-тирдим. Икки марта тепки босдим. Рулда хотин эди. Эрқаги елкаси билан тўсиб қолди. Ўқнинг иккови ҳам ўшанга тегипти. Машина трамвай йўлига чиқиб кетди, столбага қарсиллаб урилганини биламан, бир маҳал қарасам, думалаб қатта йўл ўртасига ёнбоши билан тушди. Кўчада ҳеч ким йўқ. Соат тўртлардан ошган. Биз текстил комбинати олдидан ўтаётганимизда ГАИнинг патруль машинаси ўша томонга кетаётган эди. Насим ака билан биз бетон йўлга чиққандан кейин учрашдик.

— Иккови ҳам тамом бўлди, деб ўйлагандик,— деди Насим полвон.

— Аблаҳлар. Ўлиши керак бўлган хотин шу ерда, ичкарида ўтирипти. Агар сенларни таниб қолса, тамом. Икковингниям умринг турмаларда ўтади. Ким билади, балки пешоналарингдан отар.

Насим полвон сергакланди.

— Бизни танимайди. Кечаси қоронғи эди. Биз томонга қарамаган. Ўлай агар, танимайди.

— Шу ерда бўлса тинчитиб қўяқолайлик,— деди Жаъфар дадилланиб.

— Йўқ,— деди Мирвали.— Энди унга тегиб бўлмайди. Кўзимдан йўқолларинг. Агар шу хотинга бир бало бўлса, икковингни ҳам йўқ қилиб юбораман.

Мирвали билиб гапираётган эди. Агар Жайронага бирон зиён етса, албатта Мирвалидан кўришади. Бу хотин у тўғридаги хужжатларни Москвага олиб бориб, ўз кўли билан топширган. Ундан ташқари, Мирвали тасарруфидаги бу тоғларда унга тегиб бўлмасди. Бунақада Мирвали ўзини-ўзи фош қилиб кўяди. У ўйлаб-ўйлаб, Жайронани бу жойлардан соғ-саломат чиқазиб юборишга аҳд қилди.

Эрали чавандоз Қора Бахмални етаклаб келиб қолди. У Мирвалига қарамади. Индамай бориб чоллар ёнига ўтирди. Това тошга ўтираркан, кўлидан Қора Бахмал жиловини кўйиб юбормасди. Ён-верига узоқ-узоқ тикилар, лекин кўзларида на ғам, на шодлик ифодаси бор эди. Унинг кўзлари атрофга, одамларга, буюмларга маъносиз боқарди. У ўтирган ерида отга ўхшаб бир пишқирди-да, ёнида ўтирган Ғупромиддин отага деди:

— Уч кун бўлди, гўристонга бориб гўримни кидирдим. Тополмадим. Гўрковдан гўримни топиб бер, деб жанжаллашдим. Ўлганимга уч ой бўлди кўмилмай юравераманми, дедим. Гўрингни Мирвали олиб кўйган дейди. Номардлар, мени гўримга Мирвалини кўмиб кўйишипти. Журнал муковасида чиққан Мирвалининг сувратини тахтага ёпиштириб гўри тепасига кўйиб келдим.

Одамлар унинг бу хил телба гапларига ҳайрон қулоқ солиб туришарди. Улар гоҳ унга, гоҳ машина олдида Жаъфар билан гаплашиб турган Мирвалига қарашарди.

Унинг айтгани тўғри эди. Кечаси самоварда шу тўғрида бир гап бўлганди. Кимдир эски гўр тепасига Мирвалининг сувратини қадаб кетибди, дейишганди.

Унинг одамлар орасида жавраётганини кўрган Мирвали Жаъфарга, уни алдаб-сулдаб олиб кетинглар, жанозада бирон қилиқ қилмасин, деб тайинлади. Аммо Эрали чавандоз унга бўйин бермади. Силтаб ташлади. Насим полвон келиб кўлидан судради. Эрали уни ҳам сўкиб лунжига мушт туширди.

Абдураззоқ буқачи келиб Жаъфар билан Насим полвонни четга олиб чиқди-да, сизлар аралашманглар, ўзимиз тинчитамиз, деди.

Шундан кейин у Эралининг ёнига ўтириб уёқдан-буёқдан гаплашган бўлди. Отини мақтади. Ўзини мақтади. Кейин:

— Ия, эсим қурсин, сизга айтиш эсимдан чиқибди. Кийиксовди момом ҳайкали олдида чавандозлар тўпланиб от паради қилишяпти. Нега бормай буёқда юрибсиз?— деди.

Эрали сапчиб ўрнидан турди. Бир ирғиб эгарга миндию икки тиззаси билан Қора Бахмалнинг биқинидан қисди. От ўйноқлаб, олди оёқларини баланд кўтардию пастликка қараб югуриб кетди. Туёқ товушлари бир зумда тинди.

— Одамзод шу экан-да. Қанақа йигит эди-я! Э, аттанг,— деди бир чол Эрали кетган йўлга қараб.

Файзсиз куз кунларининг бири эди. Оёқ остида хазонлар шитирлайди. Дарахтларнинг яланғоч новдалари ботаётган куёшнинг кизғиш нурида қиздирилган сонсиз симларга ўхшаб кетади. Сўкмоқлар ҳувиллаб қолган. Чўққиларда ҳайкалдек қотган бургутлар худди совуқдан кунушиб қолганга ўхшайди. Этни жунжиктирадиган аччиқ куз шамоли ўнгирдан чиқиб кетолмай хазонларни чирпирак қилиб айлантиради...

Ана шундай файзсиз куз кечиди Толибжоннинг тобутини елкага олишди. Зайнабнинг болалари, неваралари Толибжонга фарзанд бўлиб, бел бойлаб, тобут олдида кетишди.

Бу томонларда аёллар тобут кетидан бормасдилар. Жайрона қанча тавалло қилмасин, унинг мазор бошига боришига кўнмадилар. Остонада қон қақшаб қолди.

Кампир ҳамон айвонда пичирлаб тебраниб ўтирар, ҳар замон-ҳар замон овоз чиқазиб, гапириб кўярди:

— Мен кетсам бўлмасмиди? Ахир, бу дунёда мени ишим битганку! Мен ярамас, кимларни умрини яшаяпман. Э худо, ёшларга тегма. Мана, мени жонимни ол! Шу Толибгинанинг бошини икки қилсам, боласини кўтарсам, деб юргандим. Бу дунёга жимжит келиб, жимжит кетган болама? Яйраб-яшнамаган болама! Тўйлар кўрмай, келин кўрмай, куёв кўрмай кетган болама! Во дариг, мунча қаҳринг қаттиқ, худо!

Мирвали қарахт эди. У тобут кетидан ҳеч кимга қарамай борарди. У Толибжонни яхши кўрарди. Унинг қанчалаб таъналарини тишини-тишига қўйиб эшитганди. Шунда ҳам гиринг, деб огиз очмаганди. Бирдан-бир рост гапни айтишга, таъна қилишга, жеркиб беришга Толибжоннинггина ҳаққи бор эди. Мирвали, шу Толибда менинг ёшлигим яшайди, умримнинг энг яхши бўлаги шу йигитни кўксидида қолган, дерди. Баъзан Толибжон унга, у ишинг бундоқ, бу ишинг бундоқ, деганда ҳам яна гапир, айтавер, сендан бошқа ҳеч ким менга ҳақ гапни айтмайди, дерди. Мирвали у билан охириги марта учрашганда айтган гаплари шундоққина қулоқлари тагида жаранглаб турипти.

«...Йўлнинг охирига бориб қопсан, ундан уёғи тубсиз жарлик... ҳеч бўлмаганда ўн йил олдин учрашганимда ҳам сени бу йўлдан қайтарардим. Энди кечикдим. Сен қидириб борганимда мени тополмайсан, мен қидириб келганимда сени тополмайман... Орқангда суянчиғинг бўлмаса яшаёлмайсан...»

У тўғри айтган эди. Энг катта суянчиғи шу бугун охириги гапини айтиб кетди: «Ўзингга эҳтиёт бўл, энди сени ҳимоя қилолмайман». Яна битта суянгани Лукмонов энди йўқ. Қамоқда!

Энди ҳаётнинг буёғи хавф-хатарда ўтишини у яхши биларди. Ҳозир остонада йиғлаб қолган Жайрона унинг энг даҳшатли кушандаси. Афсуски, уни ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Айниқса Толибжоннинг ўлиmidан кейин Жайронага тегиб бўлмайди. Азим тоғларни бир мушт билан талқон қиламан, деган Мирвали шу биргина ожиза, аёл киши олдида қўли қисқа ночор одамга айланиб ўтирипти. Энди Мирвалининг бундан кейинги ҳаёти шу аёлнинг қўлида. Уни на пулга сотиб олиб бўлади, на дўқ-пўписи билан тилини тийиб бўлади. На уни йўқ қилиб бўлади.

Мирвали ўз ўйлари билан бўлиб қабристонга етганларини билмай қолди.

Қабристон ҳувиллаб ётибди. Гўрлар ўпирилган, яланғоч дарахт шоҳларида ола қарғалар жавлон уради. Қуриб-қовжираб қолган ўтлар орасида юмронқозиқ чиқазган тупроқ уюмлари...

Бугун Мирвали келишини билган гўрков Бодомгулнинг гўри тепасига шам ёқиб қўйипти. Шам липиллаб ёниб турган гўрнинг ўнг томонида ўпирилган кўҳна гўр. Унда Мирвалининг суврати.

Уни Мирвали ҳам кўрди. Вужуди титраб, кўзлари тинди. Қулоқлари шанғиллаб мушглари тугилди. Тобут ортидан бораётганлардан бири югуриб бориб сувратни олди-ю улоқтирди. Суврат бошқа гўр устига тушди.

Мирвалининг кўнглидан аламли бир ўй ўтди. «Одамлар аллақачон мени ўлдиға чиқазиб қўйишипти...»

Ҳеч ким унинг юзига қарашга ботинмасди.

Қуёш қизариб ботиб бўлган, фақат чўққилар учигина лаҳча чўғдек ним қизил бўлиб турган шоми ғарибонда Толибжонни тупроққа қўйдилар.

Бу жойларга жимжитлик қидириб келган Толибжон дунё ташвишларидан, ёвузлар таъқибидан, омадсиз ўтган умридан қутулиб, сўнгсиз жимжитлик бағрига сингиб кетди.

Мирвали қабристондан қайтишда кампирнинг олдига кирмади. Жайрона билан юзма-юз келишга юраги дов бермади. Умрида биринчи марта аёл кишининг кўзига қарашдан қўрқди.

Машина олдида уни кутиб турган Жаъфар билан Насим полвонга ғазаб билан қаради. Икковининг ҳам юзига алам билан тупурди-ю, машинани юргизиб кетди.

У одамлардан, ҳозиргина кўҳна гўр устида турган сувратини кўрган ҳамқишлоқларидан, Жайронадан, кампир энасидан, Зайнабдан, шўхликлари, шумликлари ўтган кадрдон ҳовлидан қочаётган эди.

Бу кун Мирвали учун энг омадсиз, энг бахтиқаро кун эди.

Тоққа элаб ўтган қор кунгай тарафда тушга қолмай эриб кетди. Фақат терскай тарафлардаги ўнгирларда унча-мунча қор тўпланиб турипти.

Довонда катнов тўхтамаган. Кўпроқ оғир юк машиналари қатнаяпти. Юрак ютган шофёрларгина онда-сонда енгил машина миниб ўтадилар.

Ёзи билан гавжум бўлган автобус бекатлари хувиллаб қолган. Энди бу жойларда мева-чева, равочу кийик ўтлар сотадиган болалар кўринмайди. Ҳар замонда совукда дирғизлаб, тўрт-бешта какликни қафасда ушлаб турган болалар кўриниб қолади, холос.

Геологлар қишлоқ «каникулга» кетишган, практикадаги студентлар ҳам йўқ. Хулласи, тоғ жимжит.

Қор босган тепаликлардаги какликлар дон излаб ёнбагирларга тушиб келяпти. Етим қишлоқ болалари мактабдан қайтишда бир-иккитадан каклик тутиб келадилар.

Азизбек товукхонани атайлаб каклик боқадиган жойга айлантирган. Унда ҳозирнинг ўзидаёқ қирқ-элликтacha каклик бор. У ҳафтада бир марта Қоплонбоп бозорига каклик олиб бориб, сотиб келади. Ҳар қалай кампир энаси билан рўзгорни эплаб турипти. Ўқишдан келиши билан портфелини улоқтириб, милтиқ кўтарганча тоққа қараб кетади. То қоронги тушгунча беш-олтита каклик уриб келади. Тирик тутганларини алоҳида қопда орқалаб олади. Отиб олганлари рўзгорга, бирлашма тарафдан келадиган какликхўрларга сотишга ярайди. Тирик тутганларини товукхонага қамайди.

Қиш паллаларида тоғли йигитлар «гап» ўйнайдилар. Ўн-ўн беш жўра ҳафтада ўз уйида зиёфат беради. «Гап» ўйнаганлар албатта Азизбекдан каклик сотиб олишади. Тоғликлар қиш палласида меҳмон чақирганда дастурхонда каклик гўшти бўлмаса, мезбонни қурумсоқликда айблаб кетишади.

Азизбекнинг бир эмас, учта ов милтиғи бор. Бу милтиқларни отаси Равшанбек совхоздан мукофотга олганди. Яхши чўпонларни кўпинча милтиқ билан мукофотлашарди. Милтиқ чўпонга зарур қурол. Тоғда нима кўп, бўри кўп. Милтиқсиз чўпон қўйни бўрига олдириб қўяди.

Азизбек муштдек боши билан рўзгор елкасига тушиб, болалигидаёқ бирдан катта бўлиб қолганлардан эди. Куз кириши билан, қишлоқ озик-овқатни ғамлаш, ўтин-кўмир топиб келиш, уйнинг нураган деворларини суваб, том шиферларини шамол учирмасин, деб тош бостириш ишларининг бариғи ўзи қиларди. Унинг қарашадиган, ёрдам кўлини чўзадиган уруғлари йўқ эди.

Ўзинг учун ўл етим, деган гап айнан шу Азизбекка тўғри келарди.

Бу йил каклик сероб бўлишини ким билибди, дейсиз. Азизбек эрталаб тонг саҳарда туради. Маҳалла болалари ҳали уйқудан турмаган пайтда елкасида милтиқ, қўлтиғида қоп билан изғиринда қорли чўққилар томон ўрлаб кетади. Бу маҳал совуқ авжида. Дарахтларнинг яланғоч новдалари булдуруқдан оппоқ бўлиб кетади, това-тошлар бети упа сепилгандек қиров билан қопланади. Оёқ остидаги қорлар худди амиркон кавишдек ғарчиллайди. Дарахт шохларига осилиб қолган сумалакларга тегсанг жаранглаб кетади. Бу пайтларда тоғ ўнгирлари, жарликлари шу қадар жимжит бўладики, ёнғоқ чақсанг ўнгирнинг нариги томонида акс садо беради.

Азизбек тонг ёришиши билан тоғ тепасидан Тошкент—Нукус—Москва реактив самолёти учиб ўтишини билади. Унинг қулоқни қар қилувчи овози тоғ жониворларини чўчитиб уйғотади. Ана шундан кейин бу томонларда ҳаёт уйғонади. Хонадонларда сигир-бузоқларнинг маърагани, ўтин ёрган, сувга чиққан одамларнинг ҳовуз бетидagi музни ёраётгани, товугини тулки олиб қочган кишиларнинг сўқиниш товушлари эшитилади. Қуёнлар уяларидан чиқиб қочадилар. Туни билан изғиб ови юришмаган тулкилар ташқарига чиқадилар. Музда учолмай қаноти қарахт бўлиб қорда судраладиган какликларни уяларига ташиб кирадилар.

Эртанги изғиринда қор бети қотади. Оёқ изи тушмайди. Азизбек тепаликни ошиб ўтаётганда олдидан тулки чиқиб қолди. У типирчилаб турган какликни тишлаб олган. Азизбекни кўриши билан ён томондаги ғорга кириб кетди. Демак, шу яқин орада каклик бор, деб ўйлади Азизбек. Тош орқасига ўтиб, пастга қаради. Тўрт-беш каклик қор устида типирчиларди. Азизбек яқинига борса ҳам улар қочмади. Қип-қизил кўзларини жавдиратиб, унга қараб туришарди. Бу какликлар қор совуғида қаноти қарахт бўлганидан учолмай кўкси билан сурилиб ҳолдан тойган эди. Азизбек биттасини олмоқчи бўлган эди, оёғи музлаб қорга ёпишиб қопти. У ёнидан пичоғини олиб оёққа ёпишган музни чатнатиб кўчирди. Оёғида данакдек муз осилиб турган какликни қопга солиб, бошқаларини ҳам ана шундай қилиб муздан ажратди. Бешта каклик қоп ичида бирининг тафти бирига уриб, типирчилай бошлади.

Азизбек яна пастликка эна бошлади. Одам бўйи тош панасида ўн чоқли каклик бир-бирига қапишиб қимирламай туришарди. Фақат уларнинг бошларигина қимирларди. Одам шарпасини сезган жониворлар безовталаниб ёнгиналаридаги тешикка кирмоқчи бўлишар, аммо бири-бирига ҳалақит бериб

киришолмасди. Азизбек битта-битталаб уларни териб қопига солди.

Кеча кечкурун Турсунбой тоға якшанба куни меҳмон чакирганини айтиб, шанбага йигирмата каклик топиб қўй, деб тайинлаб кетган эди. Мана, ови бароридан келиб Турсунбой тоға айтган какликлар осонликча топилди.

Қайдадир бўри улиди. Унинг ёкимсиз, этни жимирлатадиган хунук товушидан Азизбек сесканиб кетди. Ҳар эҳтимолга қарши милтигини ўқлаб қўйди.

У энди орқасига қайтмоқчи бўлиб турганда тош орқасидан бир гала каклик кўтарилди. Азизбек милтикни шайлаб тепасидан ўтишини кута бошлади. Какликлар яқин келиб қолди. Азизбек мўлжалга олиб туриб кетма-кет иккала тепкини босди. Тоғлар қалдираб кетди. Қор устига тўртта каклик тап-тап қилиб тушди.

Азизбек уларни териб оларкан, энди бас, мўлжалдан ошиб кетди, бир овчи тўртта каклик отиши мумкин, деган қонун бор, қўлга тушсам милтиғимни олиб қўйишади, деди-да, оркага қайтди.

Катта эна печкага ўт қалаб, чой дамлаб, неварасини кутиб ўтирарди. Азизбек кош-киприклари булдуруқдан оқариб кириб келди. У қопдаги какликларнинг тиригини товукхонага қамаб, ўк еганларини қопқоқли пақирга солиб супага олиб чиқиб қўйди. Совуқда айнимай туради, деб атайин шундай қилди.

Кампир боя Азизбек чиқиб кетганда эчкини соғиб, чўян печкага қозон осиб сут пишириб қўйган эди. Бир коса қайноқ сут билан нонни неварасининг олдига қўйди.

— Нон тўғраб еб ол, болам. Сенга ҳам қўйин бўлиб кетди-я! Менга қара, энди тонг саҳарлаб овга чиқишни бас қил. Бир амаллаб кунимиз ўтиб қолар. Аёзда ўпкангни шамоллатиб, дардисар бўлиб юрма, тагин. Ов қилсанг, кундузи тоққа чик.

Азизбек индамади. Ичида, э, эна-я, аёзли саҳарда қарахт какликларни тутиш осон бўлади-да, деб қўйди.

Дарҳақиқат кундузи баданига иссиқ ўтган каклик серхаракат бўлади. Овчига чап беради.

Қишлоқ мактабининг фақат бошланғич синфларида дарс бўлаётган эди. Юқори синф болаларини Мирвали сентябрь ўрталаридаёқ адирга пахта теримига ҳайдаб олиб кетганди. Азизбекни энасига қарайдиган ҳеч кими йўқ, деб пахтага олиб кетишмаганди. Қишлоқда Азизбекнинг ўз тенгиларидан ҳеч ким йўқ.

— Энажон,— деди Азизбек.— Тирик какликларни юзтага етқазиб олай, кейин овга чиқмайман. Мана шу юзта каклик

билан қишни чиқазиб оламиз. Боқиб, яхшилаб семиртириб олсам биттаси ўн сўмдан кетади. Пулига сигир олиб бераман.

— Йўк, йўк, болам. Сигирни эпложмайман. Сигирнинг ўзига яраша ташвиши бўлади. Куруқ хашак билан мол боқиб бўлмайди. Ем керак, кунжара керак. Қандай оламиз? Қиш чилласида тагини ким тозалайди, кечалари ким ундан хабар олади. Шу биттагина эчки икковимизга етиб турибди-ку.

Азизбек ўзиникини маъқулларди:

— Бўлмасам, битта рангли телевизор оламиз.

Кампир, ўзинг биласан, болам, деб қўяқолди.

— Юзта каклик боқаман дейсан, донни қайдан оласан?

— Долимбой бобомдан эшагини сўраб олиб Қоплонбопдан дон олиб келаман.

Кампир шу топда минг хил хаёлларга бориб-келиб ўтирарди.

«Шу болагинанинг ота-энаси ўлмаганда қандоқ йигит бўларди-я! Оёғидан ўт чақнайдиган, эпложшудли йигит бўларди. Дадаси албатта ўқитарди. Бу мияси бутун бола, билмадим, қандоқ бўлиб кетарди. Бечора, битта ногирон бувисини ташлаб кетолмай, ўзини ўтга-чўкка ўриб, тирикчилик пайига тушиб кетган. Э, тақдир. Мунча тошдан ҳам қаттиқ бўлмасанг-а!»

Азизбек энди ўн тўрт ёшга кирди. Аммо гап-сўзлари, ҳаракатлари катта одамларникига ўхшайди. У ўйин-кулгини билмасди, болалардек яхши кийиниш, эркалик қилишни ўйламасди. Кимга ҳам эркаланарди? Синфдошлари аллақачон жинсишим кийиб, соат тақиб юришипти. Ҳатто биттаси қоплама тилла тиш ҳам қўйдирган. Ҳаммасининг уйида магнитофони бор. Аллақачон рангли телевизор олишган. Уларнинг дадалари нима дейишса олиб беришади. Бунга ким олиб берарди? Азизбек фақат энасини ўйларди. Қариб қолди. Очин-тўқин қолмаса, қўйлагига ямоқ тушмаса, маҳалла маъракаларига чиққанда бир чеккада қимтиниб ўтирмаса, дейди. У ўзини ўйламайди. Шу биргина суюнчиғи, энаси зорикмаса дейди. Болалиги ана шундай тирикчилик ташвишлари билан ўтиб кетди.

Кампир эртасига саҳарда неварасининг йўлини тўсиб овга чиқазмади.

— Қўй, болам. Борма. Совуқ заптига олган. Бирон жойда музлаб қолиб кетма. Одамхўр мушуклар еб кетмасин. Кун ёйилганда борасан.

Азизбек шунча ялинса ҳам кампир кўнмади. Азизбек ноилож энасининг раъйини қайтаролмай қайтадан ечиниб ўрнига ётди. Барибир кўзини уйқу ололмади. Дадасини, онасини, Мирвалини ўйлаб ётди.

Кўзи илинган экан, тушига Мирвали кирипти. Сени ўзим ўғил қиламан, деяпган эмиш. Яна у Эрали чавандознинг отини

сенга совға қиламан, деб пешонасидан силамоқчи бўлиб турганмиш. Азизбек уйғониб кетиб, анча пайтгача тўшакда хурпайиб ўтирди. Нохуш ўтириб нонушта қилди.

У дукатли Мордухай деган тиш докторига ўнта каклик ваъда қилиб қўйган эди. Тириги бўлиши шарт эмас, семиз бўлса бас, биттасига ўн сўмдан бераман, деб айтганди.

Азизбек пақирга солиб қўйган какликлардан ўнтасини танлаб олди-да, халтага жойлади. Шу пайт эшик очилиб энасининг боши кўринди.

— Хой, бола, қурук чой билан гугурт олиш эсингдан чиқмасин.

Кампир шундай деди-ю, яна эшикни беркитди.

Азизбек елкасида милтик, қўлтиғида каклик солинадиган халта билан йўлга тушди.

Офтоб чарақлаган. Қуёш нурида чакнаган қор кўзни оламан, дейди.

Азизбек сўқмоқдан жадал борарди. У йўл-йўлакай учраган какликларга қарамади ҳам. Ҳатто баданига офтоб ўтиб, қорда судралиб ўзига келаётган какликларга парво қилмай ёнидан ўтиб кетаверди.

Кунгай тарафда қор йўқ. Аллақачон эриб кетган. Илиб қолган тошлар орасидан чиққан юмронқозиклар орқа оёқларида соқчидек тик қотиб турардилар.

Азизбек асфальт йўл ёқасига келиб каттакон тошга ўтирди. У паст-баланд йўллардан юриб чарчаган эди. Пастда машиналар бир-бирини қувиб ўтяпти. Юқоридан Эрали чавандоз Қора Бахмални жиловидан етаклаб, ўзи отга ўхшаб кишнаб ўтиб кетди. Нарироқ бориб жиловни қўйиб юборди-да, ўзи тўнини ечиб, эгар устига ташлади. Унинг яктаклари йиртилиб, этаклари осилиб қолган. Яланғоч елкалари шундоқ кўриниб турарди. У бир оёғида тик туриб ўнг томонга икки айланди. Кейин чап оёғида туриб яна ўнг томонга айланмоқчи бўлди. Эпполмади, мувозанатини йўқотиб, ёнбошига йиқилди.

Шундан кейин ерга ўтириб олиб, ўкириб-ўкириб йиғлади. Кейин офтобга кўзини пирпиратмай тик қараб туриб, қарсиллаб қулди.

Азизбек унинг бу ҳолатини ҳайрон бўлиб кузатиб турарди. У Эрали чавандоз жинни бўп қопти, деб эшитган эди-ку, ўзини кўрмаганди. Мана, кўриб турипти. Мирвали отини зўрлаб олиб, ўзини икки кун ертўлага қамаб қўйгандан кейин жинни бўлиб қолганини у билмасди.

Шу топда куз офтоби това-тошларни ожизгина илитиб турган ёнбағирда Мирвалидан жавр кўрган икки киши ўтирарди. Улардан бири умрининг сўнгги дамларини кечиради, иккинчиси эндигина оламини таниб келаётган эди.

Азизбек бир оз дам олгандан кейин ўрнидан туриб ёнбагирдаги сўқмоқдан кетди. Сўқмоқ жар тепасига келиб узилди. Уёғига йўл йўқ. Азизбек ёввойи пистанинг буралиб кетган яланғоч илдизига осилиб пастга тушмоқчи бўлди. Илдиз омонатга ўхшаб туюлди-ю орқасига қайтди. Сал юргандан кейин ёлғизоёқ йўлдан чиқди. Пастликка шу йўлдан тушса бўларди. Худди ўзига-ўзи тормоз бераётгандек, қалқиб-қалқиб пастга тушаётганда, ўнг томондан келаётган аёл кишига кўзи тушди. Унинг ўтиб кетишини кутиб турди. Аёл қора бахмал камзул кийиб, бошига тивит рўмол ўраб олган. Оёғидаги жигарранг этигининг найзадек учли пошнаси тошларга тегиб тақ-тақ овоз чиқазиб келарди. Азизбек уни таниди. Бу Абдураззоқ буқачининг келини Мастона янга эди. Эри шу баҳорда армияга кетган, ўзи совхоз бухгалтериясида ҳисобчилик қиларди. Келин бўлиб тушганига икки йил бўлай деяпти, ҳали бола кўрмаган. Етим қишлоқликлар туғмайдиган келинини узоқ ушлаб туришмасди. Дарров жавобини беришарди. Абдураззоқ буқачи пича сабр қилайлик, бунга ҳам худонинг атагани бордир, деб хотинининг гапини қайтариб турарди.

Мастона янга жуда кўҳлик эди. Қадди-комати келишган, кийган кийими ўзига ярашадиган хушбичим эди. Азизбекнинг уни кўрмаганига беш-олти ой бўлиб қолган. Энди у жуда хунук бўлиб кетибди. Юзи доғ, қорни дўппайиб, бахмал пальтосининг тугмаларини тортиб турипти.

Мастона янга шундоқкина Азизбек турган жойдан уч метрча наридан ўтиб кетди. У қисқа-қисқа нафас олар, бир-икки қадам босиб, тўхтар, яна нафасини ростларди.

Нима бало, касалми, деб ўйлади Азизбек. Мастона янга беҳосдан гандираклади. Тошга суяниб, бир дам турди-ю, холдан кетиб, ўтириб қолди.

Азизбек ёнига борди.

— Янга, сизга нима бўлди?

Мастона янга уни кўриб, вой, сени менга худо етказди, бир бало бўлиб қоламанми, деб кўрқиб тургандим. Пастга олиб туш, бирон машинани тўхтатиб, дўхтирга олиб бор, деб ёлборарди.

Азизбек елкасидаги милтикни тош орқасига ташлаб, уни суяб, пастга олиб туша бошлади. Мастона тинмай инграр, лабларини қимтиб, тишларини гичирлатарди.

Улар асфальт йўлга тушишди. Азизбек уни йўл четидаги тошга ўтқизиб ўткинчи машиналарга қўл кўтара бошлади. Аксига олиб машиналар унинг олдидан ўқдек учиб ўтиб кетарди. Уларнинг аксари пахта юклаган прицеpleri машиналар эди. Енгил машина деярли ўтмасди.

Узокдан автобус кўринди. Азизбек нима бўлса ҳам шуни тўхтатаман, деб, йўл ўртасида туриб олди.

Бу «Хўжакишлоқ — Дилором» маршрутли автобус эди. Шуни тўхтатолса айни муддао бўларди. Чунки бу автобус совхоз идораси олдида тўхтаб ўтади. Докторхона ҳам худди ўша ерда.

Азизбек икки кўлини кўтариб автобус йўлини тўсиб тураверди. Шофёр уни босиб кетишдан кўрқиб, ғазаб билан тормоз берди. Кейин деразадан бошини чиқазиб ўдагайлади:

— Нима, ўлинг келяптими? Э, аҳмоқ!

Азизбек унинг сўкишларига парво қилмай ёлборди:

— Тоғажон, анави янгамни олакетинг. Тўлғоқ тутиб қолди. Роддомга олиб бориш керак.

Шофёр тош устида тўлганиб ўтирган Мастона янгани кўрди-ю, шошиб пастга тушди. Пассажирларнинг ҳаммаси унга қараб туришарди.

Орка эшик очилиб икки хотин чиқди. Улар келиб Мастона янгани кўлтигидан олишди-да, эҳтиётлаб автобус томон олиб кетишди. Мастона янга ўгирилиб Азизбекка қаради:

— Азиз, укагинам, уйдагиларга айтиб қўй. Хўпми?

Уни автобусга чиқаришди. Азизбек хайрон бўлганича йўл ўртасида қолди.

У аясига, менга қачон укача туғиб берасиз, деб сўраганларини эслади. Шунда Бодомгул, яқинда, яқинда укачалик бўласан, Бегим, деганди. Шундан бирон ойларча вақт ўтиб қулоғига бир хунук гап кирди-ю аясини ёмон кўриб қолди. Маҳалла хотинлари, «Бодомгул Мирвалидан ортдирган боласини олдириб ташлабди» деб гап қилишган эди. Шунда Азизбекнинг мурғак қалби эзилиб кетганди.

Шу пайт Азизбек аясини, дадасини эслади. Дадаси тоғдан ҳориб-чарчаб келарди. Уни эркалатишга ҳам мажоли бўлмасди. Устига бир кун ҳам ўтмай кўчадан хотини тўғрисида нохуш гап қулоғига чалинарди-ю, жанжал бошланарди. Азизбек бир чеккага суқилиб ота-онасининг жангини жавдираб томоша қиларди. Шундан сўнг дадаси жаҳл билан уйдан чиқиб кетарди. Кейинги кетишида аясига ёмон бир гап айтганди:

— Бу уй энди менга ҳаром. Сен турган уйга қадам босадиган оёқларимни кесиб ташлаганим бўлсин.

Барибир Равшанбек уйга келаверди. У ҳар қанча ғазабланмасин, хотинини яхши кўрарди. Унинг кўп гуноҳларини кечганди.

Мана энди Азизбек ҳам отасиз, ҳам онасиз бўлиб қолди.

У кейинги кунларда тоғларда девонавор тентираб юрар, кечга яқин ҳориб-чарчаб, совуқдан диргизлаб, қайтиб келарди. Катта энаси унинг бу хил юришларидан хавотир оларди.

Боланинг бу юриши яхшиликка олиб бормади, бирон корхол бўлмаса гўрга эди, деб ташвишланарди.

Машина сигналидан чўчиб кетган Азизбек ўзини йўл четига олди. Гийкиллаб тормоз берган «Нива» рулида ўтирган Мирвали унга еб қўйгудек ўкрайиб қаради.

— Аблах, нима қилиб анграйиб турибсан?

Азизбек ўзини йўкотди. Нима дейишини билмай довдиради.

— Нега пахтага бормай буёқда юрибсан?

— Пахтага борсам энамга ким қарайди?— деди Азизбек сал ўзини ўнглаб.

— Энанга бало ҳам урмайди. Ҳозирок далага жўна. Тўрт юз кило пахта термагунча қишлоққа қайтиб келмайсан. Жўна!

Азизбекнинг қайсарлиги тутди:

— Бормайман. Энамни ташлаб ҳеч қаёққа бормайман. Пахтангизни ҳам термайман.

— Нима, нима? Вой тирранча-е. Менга гап қайтармаган энди сен қолганмидинг.

Мирвали шундай деб унга яқин келди. Юзига бир шапалоқ туширди. Азизбек ёнбошига йиқилди.

— Бормайсанми?

— Бормайман!— деди Азизбек ўрнидан тураркан.

Мирвали унга яна бир шапалоқ туширди.

— Уринг. Ураверинг. Майли, ўлдилинг. Сиз дадамни ўлдиргансиз. Аямни ўлдиргансиз. Майли, мени ҳам ўлдилинг Мирвалининг кўзларидан ўт чакнаб кетди.

— Дадангни мен ўлдирибманми? Уни тоғда қашкирлар еб кетган. Аянг ўзини-ўзи осган.

— Йўк, йўк!— деб қичқирди Азизбек.— Сиз ўлдиргансиз. Сиз ўлдиргансиз.

Мирвали уни бўғиб ерга ётқизди. Аямасдан тепаверди.

— Ҳозир ўлдираман.

У шундай деб орқасига яна бир тепди. Азизбек ерга муккаси билан тушди. Жон аччиғида эмаклаб йўл четига чикди. Мирвали орқасидан қувмади. Азизбек тепаликка тармашиб, тўрт-беш метр баландликка чиқиб қолган эди. Яна бир оз кўтарилса милтиғини ташлаб қўйган жойга етади. У тўхтади. Орқасига ўгирилиб Мирвалига қаради. Мирвали ҳамон унга еб қўйгудек бўлиб, ғазаб билан тикилиб турарди.

— Сиз ёмон одамсиз,— деди Азизбек.— Дадамни ўлдирдингиз. Аямни ўлдирдингиз. Қанча одамни ўлдирдингиз...

Мирвали шахт югуриб тепаликка чиқа бошлади. Азизбек ҳам жонҳолатда тепага интилди. У това тош устига чиққанда Мирвали тепаликнинг белига келиб қолганди. Азизбек буталар орасига ташлаб қўйган милтиғини олди.

Унинг қўлида милтиқ кўрган Мирвали тўхтади.

— Ташла! Ташла милтиқни!

— Ташламайман! Сизни ўлдираман. Аям билан дадамни қасдини оламан. Бир ойдан бери орқангиздан пойлайман. Асалчи военнийни машина билан эзиб ўлдирганингизни ўз кўзим билан кўрганман. Расулбек амакини тош уйга қамаб портлатворганингизни ҳам кўрганман. Сиз шунақа ёмон одам-сиз. Сизни ўлдираман!

Азизбек милтиқ қўндоғини елкасига тираб унга тўғрилади.

— Ташла, ташла милтиқни! Жинни бўлдингми? Сенга «Москвич» олиб бераман. Маза қилиб миниб юраверасан. Машина ичига магнитофон ўрнатамиз, хоҳлаган ашулангни қўйиб эшитаверасан.

— Алдаманг!— деди Азизбек ҳамон унга милтиқни ўқталаркан.— Сизни битта ҳам гапингизга ишонмайман. Сиз мени ҳам ўлдирасиз, биламан...

Не-не кеккайган, ҳеч кимга сўз бермайдиган одамларни бўйсундирган, инон-ихтиёридан чиққан не-не валломатларни бир ишора билан йўқ қилиб юборган Мирвали келиб-келиб оғзидан она сути кетмаган бир бола олдида ночор-ноилож гангиб турарди. Бу бола милтиқ тепкисини босса тамом! Шоншавкатлар, даври-давронлар, қанча курашларда қўлга киритган бойликлар — олтинлар, жавоҳирлар, санаб тугатиб бўлмайдиган пуллар... бари қолиб кетади. Кимларга?!

Мирвали олдинга интилди.

— Ҳой бола, эсингни йиғ. Умрингнинг охиригача етадиган пулдан юз ўғирма. Видеомагнитофон олиб бераман. Уйингда хоҳлаган кинони ўзинг қўйиб кўраверасан. Милтиқни ташла! Пул керакми, мана,— у қўйин чўнтагига қўл тикиб, бир пачка пул олиб Азизбек томонга отди.

Мирвали ғазабдан титрар, айтаётган гаплари бўғзидан аллақандай хунук бир товушга илашиб чиқарди.

Азизбек умрида бунчалик кўп пулни кўрмаганди. Ҳаммаси юз сўмликлар. Улар ҳозир Азизбекнинг оёқлари тагида, буталарга илашиб шабадада уёқдан-буёққа капалакка ўхшаб учиш-япти.

Мирвали Азизбекнинг пулни кўриб ҳайрон туриб қолганини, анча бўшашганини сезди.

— Укам, сен ҳозир уйингга бор. Энангдан хабар ол. Мен омборчига айтаман, уйингга қопда ун билан гурунч олиб бориб беради. Бундан буёқ дўст бўлайлик. Энангга мендан салом айт. Бугун-эрта ўзим ўтиб дуосини олиб келаман.

Азизбек бўшашди. Елкасидан қўндоқни олди. Ундаги бу бўшашишни кўрган Мирвали баттар аврашга тушди:

— Эртага искалатга борсанг, эликта шифер беради. Тайинлаб қўяман. Томингни тузатиб оласан. Бўлмасам уйинг-

га чакка ўтиб кетади. Қари энанг қишда қийналиб қолмасин. Фермага тайинлаб кўяман, кунора сут, қаймоқ беради. Энангни парвариш қил. У киши ҳам ганимат бўлиб қолди.

Азизбек унинг гапларига чиппа-чин ишонди. Юрагидаги аланга олган ғазаб сўна бошлади.

Мирвали у томон икки қадам ташлади. Азизбек унинг юзида, кўзида ғазаб кўрмади. Чинданам у яхшилик қилмоқчими?

— Гаражга бор. Шофёрга ёрдамчи қилиб кўяман. Машина ҳайдашни ўрганасан. Мана, — у ёнидан қандайдир калитларни олиб унга иргитди. Темир халқага илинган учта калит тошга жаранглаб тушди. — «Жигули»нинг калити. Ҳайдовчи правасини олганингдан кейин шу «Жигули»ни минасан. Мендан сенга шу машина эсдалик бўлади. Ўртоқларингни кўзини ўйнатиб бу томон Шахрисабз, у томон Самарқандга елдек бориб келаверасан. Энанг бечорани Самарқанду Бухороларга олиб бориб зиёрат қилдирасан. Бечора қариганда бир роҳат қилсин.

Мирвали шундай дея туриб яна икки қадам олдинга чиқди.

Азизбек биқинида оғриқ сизди. Боя Мирвали уни ерга ётқизиб тепкилаганда этигининг пошнаси биқинига ёмон теккан эди. Унинг бетлари бужмайиб инграб юборди. Боя уни тепкилаётган пайтдаги Мирвалининг ўт чақнаган кўзлари кўриниб кетди.

Оғриқ кучая бошлади. Инграб юборди. Пастликдан чиқиб келаётган одам — унинг қон душмани! Энди у ўлим талвасасида уни авраяпти. Тоғ-тоғ ваъдалар беряпти. Бу одам унинг онасини ўлдирди, дадасини ўлдирди. Ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотмаган бир арзанда боланинг кўзига бу ёруғ дунёни зимистон қилди. Қариб, ана кетаман, мана кетаман, деб, биттагина ёлғиз фарзандининг йўлига илҳақ бўлиб ўлолмайд кун санаб ўтирган мушфиқ бир кампирнинг бутун орзу-армонларини оёқ остига олиб тепкилади.

Азизбек биқинидаги оғриқни унутиб, милтиқ кўндогини елкасига тиради.

— Ҳой бола, нима қиляпсан? — деди титраб-қақшаб Мирвали. — Милтиқ ўйинчоқ эмас. Бас қил!

— Сизни ўлдираман. Машичангиз ҳам керакмас, пулингиз ҳам...

Мирвали унга яқин келиб қолганди. Битта тошга оёқ тираса бўлди, худди Азизбекнинг оёғи тагидан чиқади. Кўчқор шохидек буралиб кетган арча илдизига осилиб юқорига интилди. Шунда...

Шунда Азизбек милтиқ тепкисини босди.

Ёнғоқзорда хазон титиб юрган бир гала қарға қағ-қағ қилиб осмонга кўтарилди. Ораликлар, ёнбағирликлар узок

вақтгача қалдираб турди. Азизбек пастликка қаради. Мирвали саксон метрча келадиган пастликнинг ўртасида қозикдек чиқиб турган арчанинг қуриган илдизига осилиб қолган эди.

У осилиб қолган жойдан на пастга тушиб бўларди, на юқорига чиқиб бўларди. Мирвали худди дор чигириғига осилиб ўйнаётган дорбозга ўхшарди. Ўзини ташлаб юборай деса, қирқ метрча баланддан тошлар устига тушиб чил-парчин бўлади. Юқорига чиқишнинг асло иложи йўқ.

У осилиб турган илдиз ёнидаги қавақдан узун бўйнида патлари йўқ икки ўлимтик Гажир потирлаб учиб чиқиб кетди. Кавак уларнинг одам қўли етмас уяси эди.

Гажирлар қутилмаган «меҳмон» тепасида чарх уриб айла-нишар, ҳамла қилишга чоғланишарди.

Азизбек унга узоқ қараб турди.

Мирвалининг қўллари бақувват эди. Аммо қанчалик бақувват бўлмасин, бирон соатдан ортиқ уни кўтариб туролмасди.

Бу баҳайбат тоғларни, сўнгсиз далаларни, бошидан охирига юриб етиб бўлмайдиган ўрмонларни, ўзига тобе бўлган мингдан ортиқ одамни қисиб ушлаб турган шу бақувват қўллар энди унинг биргина ўзини кўтариб туришга ҳам ожизлик қиларди.

Мирвалининг қўллари тола бошлади. Жон-жаҳди билан кучаниб юқорига қаради. Тепадаги това тош устида қўлида милтик билан турган Азизбекка еворгудек бир қаради.

Азизбек нима иш қилиб қўйганини билмасди. Қўрқув босди. Бутун вужуди карахт бўлиб ҳеч нарсани сезмас, ақли ҳеч нарсани идрок этмасди. Қармоқ учига суқилган тирик чувалчангдек бутун гавдасини бураб-бураб, сўнгги дамларни кечираётган Мирвалига лоқайд бир қараб турди-да, ортидан кимдир таъкиб қилаётгандек шарт бурилиб, тошлардан-тошларга сакраб югура бошлади. Кўп югурди. Нафаси тикилиб тўхтади. Орқасига қаради. Ҳеч ким йўқ. Ҳолсизланиб тошга ўтирди-ю, хўнграб юборди. У узоқ йиғлади. Нимага йиғлаганини ўзи билмасди. Ўрнидан туриб ўнгир ёқасига келди. Қўлидаги милтиқни қулочкашлаб туриб ўнгирга отди. Таги сув экан, шалоппаган товуш эшитилди. Азизбек яна ўтирди. Энди у йиғламас, қошлари чимирилган, кўзлари бир нуқтага тикилганча ўй ўйлар эди.

Яқин ўртадан туёқ товуши келди. Азизбек қулоқ солди. Туёқ товуши борган сари унга яқинлашарди.

Буталар орасидан бир отликнинг аввал боши, кейин бутун гавдаси кўринди. Бошига тумоқ, эгнига пўстин кийган отлик унинг ёнига келиб, жиловни тортди. От пишқириб тўхтади.

— Нима қилиб ўтирибсан, чироғим. Бу чўққиларга кўпам

гикилаверма, маҳлиё бўлаверма, болам, бу тоғларда қашқир-
тар бор...

У шундай деди-ю, отига беозор қамчи босиб узок йўлга
мўлжаллаган кўшиғини бошлади:

Дарё тўлкин, сувлар тошқин,
Ундан кечиб ўтолмайман.
Отим ориқ, рангим сариқ,
Манзилимга етолмайман.

Бир қаламқош, ҳам чилвир соч,
Ўтов безаб кутар мени.
Қандоқ қилай, бу тоғлардан
Кўнгил узиб кетолмайман.

Юртим олис, шамоллар ҳам
Етолмайин ҳолдан тоюр,
Иложим йўқ офтоб бўлиб
У томонга ботолмайман.

Отим ориқ...
Рангим сариқ...
Дарё тўлкин,
Сувлар тошқин...

Бу тоғларда қашқирлар бор,
Қоплонлар бор, сиртлонлар бор,
Мен бенаво, юрак ютиб,
иронтасин отолмайман.

Отим ориқ...
Рангим сариқ
Дарё тўлкин,
Сувлар тошқин...

*1988 йил, март
Дўрмон*

Литературно-художественное издание

САИД АХМАД

ТИШИНА

Роман

Художник Б. Юлдашев

Ташкент.

Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадий нашр

САИД АХМАД

ЖИМЖИТЛИК

Роман

Редактор Г. Лагифжонова

Рассом Б. Йўлдошев

Расмлар редактори А. Мамажонова

Техн. редактор Р. Риҳматуллина

Корректорлар Ш. Собирова, С. Тоҳирова

ИБ № 4397

Босмахонага берилди 15.02.89. Босишга рухсат этилди 5.07.89. Р—10659. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 2. «Тип Таймс» гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 16,80. Шартли кр.-оттиск 17,22. Нашр л. 21,3. Тиражи 150.000. Заказ 1213/111. Баҳоси 1 с. 50 т. Шартнома 4—89.

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Диапозитивлар ЎзССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида тайёрланган. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

ЎзССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 2-босма-хонада босилган Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44, 1989.